Bodleian Libraries
UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries
and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

وہ نادرست ہیں تذکروں سے ظاہر ہو۔

دیوان غنی۔ درسی دیوان مصنفہ ملا محمد طاہر غنی کشمیری۔

دیوان مہتاب۔ از نتیجۂ نازک فکر منشی مہتاب رائے شہری واستویہ رئیس کھٹرہ۔

دیوان موزون۔ از خوش فکری عالیجناب راجہ رام نرائن شہری واستویہ کھرے۔

دیوان ناصر علی۔ شاعر نامور کا کلام۔

جوہر معظم۔ یعنے دیوان مرزا گل محمد بکرانی اہل زبان اور اسکے ساتھ منشی جواہر سنگھ کا کلام ہے جو تلامذۂ مرزا صاحب سے تھے بڑے خوش فکر تھے۔

دیوان کشفی۔ از جلوۂ خیال بلند مولوی شاہ سلامت اللہ۔

دیوان ہلالی۔ کلام اہل زبان۔

خیال بیخودی۔ دیوان منشی بتیل سنگھ بنارسی بیخود تخلص

دیوان قاسم۔ کلام سرگروہ شعرائے نامی زمانہ ملا قاسم دیوانہ۔

دیوان نویدی۔ فارسی غزلیات مفید یادآوری مبتدیان

رباعیات عمر خیام۔ محشی یہ رباعیات مثل دعا اوین اور استادوں کے کلام کے اعلیٰ درجہ کی سندی ہیں۔

اختراع جدید۔ صنائع شعری میں نادر کلام ہے از جلوۂ زور طبع رائے کشن بہار رئیس ضلع مرادآباد۔

قصائد مدحیہ نظام۔ نواب نظام الدولہ محمد مردان علی خان

قصائد بتقیخوان۔ مصنفہ مولوی عبد الاحد۔

قصائد مجمع فوائد۔ مصنفہ منشی چمن لال بہجت تخلص۔

قصائد عرفی محشی مصنفہ مولانا جمال الدین عرفی شیرازی۔

قصائد بدر چاچ۔ محشی مع فرہنگ مصطلحات۔

ساقی نامۂ ظہوری۔ محشی۔

قرآن السعدین۔ محشی مصنفہ امیر خسرو دہلوی۔

کتب کلیات ودواوین اردو

کلیات انشاء اللہ خان۔ نتیجۂ طبع شاعر نامی بذلہ سنج میر انشاء اللہ خان انشا تخلص کا ہے عہد نواب سعادت خان میں بڑے مقرب حاضر جواب تھے۔

کلیات نساخ۔ عمدہ کلیات جسمیں نادر نادر رسائل شامل ہیں
۱۔ شاہد عشرت۔ ۲۔ سخن شعرا۔ ۳۔ اشعار نساخ۔
۴۔ مرغوب دل۔ ۵۔ دفتر بے مثال۔ ۶۔ گنج تواریخ۔
۷۔ چشمۂ فیض۔ ۸۔ قند پارسی۔ ۹۔ زبان ریختہ۔
۱۰۔ قطعۂ منتخب۔ از جلوہ گری طبع وقاد مولوی عبد الغفور خان بہادر۔ اسمین ہر ایک کتاب علیحدہ علیحدہ بھی موجود ہے۔

کلیات سودا۔ قصائد و مثنویات و دواوین و رباعیات از کلام تاج الشعرا مرزا رفیع السودا مستند الکلام۔

کلیات نظیر۔ اکبرآبادی۔

کلیات تراب۔ مجموعہ جسمیں چند کتاب ہیں۔
۱۔ دیوان۔ ۲۔ مثنوی عاشق صنم۔ ۳۔ گوہر بیان
۴۔ شجرۂ قادریہ۔

کلیات صنعت۔ کلام شاعر مستند میان کریم الدین صنعت

کلیات ناسخ۔ دو دیوان صفحہ اور حاشیہ پر نتیجۂ بلند فکر شیخ امام بخش ناسخ شاعر مستند لکھنوی۔

کلیات آتش۔ طبعزاد سخنور نامی خواجہ حیدر علی آتش لکھنوی معاصر ناسخ۔

کلیات خاقانی - جسمین قصائد عربی و فارسی و غزلیات و رباعیات کا پورا ذخیرہ ہو ایسا کلیات اس جامعیت کے ساتھہ کمیاب ہو جو اس مطبع مین محشی ہوکر مع حل معانی اشعار عربی کے دو جلدمین چھپا ہو۔

کلیات مرزا بیدل - اس کلیات مین چار کتابین ہین
۱ - دیوان بیدل - غزلین سب ردیفون کی -
۲ - عناصر بیدل - ۳ - رقعات بیدل - ۴ - نکات بیدل - نتیجۂ طبع شاعر نازک خیال جناب مرزا عبدالقادر بیدل تخلص -

دیوان بیدل - فقط نقل از نسخۂ قلمی محررۂ ولایت ایضاً

کلیات سعدی شیرازی - جسمین رسائل ذیل ہین.
۱ - دیباچہ کلیات - ۲ - کریما محشی - ۳ - گلستان -
۴ - بوستان - ۵ - قصائد عربیہ و فارسیہ و مراثی و ترجیعات - ۶ - طیبات - و بدائع و خواتم و غزلیات قدیم و مقطعات و صاحبیات و مثنویات و قطعات و رباعیات و مفردات و ہزلیات - از نتائج طبع حضرت مصلح الدین سعدی شیرازی -

کلیات عناصر خسرو - اسمین چار دیوان ہین -
۱ - دیوان تحفۃ الصغر - صغرسن کا کلام ہو -
۲ - دیوان وسط الحیات - عنوان شباب کا کلام ہی -
۳ - دیوان غرۃ الکمال - جو کمال عمر چالیس برس مین فرمایا -
۴ - دیوان بقیہ نقیہ - کلام ہنگام پیری -
یہ کلیات ایک انتخاب ہر چار دیوان روشن طبع سخنور صاحب کمال ملقب بہ طوطی ہند حضرت امیر خسرو دہلوی کا ہو -

کلیات جامی - تصنیف ملا عبدالرحمن جامی -

کلیات نظیری نیشاپوری - از خوش فکری ملا نظیری نیشاپوری -

کلیات ظہیر فاریابی - تصنیف صدر الحکما ابونصر فاریابی -

دیوان ظہیر فاریابی - تصنیف 〃

دیوان صائب کامل - از مرزا محمد علی صائب تبریزی -

ایضاً - انتخاب دیوان - 〃

دیوان حافظ - محشی خوشخط از انکشاف طبع روشن صاحب باطن ملقب بلسان الغیب حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی -

ایضاً - مطبوعہ جدید بہت خوشخط -

شرح دیوان حافظ - با حل معانی و مصطلحات صوفیہ از تصنیفات مولوی سید محمد صادق علی از جانب مطبع -

دیوان شمس تبریز - مشہور کلام از روشنی طبع ولی مادرزاد محمد بن ملک داد معروف بہ شمس تبریز -

دیوان حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکی - کلام پرتاثیر -

دیوان حضرت احمد جام - زندہ پیل سرخیل عارفان -

دیوان خواجہ معین الدین چشتی - یہ دیوان نایاب محض عنایت ایزدی سے اس مطبع کو بلا تبرکاً طبع ہوا -

دیوان حضرت غوث الاعظم - پیر دستگیر شیخ محی الدین عبدالقادر گیلانی قدس سرہ -

دیوان مخفی - استاد اہل زبان کا کلام ہزار جلوہ طبع مخفی رشتی اور جو نادا تف کلام زیب النسا کہتے ہین

گفت اینکه ع که بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مفعولن مفعولن مفعولن فع آورده امّا آنچه سیفی در عروض خود از بعض عروضیان نقل کرده که اوزان رباعی تا بده هزار میرسد مقصود قائلش نه این در نهاست که از اختلاط اوزان بست وچهارگانه برآورده شد بل اوزان دیگر خارج از بست وچهارگانه واختلاطات آن ولهذا گفته از انجمله انیست مفعول مفاعلن فعولن فعلن فع ظاهر است که این وزن ها اوزان مسطوره داخل نیست امّا چون این قولش مخالف تصریحات اهل فن ست که اوزان بسیطهٔ رباعی را منحصر در بست وچهار داشته اند اعتبار را نشاید وکیف لا که فعلن فع شروشان در عروض وضرب رباعی واقع نمیشود بل فعلن وفعولن هردو از ارکان رباعی مطلقاً نیستند وآنچه در مثالش آورده ع العاشق فی هواک ساهر ساهر هم وهمی بشر نیست چه این مصرع بروزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع مے تواند که از اوزان بست وچهارگانه مشهوره است کما اعترف به السیفی ایضاً فلا حاجة الی غیر هذا ولعل الله یحدث بعد ذلک امراً

خاتمة الطبع

هردم شکر وافر بدرگاه مسبب الاسباب که خیمهٔ رفیع آسمان را بی اسباب واوتاد برافراشته سزاوار وبجا آوردنیست که درین ایام خجسته آغاز نیکو انجام بتائیدش شرحی بسیط نادر روزگار که در جنب لمعات انوار خورشید مثالش وبمقابلهٔ روشنگری مطالب غامضه اش شروح دیگر مثل ترکیبه وغیره حکم سها دارند مسمّی به میزان الافکار شرح معیار الاشعار با رسالهٔ اوزان رباعی که بر کیفیت ایجاد رباعی وحصر اوزان دوازده گانه اش به تفریع شجاع برای شجرهٔ اخرم وشجرهٔ اخرب تا ضبط اوزانش به هشتاد ودو هزار ونه صد وچهل وچهار شامل است پس این هر دو رسالهٔ نادر الوجود که بسان شمس وقمر عالم مشهوراند از تصنیفات باهرات عالم نبیل فاضل جلیل بحر زخار علوم عقلی ونقلی مقبول بارگاه الٰه مفتی محمد سعد الله مرحوم قبل ازین باری بتصحیح خاص مصنف موصوف طبع شده بود حالا بار دیگر بکمال غور وفکر بصحت مهما امکن مقام لکهنؤ در مطبع نامی منشی نولکشور بماه ستمبر سنه ۱۸۸۰ع مطابق ماه ذی القعده سنه ۱۲۹۷ھ از طبع برآمده در نظر نظارگیان اهل فنون جلوه آرا گردید افرازندهٔ خیمهٔ گردون بی ارکان وبی ستون مقبول جهانیان کناد بمنه وکرمه

وزنست آری قافیه فاع و فعول با فعل و فع درست نباشد پس بر تقدیر اول یعنی بودن فع یا فعل
در آخر دوازده وزن از انضمام هر یکی ازین دوازده با هر یکی ازینها یکصد و چهل و چهار ثنائی
مختلف وزناً یا ترتیباً بقاعدهٔ ضرب دوازده در دوازده حاصل شود و صورت ضرب اینست و در دوازده ثنائی ازانها با انضمام هر وزن بانفس خودش اگرچه هر دو مصرع
متحد الوزن باشد لیکن هر ثنائی ازانها با ثنائیات دیگر لامحاله وزناً یا ترتیباً مخالف خواهد بود
و هرگاه برای اجتماع سه مصراع با هر یکی ازین یکصد و چهل و چهار ثنائی هر یکی از اوزان
دوازده گانه مذکوره منضم شود بقانون ضرب یکصد و چهل و چهار در دوازده یکهزار و هفتصد
و بست و هشت ثلاثی بهم رسد و صورت ضرب اینست 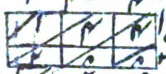 و چون برای تکمیل
رباعی با هر یکی ازین اعداد هر یکی از اوزان دوازده گانهٔ مسطوره منضم شود از ضرب
دوازده در اعداد مذکوره بست هزار و هفت صد و سی و شش رباعی حاصل آید و صورت
ضرب اینست 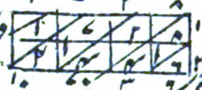 و همین قدر دیگر بر تقدیر ثانی یعنی از اختلاطات
دوازده گانه دیگر که در عروض و ضرب آنها فاع یا فعول بود تا مجموع آن چهل و چهار صد
و هفتاد و دو رسد و اینهمه و همو تسیت که هر چهار مصرع آن قافیه داشته باشد و اگر بنظر جواز اختلاط
فاع و فعول با فع و فعل در رباعیاتیکه مصرع سوم آنها موسوم بخصی متحد القافیه نباشد
اعداد اختلاط سه مصرع که آخر فاع یا فعول بود یعنی یکهزار و هفتصد و بست و هشت با دوازده
مصرع سوم که آخرش فع یا فعل باشد ضرب کنیم بست هزار و هفتصد و سی و شش رباعی حاصل گردد
و صورت ضرب در ما قبل گذشت و همین قدر در عکس آن یعنی آخر سه مصرع فع یا فعل و آخر مصرع
سوم فاع یا فعول باشد تا مجموعش چهل و یکهزار و چهار صد و هفتاد و دو باشد و با مجموعهٔ سابقه
که نیز همین قدر است هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار میرسد که بست و چهار از ان متحد الارکان
و بواقی مختلف وزناً یا ترتیباً تتمه مخفی نماند که اوزان مختلط مذکوره نه از قبیل
احتمالات عقلیهٔ محضه است بل از محتملات واقعیه که شعر بر انها توان گفت و لهذا مولانا جامی
برای ضبط اوزان بست و چهار گانه شش رباعی فرموده که هر یک از ان مشتمل است بر چهار وزن
مختلف کما نقلنا ها فی میزان الافکار آری بعضی عروضیان گفته اند جمع اخرب با اخرم نشاید
لیکن بسیاری از شعرا باک نداشته اند بل بعضی وزن سبک اخرب را با ثقیل ترین اوزان
اخرم جمع کرده و از انست این شعر گفتم که دهان نداری ای مسکینک بد گفتا دارم گفتم کو

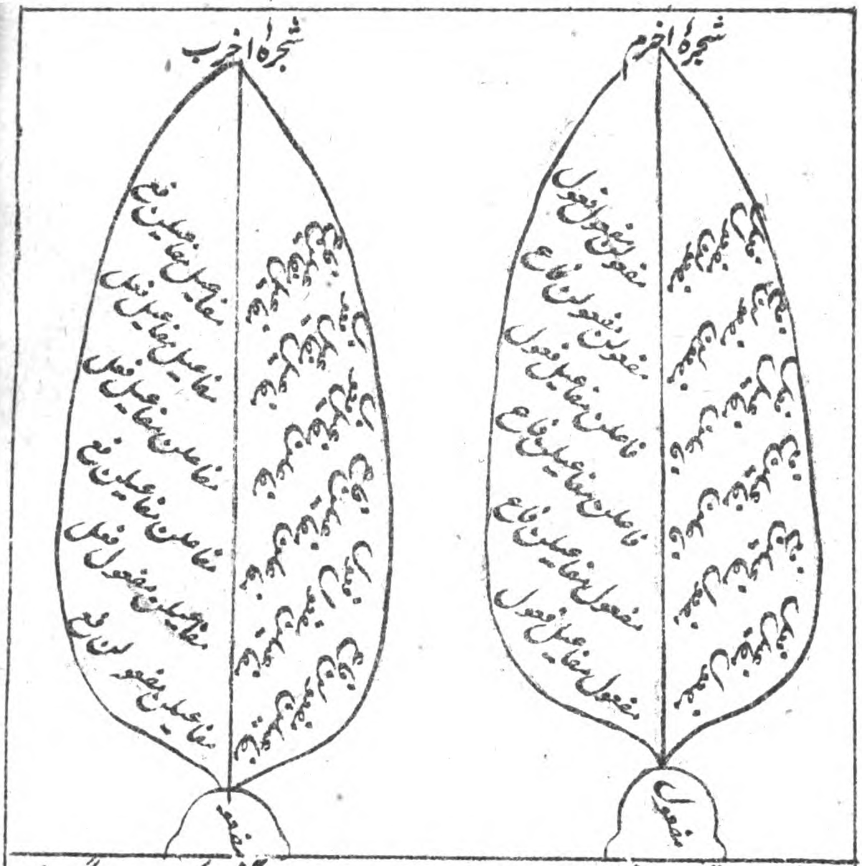

اما بهر تقدیر این تفتنها بیش از ضیافت طبع نیست ضابطه تر و سهل تر آنست که درین رساله گفته شد و
مخفی نماند که ازین اوزان هر چه اسباب او تا وآن متعادل بود خفیف و مطبوع تر باشد و هر چه اسباب آن
زائد بود ثقیل و نامطبوع تر و بهمین سبب اوزان اخرب سبک تر و مطبوع تر از اوزان اخرم ست و ثقیل ترین
اوزان اخرب مفعول مفاعیلن مفعولن فع ست از بهر آنکه مشتمل ست بر شش سبب متوالی و ثقیل ترین
اوزان اخرم بل دو بیتی مطلقا مفعولن مفعولن مفعولن فع ست که همه اش از اسباب ترکیب یافته
و سبک ترین اوزان اخرب بل دو بیتی مطلقا مفعول مفاعلن مفاعیل فعل باشد و سبک ترین اوزان
اخرم مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ست که مشتمل ست بر چهار سبب و چهار وتد کما لا یخفی علی حساب الذهن
الصحیح **فصل چهارم** در وجه حصر و استخراج هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار وزن رباعی
باید دانست که بیست و چهار وزن رباعی که از فصل گذشته ثابت شده بر تقدیری ست که
هر چهار مصرع آن متحد الوزن بود و بر تقدیر اختلاف اوزان مصاریع با یکدیگر اوزان بسیار
نمودار گردد چه در صورتیکه عروض و ضرب فع یا فعل بود قافیه مختلط و غیر مختلط درست باشد داین
در دوازده وزن ست از اوزان بست و چهارگانه و همچنین اگر قافیه فاع یا فعول بود دانیم در دوازده

مختلط آنکه جای فعل و جای دیگر فع بود و غیر مختلط آنکه هر جا فعل ۲۲۰

اول ترانه مفعول اخرب بود و رکن ثانی مکفوف یا مقبوض هر یک مخنق یا غیر مخنق از انضمام رکن
اول با هر یک از ثانی سه صورت پیدا شود ۱ مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیل ۳ مفعولن فاعلن
سه مفعول مفاعلن و آزین هر چهار چون هر دو اول که رکن ثانی آنها مکفوف ست رکن سوم
مکفوف مخنق و غیر مخنق یعنی مفعول و مفاعیل پیوند و مجموع سه رکن را چهار حالت صورت گیرد ا
مفعولن مفعولن مفعول ۲ مفعول مفاعیلن مفعول ۳ مفعولن مفعول مفاعیل ۴ مفعول مفاعیل
مفاعیل و بهر دو اخیر که رکن ثانی آنها مقبوض ست رکن سوم مکفوف غیر مخنق فقط متصل شود تا سه
رکن را دو وجه حاصل گردد ا مفعولن فاعلن مفاعیل ۲ مفعول مفاعلن مفاعیل و این جمله شش وجه
برای سه رکن باشد و از انضمام چهار وجه رکن چهارم یعنی فاع و فع و فعول و فعل با هر یک از وجوه سته
مسطوره بیست و چهار وجه چهار رکنی پیدا شود و هر یک وزن ترانه است و ازین بیست و چهار دوازده
صورت مفعول اخرب اول بسبب تخنیق رکن ثانی مفعولن بصورت اخرم شود و در دوازده
بسبب عدم تخنیق ثانی بر حالت خود باقیماند و لهذا جمهور عروضیان دوازده وزن اخرب و دوازده وزن
اخرم قرار داده اند و نزد محقق طوسی همه اخرب راست گر فرق باعتبار تخنیق رکن ثانی و عدم تخنیق آنست
و تفصیل اوزان این ست ۱ مفعولن مفعولن مفعولن فاع ۲ مفعولن مفعولن مفعولن فع ۳ مفعولن
مفعولن مفاعیلن فاع ۴ مفعولن مفعولن مفاعیلن فع ۵ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع
۶ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع ۷ مفعولن مفعولن مفعول فعول ۸ مفعولن مفعولن مفعول
فعل ۹ مفعولن مفعول مفاعیل فعول ۱۰ مفعولن مفعول مفاعیل فعل ۱۱ مفعولن فاعلن مفاعیل
فعول ۱۲ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ۱۳ مفعولن مفاعیلن مفعول فعول ۱۴ مفعول مفاعیلن
مفعول فعل ۱۵ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول ۱۶ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ۱۷ مفعول مفاعلن
مفاعیل فعول ۱۸ مفعول مفاعلن مفاعیل فعل ۱۹ مفعول مفاعیلن مفعولن فاع ۲۰ مفعول مفاعیلن
مفعولن فع ۲۱ مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع ۲۲ مفعول مفاعیل مفاعیلن فع ۲۳ مفعول مفاعلن
مفاعیلن فاع ۲۴ مفعول مفاعلن مفاعیلن فع باید دانست که بعض اهل فن اوزان مذکور را در یک دائره
ضبط می نمایند چنانکه مولانای جامی وغیره بآن اکتفا فرموده و بعضی در دو دائره و بعضی در دو شجره ضبط کرده
یکی را شجرهٔ اخرم و دیگر را شجرهٔ اخرب نامند و صور شجرتین نیز مختلف کشند ابن قیس در حدائق
می آرد و خواجه امام حسن قطان که یکی از ائمهٔ خراسان بوده است مختصری درین علم ساخته است
و اوزان دوبیتی بر دو شجره نهاده صورت هر دو شجره این است.

۴ یعنی از انضمام فع و فاع با ارکان شش ۲۱۹ بعد تخنیق فعول و فعل حاصل شود ۱۲ متعلق بسطر ...

لازم نمیدانند و آنرا خصی نامند لیکن نبودن قافیه در مصرع سوم لازم نباشد بل در بعضی از رباعیات در هر چهار مصرع قافیه بود اما بزبان عرب این وزن از فارسی منقول شده است در اصل نبود و برای تمثیل بر یک ترانهٔ تازی و یک ترانهٔ فارسی اکتفا میرود عاملی گوید ع لمّا نظر الجسم ضعیفا منکا ✤ من فرقتها ان بضعفی و بکی ✤ وارتاع و قال لی اما قلت لکا ✤ ما یمکنک الفراق یا ممکنکا ✤ یعنی هرگاه دید معشوق جسم مرا ضعیف لاغر از فراق خود نالید برای ضعف من و گریست و ترسید و گفت مرا آیا نگفته بودم ترا که ممکن نخواهد شد ترا فراق ممکن نخواهد شد رباعی فارسی ع افتاد مرا با دل مکار تو کار ✤ افگند درین دلم دو گلنار تو نار ✤ من مانده خجل پیش گلزار تو زار ✤ با اینهمه در دو چشم خونخوار تو خوار ✤ اما مثال آنکه مصرع سومش قافیه ندارد در عربی اینست ع لا طاقة لی بهذا الجفاء والهجر ✤ یا من حلّوا خیمهم فی صدری ✤ النّوم جفا الجفون لما غبتم ✤ عنّی و بقیت حائرا فی امری ✤ یعنی نیست طاقت مرا باین جفا و فراق ای کسانیکه فرود آمده اند و خیمه برده اند در سینهٔ من خواب ظلم کرده است بر پلک ها از وقتیکه غائب شده اند از من و باقی مانده ام حیران در کار خود و در فارسی اینست ع شیطان بچه خبیث دی بر سر راه ✤ پرسید زمن وزن رباعی ناگاه ✤ در هیئت او دیدم و گفتم فی الحال ✤ لا حول و لا قوة الا بالله ✤ و چون ترانه را از بحر هزج بر آورده اند همه ارکانش در اصل مفاعیلن بوده اند و ارکان مستعمله اش از سالم و مزاحف از ده بیش نبود ۱ مفاعیلن سالم ۲ مفاعلن مقبوض ۳ مفاعیل مکفوف ۴ مفعولن اخرم ۵ مفعول اخرب ۶ فاعلن اشتر ۷ فعول اهتم ۸ فاع ازل ۹ فعل مجبوب ۱۰ فاع ابتر یعنی کدام رکن ترانه ازین ارکان خالی نیست اما نه کیف ما اتفق که هر رکن را از صدر و ابتدا و عروض و ضرب و حشو هر جا که خواهند گذارند بل برای صدر و ابتدا مفعول و مفعولن و برای عروض و ضرب فعول فاع و فعل و فع متعین کرده اند و ارکان باقیه چهارگانه در حشو واقع شود بل مفعول و مفعولن نیز در حشو می آید بخلاف فعول و فاع و فعل و فع که در غیر عروض و ضرب واقع نشود

فصل سوم در ضبط اوزان بیست و چهارگانهٔ رباعی بر طریق محقق طوسی باید دانست که تخنیق عبارتست از حذف حرف اول وتد مجموعی که در اول رکن بود و انضمامش بآخر رکن مکفوف ماقبل بعد تسکینش بسبب اجتماع سه متحرک متوالی یعنی حرفی از رکن مکفوف سابق دو و حرف اول وتد مجموع مثلا در مفاعیل مفاعیلن اگر تخنیق کنند میم مفاعیلن را بعد تسکینش بالام مفاعیل ضم کنند تا هر دو را جمع مفاعیلن مفعولن گردد پس اگر رکن

رسالهٔ رباعی

بسم الله الرّحمن الرّحیم

اما بعد حمد الٰهی و نعت رسالت پناهی این رسالهٔ ایست مشتمل بر کیفیت ایجاد رباعی و حصر ارکان ده گانه اش و ضبط اوزان آن تا هشتاد و دو هزار و نهصد و چهل و چهار و آین رساله را بمناسبت رباعی بر چهار فصل منقسم کرده شد **فصل اول** در بیان ایجاد رباعی گویند در حدود مائهٔ رالعه استاد رودکی که اولاً [illegible] ادگفته و رتبه سخن فارسی را از ثری تا ثریا رسانیده روزی از اعیاد در حسن آباد غزنین بطریق گلگشت میگشت ناگاه بر سر جماعت کودکانیکه گردگان میباختند و دل تماشائیان را در گو حیرت می انداختند گذشت اتفاقاً در آنمیان کودکے بود خیلی شوخ و طناز همه تن کرشمه و سراپا ناز بذله سنج و لطیفه پرداز رودکی شیفتهٔ ادا و فریفتهٔ اندازش گردیده مشاهدهٔ حرکاتش می نمود چون آن فتنهٔ روزگار گردگانها را درون گو انداخت از اتفاقات گردگانی از انها بیرون گو افتاده جانب گو غلطان گردید کودک در نشاط آمده گفت غلطان غلطان همین رود تا سر گو رودکی را این قول موزونش نهایت مطبوع خاطر افتاد و وزنش مفعولن فاعلن مفاعیل فعل از فروع هزج قرار داده سه دور دیگر با او منضم نمود و شعرای دیگر نیز برین وزن طبع آزمائیها کردند رفته رفته این وزن آنقدر مطبوع طبائع خاص و عام افتاد که صد ها زنان و دوشیزه باستماع آن دامن حجاب چاک کرده از خانها بیرون شتافتند ازینجهت اورا ترانه نامیدند یعنی منسوب بسوی تر و ازانجاکه چیزی تر نسبت خشک موثر تر میباشد لهذا امراد ازان موثر دارند و بعضی برآنند که چون موجب اختراعش کودک تر و تازه بوده است لهذا اورا ترانه نام گذاشتند **فصل دوم** در وجه تسمیهٔ رباعی و ارکان آن قدمای فارس ترانه را که از هزج مربع اختراع کرده اند دوبیتی و رباعی میگفتند و هر دو رچهار رکنی را قافیه لازم می شمردند اما متاخرین شان چون ابیات مربع هزج نزد ایشان متروک ست ترانه را از مثمن قرار میدهند و هر دو رچهار رکنی را مصراعی می شمرند و مجموع را دوبیتی و در مصرع سوم قافیه

نشاید وقدما گفته اندکه تکرار قافیه در قطعها وغزلها بعد از هفت بیت ودر قصائد بعد از
چهارده بیت روا باشد وچیزی ازین مضمون در ماسبق گذشت امّا نزدیک محدثان مستعمل نیست
مگر بعد از بیست بیت وبعضی گفته اند کہ اختلاف تعریف بنفی واثبات مانند کن ومکن وبیا ومیا مقتضی تکرار
قافیه نباشد وانیهم مستعمل نیست اینست آنچه خواستیم که درین مختصر ایراد کنیم از علم عروض وقوافی این دو لغت
برسبیل ایجاز وبالله التوفیق اینست آنچه توفیق باری در تهذیب وترصیف تا نوی این شرح یاوری بخشید
هرچند در اثنای این تالیف موانع عدیده پیش آمد وعمده ترین آنها سفر حجاز بود که بعد شروع فصل
سیم عروض رو نمود تا هنگام مراجعت از حرمین مکرمین که چند روز بانتظار تیسیر جهاز توقف در بندر عدن
ناگزیر افتاد لقبیه این شرح همانجا پا براه خاتمه نهاده وبتاریخ هفتدهم صفر سنه یکهزار وهفتاد ویک
هجری ازین مهم فراغتے دست داد الحمد لله علی ذلک المراد ✣

خاتمة الطبع

لهُ الشکرُ ولهُ الثّنا

که درینولا شرح نادر الاعصار مسمّی به میزان الافکار شرح معیار الاشعار تصنیف عالم نحریر
فاضل عدیم النظیر معنی شناس حقائق آگاه جناب مفتی مولوی محمد سعد الله طاب ثراه بجمال
زیب وزینت بحسن اهتمام کارکنان سلیقه شعار در مطبع فیض منبع جناب مستطاب
منشی نولکشور صاحب دام اقباله بار سوم بماه شوال المکرم سنه یکهزار وسه صد هجری
مطابق ماه اگست ۱۸۸۳ء لباس پوشش انطباع گردید

۲۱۶

توجیه نبود بلکه از حساب قافیه نبود آری حرکتی که درینحالت در حساب قافیه معدود شود آنحرکت را خواهد بود
که او را مجری گویند و درین صورت که آنحرکت مجری گردید بدین تقریب مصنف در حالتش میگوید و بدانکه
در پارسی میان اختلاف بفتح وضم یا بفتح وکسر ومیان اختلاف بضم وکسر آن مباینت نباشد که در تازی
اعتبار میکنند اے چنانکه در تازی مباینت درمیان هر دو اختلاف اعتبار میکنند که اختلاف ضم وکسر را
جائز دارند مثل اُسْوَدُ و فی غدی بضم دال در اول وکسر آن در ثانی همچنانکه اختلاف روف وحدو
در مثل قولوا وقیلوا واختلاف باقی را جائز نمیدارند وهمه را یک حکم باشد که معیوب ناروا میدارند
اختلاف حرف روی وهمچنانکه در ردف گفتیم بحروف متباعد ظاهرتر وشنیع تر باشد وبحروف متقارب پوشیده
تر تواند بود چنانچه سبو وچهار سو ومری یعنی مجری طعام وشراب وعلی وگرگ وترک پس حرف روی درین
مثالها مختلف ست در سبو با و در چهار سو سین وهمچنین در مری را و در علی لام وهمچنان در گرگ کاف
فارسی و در ترک کاف تازی ست چ اختلاف مجری وقبح آن پوشیده نماند مگر که اختلاف وصل باشد
بدو حرف متقارب چنانکه پسری در خطاب بیای معروف وخبری در نکره بیای مجهول پس کسرت را مختلف ست
که در اول خالص ست و در ثانی مرکب چنانچه در صدر کتاب گذشت وشاید که بر بعضی مردم ملتبس
گردد خاصه که با ردیف بود اختلاف حرکت روی مفرد یا روی مضاعف چنانکه گوئی پادشاه و یاد شاه
چه دال در اول بکسر خالص ست و در دوم مجهول ست یعنی بحرکت مختلسه وهمچنین چراست کز درست
فکر چه تا در اول مجهول الحرکة ست و دوم بضم واما در حرف اول از روی مضاعف اختلافی تصور نمیشود
چه آن حرکت مجهول باشد همیشه واختلافی دیگر بوجود مجری ونعدمش بود وبعضی آنرا غلو نامیده اند مثالش
درین بیت ع صلاح کار کجا ومن خراب کجا ✤ ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا ✤ قسم
سوم اختلاف وصل وحالتش هم بران قیاس ست که گفته آمد که در دو حرف متقارب جائز ست
ولبس قسم چهارم اختلاف ردیف وآن در حرکاتی وحروفی تواند بود که پوشیده ماند و
والا لبس قبیح باشد مثالش بسته بمعنی در حال خطاب گویند ودبسته چون نکره گویند تا حرف یا وشبیه بیا
مختلف باشند وحرکات ماقبل همچنین وباقی عیوب همبران قیاس باید کرد که در عیوب قوافی تازی گفته اند
و بدانکه در قوافی سجعها وتشبیهها وخانهای مربع ومسمط که تعریف هر یک در اول کتاب گذشت متقدمای
بسیار نکنند ومبالغه در احتراز عیوب نمیسازند واستعمال بعضی عیوب روا دارند بجهت آنکه درین چیزها
التزام دیگر اشیا لازم ست پس در برابر حسن آنها تحمل این نقصان یسیر جائز دارند و در قصائد قافیه مصرع
اول هاید و می تواند که در دیگر ابیات این قصیده مکرر شود وآنرا در مطلع گویند وعیب نشمارند اما در مصراع دوم مطلع

و یکبار بانفراد دال نبود بل جزوی باشد از کلمه که آن دال بود مانند لفظ باز که بانفراد دال ست بر مرغی و چون جزوی باشد از لفظ بازار یعنی سوق بانفراد دال نبود بر تعدد معنی و اما اختلاف که بسبب تعدد معنی بود چنانکه لفظ باز که بانفراد دال ست یکبار دال بود بر مرغی و یکبار دال بود بر معنی معاودت چنانکه گویند باز چنین کرد یعنی دیگر بار چنین کرد و اما اختلاف که بسبب اختلاف تعلق بود بمعانی مختلف در حال عدم دلالت بانفراد چنین بود که بازار باشتراک مثلا بر سوق افتد یعنی واقع شود و بر معنی دیگر که بار بیار باشد پس لفظ بازار در هر دو حالت یک حکم تواند بود مثال جامع این هر سه اختلاف اگر لفظ کردون در غزل یا قصیده چهار بار ایراد کنند و قافیه گرداند از لفظ کردون و دو ران ردیف بود و گرد در دو موضع بانفراد دال بود یکی بمعنی حرف شرط ای مخفف اگر دوم بمعنی جرب خارش تر و در دو موضع بانفراد دال نبود بل جزوی باشد از مجموع کلمه و مجموع یکبار دال بر عجله یعنی ارابه بود و یکبار دال بود بر فلک این اختلافات مذکور حاصل شود و ایراد هر چهار در قافیه مقتضی تکرار نبود والله اعلم **فصل دهم در عیوب قوافی فارسی** از انچه در باب عیوب قوافی شعر تازی گفته آمد عیوب قوافی شعر پارسی معلوم توان کرد و بر قیاس گذشته اینجا عیوب چهار قسم باشد **قسم اول** انچه تعلق بردف داشته باشد و آن دو نوع بود اول اختلاف حذو مثلا مرد و درد و ورد و اگر قافیه مطلق بود و وصل بار و پیوند چنانکه دسته و رسته و بسته بفتح اول و بضم ثانی و کسر ثالث عیب پوشیده تر باشد کمال اسمعیل گوید گر سوز دلم یک نفس آهسته شود ٭ از دود دلم راه نفس بسته شود ٭ در دیده ز ازان آب همی گردانم ٭ تا هر چه نه نقش تست آن شسته شود ٭ اما باید دانست که جواز این اختلاف وقتی ست که موجب تبدیل قید بردف نبود والا ناجایزست مثالش ٭ دلا گر سیر خواهی رو بدیری ٭ که نبود خبر بکنج دیر سیری ٭ دوم اختلاف ردف و اختلاف بحروف متباعد مخرج ظاهر و قبیح تر بود و بآن سبب استعمالش کمتر اتفاق افتد اما بحروف متقارب چنانکه درد و درو و شور و شیر باشد بواو و یای معروف و مجهول که بکار دارند و هم قبیح باشد مگر در لغت کسانیکه هر دو کلمه یک حرف گویند یعنی در زبان اهل ایران که واو و یای مجهول را نیز معروف خوانند قبیح نباشد و جمع مردف و غیر مردف بحقیقت راجع بهمین قسم باشد اما اختلاف نوع اول راجع بحذو ست نه بردف اگرچه حذو را نحو تعلق باو ست **قسم دوم** انچه تعلق بروی داشته باشد و آن چهار نوع ست اول اختلاف توجیه چنانکه در اختر و عنصر و شاعر گر یارد و حرکت ما قبلش که توجیه ست که در اول مفتوح و ثانی مضموم و ثالث مکسور ست و ازین قبیل ست این بیت ٭ گر کمی زین چهار شد غالب ٭ جان شیرین بر آید از قالب ٭ و اگر روی متحرک شود پس گویند اخر می عنصری و شاعری ازین قبیل ست این بیت سعدی ٭ چو خواهد که ویران شود عالمی ٭ نهد ملک در پنجه ظالمی ٭ این عیب مرتفع گردد چه اینجا حرکت ما قبل حرف ا

ودر لغت عربی بالیستی که شایگان اعتبار کردندی یعنی تکرارش را عیب شمردن و اعتبار کردن لازم بود
مگر قدما اعتبارش نکرده اند و در جمله عیوب نیاورده اند چنانکه در مسلمات و مومنات که الف و تا برای
جمع کثرت ست و در نصرت و ضربت که تا برای مصدر ست و در ضمائر مثل جماله و حسابه و امثال آن
الا آنکه قدما ازان غافل بوده اند و محدثان که شعر آراسته گویند اعتبار کنند امی عیب دانند و
نمی آرند فصل سیم در بعضی الحکام قوافی بر مذهب پارسی گویان گاه بود که از ایراد
یک قافیه و دو قافیه در شعر معلوم نشود که قافیه از کدام نوع ست چه شاعر را مجال تصرف باقی بود که از
نوعی بنوعی دیگر نقل کند مثلاً اگر در قصیده در موضع قافیه آزار و بازار ایراد کند شاید که بعد ازان گفتار
و کردار آورد تا قافیه مردف باشد یعنی الف دران ردف و روی حرف را بود و مقید بود و بی ردیف
باشد و شاید و میتواند که بعد ازان راز آر سار آر گوید یعنی راز و ساز را بیارد تا قافیه از و باز و راز و ساز
بوده باشد و آرد را آخر همه ردیف باشد و نشاید که قافیه بود و الا شایگان واقع شده باشد چه آرد در همه بیک معنی ست
و این قافیه هم مردف بود همچنانکه گفتار و کردار مردف بود زیرا که الف آز و ساز دران ردف ست
و روی حرف زا بود و مطلق بود یعنی متحرک گردد اگرچه در اصل ساکن بوده ست لیکن چون بانضمام
کلمهٔ آرد حرکت همزه اش بما قبل دادند و همزه اش را حذف کردند زای مذکور متحرک گردید و یا ردیف باشد
بخلاف اول و باز دیگر بعد ازان هم شاید که چراز ار و گیاز ا یعنی چراگاه و مکان گیاه چه لفظ گیا مخفف
آنست آورد تا قافیه آز و باز و راز و ساز و چراز و گیاز بوده باشد یعنی آمد همزه و آزار روی با موحده و الف
در لفظ بازار و لفظ راز در کلمه راز ار و ساز در ساز ار و چرا در چراز ار و گیا در گیاز ار و زار در آخر همه ردیف
بود و نشاید که قافیه بود و الا در بعضی شایگان افتد و این قافیه مجرد بود یعنی بی ردف و روی که حرف
الف ست مقید بود و با ردیف و برین قیاس باید کرد در دیگر مواضع و بدانکه هرچند از بحثهای گذشته
معلوم شد که چون الفاظ قافیه متحد باشد اختلاف معانی واجب بود تا قافیه مکرر نباشد اما باید که معلوم
باشد که آن اختلاف لازم نباشد که از جهت تعدد معانی تنها بود بل شاید که از جهت وجود معانی و
عدمش باشد یعنی معلوم باید کرد که در حالت اتحاد لفظ تعدد و اختلاف معانی ضرور نیست بل ممکن ست
که یکجانب لفظ موضوع و معنی دار باشد و جانب دیگر مهمل مثل آنکه بازار بمعنی بار دگر آر را با بازار که بر جمیع
سوق ست قافیه سازند چه باز در اول با معنی ست و در ثانی بمعنی آری جزو کلمه معنی دار ست و دو طرف حرف
همچنانکه تعدد معانی مغایرت حاصل آید چنانکه دانستی در طرف عدم باختلاف تعلق معانی هم مغایرت
حاصل آید و اما اختلاف بسبب وجود معنی و عدمش باشد چنان بود که در لفظ یکبار بالفراد دال بود بر معنی

وخواه نشود مثل خوبان وخرامان وگفته که عامهٔ شعرا شایگان آن قافیه را میگویند که الف ونون جمع دران مستعمل شود ومراد از شایگان در لغت کثرت نامحدود باشد چه گنج شایگان گنجی راگویند که در وی مال بسیار بیحد باشد صاحب برهان می آرد شایگان در اصل شاهگان بود یعنی شاه را لائق هارا بهمزه بدل کرده بعضی یا نوشتند وذخیره ومال واسباب بسیار وبی نهایت را گفته اند وخسرو پرویز یکی از گنجهای خود را که بس بزرگ وبسیار بود شایگان نام نهاده بود وهر گنجیکه بزرگ ولائق پادشاه باشد شایگان توان گفت مثال قافیه شایگان الف ونون بمعنی جمع که درسپاهان ومردان باشد یا بمعنی فاعل چنانکه دررودان ونگران وجویان باشد وها والف جمع که درسرها ودستها باشد ویای نکره که دراسپی ومردی باشد ودال استقبال که در گوید وکنند ودید باشد واستعمال شایگان درقافیه جائز نباشد وتحقیق چنان اقتضا کند که استعمال یک قافیه از شایگان روا بود مثلاً درقصیده که قافیهٔ او نهان وگران وجهان باشد روا بود که اسپان ایراد کنند چه درینصورت تکرار بیک معنی لازم نیاید ونشاید که الف ونون جمع در قافیهٔ دیگر بیارند مثلاً گویند خران چه الف ونون در اسپان وخران بیک معنی ست پس قافیه مکرر شده باشد وعلت قبح شایگان تکرار قافیه ست بیک معنی اما شعرا از شایگان احتراز کرده اند تا بحدیکه آن یک قافیه که جائز ست هم نیاورده اند از سبب شهرت قبحش ولهذا صاحب برهان گوید آن دوقسم می باشد شایگان خفی وشایگان جلی شایگان خفی الف ونونی بود که در آخر کلمات آید بمعنی فاعل همچو گریان وخندان واین کلمات را بازمان وکمان قافیه نتوان کرد وهمچنین کلمه که یا ونون نسبت داشته باشد مانند آتشین وسیمین بازمین وکمین قافیه نتوان کرد وشایگان جلی الف ونونی باشد که در آخر اسما بجهت افادهٔ معنی جمع آورند همچو یاران ودوستان واین کلمات را با مرد وشل فلان وبهمان قافیه نمی توان کرد واین قوافی را در غزل بلکه درقصیده زیاده بریک محل جائز نداشته اند مگر آنجا که شعر مردف بود چه ردیف عیب قافیه بپوشاند ودر شعر مردف هم زیاده از یکی نیاورند البته یعنی جائیکه بعد قافیهٔ شایگان ردیف باشد از ان احتراز نکنند واز آنست قول حافظ ؎ دل سراپردهٔ محبت اوست * دیده آئینه دار طلعت اوست * لیکن محقق علّام این قسم را هم جز وریک شعر روا ندارد وحافظ همه غزل را ازین جنس آورده واز اشعار آنست ؎ تو وطوبی وما وقامت یار * فکر هرکس بقدر همت اوست * من که سر درنیاورم بدو کون * گردنم زیر بار منت اوست * دور مجنون گذشت ونوبت ماست * هرکسی پنج روزه نوبت اوست * گرمن آلوده دامنم چه عجب * همه عالم گواه عصمت اوست * فقر ظاهر مبین که حافظ را * سینه گنجینهٔ محبت اوست *

مثال

محل ذکر

قول صاحب

برهان

ایراد

قول مصنف

جواب

قول صاحب

برهان

۲۱۲

پاردم و افشاردم اول اصلی و دوم معمول چه بسبب آنکه از لفظ افشاردن حکایت نفس در ماضی آورده آست
شایسته استعمال درین قافیه شده است از کلام مصنف پیداست که لفظ پاردم مفرد و بفتح دال ست چه قافیه
افشاردم مفتوح الدال واقع شده لیکن در کتب لغت بضم دال بمعنی چرمی که بر پس زین اسپ بندند و بزیر دم
اسپ اندازند دیده شد کذا فی البرهان وغیره و نیز ظاهر چنان مینماید که درین معنی مرکب باشد از پار که
بمعنی چرم دباغت داده است و از لفظ دم و برین تقدیر صاحب مثال اصلی نباشد و ازین قبیل است
قافیه این بیت ؎ ز الطاف خفی شاهِ عادل ❊ بهر دم می برد از دست ما دل ❊ و قافیه این بیت
بافسون و عشوهٔ ناز آن بت طناز من ❊ دل زدست عالمی بُرد ست نی تنها ز من ❊ و این را
تصرف ترکیبی نامند و نوعی دیگر ست از معمول که آنرا تصرف تحلیلی گویند و آن چنانست که لفظی را دو بخش کنند
اول را قافیه دوم را ردیف سازند مثالش خواجه حافظ فرماید ؎ شب از مطرب که دل خوش باد
ویرا ❊ شنیدم نالهٔ دلسوز نی را ❊ و دریک بیت آورده ؎ عفاک الله من شر النوائب ❊ جزاک الله
فی الدارین خیرا ❊ چه لفظ خی قافیه و لفظ را ردیف واقع شده و این را امتزاج قافیه و ردیف گویند
وازین قبیل ست ؎ بر تافته است سخت مرا روزگار دست ❊ زانم نمیرسد بسر زلف یار دست ❊
خصم شتر دلت را قربان همی کند ❊ زان ردی سعد ذابح اَز نحته کارد ست ❊ چه از لفظ کارد حرف دال
داخل ردیف گردیده و ما قبلش قافیه و قافیهٔ معمول نزد قدما از جمله معیوب بود و نزد متاخرین از قبیل صنعتهای
محبوب شد و در تازی ور نابه که اسم فاعل از نباهت بمعنی بزرگی باشد و نابه که نابت بمعنی زمان شب باشد
با های ضمیر یکی اصلی باشد و دیگری معمول ما ازین قبیل ست قافیه این بیت ؎ اِذا لم یکن ملک ذا ہبة ❊
فدعه فدولته ذاہبة ❊ یعنی هرگاه نباشد پادشاه صاحب بخشش پس بگذار او را چه دولت او رونده ست
چه لفظ ذاهبه اول مرکب ست و ثانی مفرد ست اسم فاعل از ذهاب هرگاه که از قافیه مرکب یکجزو مکرر باشد
و در همه مواضع تکرار بیک معنی آید آن قافیه را شایگان خوانند ظاهر این کلام موهم آنست که
شایگان در فارسی عبارت از ایطا باشد و لهذا در قافیهٔ پارسی بذکر ایطا جدا گانه نپرداخته لیکن تحقیق
آنست که ایطا در پارسی دو قسم ست خفی آنچه تکرارش ظاهر نباشد مانند آب و گلاب و مزدور و رنجور
و دانا و بینا و این نزد اکثر جائز ست دوم جلی که تکرارش ظاهر باشد و آن روا نیست مثل جانا و یارا و منقار
و کائنات و خندان و گریان و خوبان و عاشقان و شایگان عبارت از ایطای جلی ست و لهذا اخوان را کلان
مخدومی و هلالی وغیره گویند شایگان پیش محققان عبارت از قافیه که مشتمل باشد بر ایطای جلی
شمس قیس گفته شایگان آن قافیه است که روی او اصلی نباشد خواه مکرر شود چون نیکان و پاکان

۲۱۱

در لفظ قبیح بود و ناستعمل و غیر موصول در لفظ از گرانی خالی نبود تا بسیار استعمال کنند ولی ردیف
نتواند بود مثالش چنانکه گوئی راست بود خواست بود بر وزن فاعلان پس الف ردف ست و یکی از دو حرف
روی که سین و تا باشد محذوف و دیگر متحرک شود و آبود ردیف ست تا راسبو بر وزن فاعلان باشد اما
مردف مضاعف یک روی مطلق مطوی و دیگر مقید موصول ناستعمل بود از جهت تعذر لفظ چه با کنهای
متوالی که دو حرف در روی و وصل ست با آنکه از اعتبار ساقط ست باطی لبعضی و اظهار لبعضی دشوار
در لفظ آید و غیر موصول بر نیکونه بود که راست و خواست و با ردیف نتواند پس ازین بحث معلوم شد که
همه انواع چهارده ست هشت برای روی مفرد و شش برای روی مضاعف سه ناستعمل یکی از روی مفرد
و آن نوع ختم ست از انواع مردف مقید موصول و دو از روی مضاعف یکی مردف مضاعف که یک حرف
روی مطوی و دیگر مطلق موصول بود و دیگر مردف مضاعف یک روی مطلق مطوی و دیگر مقید موصول و
یازده مستعمل و ازین یازده هفت مفرد ست که بعد حذف یکی از انواع هشتگانه اش باقی میماند و چهار
مضاعف بعد حذف دو نوع از انواع ششگانه آن بود و از هفت مفرد چهار مطلق و سه مقید بعد حذف
نوع واحد از انواع چهارگانه آن و از چهار مضاعف دو هر دو روی مطلق که موصول و غیر موصول بود
و یکی هر دو روی در حکم یک روی مطلق که روی دیگرش مطوی شود و یکی هر دو روی در حکم یک روی مقید
که روی دیگرش مطویست و از جمله این یازده نوع سه نوع با ردیف نتواند بود یکی از آن مقید مجرد
موصول دوم مقید مردف مفرد غیر موصول سوم مردف مضاعف که یک روی از آن مطلق مطوی و دیگر
مقید غیر موصول و چهار نوع بی ردیف نتواند بود یکی مطلق مجرد غیر موصول دوم مطلق مردف غیر موصول
سوم مردف مضاعف هر دو روی مطلق غیر موصول چهارم مردف مضاعف که یک حرف روی مطوی و
دیگر مطلق غیر موصول باشد و چهار نوع شاید که با ردیف بود و شاید که بی ردیف بود و آن مطلق مجرد
موصول و مطلق مردف مفرد موصول و مقید مجرد غیر موصول و مردف مضاعف هر دو روی مطلق موصول

فصل هشتم در قافیهٔ اصلی و معمول و ذکر شایگان لفظی که در موضع قافیه افتد اصلی

بود یا معمول و اصلی چنان بود که بر همان صفت که در اصل وضع آن صفت داشته باشد استعمال کنند
و معمول چنان بود که آنرا بترکیبی یا تصریفی شایسته استعمال گردانند و آن دو گونه بود یکی آنکه از ترکیب
دو لفظ پیدا شود مثلاً راست و پیداست اول اصلی و دوم معمول چه ترکیب لفظ است با لفظ پیدا شایسته
وقوع در موازات قافیه اول شده است یعنی در لفظ راست که الف و سین و تا از حروف قافیه است
جز دیک کلمه است و این حروف در پیداست هر یک موجود نیست مگر از ترکیب هر دو پیدا شده و همچنین

مقیدات اما مقید مجرد موصول چنانکه گوئی دعات و ثنات ای دعای تو و ثنای تو الف روی مقید
و تا وصل ست و این با ردیف نشاید چه وقوع دو ساکن در حشو بیت نیفتد و اگر بعد قافیهٔ مذکور که مشتمل بر
دو ساکن ست ردیف آرند آن دو ساکن در میان بیت خواهد افتاد اگر گوئی ازین نوع با ردیف هم یافته میشود
چنانکه حافظ گوید بیت لطف باشد گر نپوشند از گدا هاروت را تا بکام دل به بینند دیدهٔ ماروت را
گوئیم مراد آنست که با وجود اعتبار دو ساکن در وزن با ردیف نباشد و در مثل شعر مذکور یکی را متحرک
اعتبار کرده اند چنانکه در راست شو یکی یا هر دو را متحرک میکنند کما سبق و غیر موصول ای مقید
مجرد غیر موصول چنانکه گوئی خبر و گذر حرف را روی مقید ست و بس و این هر دو نوع نشاید یعنی هر دو قسم
بودنی ردیف چنانکه گذشت و با ردیف مثل خبر کن و گذر کن ز مقید مردف مفرد غیر موصول چنانکه
مرد و درد الف و دال روی مقید ست و این هم با ردیف نشاید تا دو ساکن در میان بیت نیفتد کما
سبق معناه اما ح موصول یعنی مردف مقید مفرد موصول متعذر بود وقوع آن از جهت آنکه اگر با ردیف
باشد سه ساکن در حشو بیت افتد یعنی ردف روی مقید وصل و این محال ست و اگر بی ردیف باشد
سه ساکن متوالی در آخر بیت افتد و این از اعتبار خارج بود اگر چه محال نیست چه اعتبار دو ساکن را بیش نیست
یعنی در افاعیل فروعی فعلان و امثال آن دو ساکن واقع شود و زائد از ان در هیچ وزن یافته نمیشود
و اگر واقع باشد برین گونه بود که گوئی بلرزش و کارش لیکن در وزن بازای ساکنین افتد و اما مردف
مضاعف از دو حال خالی نیست یا هر دو روی ملفوظ به باشد یعنی هر دو حرف روی آن متلفظ باشد
و لا محاله هر دو مطلق باشند و الا در صورت بودن هر دو مقید وقوع زیادت از یک ساکن در حشو
در صورت ردیف و زیادت از دو ساکن در آخر لازم آید اگر ردیف نباشد چه اوّل آن هر دو
ردف هم ساکن بود و یا یک مطوی باشد در لفظ یعنی محذوف شود و دیگر از هر دو حرف روی
مضاعف یا مطلق بود یا مقید و این سه نوع باشد اوّل آنکه در هر دو هر دو حرف روی ملفوظ مطلق باشد
دیگر آنکه در رو حرفی مطوی و حرف دیگر ملفوظ مطلق بود سوم آنکه در آن یکی مطوی و دیگر مقید بود و هر یکی
یا موصول یا غیر موصول پس جمله شش نوع باشد از ضرب سه در دو اما مردف مضاعف هر دو روی
مطلق موصول چنانکه گوئی راستی و خواستی چه الف ردف ست و سین و تا روی مضاعف و یا وصل
و غیر موصول چنانکه گوئی راست ست و خواست ست بر وزن فاعلان یار است بود و خواست بود بر
وزن مفتعلان و این آخر بغایت گران باشد در لفظ و این نوع یعنی مردف مضاعف غیر موصول آخر
با ردیف نتواند بود چه آخر شعر غیر ساکن نبود و اما مردف مضاعف یک روی مطوی و دیگر مطلق موصول

از صنعت باشد و اگر نکنند حرج نباشد تکرار ردیف واجب بود مگر در ترجیعها یا آنجا که شاعر بطریق بدعت
و تجدید ردیف بگرداند بجای آنش ردیف دیگر آرد یا ترک کند و ذکر علت و عذر ایراد کند یعنی ذکر سبب
ترک ردیف کند عذر ترک آن وارد کند و هر بدعت که لطیف و مقبول بود نوعی از صنعت باشد مثال
تغییر ردیف بطریق بدعت آنست که کمال اصفهانی درین روزگار در قصیده که بعضی را از اشعار ردیف می آمد
کرده است و بعضی را می اید آورده است و مطلع قصیده اینست ۵ سپیده دم که نسیم بهار می آید + نگاه کردم دیدم
که یار می آید + و در موضع تغییر بدین نوع گفته است یعنی بعد از چند بیت ردیف را تغییر داده چنین گفته ۵
ز بهر فال ز ماضی شدم بمستقبل + که این ایام چنین خوشگوار می آید + زهی رسیده بجایی که پیش خاطر تو +
همه نهان سپهر آشکار می آید + فال یعنی تفاول و شگون نیک است و ابا بالفتح والکسر و بابای موحده بمعنی
آتش است چنانکه رشیدی آورده مگر مصراع را در سندش چنین نقل کرده ع که این ابام بسی خوشگوار می آید
و سیم در آخرش بهر تکلم است و معنیش آنکه برای تفاول از صیغه ماضی در گذشته بصیغه مضارع رجوع کردم که این
مرا خیلی خوشگوار می آید یعنی صیغه ماضی دلالت می نمود که این لذائذ و نعمتها تا در زمان ماضی حاصل بود لهذا
به فعل مضارع بدل کردم تا در زمان حال و آینده نیز حاصل گردد و در بعض نسخ بجای فال لفظ حال دیده شده
درین صورت معنی چنین خواهد شد بسبب حصول مدعا در زمان حال از زمان ماضی در گذشته بصیغه مضارع رجوع
کردم و شارح خزینه مصرع مذکور را چنین نقل کرده که برانام چنین خوشگوار می آید + و انام بنون بمعنی خلق است
و بعضی ایام به تخفیف یای مثناة تحتانی جمع یوم که در اصل مشدد بوده است خوانده اند و انواع بدعت محدود
نبود چه تعلق آن بتصرف طبعها منوط باشد

فصل هفتم در انواع قوافی نزدیک پارسی گویان

قافیه در پارسی یا مجرد یا مردف بود و مردف را روی یا مفرد بود و یا مضاعف و هر یکی از مجرد و مردف مفرد
یا مطلق بود یا مقید بود و هر یکی ازین چهار یا موصول بود یا غیر موصول پس انواع مجرد و مردف مفرد هشت بود
اما انواع مردف مضاعف در ما بعد مذکور شود چهار مطلق و چهار مقید مثال مطلقات ا اما مطلق مجرد
موصول چنانکه گوئی پسری خبری حرف را روی مطلق و یا وصل است ب غیر موصول چنانکه گوئی پسر
من خبر کمن را روی مطلق و من ردیف است و اما ج مطلق مردف مفرد موصول چنانکه گوئی مردی دروے
را ردف و دال روی مطلق و یا وصل د غیر موصول یعنی مردف مفرد غیر موصول چنانکه مردمن دردمن را
ردف و دال روی مطلق و من ردیف و غیر موصول در هر دو نوع مطلق مجرد و مطلق مردف خبر با ردیف تواند
چه مقطع شعر متحرک نشاید و اگر ردیف بعد روی مطلق نباشد لاجرم آخر شعر متحرک بود اما موصول از هر دو نوع
تواند بود که بی ردیف باشد چه آخر شعر درین صورت حرف وصل باشد که ساکن است مثال

یعنی چون در تازی بعد قافیه کلمه دیگر مستقل مستعمل نبود وصل و خروج را داخل قافیه کرده شد بخلاف پارسی
که دران چون ردیف بعد قافیه مستعمل بود وصل متحرک و خروج را نیز داخل آن کرده شد و باز سخن شویم یعنی
در صدد بیان اصل مدعا باشیم و گوئیم ازین بحث روشن شد که حروف قافیه در پارسی پنج ست ۱ ردف
ب روی مفرد ج حرف اول از روی مضاعف د حرف دوم از روی مضاعف ہ وصل این نسخه
در کتب معتبره عتیقه دیده شده و دلالتش بر معنی مراد ظاهر و در بعض نسخ چنین دیده شد حرف قافیه در پارسی
پنج ست ردف و روی مفرد و روی مضاعف و وصل و ظاهرا مطابق این نسخه چهار حرف میشود نه پنج لیکن مراد
مصنف علام بر تقدیر این نسخه از روی مضاعف دو حرف ست تا وصل حرف پنجم باشد و عجب ست از بعض
ماهرین که ازین نسخه در اشتباهی افتاده اند یعنی حروف قافیه از ظاهر این نسخه چهار دانسته خروج را
از طرف خود افزوده حرف پنجم قرار داده اند حالانکه مصنف علام خروج را داخل ردیف مینماید و از
حروف قافیه نمیشمارد و تعریف ردیف نیز چنین میکند که شامل باشد خروج را پس چگونه بعد این قرار داد
از جانبش تصور توان کرد که خواهد گفت ازین بحث روشن شد که حرف قافیه پنج ست و حرف پنجم خروج
و حرکات هم پنج ست ا حذو ب توجیه ج مجری د حرکت مجهول که حرف اول روی مضاعف را بود
ہ حرکتی که حرف دوم روی مضاعف را بود یا روی مفرد را بود در حال اتصال بمتحرکی که بعد
از روی آید و همچنانکه هرچه زیادت از وصل باشد بعد از روی و مکرر شود آنرا ردیف خوانند هرچه زیادت
از ردف باشد پیش از روی و مکرر شود از قبیل صنعتها باشد و از قسم لزوم مالایلزم و آنرا بقافیه تعلق نباشد
و اگر آن مکرر لفظی باشد خواه یک کلمه مستقل چنانکه گوید کردیا دو کرد شاد چون قافیه یا دو شاد باشد یا در حکم
مستقل که یکی بحسب وضع بود و دیگر از تحلیل حاصل آید چنانکه لفظ در درین بیت ع زد عشق تو آتشم در جان ٭
سوخت جانم بوصل کن درمان ٭ یا نا تمام از یک کلمه چنانکه لفظ از یار درین رباعی ع هر چند رسد
بنفس از یار غمی ٭ باید نشود رنجه دل از یار همی ٭ مانند که چون نیک نگری این غمها ٭ از جانب دوست
اکثر از یار کمی ٭ آنرا حاجب خوانند چه حاجب در لغت بمعنی پرده دارست و چون این لفظ پیش از
قافیه واقع شود گویا پرده دار اوست و گاهی حاجب در میان دو قافیه واقع شود چنانکه درین
رباعی میر معزی رباعی ای شاه زمین بر آسمان داری تخت ٭ سست ست عدو تا تو کمان داری سخت
٭ حمله سبک آری و گران داری بخت ٭ پیری تو بتدبیر جوان داری بخت ٭ چه لفظ داری
درین هر چهار مصراع حاجب ست و لیس پیش آن قافیه و شعری که مشتمل باشد بر حاجب آنرا محجوب
خوانند الا آنکه تکرار حاجب واجب نبود بل از باب لزوم مالایلزم باشد چه اگر رعایت کنند نیکی

فاصله گردد کالمباین شود پس حکمش حکم ردیف شود بعضی اکابر در حاصل این جواب نوشته اند که مدار
قافیه بر استتمام کلمه است و کلمه بدون ردیف تمام میشود پس ردیف شی مباین ست همچنین خروج چه بواسطه
فصل میانش و میان روی حکم شی مباین دارد و بعده کلام مصنف علام را باین نهج مخدوش ساخته
که استتمام کلمه قافیه پیش از خروج صورت نه بندد همچو نون بلبلان و نخلان و دال حکیمند و کریمند و میم اسیرم
و فقیرم و تای مجنون ست و محزون ست پس این حروف را ردیف شمردن و حروفیکه پیش از نهاست از قافیه
داشتن نامناسب ست و اگر هر دو را از حساب ردیف شمرند به ست از انکه یکی را در حساب دارند و یکی را
ندارند اما آنکه یکی متصل رویست و دیگر متصل نیست موجب این نمی شود انتهی کلام بزرگ مذکور لیکن
نزد بنده مستهام بر محصل کلام مصنف علام این اشتباه اصلا وارد نیست چه خلاصه اش اینست که با صطلاح
مصنف مدار قافیه و حروفش بر استتمام کلمه و شدت اتصال ست پس خارج بودن ردیف متعارف از قید
استتمام کلمه ظاهر اما خروج از قید شدت اتصال خارج ست نه از استتمام کلمه تا وصل و خروج را درین وصف
مساوی گویند و شدت اتصال منحصر ست در وصل پس وصل داخل قافیه باشد و چون میان خروج و روی وصل
فصل ست لامحاله خروج از روی کالشی المباین باشد پس داخل ردیف بود نه قافیه و کیف لا که معنی ردیف
حسب قرار داد مصنف هم بر و صادق ست یعنی حروفی یا کلماتیکه بعد روی موصول یا غیر موصول مکرر شود
نه بر وصل پس قول این معترض اما آنکه یکی متصل رویست و دیگر نیست موجب این نمیشود مداخلتی ست در
اصطلاح و هو باطل فان لکل احد ان یصطلح ما شاء و هنگام اسیرم و فقیرم وصل ست نه خروج چنانکه معترض
آورده آری بحسب اصطلاح مشهور که ردیف لفظ منفصل مستقل را نامند و هرچه متصل شود بکلمه روی بنحویکه
با منضم الیه کلمه واحده نماید آنرا در قافیه شمارند خروج از قافیه بود لیکن مصنف علام هم انکارش نمی نماید
بل این قول را بسوی بعض منسوب میکند و غیر اولی میداند اینست منتهای کلام تائید مصنف علام لیکن
میتوان گفت که ما را مناقشه در اصطلاح نیست بل در وجه آن که مصنف آنرا اولی میگوید و حاصلش آنکه اگر
مراد از استتمام حقیقتی ست پس استتمام کلمه روی حقیقة چنانکه بدون خروج بود بدون وصل نیز باشد چه بعد
حذف شین کردمش کردم و بعد حذف میم کرد میماند و بهر تقدیر کلمه تام ست و اگر مراد استتمام عرفی ست پس
عرفا همچنانکه کردم را کلمه واحد دانند کردمش را نیز کلمه واحد میشمارند و شدت اتصال را درینمعنی اصلا
مداخلت نیست بالجمله حقیقة هر دو کالشی المباین و عرفا هر دو مانند جزو کلمه فلا فرق بینهما من حیث العلة

و در لغت تازی چون ردیف معتبر نبوده است باعتبار خروج ای برای اعتبار خروج در حال تحرک وصل
احتیاج افتاده اما در لغت پارسی بسبب اعتبار ردیف از اعتبار وصل متحرک و خروج استغنا حاصل ست

۲۰۵ نمونه الامثله

مثل یا در قافیه این بیت ع کنون در مسیح جا ویرانه نیست * که در وی همچو من دیوانه نیست *
دگاهی مکتوب در قافیه معتبر بود نه در وزن مثل نون در قافیه این بیت ع آه ازین کافران سنگین دل *
که بلای دلند و مسکین دل * **و ردیف** در اصل خاص بود بزبان پارسی و شعری که مشتمل باشد
بر ردیف آنرا مردف بصیغه مفعول از تردیف خوانند و متاخرین شعرای عرب از پارسی گویان فرا
گرفته اند و بکار می دارند یعنی باستعمال می آرند و از انست قول سکاکی ع حَمامَ نَجْدٍ قُدِّرَ ایهٰا الزمن *
بُعْداً و تُوغِرُ صدری ایها الزمن * اَمّا یُهِمُّکَ شَیْءٌ غَیْرُ غَدْرِکَ بی * ماذا استَفَدتَ بِغَدْری ایها
الزمن * چه قدری و صدری و غدری قافیه است و ایها الزمن ردیف و این ردیف حرفی باشد یا کلمه
بعد از روی موصول یا غیر موصول مکرر شود در همه قوانی و اعتبار در وی تکرار الفاظ است و معنی اعتبار
نیست چه اگر ردیف در همه قصیده بیک معنی بود یا بمعانی مختلف یا بعضی را معنی باشد و بعضی را نباشد بسبب
آنکه بعضی بانفراد لفظی باشد و بعضی جزوی باشد از لفظی روا بود و قوله اگر ردیف در همه قصیده الخ
شرط است و قوله روا بود جزای آنست مثلاً اگر قافیه یاد و باد و شاد باشد و ردیف شاه و وقتی بمعنی ملک
آید و وقتی بمعنی شاه شطرنج و در میانه یک قافیه پادشاه آید و شاه درین لفظ جزوی از کلمه است و بانفراد
هیچ معنی ندارد یعنی لفظ شاه که جزو پادشاه است هیچ معنی ندارد و رنه لفظ پادشاه مرکب از آن مشتمل بوده
بر معنی ملک و غیر آن اگرچه لفظ شاه بوضع دیگر معنی مطابقی آن ملک است و وقوع این جمله در موضع ردیف
یکسان باشد بی تفاوتی و در ردیف مقدار را اعتباری نیست چه اگر تمامی مصراع مشتمل بر قافیه در ردیف باشد
روا بود مثالش ع زر بر بتان نثار کردم * سر بر بتان نثار کردم * و چنانکه در کثرت اعتباری
نیست در قلت هم اعتباری نیست حتی که یکحرف هم بود چنانکه بیاید و چون معنی ردیف روشن شد
معلوم شد که آنچه بعد از روی و وصل آید اگر یکحرف باشد مثل شین گردمش و اگر زیادت باشد چنانکه
در شعر سابق الذکر جمله از حساب ردیف باشد اگر گویند بهمین بیان لازم آید که وصل را هم اعتباری نبود
و او با هم از حساب ردیف شمرند چه آنهم بعد روی بعینه مکرر شود و معنی کلمه بغیر آن تمام باشد گوییم اگرچه
حکم وصل در وجوب تکرار بعد از تمهید قافیه حکم ردیف است اما بسبب آنکه بی حرف وصل
استتمام کلمه قافیه و انقطاعش آنجا که بوصل متصل بود صورت نمی بندد در ردیف بخلاف اینست
چه کالشی المباین است و وصل را بقافیه تعلق زیادت لازم است بخلاف ردیف و بآن سبب
او را یعنی ردیف را حکمی مفرد نهادن واجب لیس میان او و ردیف فرقی ظاهر شد اما در خروج
بخلاف این است چه وقوع خروج بعد از وقوع وصل تواند بود و چون وصل میان او در روی

عروضی که در تمهید قواعد عروض و قوافی پارسی مانند خلیل ست در تازی در اثنای حروف قوافی
پارسی خروج بنیاد ورده ست و بعضی گفته اند چون حرف وصل متحرک شود و بساکن دیگر متصل گردد آن
ساکن خروج باشد و حرکت وصل نفاذ چنانکه گوئی زدمش و بستدمش دال رویست و میم وصل و شین
خروج و باشد که خروج بحرکت وصل باز پیوندد چنانکه گوئی بسرایش و خبرایش چه را رویست و یا وصل و شین
خروج و این قول مشهور و متعارف ست و عدم ذکر یوسف عروضی خروج را مستلزم انتفای آن نیست چه بسا
چیزها در بدو الامر از نظر موجدین مخفی میماند همچنانکه بحر متدارک را خلیل بنیاد ورده بل بعد او اخفش بران
مطلع گردیده اما مقبول ست فکذلک الخروج و اینجا همین قدر بس ست و در ذکر ردیف زاید ازین گفته شود و
بعضی حرف دیگر را که بخروج پیوندد و همبرین قیاس که در اتصال خروج بوصل گفته آمد زاید نام نهاده اند و مزید
نیز گویند چنانکه درین قافیه که زده مت و بستده مت دال رویست و ها یکه در حال حرکات بهمزه در تلفظ بدل او ست
یعنی آن ها که وقت تحرکش بهمزه بدل شده وصل و میم خروج و تا زاید و ازینجا لازم آمد که چون گویند اگر زده مست
و بستده مست یا حرفی دیگر که با ما نند زیادت شود لقبی دیگر احتیاج افتد چنانکه بعضی عروضیان آنرا نائره
نام نهاده اند یا زاید زیادت از یکحرف روا باید داشت یعنی حرفیکه بعد از زاید مزید شود آنرا لقبی دیگر باید نهاد
یا باید گفت که گاهی زاید مشتمل بر دو حرف باشد تا اینحرف نیز در ان مندرج باشد و شاید که ازین هم زاید شود
ای بعد زاید و نائره هم حرفی دیگر باشد مثل شین درین بیت ؎ آن دل که بدست تو سپردستیمش ❊
ای جان بده اکنون که نبردستیمش ❊ را ردف یا قید ست و دال روی و سین مهمله وصل و تا خروج
و یا زاید و میم و شین معجمه نائره و تکرار این چار واجب باشد و نائره در اصل بمعنی نافره ست یعنی نفرت
کننده و چون اینحرف در آخر شعر واقع شود گویا متنفر و کناره کش ست و اولی آنکه هرچه بعد از روی
و وصل آید جمله از حساب ردیف شمرند و همچنین حرف وصل را چون متحرک شود از حساب ردیف
شمرند باید دانست که این رای و اصطلاح مصنف ست و منافقشه در اصطلاح احدی نمیرسد یعنی
چون معنی ردیف آن گفته شود که مصنف در مابعد آورده لامحاله خروج داخل ردیف بود لیکن مشهور
نزد جمهور آنست که ردیف کلمه منفصل مستقل باشد و هرچه اتصال یابد بکلمه دیگر بنحیکه مستقل مستعمل
نشود و با منضم الیه کلمه واحده نماید آنرا داخل قافیه شمارند و برین تقدیر خروج و مزید و نائره داخل
قافیه باشد و قول بعض که در سابق مصنف علام منقول فرموده مقبول گردد و سیاتیک مزید تفصیل
و باید دانست که گاهی حرف مکتوب در قافیه محسوب نباشد مثل ها در قافیه این بیت ؎ چو مشکین
طره ات را شانه کردند ❊ بهر موئی دل دیوانه کردند ❊ و گاهی غیر مکتوب محسوب بود

یا در صفت یعنی یای توصیفی چنانکه خوش سخنی یل در لفظ سخنی خوش یا در نسبت چنانکه و شهری بیای
معروف و ازین قبیل است دهی شیرازی و اصفهانی دیگر باشد یعنی یای خطاب و توصیفی و نسبت حرف وصل دیگر باشد
و رای حروف ششگانه مذکور و شبیه بیا که در نکره آید مثلاً گوئی سخنی از سخنها یا در تقدیر فعل یعنی فعل واقع نشده
مگر تقدیرش کنند چنانکه از مثال ظاهر شود چنانکه گوئی اگر گفتمی و کاشکی گفتمی و بخوابی دیدمی که گفتی و دیگر حاصل عبارت
من حیث الترکیب آنست که این حصر واجب نیست چه یا که در خطاب باشد یا در فلان و فلان دیگر باشد و شبیه
بیاء دیگر و این شبیه بیاء دو حرف باشد مرکب از الف و یا که آنرا یای مجهول نامند و تفصیلش در صدر کتاب گذشت
و یکی گرفته اند یعنی در وزن حکم یک حرف داده اند مخفی نماند که یای توصیفی نیز یای مجهول است پس آنرا هم در یای
شبیه بیاء داخل کردن مناسب بود و نیز برای دفع نقض حصر از جانب بعض مذکور میتوان گفت که ابهام
داخل است در حرف یا که از حروف ششگانه مذکوره است و عام است از معروف و مجهول و بهر معنی که
باشد از معانی مسطوره پس حصریه نسبت این حروف باطل نمیشود و نیز الف ندا چنانکه گوئی پسرا یعنی
ای پسر و الف جمع مثل اسیران و فقیران ازین قبیل است یعنی از قبیل وصل است و خارج است از
حروف ششگانه مذکور و همچنین کاف تصغیر چنانکه گوئی پسرک و در بعضی لغات بدل کاف تصغیر واو لام
مانند پسرو و درین بیت ؎ بر من نظری نمیکنی ای پسرو ٭ چشم خوش تو که آفرین باد برو ٭ و نون مصدر
چنانکه در لفظ گفتن و کردن هم ازین قبیل است و خارج است از حروف ششگانه و همچنین باد در مثل شتربان
و کاف فارسی مبدل از ها چون ملحق شود بیای مصدری و نسبت و الف و نون جمع و کاف تصغیر مثل
بندگی و خانگی و بندگان و بندگک و همزه مبدل از ها مانند بنده ام و شرمنده ام و همزه ملینه بیا بدل
از ها مانند خامه من و جامه من و سین ربط مثل خدائیست و گدائیست و نون و دال جمع مثل عالمند و سالمند
و بر جمله تحقیق درین موضع یعنی در تعیین حروف وصل آنست که هر حرف ساکن که جاری مجری این حروف
ششگانه یا جمله حروف مذکور باشد که بروی مطلق پیوندد تا کلمه تا آن حرف تمام شود از قبیل وصل بود
و بدانکه قدما الف اطلاق بر سم عرب بکار داشته اند چنانکه گویند شود او گوید او و و داو درین مصرع مثلاً ؎
آهوکوهی در دشت چگونه دودا ٭ و از قبیل وصل تمرده و استعمال آن الف اصلا و مطلقا خطاست چه
عرب را الف و واو و یا از اشباع حرکات او اخر کلمات حادث شود و عجم را او اخر کلمات متحرک نباشد
پس آنجا حرکتی در افزودن و آنرا اشباع کردن تا حرفی حادث شود خروج باشد از لغت لهذا متاخرین
آنرا مطلقا ترک کرده اند و اما خروج درست تر آنست که در پارسی خروج نیست از جهت
آنکه وصل متحرک نیست و خروج پیدا نمیشود مگر از متحرک بحرف وصل و باین سبب توصیف

۲۰۳

گفته‌ایم و روی مقید باشد بی توجیه یعنی حرف روی و ما قبلش همه ساکن بود چه قبل روی ردف باشد
که آن نیز ساکن بود و این جنس در قافیهٔ تازی واقع نباشد بسبب لازم آمدن اجتماع سواکن و اما اگر در مقاطع
نباشد اتصال این دو حرف روی مضاعف بما بعد یا بحرف ساکن بود یا بحرف متحرک اگر بحرف ساکن بود
چنانکه در لفظ راستی روی مطلق بود چه هر دو حرف روی را متحرک شمرند بر وزن فاعلن و اگر اتصال نشان
بحرف متحرک بود چنانکه گوییم راست شو اگر یک حرف وزیده شود ای حذف کرده آید تا بر وزن فاعلن شود
روی را یک حرکت بیش نباشد و اگر هر دو حرف مستوفی در نطق آرند و یکی را هم حذف نکنند تا بر وزن مفتعلن
شود هر دو حرف روی متحرک باشد و روی درین صورت یعنی در صورت اتصال بحرف متحرک بی
وصل باشد چه وصل متحرک نباشد و بر جمله چون روی دو حرف متحرک باشد و متصل باشد بوصل مثل راستی
اسم مجری با تحرکت لائق تر باشد که بوصل پیوسته باشد یعنی هر حرکت حرف ثانی و حرکت اول را یعنی
حرکت حرف اول را آن اولی که باهمی دیگر خوانند و همچنین چون هر دو حرف متحرک باشند یا یکی فقط متحرک
باشد چنانکه راست شو بر وزن مفتعلن یا بر وزن فاعلن باشد و کلمه شو ردیف بود و بوصل کدام یک حرف متصل
نباشد اسم مجری بران حرکتها لائق نباشد چه مجری عبارتست از حرکت ما قبل وصل و این حکمها که گفته آمد
خاص ست باین لغت فارسی و اما وصل حرفی زائد باشد که بعد از روی آید و تکرارش واجب بود و فرق میان
روی و وصل آنست که کلمه بدون روی بی معنی باشد یا بمعنی دیگر خلاف جنس معنی آن مثل گرد و درد چه
اگر دال را از آخرش دور نماید گر و در با معنی ماند لیکن نه از جنس کلمات سالقه و بدون وصل با معنی ماند از جنس
معنی سابق مثل کارم و دارم و از کلمه منفصل نبود احتراز ست از ردیف که متصل باشد خواه مشهور الترکیب باشد
چنانکه میم درین بیت ؎ رفت آن شوخ و خرابیست ز بیجران کارم ٭ طاقتم طاق شد از خلق چه پنهان دارم ٭
خواه مشهور التر کیب نباشد مانند ها درین بیت ؎ اگر آرم بکف جای زد و رچه رخ چون لاله ٭ بود
با خون دل در روی جگر پر کاله ٭ چه حرف ها در آخر لاله و پرکاله زائدست برای اظهار فتحه لام و
لهذا در جمع حذف شود مثل لالها و پرکالها و این ها اگرچه نیک تلفظ در نمی آید و لهذا مختفی خوانندش لیکن
در آخر بیت ملفوظ شود و بازای حرفی افتد و بعضی گفته اند وصل یکی ازین شش حرف باشد تا و میم و شین
و یا و دال و ها چنانکه در سخنت و همچنین در کمتر و مهتر و سخنم سخنش و سخنی و گوید و دال قلمدان نیز مثل آنست
و گفته می آید لفظ می آید را در مثل دخل نیست و مقصود از ان ها گفته ست که درین جمله بسیار واقع شده
و های جمع مانند غمها و ستمها و این حصر واجب نیست چه یا که در خطاب باشد مثلا گوئی تو درین سخنی
بیای معروف ای تو درین سخن هستی و مقصود از تمثیل یاء سخنی ست نه یاء گوئی کما لا یخفی

میزان الافکار ۲۰۲

مخصوصه اما شرطها آن بود که قافیه مردف بود و ردف یکی از حروف مد بود و آن دو حرف که روی باشند هر دو در کلمهٔ اصلی باشند بسیاری از اهل فن حرف اول را از روی مضاعف ردف زائد نامند و ردف را ردف اصلی و این شروط و حروف که مصنف علام در روی مضاعف آورده ایشان در ردف زائد بیان کرده اند و حرف اول یا هر دو مجهول الحرکه باشند مراد از حرکت مجهوله حرکت مختلسه است مثل حرکت رای پارس و کارد که حرف اول است از روی مضاعف و مثل حرکت سین و تای راست بوقت اتصالش بحرف متحرک در مثل راست شود و اما حرفهایی که در روی مضاعف افتند باستقرا معلوم شده است که حرف اول یکی از این هفت حرف باشد خا و را و سین و شین و فا و نون و ترا که درین لفظها مجتمع اند سخنش شرف و حرف دوم یکی از این شش حرف باشد با و تا و جیم و دال و سین و کاف که درین لفظها مجتمع اند سکت بجد و وقوع آن هر دو در امثال این کلمات ست راست نیست چه الف و یا ردف ست و سین و تا درین هر دو روی مضاعف ست و در باقی الفاظ نیز همبرین قیاس و دست بست داشت گوشت این لفظ باستقرا نظیری ندارد پس مراد آنست که اگر نظیرش پیدا شود ردف و روی آنچنان باشد و اگر کلمهٔ دیگر را نظیر باشد همبرین معنی قیاس باید کرد یافت و کوفت فریفت ساخت بخت و دخت کاشک بسکون شین و کاف این لفظ بعینه از تلفظ راقم الحروف در کتب لغت نگذشته شاید مخفف کاشکی یا فرید کاش بوده باشد گوشک بضم اول و سکون ثالث بنای بلند که در عربی آنرا قصر گویند کذا فی البرهان کارد بسکون را و دال گزلک که بعربی آنرا سکین گویند سورد بضم اول و سکون ثانی مجهول و ثالث و دال ابجد نام درختیست که آنرا آس گویند کذا فی البرهان این لفظ هم نظیری ندارد راند بانگ پارس بمعنی فارس که شیراز و غیر آن باشد و بمعنی نورد و نام پسر پهلو بن سام بن نوح علیه السلام ست جاماسپ نام حکیم ست و جاماس مخفف آنست کذا فی البرهان نوخج باد او مجهول جا عتی ست از ساکنان کرمان اما صاحب فرهنگ جهانگیری و برهان بفتح فا ضبط کرده اند و از کلام مصنف علام بسکون فا معلوم میشود شاید هر دو لغت آمده باشد نیرک بیرا اول ثبای کشیده و نرای فارسی دهٔ گیاهیست که بر درخت پیچد و بعربی عشقه گویند کذا فی البرهان اما با کاف دیده نشده شاید مثل کاشک افزوده باشند غشیر و غشیر بکسر اول و یای مجهول و زای فارسی زده امر غشیریدنست که بمعنی بزانو و چهار دست و پا نشسته رفتن باشد مانند طفلان و بزیادت دال چنانکه مصنف آورده دیده نشد شاید که در بعض السنه زائد کرده باشند یا بمعنی دیگر باشد یا لفظی دیگر باشد که ناسخین آنرا تصحیف کرده اند گرو ر د کرد نر بواو مجهول بمعنی نشاط و اندوه از لغات اضداد ست کذا فی اللغات اما دال را بر حال غشیر و قیاس باید فرمود و این دو حرف روی مضاعف که ساکن بود چون در مقاطع شعر افتند آنرا در وزن بجای یکحرف شمرند چنانکه در اول کتاب

نقطه معرا باشد آنرا نصب نامند پنجم ایطاء و آن اعادت قافیه بود درین فن و در لغت پامال کنانیدن چیزی باشد
پوشیده و طاه فرسه بر انگیخت اسپ خود را بر و تا پامال گردد و چون ازین عیب نیز قافیه ذلیل و پامال میشود لهذا
باین نام مسمی کردند و گویند که ماخوذ است از وطاه موافق او شد و این قافیه هم موافق اول بعینه باشد و در لفظ
اعاده اشارتیست بانکه در مفهوم ایطا تکرار قافیه لفظاً و معنیً معتبر است و لهذا در مابعد انچه تکرار لفظ و اختلاف معنی داشت
از ایطا خارج ساخته مثل لفظ عین مشترک و امثالش و همین است راجح نزد جمهور از معنی ایطا لیکن نیز نزد خلیل تکرار لفظ
قافیه با اختلاف معنی نیز داخل ایطاست الا با اختلاف اسم و فعل از ایطا خارج باشد مثل ذهب بمعنی زر و رفت
و چند انکه تکرار قافیه بیکدیگر نزدیکتر بود قبحش زیادت بود و ای زائد بود مراد از نزدیکتر کمتر از هفت بیت است پس
اگر بعد هفت بیت مکرر آید قبحش کمتر باشد زیرا که چون کمتر قصیده مشتمل بر هفت بیت باشد پس تکرار بعد هفت بیت
گویا اعاده اش در قصیده دیگر است و همچنین اگر تکرار در میان فن و مضمونی دیگر باشد مثل آنکه اولا در تشبیب آورده بود
بعده در مدح اعاده نمود مضایقه ندارد و کذا قاله السکاکی و ایراد لفظ مشترک مانند عین بمعنی مختلف ایطا نبود زیرا که
برای تحصیل تشابه اختلاف معنی کافیست و ازین قبیل است لفظ العباس که علم و صفت باشد نزد ابن جنی لیکن
نزد ابو علی فارسی در انهم ایطاست چه الف و لام در علم مشیر است بمعنی وصفی و همچنین اگر لفظ در اصل یکی بود و بتصرف
یا وجود استعمال مختلف شود اختلافیکه مقتضای اختلاف لفظ یا معنی کند مثلاً رجل و الرجل یکی نکره و دیگر
معرفه درین هر دو لفظ اگرچه اختلاف لفظی و معنوی فی نفسه واقع نشده است چه الف و لام تعریف کلمه
جداگانه است و لهذا لبعضی عروضیان داخل ایطا شمرده اند کذا فی المفتاح لیکن چون الف و لام از شدت
اتصال با رجل مثل کلمه واحده گردیده افاده بمعنی رجل معین می بخشد حکماً از لفظ و معنی رجل مختلف است و لهذا
اسنوی از ابن القطاع می آرد که اشهر آنست که ان ایطا نباشد و لم تضربی و لم تضرب یکی مخاطبه مونث و دیگر مفاتحه
او بکسره اشباعی و غلام و غلامی یکی بیای اطلاق و دیگر بیای اضافت بنفس خود ای بسوی نفس خود یعنی
بیای متکلم که مضاف الیه بود و امثال این ایطا نبود اما در اول اسنوی گوید زیرا که یا در مونث مخاطبه بعض کلمه
است چه اصلش تضربین بود و اما در ثانی مثل در اول نیز بسبب آنکه یکی از دو یا افاده معنی میکند و دیگری چه یای
اطلاق مفید معنی نباشد و قوله و امثال این یعنی هرچه اختلاف معنی و لفظ فی الجمله داشته باشد مثل اسم مختصه و کنیت
مانند مالک و ابی مالک و مصغر و مکبر و مفرد و جمع اما رجل و الرجل و یضرب و تضرب و امثال این ایطا بود مخفی نماند
که در نسخ کتاب یضرب و تضرب اول بیای تحتانی و ثانی بتای فوقانی دیده شده و آن خالی از خدشه نیست
چه حکم مخالف الرجل از رجل بسبب شدت اتصال افاده آن میکند که در یضرب و تضرب نیز ایطا نباشد چه اتصال
یا و تای یضرب و تضرب کمتر از اتصال الرجل نمی نماید و همچنین اختلاف معنی چه اختلاف دو معنی کمتر از اختلاف

مطلق و معین نیست اما ظاهر آنست که هر دو تبای فوقانیه باشد یکی مونث غائب و دیگر مذکر مخاطب
و درینصورت کلام مصنف علام هیچ غباری ندارد چه اختلاف لفظی و معنوی درین هر دو ظاهر نیست
پس ایطا باشد و هو مذهب الاکثرین کذا فی النهایه ششم تضمین و آن تعلق آخر بیت بود باول دیگر
بیت یعنی آخر بیت اول با اول بیت ثانی مثالش ع وهم وردوا الجفار علی تمیم + وهم اصحاب یوم عکاظ
انی شهدت و لهم مواطن صادقات + شهدن لهم بصدق الود منی + لیکن اگر شاعر التزام این عیب نماید
عیب نماند مثالش در عربی خلیل گوید ع یا ذا الذی فی الحب یلحی اما + والله لو حملت منه کما + حملت من حب رخیم لما +
لمت علی الحب فذرنی و ما + اطلب انی لست ادری بما + حجبت الا انتی بینما + انا بباب القصر فی بعض ما +
اطلب من قصرهم اذ رمی + بشبه غزال بسهام فما + اخطاه سهماه ولکنما عیناه سهمان له کلما + اراد قتلی بهما +
سلمی + و در فارسی خسرو گوید ع در حسن کسی نماند الا + خورشید که هر صبح برون آید تا + خدمت کند
عبای تو بوسد اما + تاقی تو بسوی او که تا بوسد یا + چنانکه در پیشتر گفته آمد درهمین فصل و اگر اول بیت ثانی
محتاج بود با آخر بیت اول آنرا تعلق نامند کذا فی النهایه و این تضمین غیر آنست که در صنعتهای شعر گفتند
و آن یعنی تضمین که در صنعتهای شعر گفتند ایراد شاعر بود در اثنای شعر خود بیتی مشهور که برهمان وزن و قافیه بود
از شعر دیگری بر سبیل استشهاد یعنی استناد یا تمثیل نیست آنچه واجب نمود ایراد آن از علم قافیه شعر تازی
والله اعلم مخفی نماند که از القاب عیوب سه لقب دیگر است که آنرا مصنف علام نیاورده یکی اصراف که عبارتست
از اختلاف مجری بحرکت مخالف بعید مثل فتحه یا ضمه و کسره دوم اقعاد که عبارتست از اختلاف عروض در بحر
کامل مثل انتقال از عروض سالم جانب عروض حذا در یک قصیده و نزد سکاکی عبارتست از تغیر عروض
بوزن غیر معتاد اگرچه در غیر کامل باشد سوم تجرید و آن اختلاف ضرب است بقصیده واحده بهر بحریکه باشد
و اهل فن اقعاد را از عیوب قافیه از ینجهت شمرده اند که عروض صلاحیت قافیه بواسطه تصریع میدارد پس
بدانکه همچنانکه نقصان رعایت را در تناسب قوافی عیب میشمارند زیادت رعایت را در تناسب فضیلت خوانند
مثل التزام واو یا در روف والتزام دخیل بحرف واحد این را اعنات و لزوم ما لا یلزم خوانند **فصل ششم**

در حروف و حرکات قوافی نزدیک پارسی گویان و ذکر ردیف حرف تاسیس را

در شعر پارسی اعتباری نیست یعنی جمع موسس و ناموسس بی تکلف رواست چنانچه حاصل و بدل
را باهم قافیه سازند و کسانیکه اعتبار کرده اند بملاحظه شعر عرب کرده اند و ایشان دخیل را حائل
مانند چه میان دو حرف لازم التکرار واقع شده و حال ایشان همان است که حال کسانیکه براوزان
خاص بعرب شعر پارسی گفته اند و چون تاسیس ساقط شود دخیل هم ساقط شود زیرا که دخیل تابع

تاسیس بود و بغیر آن یافته نشود پس عدمش موجب انتفای دخیل بود و از حرکات رس و اشباع
که حرکت ماقبل تاسیس و حرکت دخیل باشد ساقط شود یعنی لازم نباشد و ردف در پارسی هر حرف
که اتفاق افتد شاید خواه حرف مد خواه غیر آن خواه آن حرف صحیح بود یا واو و یای مجهول یا واو
یا که قبلش فتحه بود و واجب بود که در همه قصیده یک حرف بود بعینه و ساکن بود و بسیاری از اهل فن ردف
را خاص کرده اند بحروف مد و بواو و یا ساکن ماقبلش مفتوح که قبل روی بدون توسط متحرکی واقع
شود و حروف ساکن غیر مذکور را که قبل روی بی واسطه افتد قید نامند و تکرار قید را واجب دانند الا
بضرورت تنگی قافیه گاهی بر حرف متقارب نیز اکتفا نمایند و از آن است قول سعدی ؎ چه روم و چه شام
و چه بر و چه بحر ٭ همه روستایند و شیراز شهر ٭ و از همین قبیل است قول فردوسی ؎ چه گفت آن خداوند تنزیل
و وحی ٭ خداوند امر و خداوند نهی ٭ اما بدون قرب مخرج قبیح تر بود چنانکه صاحب گلشن راز گوید ؎ همه دانند
کاین کس در همه عمر ٭ نکرده هیچ قصد گفتن شعر ٭ و مثلش در شعر منوچهری نیز دیده شد چنانچه میگوید ؎ نوروز
در آمد ای منوچهری ٭ با لاله سرخ با گل حمری ٭ و حرکت ماقبل او یعنی حذو یکحرکت بعینه بود و پس کسیکه
این بیت گفته است ؎ هر وزیر و مفتی و شاعر که او طوسی بود ٭ چون نظام الملک و غزالی و فردوسی بود
ازین دقیقه غافل است اما اختلاف حرکت اشمام یا غیر آن جایز است مثل خواب و ناب مثال ردف حرف
علت الف در کار و بار و واو در رود و رو و سور یعنی سرور و یا در تیر و شیر بیای معروف و حرفیکه بواو معروف
ماند یعنی مشابه باشد چنانکه در گور و شور و حرفیکه بیا ماند ای بیای معروف مشابه باشد چنانکه در دیر و زیر
یعنی اینهم مثال ردف حرف علت است و ازین قبیل است جمع میان یای مجهول و کلمات عربی که اماله آن
در فارسی شهرت یافته انوری گوید ؎ تا ماه رویم از سر رنج در حجب دارد ٭ نی دیده صبر دارد نی دل شکیب
دارد ٭ اما جمع میان واو معروف و مجهول و یای معروف و مجهول بعضی عروضیان در قافیه روا نداشته مثل مولانا
و شمس قیس منع کرده اند و نا روا نوشته و بعضی اول را جایز و ثانی را نا جایز گفته مثل شارح خزرجیه اما تحقیق
آنست که جایز است نهایت کار اینست که نامستحسن باشد زیرا که در کلام بسیاری از قدما و متاخرین بکثرت
یافته میشود سنائی گوید ؎ با وجودش ازل پذیر آمد ٭ نیک آمد ولیک دیر آمد ٭ و درین ابیات
ظهوری ؎ عشق آورده در ستیز مرا ٭ کند عقل کرد تیز مرا ٭ خلوت خاص حسن و عشق نگر ٭
که برون کرده اند نیز مرا ٭ خوش ظهوری بجام جوشیها ٭ کرده در غور کے مونیز مرا ٭ و نیز او راست
؎ از غمش شهر و کوی پر شور است ٭ میکند منع زاریم زور است ٭ چه قدر لب بناله نزدیک است ٭ دل
ز طاقت صد القدر دور است ٭ و سنائی راست ؎ پیکر آب و گل ز شوق غور ٭ بسته چشم و دل ز نقش کور ٭

وعجب‌تر آنکه خود مولانا جامی نیز میفرماید ع من نه تنها خواهم آن خوبان شهرآشوب را + کیست در شهر آنکه خواهان نیست روی خوب را + ونیز در سلسلة الذهب فرموده ع که فرو رفته در ته کاریز + آب آن خلیج گشته پالیز + چه یای پالیز بتحقیق معروفست مگر آنکه بر قول عوام مجهول دارند و مثال حرفهای دیگر پس حرف را در گرد و مرد و سین در دست و بست و کاف در بکر و فکر بدانکه اکثر اهل فن این حروف را در الفاظ عجم باستقرای خود منحصر در ده حرف گفته‌اند یعنی با و خا و سا و تا و سین و شین و غین و فا و نون و ها مثل ابر و صبر و تخت و بخت و خورد و برد و بزم و رزم و دست و مست و دشت و کشت و نغز و مغز و گفت و سفت و پند و بند و چهر و مهر لیکن استقرای ایشان ناقص است چه حروف دیگر نیز یافته میشود مثل تا در تپاک و چپر و لام در کلک و بلغ و تلغ و یا در کیک و پیک و کاف مثل جلکس و میم مثل چمچه اما در الفاظ عربیه حصر نیست لیکن تکرارش واجب بود مثل وعد و رعد و فکر و بکر و جیب و عیب و قول و نقل و امثال آن و اما روی باشد که یکحرف بود و باشد که دو حرف بود اول را مفرد خوانند دوم را مضاعف و روی مفرد باشد که حرف مد بود مانند الف در جدا و روا و یا در بهی و تهی و واو در راسو و پهلو و شبیه بیا در دعوی و معنی و شبیه بواو در نیکو و بیشو مراد از شبیه بیا و واو و یاء و واو مجهول است و باشد که غیر مد بود مانند دال در گرد و مرد و را در گند و سفر بالجمله روی مفرد حرف اصلی آخر کلمه باشد مثل آن استعمالا یا ادعاء و باشد مثالهای اول در کلام مصنف گذشت مثال ثانی ری مزدور و رنجور و دال دانشمند و خداوند و الف دانا و بینا که بتحقیق حروف زائده‌اند نه اصلی لیکن چون مشهور التركيب نبوده‌اند از کثرت استعمال مثل حرف اصلی و جزو کلمه مینمایند و این بتحقیق از ایطای خفی باشد که جائز داشته‌اند انوری گوید ع کسی چه داند کاین گوژپشت مینا رنگ + چگونه مولع آزار مردم داناست + نه هیچ عقل بر اشکال دوراو واقف + نه هیچ دیده بر اسرار حکم او بیناست + و ثالث یعنی آنچه شاعر بادعای خود آخر کلمه قرار داده باشد اگرچه بتحقیق حرف اول یا حرف وسط کلمه یا زائد مشهور التركيب یا کلمه مستقل بود و قسم اول مثل دال در قافیه مصرع دوم این بیت گرت دل جانب عشقی کشیدست + همان بهتر که از دنیا کشی دست + قسم دوم مثل را در قافیه مصرع دوم این بیت ع دلم شد غرق خون از یاد لعلت دیده تر هم + جراحتهای هجرانرا بوصل خویش کن مرهم + قسم سوم مانند نهم در قافیه مصرع دوم این بیت ع بار قیبان بنشست پیوسته و میرم زغم + میبردم زین شهر تا کی چشم را بر هم نهم + قسم چهارم در قافیه بیت ثانی این قطعه ع پای طلبم بره شکستی + من در حق تو چه کردم آیا + یا پای مرا درست گردان + یا سوی من شکسته پا آ + و ردی مضاعف از حرفهای معدود بود و بشرطهای مخصوص یعنی چند حرف معین با شرائط

[illegible]

۲۰۰

یعنی برگردانید او را واین عیب نیز شاعر را از اینجا در روی بر میگردانند یا انا اکفا البیت بمعنی گلیمی بر خیمه پوشانید تا آنکه بزمین رسانید پس گویا این عیب می پوشد بیت را بتمامه وبعضی بر آنند که اکفا اختلاف حروف روی بود لیشر علیکه قریب المخرج باشند ماخوذ از کفو بمعنی مثل ودرین عیب نیز حرف قریب المخرج مثل دیگرست یا از کافات فلاناً تا مائل کردم فلان را ودرین عیب نیز قریب المخرج را مائل بحرف دیگر کنند سنوی گوید اکفا

مولدین را جائز نیست سوم اجازت ست وآن اختلاف حروف روی باشد بشرط آنکه در مخرج متقارب باشند

مثل تا وطا یا عین وصاد واین اختلاف نوعی ست از اکفا ظاهر این قول صحیح نیست چه در اکفا حسب تصریح مصنف علام بعدم اعتبار قرب مخرج ست ودر اجازت اعتبار قرب مخرج پس اندراج ونوعیت یکی از منافی نسبت دیگری چگونه صورت بندد مگر آنکه گویند معنی قوله بی اعتبار قرب مخرج آنست که قرب مخرج دران ضروری نیست باشد یا نه وہذا ہو الموافق لما قال ابن الحاجب الاکفا اختلاف الروی فان یکن بالتعقیب مشبه بمخرج او بخط فهو قد سهلا یعنی اکفا عبارت است از اختلاف روی پس اگر متشابه ومتقارب بود بمخرج یا بخط پس آن اختلاف سهل ست یعنی قبیح تر نیست بل کمتر ست در قبح بالجمله ازین کلام پیدا ست که اکفا مطلق اختلاف رویست اختلاف متقارب المخرج نوعیست ازان اما صاحب مفتاح وخزرجیه ونهایه ودیگر عروضیان گویند اختلاف روی متقارب المخرج را اکفا گویند ومتباعد المخرج را اجازت واین معنی برعکس اصطلاح مصنف ست واجازت براء معجمه از تجاوز است چه این عیب هم متجاوز الحد ست وبرای مهمله نیز خوانده اند از جوار بمعنی همسایگی وهمزه افعال برای سلب ست یعنی سلب حق همسایه ونقض عهد ودرین عیب هم سلب حق قافیه دیگر مجاور ست چهارم سناد یعنی هر عیبیکه قبل روی باشد کذا قاله ابن جنی یا اختلاف حرف یا حرکت قبل روی یا بعد آن باشد قاله الزبانی ماخوذ ست از تساند القوم آمدند قوم فرقه فرقه بدون رئیس که ایشان بهیئت اجتماعی در پی او میرفتند یا از سناد بمعنی ناقه قویه صلبه وآن چند نوع بود ا جمع موسس ونا موسس مثل سالم وسلم ب جمع مردوف ونا مردوف مثل توصه وتقصه ج اختلاف ردف بواو والف مثل طول وقال یا بیا والف در حرف مثل حال وقیل د اختلاف ردف بیای غیر مد که ما قبلش مفتوح بود یا مد مثل ذیل وجیل ه اختلاف توجیه یا قبل وبل وبل مخفی نماند که نوع ششم سناد باقی ماند وآن اختلاف اشباع ست یعنی حرکت دخیل مثل عالم بعالم بکسر لام وفتح آن وسه قسم اول از سناد روا نبود وچهارم قبیح بود اما استعمال کنند بنا در ونجم بسیار استعمال کنند ومجش از قبح چهارم کمتر بود وبعضی اختلاف توجیه بضم وکسر روا دارند قیاس بر اختلاف ردف بواو ویا این عبارت در فصل سوم نیز همچنین گذشت در همه مواضع قبح این همه نوع اختلاف از دیگر انواع کمتر شمرند وشعر تام ودانی اگر از مطلق سناد خالی باشد آنرا با نامند واگر از سناد مستقبح

بواو و یا با بواو و الف یا بالف و یا و بحقیقت راجع باشد باختلاف مجری بالجمله اختلاف مجری مستلزم اختلاف
وصل ست و بالعکس و اما اختلاف وصل بجمع یکی از حروف مد با ها و اختلاف بجمع های ساکن و متحرک و اختلاف
بوجود وصل و عدمش از اعتبار خارج بود چه مقتضی ازالت اصل تشابه باشد و اما اختلاف خروج هم سه نوع
بود چه یا بجمع واو و یا بود مثل مخطابهو و بکتابهی یا بجمع واو و الف مثل لم یطلبهو و لم یطلبها یا بجمع یا و الف مثل
لعتابهی و کتابها و هر سه راجع بود باختلاف نفاذ که حرکت ما قبل خروج باشد و حکم اختلاف خروج بجمع وجود و عدمش
هم از اعتبار خارج بود و این عیبها متعلق بود بحروف و حرکات و اما عیبهائیکه بحروف و حرکات متعلق نبود
یا بالسبب اعاده قافیه بود و آن چنان بود که کلمه که بر قافیه مشتمل بود بلفظ و معنی مکرر شود و یا بالسبب آن بود که قافیه
را از صیغه مستعمل تحریف کنند تا تشابه حاصل آید مثلا ابراهیم را ابرهیم کنند چون قافیه نعیم و کریم باشد مثالش
ه الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم * یوسف بن یعقوب بن اسحق بن ابراهیم * یا لفظی را قافیه کنند
که معنی را بآن اختصاصی نبود مثلا اگر قافیه سجود و شهود باشد و ذکر باری تعالی در موضع قافیه افتد از اسمای
او تعالی ودود ایراد کنند و ایراد این اسم را جز رعایت قافیه وجهی نبود چه مقصود آنجا ذکر او تعالی ست هر اسمیکه
باشد و یا لفظی را قافیه کنند که جزو معنی باشد و جزو دیگر در اول دیگر بیت بود و این را تضمین نامند مثلا در شعری
که قافیه کرم و علم باشد لفظ لم از لم نفعل قافیه کنند و نفعل در اول بیت دیگر بیاورند و عیوب قافیه علی الاجمال شش
باشد آنچه القبه انشاید که ایراد کنند یعنی هیچگونه روا نبود و اگر کسی ایراد کند آن را شاذ شمرند که دیگری را متابعت و قیاس
بر آن روا نباشد ب آنچه ایرادش قبیح بود اما استعمال آن شعرا را از روی ضرورت اتفاق افتد ج آنچه استعمال آن
بسیار باشد اما مستحسن نبود و از عیوب مذکور بعضی را القاب مخصوص باشد و بعضی را نباشد و از القاب مشهور یکی
اقوا است و آن اختلاف مجری باشد و البته روا نبود بهر حرکتی که باشد کذا نقله ابن القطاع عن سیبویه و یونس و
ابی عمرو ابن العلا ثم قال و اما المرفوع و المجرور فکثیر جدا کذا فی النهایة اما محض اختلاف فتحه با غیر آن اصلا
جائز نمیدارد بقیاس اختلاف الف ردف با غیر آن و ابن جنی جائز میدارد مگر مستقبح می پندارد و خارج
خرزجیه گوید اقوا اختلاف مجری بضمه و کسره ست و اما اختلافش بفتحه و کسره یا ضمه موسوم است
باصراف بصاد و سین و نزد مصنف علام چون اصراف داخلست در اقوا الهذا اندکرآن جدا گانه نپرداخته
و اقوا ماخوذ ست از اقوی الحبل یعنی یک تاه رسن را گنده کرد از بعض دیگر و زیادت بعضی از حرکات
بر بعض در ضمه و کسره پیداست و بعضی گویند اقوا در اصل تمام شدن زاد ست و چون این عیب
غالبا بالسبب آن پیدا شد که زاد شاعر که قافیه صحیح ست تمام شده این عیب را اقوا نام کردند دوم اکفا ست
و آن اختلاف حروف روی باشد بی اعتبار قرب مخرج و هم البته روا نبود و اکفا ماخوذ ست از اکفاه

مثل ذیل وطول ط جمع میان یائیکه ماقبلش مفتوح بود والف مثل ذیل وذال ی جمع میان واو
و یا ماقبل هردو مفتوح مثل قول وذیل واختلافی دیگر ممکن بود وآن جمع باشد میان واو و یا هردو
مانند عمود وعمید اما اکثر از عیوب نشمرند وبسیار بید غدغه می آرند لیکن احسن همان ست که مده
از یک جنس باشد وکسانیکه واو ویا راکه ماقبل ایشان مفتوح بود روف نشمرند نزدیک ایشان از ین ده
نوع مذکور نوع آخر از اعتبار ساقط بود وآن همین نوع وهم بود که مذکور شد چه نزد ایشان حرف مذکور از حروف
قافیه نیست تا اختلافش بعیوب قافیه تعلق میگرفت وشش نوع دیگر که پیش از ان نوع مذکور باشد
وآن شش از چهارم تا نهم بود داخل بود در جمع مردف ونامردف یعنی هرچه مده نباشد روف نبود
واصناف عیوب متعلق بحروف بعد حذف این هفت نوع سه نوع اول بیش نبود که در آنها حروف
مده باهم مختلف بود وانچه راجع بود با حذو همین اقسام باشد بعینه چه اختلاف این حروف اقتضای اختلاف
حذو کند وبرعکس یعنی اختلاف حذو مقتضی اختلاف حروف مذکور باشد واما انچه راجع بود با روی
سه صنف بود یکی انچه روی در دو مختلف باشد وآن دو نوع بود یکی آنکه دو حرف باشد قریب المخرج مثالش
ع زیادة المرائی دنیاه نقصان ۰۰ ورنجه مع ضیاع العمر اجرام ۰۰ چه نون ومیم قریب المخرج را روی
ساخته ودیگر آنکه قرب مخرج در و معتبر نباشد مثالش ع خلیلی سیرا ادا ترکا الرحل انني ۰۰ بمهلكة والعاقبات
تدور ۰۰ فبيناه يشتري رحله قال قائل ۰۰ لمن جمل رخو الملاط نجيب ۰۰ که راو بارا با وجود بعد مخرج
روی ساخته وصنف دوم انچه بسبب اختلاف توجیه بود وآنهم سه گونه بود چه اختلاف یا بضم وکسر بود
مثل عمرو قدر یا بضم وفتح مثل عمر وشجر یا بفتح وکسر مثل حجر ونمر وصنف سوم انچه بسبب اختلاف مجری بود
وآنهم سه گونه بود بر قیاس گذشته در توجیه اختلاف بضم وکسر مثل ع زعم البوارح ان رحلتنا غدا ۰۰ وبذاك
اخبرنا الغراب الاسود ۰۰ لا مرحبا بغد ولا اهلا به ۰۰ ان كان تفريق الاحبة في غد ۰۰ یا اختلاف بضم وفتح مثالش
ع زيادة المرائي دنياه احجاف ۰۰ ورنجه مع ضياع العمر باخافا ۰۰ واختلاف بفتح وکسر مثل فقالوا
لیکن اگر شاعر التزام عیب ترتیب نماید عیب نماند چنانکه درین قطعه اعرابی که در بیت اول وسوم کسر روی
ودر دوم وچهارم ضمه آنرا لازم گرفته ع انعم اولاد المجوس وقد غصوا ۰۰ وترك شيخا من سراة تميم ۰۰
فان تكسني ربي قميصا وجبة ۰۰ اصلي صلوة كلها واصوم ۰۰ وان دام هذا العيش يارب هكذا ۰۰ تركت
صلوة الخمس غير ملوم ۰۰ اما تستحي يارب قد قمت قائما ۰۰ انا جئتك عريانا وانت كريم ۰۰ واما اختلاف
بوجود توجیه وعدمش یا بوجود مجری وعدمش بنحیکه قافیه مطلق را با مقید بهم آرند از اعتبار خارج بود چه اقتضای
ازالت تشابه کند اصلا ومطلقا واما انچه راجع با وصل بود هم بر سه گونه باشد وآن اختلاف بود

تعریف بنابر آن ست که قافیهٔ مقید را وصل و خروج نباشد یعنی نزد خلیل درین هر دو صورت تاسیس و دخیل و رس
نیست بل انچه تاسیس و دخیل و رس میناند بحقیقت از قبیل لزوم مالایلزم ست چه قافیه اول مطلق مجرد موصول
و ثانی مردف مقید ست پس صادق نیاید ان تعریف بر آن حروف مضایقه ندارد بل نتایج مقید مجرد موصول
مخرج چنانکه لم یطلبها و لم یجبها یعنی حاجب نشد آنرا بین با روی مقید و ها وصل و الف خروج ست و منکران
این نوع تکرار با را از لزوم مالایلزم شمرده ها روی مطلق نهند و الف وصل و قافیه مطلق مجرد موصول غیر مخرج
نهند و اگر بدل با یکی از حروف مد بود چنانکه در علاها و هداها بالای آن بر آمد و هدایت او کرد قافیه مطلق
مردف موصول ثم انچه الصفا اول روف ها روی مطلق و الف ثانی وصل ست و مقید مجرد موصول
غیر مخرج و درین صورت هم روی از حروف مد تواند بود و وصل های ساکن چنانکه گفته آمد متانش صلوه
و زکوه بسکون ها پس الف روی مقید و های تانیث وصل و منکران این قافیه را مقید مردف شمرند پس با
را روی مقید و الف را ردف گویند این ست انواع قوافی والله اعلم

فصل پنجم در عیوب قوافی بنزدیک عرب

عیبهائی که تعلق بقافیه دارد یا راجع ست با حال حروف و حرکات
قافیه یا راجع نیست و صنف اول منقسم ست باقسام عدد حروف یعنی هر قدر که اعداد حروف
قافیه ست بهر یک از انها عیبی یا عیوب متعلق باشد اما انچه تعلق بتاسیس دارد یکی بیش نتواند بود چه تاسیس
حرف واحد محض ست و آن جمع قافیه موسس و قافیه ناموسس باشد در یک بیت مثل سالم و سلم و همین
عیب بعینه اقتضای وجود و عدم رس کند چه وجود تاسیس مستلزم رس باشد و عدم تاسیس مقتضی
انتفای رس بود و در تاسیس و رس غیر این اختلافی دیگر تصور نیفتد و اما انچه تعلق بدخیل دارد جز اختلاف
اشباع نبود و آن سه گونه تواند بود چه اختلاف یا بالضم و کسر بود مثل کابل و بابل یا بالضم و فتح بود مثل کابل و قابل
یا بالکسر و فتح مثل قابل و بابل و اما وجود و عدم دخیل و وجود و عدم اشباع راجع بود با جمع موسس و ناموسس یعنی
جمع قافیه که دخیل و اشباع دارد با قافیه که این هر دو ندارد راجع ست بجمع قافیه موسس و ناموسس چه دخیل
تابع تاسیس باشد پس فقدان دخیل موجب انتفای تاسیس بود و این جمع نزد عرب جائز نیست اما
فصحای عجم جائز داشته اند و اما انچه تعلق بردف دارد دو نوع تواند بود ا جمع مردف و نامردف مثل حال
و دل ب جمع میان واو و الف هر دو مد مثل محمود و عماد ج جمع میان یا و الف هر دو مد مثل حمید و
عماد د جمع میان واو یکه ما قبلش مفتوح بود و واو مده مثل قول و طول ه جمع میان واو یکه ما قبلش
مفتوح بود و الف مثل قول و قال و جمع میان واو یکه ما قبلش مفتوح بود و یای مده مانند قول و قیل ز
جمع میان یائیکه ما قبلش مفتوح بود و یای مده مثل ذیل و قیل ح جمع میان یائیکه ما قبلش مفتوح بود و واو مد

مخرج یعنی مقید موسس موصول غیر مخرج و مقید موسس موصول مخرج و مقید مردف موصول غیر مخرج و مقید
مردف موصول مخرج و مقید مجرد موصول غیر مخرج و مقید مجرد موصول مخرج اما نزدیک کسانیکه وصل و خروج
بعد از روی ساکن جائز ندارند عدم وقوع این شش نوع مقید از جهت این علت واما نزدیک کسانیکه
وصل را بعد از روی ساکن جائز داشته اند ازین شش دو نوع ممکن الوقوع نبود یعنی واقع نشود و آن ا مقید مردف
موصول غیر مخرج بود از جهت توالی سه حرف ساکن در وی یعنی ردف و روی و وصل اما سکون ردف
و روی مقید ظاهرست اما سکون وصل بجهت نبودن خروج ما بعد آن و وقوعش در آخر شعر که جز ساکن
نبود ب مقید مردف موصول مخرج از جهت توالی دو ساکن در غیر مقطع شعر و آن ردف و روی بود که بر و
متحرک سابق باشند و چهار نوع باقی ممکن بود باین تفصیل ا مقید موسس موصول مخرج چنانکه لم تخاطبها
ولم تراقبها پس الف اول تاسیس ست و طا و قاف دخیل و با روی مقید و ها وصل و الف آخر خروج
و کسانیکه انکار این نوع کنند و گویند وصل و خروج بعد روی مقید نباشد بهذا این قافیه نزد ایشان
هم جائزست پس تکرار الف اول و با از باب لزوم ما لا یلزم شمرند یعنی گویند که این هر دو از حروف
قافیه نیستند آری تکرار آنها صنعتی ست لطیف و با روی شمرند و الف آخر وصل و قافیه مطلق مجرد موصول
غیر مخرج دا اگر بدل با حرفی از حروف مد بود چنانکه در قافیه‌ها و دانیها مطلق مردف شمرند بل مطلق مردف
موصول چه یای شناة تحتیه دران ردف بود و ها روی مطلق و الف وصل ب مقید موسس موصول
غیر مخرج و درین صورت چون روی و وصل ساکن باشد و اصل در کلام عرب آنست که چون دو ساکن
متوالی استعمال کنند ساکن اول از حروف مد بود و دو حرف مد متوالی نتواند بود پس لا محاله روی از
حرف مد بود و وصل های ساکن چنانکه در قاضیه و حامیه یعنی حکم کننده آن و حمایت کننده آن و امکان تلفظ
این نوع هم شکل اول ظاهرست و کسانیکه انکار این نوع کنند تکرار الف از باب لزوم ما لا یلزم شمرند و یا ردف
شمرند و ها روی و قافیه مقید مردف گویند و بدانکه تجویز این دو نوع یعنی مقید موسس موصول مخرج و مقید
موسس موصول غیر مخرج اقتضای آن کند که تعریفیکه خلیل قافیه را کرده است بران جمله که در صدر این فن
آمده ظاهر قولیکه در اول قافیه گفتیم تمامی حروف و حرکات قافیه را متناول نباشد چه دخیل و تاسیس و رس
درین دو صورت از ان تعریف خارج باشند زیرا که بحکم آن تعریف داخل شدن ساکن آخر تا ساکن اول
مع حرکت ما قبل آنست و بدین معنی حرف با و ها و الف از لم تخاطبها و حرکت ما قبل با داخل قافیه باشد
و طا که دخیل ست و الف که تاسیس و حرکت ما قبلش که رس باشد خارج بود و همچنین در قاضیه و حامیه یا
و حرکت ما قبلش و ها داخل باشند و الف تاسیس و حرکت ما قبلش و ضاد و میم دخیل خارج بود اما آنکه

١٩٢ میزان الافکار

تابه بیارد که از نباهت یعنی نام آور و بزرگ شدن مشتق باشند بای اصلی و صل افتاده باشد و نشاید که گویند
که ها روی است و با دخیل و الف تاسیس والا و ابا باید داشت کاعلامه مثلا درین قافیه انتد چه اختلاف دخیل
جائز ست و بدانکه هر حرف یا هر حرکت که در همه قصیده مکرر شود و غیر حروف و حرکات مذکوره که آن را اتفاقا فیه
تعلق نباشد و از باب لزوم ما لا یلزم بود مثل سیم قمر و ثمر و حرکت ما قبلش بل التزام دخیل از حروف مذکوره
والتزام حرکت دخیل در صورت روی مطلق نیز از باب لزوم ما لا یلزم بود که از قبیل صنعتها و ابداعهای سخن
باشد و نسبت آن بنظم و نثر یکسان بود **فصل چهارم در انواع قوافی نزدیک عرب** قافیه
چنانکه گفتیم باعتبار حال روی دو نوع بود مطلق یا مقید و باعتبار ما قبل روی سه نوع موسس
یا مردف یا مجرد و باعتبار ما بعد روی سه نوع موصول مخرج آنکه وصل و خروج هر دو دارد یا موصول تنها
یا غیر موصول و غیر مخرج اما احتمال مخرج تنها ساقط است چه خروج تابع وصل ست که بدون آن مستعمل نشود
پس بحسب ترکیب هجده شود که از ضرب دو در سه در سه حادث شود یعنی از ضرب دو در سه شش حاصل شد
و از ضرب این شش در سه هجده حاصل گردد ای حصل چون دو حال روی را در سه حالت قبلش زدیم شش شد
و این شش را که در سه حالت بعدش زدیم هجده شد اما بعضی ازین مرکبات ممکن الوقوع نبود و بعضی مختلف فیه
باشد و آنچه متفق علیه بود نه نوع باشد ا مطلق موسس موصول مخرج چنانکه درین قافیه کصاحبها و کاتبها چه ا
اول درین هر دو تاسیس ست و حا و تا دخیل و با روی مطلق و ها وصل و الف آخر خروج ب مطلق موسس
موصول غیر مخرج چنانکه صاحبا و کاتبا حروف این هر دو مثل حروف هر دو مثال سابق ست غیر ازینکه خروج
درین هر دو نیست ج مطلق مردف موصول مخرج چنانکه جمالها و خیالها چه الف اول ردف و لام
روی مطلق و ها وصل و الف ثانی خروج د مطلق مردف موصول غیر مخرج چنانکه جمالا و خیالا
ه مطلق مجرد موصول مخرج چنانکه ضربها و خطبها با روی مطلق و ها وصل و الف خروج و مطلق مجرد موصول غیر
مخرج چنانکه ضربا و خطبا و این شش نوع مطلقاتست ز مقید موسس چنانکه قاضی و حامی پس الف تاسیس و ضاد
و میم دخیل و یای مثناة تحتانی روی مقید ح مقید مردف چنانکه جمال و خیال چه الف درین هر دو ردف
و لام روی مقید ست ط مقید مجرد چنانکه قمر و خطر بسکون را چه را روی مقید ست و لیس فی این سه نوع ا
مقیدات ست و سه نوع مطلق ممکن الوقوع نبود و آن موسس و مردف و مجرد باشد هر سه غیر موصول و غیر مخرج
یعنی مطلق موسس غیر موصول غیر مخرج مطلق مردف غیر موصول و غیر مخرج مطلق مجرد غیر موصول و غیر مخرج
و انهم ممکن نبود از جهت امتناع تحرک حرف آخر از شعر که مقتضای قافیه مطلق ست و معلوم ست که آخر شعر جز ساکن نباشد
و شش نوع مقید اگرچه ممکن ست اما واقع نبود و آن موسس و مردف و مجرد بود و هر سه یا موصول غیر مخرج یا موصول

مده وچهارم هاى غير اصليه باشد وجمع ميان قافيه موصول وغير موصول مثل اسبابه والوابنا اختلاف حروف
وصل مثل عالمو وظالمه واختلاف نفاذ مثل طالبهو وطالبهار وانبود وحرف خروج جزيكى از حروف مد نتواند
بود واختلاف آن روا نبود ووصل وخروج نزديك جمهور جز روى مطلق روا نباشد ونزد بعضى روى مقيد
نيز موصول باشد چنانكه در مثال غالى گذشت از لفظ مخترقن وخفقن واشتباه ميان اين حروف قافيه ممكن نباشد
جز ميان روى وردف يا وصل اما ميان روى وردف چنانكه درين صورت كه صلوة وزكوة در حرف الف
چه بوجهى الف اولى آن باشد كه روى كنند از انجهت كه هاى تانيث نشايد كه روى باشد اطلاق ها بر تاى
صلوة باعتبار آنست كه در وقف بها بدل شود وقافيه محل وقف ست وبوجهى ديگر اولى آن باشد كه ردف
كنند وها را روى چه هاى وصل بعد از روى مقيد نيايد يعنى اگر الف را روى قرار دهند ها را وصل لازم
آيد كه هاى وصل بعد از روى مقيد باشد وآن ناروا ست ولنعم ما قيل قلت لصاحبى نقد تقيدت فى الحبه
والاسعاف فى الحب ذل ؛ قال يا من يريد علم القوافى ؛ لا تغالط فالمقيد وصل ؛ ودرين صورت كه
علاه بصيغه ماضى از علا يعلو وبسكون ضمير از جهت وقف وجاه از جا الرجل القوم لذا كذا گمان كرد امرد
قوم را ضبين وجبان بوجهى الف اولى آن باشد يعنى بيك وجه الف را بهتر آن ست كه ردف كنند چه
درين صورت ها ضمير ست ونشايد مىتواند كه هاى مذكور روى بود كما هو راى المصنف اما نشايد كه ها وصل بود
از جهت سكون روى كه وصل بعد روى ساكن نزد جمهور نباشد وبوجهى ديگر اولى آنكه الف مذكور را روى كنند
چه حرف اصليست وهاى ضمير وصل بود مذ راكه در حكم تكرار ست تا از قبيح خالى بود چه بالاتفاق امثال اين قافيه
قبيح نباشد يعنى بسبب قرار ندادن روى چيزى را كه بمانه در حكم تكرار ست درين صورت قبح لازم نمى آيد بخلاف صورت
اولى كه دران هاى ضمير را كه بحقيقت مكرر بالذات ست روى قرار دادن مى افتد ليكن قباحت بودن وصل
بعد از روى مقيد البته لازم مى آيد مگر آنكه گويند نزد محققين وصل بعد از روى مقيد جائز ست اگر چه
نزد جمهور جائز نباشد واگر عقله وعلمه قافيه كنند قبيح باشد چه هاى ضمير كه آنرا حرف روى توان قرار داد
بعينه مكرر ست واحتمال ديگر گنجايش ندارد همچنانكه در علاه وجاه محتمل بود واما اشتباه ميان روى
ووصل هم درين صورت ها يعنى در امثال زكوة وصلوة وجاه وعلاه در حرف ها افتد چه بران تقدير
كه الف ردف كنند ها روى باشد وبران تقدير كه الف روى كنند ها وصل باشد پس ها محتمل باشد ميان
روى ووصل وگفته اند هاى وصل جز هاى ضمير يا تانيث يا وقف نتواند يعنى هاى اصلى را وصل نتوان گفت
ووصل متحرك ازين جمله مذكوره الا هاى ضمير وتانيث وموقت جز هاى ضمير نباشد مثل حمله وحملها واين حكم هم
وصل وحصر ش در هر سه مذكور بيشتر بحكم اغلب تواند بود والا اگر كسى قافيه اسبابه والوابكند وبعد از ان

گفتم وصل من كن بتحقيق گفت شد دوام در محبت او ومقيد شدن در محبت ذو ست گفت اى كيسه اراده بكنى علم قوافى با مغالطه مده بجا مقيد وصل ... ۱۹۰

واهل صناعت ذکر آن نکرده اند بآن سبب که در مقاطع سخنها تنوین مستعمل نباشد یعنی چون نون تنوین در
آخر شعر که مقام وقف ست بحرف علت بدل شود لیکن ذکر واو و یا و الف معنی از آنست الا تنوین ترنم از آن
مستثنی ست مثل « اَقِلّي اللَّومَ عاذِلَ وَالعِتابَن » و « وَقُولي إنْ أَصَبْتُ لَقَد أَصابَن » و هر چه غیر این
حرفهای مذکور باشد روا بود که روی باشد اگر چه از جنس حروف مسطوره بود اما معانی دیگر داشته باشد
تفصیلش آنست که مصنف نفرموده اما از الفات مانند الفی که بدل حرف اصلی بود چنانکه در عصا و رحی بمعنی آسیا
و آسیاء الف تانیث چنانکه در حبلی بود بمعنی زن باردار و الف زائد ملحق بآخر کلمه چنانکه در حباری باشد که از
حروف اصلیه نیست اگر چه در نفس کلمه داخل ست باعتبار وضع و حباری پرنده ایست و از یاها یای اصلی چنانکه
در یرمی از رمی بمعنی تیر انداختن و در ندی بمعنی انجمن باشد و یای اضافت چنانکه در بنی و یای النسبت چنانکه
در مکی باشد مخفی نماند که در روی بودن این یای اضافت و نسبت خدشه ایست ظاهر چه هر دو از حروف
معنوی ست مثل ضمائر و الف و نون تثنیه و واو و نون جمع بل صرح به بعضهم ایضا و همچنین واو اصلی چنانکه
در یغزو باشد بمعنی جهاد میکند و های اصلی چنانکه در بله بفتحتین بمعنی باحمق شدن و عمه بفتحتین بمعنی سرگشتگی باشد
اصل همین ست که محقق علام فرموده و لیکن صاحب مفتاح گوید لیباست که حروف اصلیه از مدات مثل
یسر و لیسری و از هاهای اصلی مثل اشه و اعمه مثل حروف اشباعیه حرف وصل باشند نه روی و این در قصائد کتب
دارد و های ضمیر چنانکه در بیتیه و بیتها باشد و اگر چه ساکن بود چنانکه در بیتیه و سکاکی های ضمیر را حکم های تانیث
داده که روی نشاید و حق بجانبش معلوم میشود بدلالت ضابطه که در مابعد مذکور خواهد شد هر چند اینها
از قبح خالی نبود شاید مراد از این بعض یای نسبت و اضافت و های ضمیر باشد و ضابطه آنست که هر حرفیکه بیک
معنی در آخر کلمات تکرار شود مانند ضمائر و نون تثنیه یا جمع و غیر آن مثل یای نسبت اگر روی کنند از قبحی خالی نبود
چه بوجهی تکرار قافیه لفظا و معنی باشد و آن نشاید و در امثال آن مقید از مطلق و مجرد از غیر مجرد قبیح تر باشد
یعنی تکرار مذکور در قافیه مقید از قافیه مطلق و در قافیه مجرد از غیر مجرد اقبح بود و بهترین حرفیکه روی کنند حرف
اصلی باشد که از جنس حرف مد نبود و اختلاف حرف روی و اختلاف مجری روا نبود دیگر قبیح شدید و امثالش
در فصل عیوب قوافی بیاید و اختلاف توجیه روا داشته اند اما از قبحی خالی نبود و بعضی گفته اند اختلاف توجیه
بضم و کسر روا بود قیاس بر ردف و حذو و مجرای آن روا نبود یعنی در غیر ضم و کسر نزد این بعض اختلاف توجیه
روا نبود و استنوی گوید نزد اخفش مطلقا عیب نیست و شنید که رابع اختلاف ضمه با فتحه جائز ست و اختلاف
کسره با آن هر دو جائز نیست و صاحب مفتاح گوید بعضی بسبب کثرت در دوش عیب نمی شمارند اما اقرب
بصواب آنست که آنرا هم عیب دانند و حرف وصل جزئی از چهار حرف مذکور تواند بود و آن حرف

۱۸۹ معیار الاشعار

اما نزد ابن قطاع غیره حرف لین غیر مده هم داخل ردف ست مثل واو و یای قول و قیل بالفتح

و اختلاف ردف ناپسندیده بود جز یک اختلاف و آن اختلاف بواو و یا باشد بشرط آنکه

از حروف مد باشند و در انصورت لامحاله ضد و مختلف باشد بضمت و کسرت چنانکه در قولوا و قیلوا و در غیر

این صورت اختلاف ضد و هم ناپسندیده بود استوی گوید مذهب جمهور آنست که در واو و یای غیر مده نیز

عیب نیست مثل غزونا و رمینا و غوث و لیث و ذیل و قول و روی هر حرف که باشد شاید و میتواند الا چهار

حرف که در یازده حالت نشاید و آن چهار حرف مد ست و ها یعنی سه حرف مد ست و چهارم ها که حروف وصل اند

و تفصیل حالتها نیست اما الف در پنج حالت نشاید که روی بود الفی که از اشباع حرکت حادث شود چنانکه

در لفظ الضربا و آنرا الف اطلاق خوانند ب الفی که از جهت بیان حرکت در آخر کلمه آید چنانکه در لفظ انا

و حیهلا یعنی تا معلوم شود که حرکت در آخر این کلمه ها فتحه بوده است و حیهل هم فعل ست بمعنی بیا ج

الفیکه بدل تنوین بود در حال وقف چنانکه رایت زیدا د الفیکه بدل نون تاکید خفیفه باشد چنانکه در اضربا که

اصل اضربن بود یعنی مهلش نون بود که آنرا بالف بدل کرده اند ه الف تثنیه چنانکه در ضربا باشد نیست حالات پنجگانه

الف اما یا در دو حالت نشاید که روی بود ا یائیکه از اشباع حرکت حادث شود چنانکه در لفظ فحوملی در این شعر

قفا نبک من ذکری حبیب و منزل * بسقط اللوی بین الدخول فحومل * حومل بکسر میم نام مقامی ست و فا برای عطف ست

و آنرا یای اطلاق خوانند ب یای تانیث چنانکه در قومی باشد که صیغه واحد مونث امر ست بمعنی برخیز اما

واو در دو حالت نشاید که روی بود ا واویکه از اشباع حرکت حادث شود چنانکه در این لفظ که فحومل همان لفظ

حومل ست که در حالت رفع باین هیئت ملفوظ شود و آنرا واو اطلاق خوانند بسبب تحرک و جریان آن ب واو

جمع چنانکه در ضربوا باشد و ملحق آنست واو ضربتموا و انتموا و منکموا اما ها در دو حالت نشاید ا های سکته و آن ها

که در آخر کلمه بحالت وقف برای بیان حرکت در الحاقش آرند چنانکه در مالیه و سلطانیه باشد ب های تانیث اما

که ساکن بود چنانکه در ضربه و ضاربه باشد و اگر متحرک بود بعضی بکار برده اند اما بغایت ناپسندیده باشد مثل

سقتنی حمیا الحب راحة مقلتی * و کاسی محیا من عن الحسن جلت * و تای تانیث در امثال

ضربت و خرجت بسکون تا روا داشته اند که روی کنند اما هم قبیح باشد بجهت لزوم ایطا و اگر متحرک

کنند چنانکه در ضربتی و خرجتی باشباع حرکت تای تانیث قبحش کمتر بود بسبب تشابه آن بجزو کلمه و حرف

متوسط و چون بسبب قبح عدم جواز مطلقا لازم نمی آید پس نقصانی در حصر حالات یازده گانه سابق الذکر

نمی افتد آری نبودن نون تنوین از انها البته رافع حصر مذکور بود لهذا مصنف علام ازان عذر

مینماید و میگوید بدانکه نون نیز در یک حالت نشاید که روی باشد و آن نون تنوین باشد

سله نوشانید مرا شراب محبت راحت چشم من دعالی آنکه پیاله شراب من گویا روی کسیست که بر دست از حسن ۱۲ منه

پس را اشارت ست جانب رس و الف جانب اشباع و حا جانب حذو و تا جانب توجیه و میم جانب مجری
و نون جانب نفاذ و قومی رس را اعتبار نکرده اند و قومی اشباع را در قافیه نشمرده و درانکه فتحه ما قبل واو و
یا را که نه از حروف مد باشند چون بجای ردف افتد حذو خوانند یا نه خلاف ست یعنی کسانیکه آنحرف را ردف
گویند حرکت مسطوره را حذو خوانند و کسانیکه نمیگویند نمیخوانند **فصل سوم در احکام این حروف**
و حرکات هیچ شعر مقفی از روی خالی نتواند بود و شاید که از پنج حرف باقی خالی بود مثل غزل و وصل که
لام درین هر دو روی ست دگر هیچ و روی اگر متحرک بود قافیه را مطلق خوانند بسبب اطلاق و روانی و اگر
ساکن بود مقید خوانند چه سکون روی گویا قیدیست که از جریانش منع میکند و جمع تاسیس و ردف بهم ممکن
نباشد چه تاسیس میخواهد که قبل روی حرف متحرک باشد و ردف میخواهد که قبل روی حرف ساکن
باشد اما خلو از هر دو ممکن بود و آن قافیه را که از هر دو خالی بود مجرد خوانند بسبب تجرد آن از هر دو
مثل غزل و وصل پس قافیه یا مردف بصیغه مفعول از ارداف بود یا موسس یا مجرد و بیشتر حروف
که در یک قافیه جمع شود پنج بود تاسیس و دخیل و روی و وصل و خروج چنانکه در حاملها
و امثال آن جمع اند چه الف اول آن تاسیس ست و میم دخیل و لام روی و ها وصل و الف آخر خروج و بیشتر
حرکات که در یک قافیه جمع شود چهار بود رس و اشباع و مجری و نفاذ که درهمین مثال جمع اند پس فتحه حا رس ست
و کسره میم اشباع و حرکت لام مجری و فتح ها نفاذ و کمتر حروف که در یک قافیه افتد یک حرف بود و آن روی
تنها بود و کمتر حرکات یک حرکت بود و آن توجیه بود چنانکه در قمر افتد مثلاً چون را روی بود پس را فقط
از حروف قافیه است و فتحه میم که توجیه ست فقط از حرکات آن یا مجری چنانکه در قمرا افتد چه را روی ست و الف
وصل و حرکت را که مجری همان ست فقط از حرکات قافیه بود و اعتبار هر یکی از تاسیس و ارداف و تجرید و
اطلاق و تقیید در همه قصیده و در هر شعر که بر یک قافیه بود واجب باشد مگر الف تاسیس اگر بدل از همزه بود
مانند آدم و آخر یا در کلمه روی نباشد بل در کلمه دیگر بود مانند کما هما اعتبارش نزد خلیل واجب نباشد
و ابن القطاع گوید روی اگر ضمیر متصل بود حکم جزو کلمه دارد پس دارک و غلامک گویا کلمه واحد ست لهذا اعتبار تاسیس
در مانند آن واجب بود و آری ضمیر مجرور بحرف نه چنان ست پس اگر بدا لیارا با معطیا قافیه سازند نشاید همچنانکه
کما هما را با منعما و کرما و تاسیس چنانکه گفتیم جز الف نباشد و رس جز فتحه نتواند بود چه ما قبل الف همواره فتحه باشد
و دخیل هر حرفی که بود غیر حروف مد شاید خواه آن حرف از حروف علت باشد مانند واو و یای متفاوت و
متعالیش یا نه و اشباع نیز مانند عموم دخیل اصناف حرکات تواند بود و اختلاف دخیل ناپسندیده نبود و اختلاف
اشباع ناپسندیده بود و لهذا از عیوب شمرده و ردف جز علت نبوده بنزدیک بیشتر اهل صنائع غیر حروف مد نشاید

کرو فساد خود را با حرف صله است و ساکن می باید و چون بر عادت بعضی از عرب متحرک کنند وادی تولد کنند

اگرچه وزن بسبب آن مختل گردد چه رکن اخیر درین صورت مفتعلتن باشد که داخل اصول و فروع نیست آنرا

حرف تعدی خوانند و هر دو را از حساب عیوب شعر شمرند که تعلق بقافیه دارد یعنی این عیب در شعر از نقصان

قافیه واقع شده و این شعر را هم در مثال متعدی آرند جانا نور و زناد است مرا ده ٭ و ورت بالندی

ارا دزناده ٭ باشباع یعنی آمد نور و زنا و تیره اداد آن هستی و برآمد آتش زناد برای امریکه خواسته بود زناد چوبیست

که از آن آتش برآید و فرق باشد میان خروج و تعدی چه آن حرف یعنی خروج را ایراد واجب بود و این حرف

یعنی تعدی را ایراد خطا بود از جهت آنکه وزن مختل میشود حرکات قافیه اما حرکات که تعلق بقافیه

دارد هم شش است اول رس و آن حرکت ما قبل الف تاسیس بود مثل حرکت حا و جیم حامل و جاهل رس در لغت بمعنی

ابتدا و اول است و این حرکت نیز در ابتدای قافیه باشد دوم اشباع و آن حرکت دخیل بود مثل حرکت میم و ها

حامل و جاهل اشباع در اصل سیر گردانیدن است و وجه تسمیه اش آنکه چون بودن دخیل در قافیه لازم نیست پس

گویا این حرکت او را سیر گردانیده یا قافیه حشو خود را بدخیل پر کرده و باز بحرکت دخیل سیر گردانیده و بعض عروضیان

اشباع را بکسره دخیل مخصوص گردانیده اند سوم حذو و آن حرکت ماقبل ردف بود مثل حرکت سین و نون

سار و نار واحد و بفتح حای مهمله در اصل تقدیر نعل بالنعل یا پاست یا بمعنی امتداد و این حرکت را نیز تقدیر و امتداد

حرف ردف حاصل است چهارم توجیه و آن حرکت ماقبل روی ساکن بود مثل حرکت را و شین در رق و شق توجیه را

از آن جهت باین اسم نامیده اند که آنرا متوجه میکنند بجانب روی و فرق در میم توجیه و اشباع آنست که توجیه عبارت است

از حرکت حرفیکه قبل روی ساکن بود و خواه آن حرف دخیل باشد مثل میم کامل و عامل یا نباشد چنانکه میم قمر و زمرد و

اشباع عبارت است از حرکت دخیل که بالعد تاسیس بود و خواه روی آن ساکن بود و یا متحرک بود پس در میان

این هر دو عموم من وجه باشد و بعضی تخصیص کنند اشباع را بحرکت دخیلیکه قافیه اش موصل بود یعنی هرچه

روی آن متحرک بود مثل کاملی و عاملی و از نیجاست که این قیس گوید حرکت دخیل را در قوافی موصوله اشباع

خوانند و در قوافی مقیده توجیه برین تقدیر اشباع و توجیه بیکدیگر اصلا صادق نیاید پنجم مجری بضم میم

مسمی و آن حرکت روی متحرک بود مانند حرکت لام حملها و نملها و چون حرف روی بسبب این حرکت

جریان می پذیرد لهذا او را مجری نامیده اند و اطلاق نیز گویندش یا ازین جهت که محل جریان نفس است

ششم نفاذ و آن حرکت های وصل متحرک بود مثل حرکت های حملها و نملها نفاذ بذال معجمه بمعنی جریان است و این حرکت

نیز سبب جریان وصل واقع شده و بعضی بدال مهمله خوانده اند و آن بمعنی تمام شدن و فنا گردیدن است و

این حرکت را نیز در تمامیت قافیه مدخلیت است و حرف او اول این شش لقب درین بیت جمع است که رس حذو

چنانکه الف در حایل و جاهل و تاسیس ماخوذ است از اساس یعنی بنیاد و الف مذکور نیز اساس و بنیاد قافیه است
باین معنی که قبلش حرفی داخل قافیه نباشد و اما دخیل آن حرف متحرک بود که میان تاسیس و روی باشد مانند میم و
ها در حایل و جاهل و تکرارش بعینه در قافیه لازم نبود و وجه تسمیه اش ظاهرست که میان تاسیس و روی داخل بوده و اما
ردف حرفی از حروف مد باشد که میان او و روی هیچ حرف فاصل نبود مانند الف در سار و بعضی سیر
گردند و نار و ابعضی نفرت کردند اگر واو لیست و بعضی نقش در جامه بستند اگر یا لیست در او دران روی
و واو وصل ست علی هذا القیاس در امثله ما بعده و واو اول در سور و او نور و بعضیها یای مجهول مع فتح
نعتی که در مجهول قال و باع قول و بوع خوانند و یا در سیر و امثال او او یا چون ساکن باشند و ما قبل
ایشان متحرک مخالف یعنی مده نباشد چون قول و بیع بالفتح قومی از ارداف شمرند و ازین قوم ست ابن القطاع
قومی نشمرند و حروف متاخر از روی اما وصل یکی از حروف مد باشد که بعد از روی متحرک آید
چنانکه الف در حملا در جلا و واو در حلو او در جلوا یعنی بر داشتند و کوچ کردند و یا در حملی و جلی مضاف بیای
متکلم و یا حرف ها و آن یا ساکن بود چنانکه در حمله و جمله مرفوع و مجرور بهای موقوف باشد و یا متحرک چنانکه
در حملها و حملهو و حملهی که در تلفظ بعد های مضاف الیه که مضافش مرفوع یا مجرور بود واو و یا پیدا گردد نه در کتابت
اما درینجا برای افهام و امتیاز در کتابت نیز ظاهر کنند و اما خروج یکی از حروف مد بود که بعد از های وصل
متحرک باشد مانند الف در حملها و واو در حملهو و یا در حملهی و حروف اواخر این شش لقب درین لفظ جمع
گه کلیسفج بگذر دجه در یا یا شمشیر پس یا از روی و سین از تاسیس و لام از دخیل و فا از ردف و لام از وصل
و جیم از خروج گرفته و وصل را صله نیز خوانند و بعضی دخیل را از حروف قافیه نشمرند بسبب عدم لزوم تکرار
و حروف قافیه مکرر باشد و بعضی دو حرف دیگر اثبات کنند که قافیه را باعتبار این دو حرف غالی و متعدی
خوانند و آن حرف در غالی نون تنوینی ست که بقوافی مقیده لاحق شود و آن عبارتست از قوافی که حرف روی
آنها ساکن غیر مده باشد و در مثال غالی این بیت آورند شعر وقاتم الاعماق خاوی المخترقن
مشتبه الاعلام لماع الخفقن یعنی بسیار بیابانهای مظلم الاطراف خالی از رونده مشتبه العلامات و درخشنده
سراب یعنی قطع کردم چنین بیابانها را بروایتی که نون ساکن در لفظ آورند بعد از قاف کرر لیست
و ساکن ست درین صورت رکن اخیر بیت مذکور مستفعلان شود و اما بروایت دیگر که بسکون قاف
بدون نون آمده استعمال نمی شود و باشد که تحریکش کنند اگر چه وزن بآن سبب مختل شود چه رکن اخیر درینجا
مستفعلن خواهد بود و آن داخل اصول و فروع نیست و آن نون را حرف غلو خوانند از وفور زیادت
در وزن و در مثال متعدی این بیت آورده اند شعر لما رایت الدهر جما خطلفو هر گاه [illegible]

۴۵

۱۸۵

از مجموعیکه مولف باشد از حرفی یا حروفیکه واجب باشد که در کلمات متشابه که در اواخر ابیات چنانکه در قصائد
وغزلها یا مصراعها چنانکه در مثنوی بود مکرر یا در حکم مکرر باشد بحسب اصطلاح مراد از حکم مکرر آن باشد که گاهی حرف
متقارب المخرج را بجای آنحرف آرند پس آنحرف بحسب اصطلاح این فن حکم مکرر دارد و از حرفیکه شباهت حشو افتد مثل
دخیل میان آنحروف اگرچه تکرارش بعینه لازم نیست و از حرکاتیکه تعلق بآنحرف که روی باشد یا آنحروف که ردمی عرض
بود داشته باشد حاصلش آنکه قافیه یا مولف باشد از حرف لازم التکرار حقیقةً یا حکماً و حرکتیکه باو تعلق دارد یا از
مجموع حروف لازم التکرار و حرکات متعلقه بهما با حرف متوسط مماثل الحشو و این تقریر بتحقیقت اصلاح مذهب خلیل ست
اما احسن در تعریفش آنست که گویند آنچه در دو لفظ مختلف یا بیشتر وجوباً یا استحساناً مکرر یا در حکم آن در آخر منظوم
حقیقةً یا حکماً باشد از حروف و حرکات مفصل الذیل وفهم معنی این التعریف بعد از معرفت حروف و حرکات قافیه
صورت می بندد چه معرفت حقیقی مرکب بی معرفت اجزای او میسر نشود و تحقیق فرق در میان مذهب عرب و مذهب
عجم در قافیه هم بعد از آن ممکن باشد و چون سبقت در علوم شعر عرب راست ابتدا به بیان مذهب عرب کنیم
درین فن قافیه والله اعلم **فصل دوم در بیان حروف و حرکاتی که اجزای قافیه باشد**
بر مذهب عرب حروف قافیه نزدیک جمهور شش ست روی و سه حرف که بروی متقدم باشد و
آن تاسیس و دخیل و ردف ست و دو حرف که از روی متاخر باشد و آن وصل و خروج باشد اما حرف
روی حرفی ست مکرر در همه قوافی که بنای قافیه بروی ست تقدیم روی در بیان با وجود تاخرش از تاسیس
و دخیل و ردف برای آنست که روی حرف اصلی قافیه ست و لهذا قافیه بصرف روی بدون حروف دیگر
ممکن ست و با همه حروف و رالیش ممکن نباشد روی در لغت بمعنی آبیست که خوب سیراب کند و این حرف نیز
در شعر آبداری و رونق می بخشد یا ماخوذ ست از رویت بمعنی فکر چه شاعر اولاً فکر این حرف در قصائد و غزل می نماید
کذا فی شرح الخزرجیة یا ماخوذ ست از رویت الحبل تافتم رسن را از زیرا که تافتن رسن موجب جمع کردن اجزای آن
باشد و حرف روی نیز جامع ابیات بود یا ماخوذ ست از رویت المتاع علی البعیر بستم و از امتاع محموله شتر رسن و اسنی
باشد که بار شتر را با آن بندند کذا قال العلامة التفتازانی فی شرح التلخیص و هر قصیده که بقافیه منسوب
باشد نسبتش بحروف روی کنند مثلاً قصیده را که ضرب و سلب قافیه باشد بائی خوانند و قصیده را که حمل
در حل قافیه باشد لامی خوانند پس با و لام درین دو قافیه روی باشد قوله هر قصیده اشارت ست
بآنکه انتساب بقافیه در بعض قصائد نباشد مثل قصیده که هر دو مصراعش مشتمل بر یک قافیه باشد و قوافی
مختلفه در آن واقع شود چنانکه الفیه ابن مالک که در عرف عجم آن را مثنوی گویند و وجه عدم انتسابش بقافیه عدم
تعین قافیه آنست و حروف متقدم بروی اما تاسیس الفی باشد که میان آن و روی حرفی متحرک بود

بغدان بی فصل و وجه تسمیه ظاهرست مثالش ع نده دارهم اقفرت بدوام زبور محتها الدهور * و لفظ
سکبر و مشتمل حروف او اخراین القابست و سکاکی در مفتاح برے قوافی خمسه پنجاه و هشت موضع از افاعیل
اصول و فروع ذکر کرده من شاء فلیرجع الیه و بدانکه درین تعریف خلیل و قسمت نظری و فکری
واجبست چه باشد که متناول این تعریف مشتمل شود بر آنچه در قافیه معتبر نباشد یعنی تعریف صادق شود
بر چیزیکه از افراد قافیه نباشد پس این تعریف مانع نبود از دخول غیر معروف مثلا درین بیت که گفته اند ع
قد جبر الدین الاله فجبر تحقیق کامل کرد دین را خدا بعد نقصان پس کامل شد لفظ جبر درهر دو جا بالصیغه معلوم ست
ولازم و متعدی هردو آمده و لهذا استطاع لنفسه واقع شده بموجب تعریف مذکور قافیه مجموع شش حرف از الف
اله که بعد لام ست تا راو پنج حرکت باشد از فتحه لام اله تا فتحه بای جبر و بموجب روایت سکاکی هفت حرف و پنج
حرکت باشد از آخر بیت و نه چنان ست چه درین موضع در قافیه حرف راو حرکت ما قبل او بیش معتبر نیست یعنی
مصداق قافیه نزد قوم بجز حرف و حرکت واحد نیست و تعریف بر غیر آن صادق ست نه بر آن پس تعریف مذکور
جامع هم نیست و همچنین درین بیت که گفته اند ع لا عار بالموت اذا الموت نزل بیت ننگ بمرگ زیرا که مرگ نازل
شده قافیه بموجب تعریف مذکور مجموع پنج حرف از واو موت تا لام نزل و بموجب روایت سکاکی مجموع
شش حرف از میم موت تا آخر و چهار حرکت آخرین باشد از فتحه میم موت تا فتحه زای نزل و قوله آخرین با حرف
و حرکت هردو متعلق ست یعنی پنج حرف آخر و چهار حرکت آخر باشد و درین بیت ع یا لیتنی فیها جذع معنیش
در بحر رجز گذشت مجموع چهار حرف از الف فیها تا آخر و سه حرکت آخرین باشد یعنی فتحه ها و جیم و ذال و بر روایت
سکاکی پنج حرف و سه حرکت بود و نه چنان ست چه در هر یک ازین دو بیت یک حرف و یک حرکت آخرین بیش معتبر نیست
این ست نظر در تعریف و اما قسمت مذکور اگر بطریق منع خلو کنند یعنی قافیه ازین اقسام خمسه در یک قصیده
یا غزل خالی نباشد خواه یک باشد یا زائد صحیح بود و اما اگر بطریق منع جمع کنند یعنی ازین اقسام کدام قسم با دیگری
در قصیده واحده یا غزلی واحد هم نمی آید صحیح نبود چه اگر شعر مثلا بر بحر بسیط مجزو یا رجز باشد و رکن آخر در بیتی
فعلتن مخبول و در یک بیت مفتعلن مطوی و در سوم مستفعلن سالم یا مفاعلن مخبون باشد قافیه در یک قصیده هم
متکاوس و آن در مخبول و هم متراکب و آن در مطوی و هم متدارک و آن در سالم و مخبون باشد و اگر بر بحر کامل باشد
و رکن آخر وقتی مفتعلن مخزول و وقتی متفاعلن سالم یا مستفعلن مضمر یا مفاعلن موقوص بود قافیه هم
متراکب و آن در صورت اول و هم متدارک باشد در هر سه صورت باقی و چون در منع جمع صحیح نباشد در
انفصال حقیقی هم صحیح نخواهد شد کما لا یخفی بعد ازین تقریر کنیم و گوییم اگر کسے خواهد که تعریف قافیه کند که بوجهی
که بتحقیق نزدیک تر بود و اعتراضی که مذکور شد بر و وارد نشود بدین وجه باید گفت که قافیه عبارتست

واسنوی گوید این مذهب اکثر کوفیانست و خلیل و قومی از علمای عرب که نظری دقیق تر کرده اند در تعریف
قافیه گفته اند قافیه عبارت ست از مجموع حرکات و حروفی که از حرف ساکن آخر بیت باشد تا حرفی
ساکن که برو مقدم بود با حرکتی که پیش از ساکن مقدم بود مثلا در صاحبا و کاتبا مجموع دو الف و دو حرف
که میان ایشان ست یعنی حا و با در صاحبا و تا و با در کاتبا و حرکت آن دو حرف و حرکت صاد با کاف متوله
با کاف با بای موحده یعنی حرکت صاد در صاحبا و حرکت کاف در کاتبا این کلام صحیح ست در معنی که نزد خلیل
و تابعانش حرف ماقبل ساکن اول خارج از قافیه ست و قطرب نیز چنین نقل کرده اما از بیان سکاکی و صاحب خزرجیه
معلوم میشود که آن حرف نیز داخل قافیه ست چه عبارت سکاکی اینست هی عند الخلیل من آخر حرف فی البیت
الی اول ساکن یلیه مع المتحرک الذی قبل الساکن و عبارت صاحب خزرجیه این ست من المتحرک قبل الساکنین
الی انتهاء و اگر در آخر بیت دو ساکن بود قافیه مجموع آن دو ساکن و حرکت ماقبل ایشان باشد مانند دود
و قعود که قافیه در ان واو و دال و ضمه ماقبل آنهاست بالجمله قافیه نزد خلیل از آخر تا حرکت یا متحرک قبل
ساکنین بود برابر ست که در میان ساکنین چیزی واقع شود یا نه و برابر ست که جزو کلمه باشد مانند القرار یا کلمه
تامه نحو معتدل یا یک کلمه و جزو کلمه دیگر مثل مقلة بدم یا دو کلمه مثل قد نقلت و در نهایة الراغب سوای این
سه مذهب چهار دیگر نیز آورده اول کلمه اخیره مع کلمه سابقه دوم دو حرف اخیر سوم رکن اخیر عروضی مثل مفاعیلن
و فعلن در طویل و بسیط چهارم مصراع ثانی بنابرین تعریف خلیل و تابعان او قوافی را قسمت کرده اند بر پنج قسم و
اقسام را حدود گویند و هر یک را لقبی نهاده اند برین وجه که میان دو ساکن آخر خالی نبود از آنکه یا چهار متحرک
بود یا سه متحرک یا دو متحرک یا یک متحرک یا هیچ متحرک نبود و هیچ قسم دیگر غیر ازان اقسام ممکن نباشد بامکان وقوعی احتراز
از امکان عقلی که میان دو ساکن زائد از چهار نیز عقلا ممکن ست اما یافته نگشتو اول را متکاوس خوانند از تکاوس بمعنی
انبوه کردن و وجه مناسبت بین المعنیین ظاهر ست اسنوی گوید یا خود ست از کاس البعیر اذا مشی علی ثلاثة قوائم گاه
سستی کرده پس گویا این وزن چون بسبب اشتمال بر چهار متحرک متوالی غیر معتاد ست مشابه شد بشتری که خلاف
عادت رفتار کرد مثالش ۵۳ و نقل منع خیر طلب ❊ و عجل منع خیر تؤده ❊ و دوم را متراکب از تراکب بمعنی بر هم
نشستن و اینجا هم سه متحرک باهم می نشینند مثالش ۵۴ امن تذکر جیران بذی سلم ❊ و سوم را متدارک از تدارک
بمعنی دریافتن و درین قافیه نیز حرکت ثانی اول را دریافته ست بدون توسط سکون مثالش ۵۵ قفا نبک علی ارم
دابلین ❊ بین الطلا لعین والدین ❊ و چهارم را متواتر از توالی پی در پی آمدن تو قفا بسیر گویند تواتر
الابل اذا جاءت متتابعا و انقطع ثم جاء آخر و هکذا و درین قافیه نیز ساکن ثانی بعد ساکن اول آمده اما متحرکی
فاصل بوده مثالش ۵۶ بانت سعاد فقلبی الیوم متبول ❊ و پنجم را مترادف از ترادف بمعنی یکی

مثال کلمه تامه و دو کلمه مبنی بر مذهبی ست که در او حرف متحرک قبل ساکن اول نیز داخل قافیه است ۱۳ الف و ب بیت ۵۲ نیو منه ... درین بیت از تذکر جیران بذی سلم ...

آن بیت بگردو آن این ست ؎ تحمّل جیرانی فمالی بجیران ٭ و بان رقادی لا برح اذ بانوا ٭ متی نلتقی اما منازل اهلنا
فبصری و اما منزلی فعمان ٭ یعنی محمل بستند همسایگان من پس نیست برای من همسایگان و دور شد خواب من که رجوع نمی کنند
از وقتیکه جدا شدند کی ملاقات خواهم کرد آنان را اما منازل اهل آنان پس بصری ست و اما منزل من پس عمان ست
بصری و عمان هر دو نام بلده است ضرب بیت اول بل همه قصیده مفاعیلن ست و ضرب بیت ثانی فعولن و بعد ازان
باضمان کرد یعنی لفظ باضمان بجای عمان نهاد تا بر وزن مفاعیلن شد اگر گوئی قبض در عروض این بحر لازم ست
و عروض بیت اول ازین دو بیت سالم ست نه مقبوض گوئیم لزوم قبض در غیر مصرع باشد اما در مصرع عروض
تابع ضرب بود و بیت اول نیز مصرع ست چهارم آنکه عادم ذوق را طریق تحصیل تمیز میان نظم و نثر جز عروض
نبود و این فائده تمام ست باآنکه اعتقاد من آنست که اگر کسی را در مبدا فطرت ذوق نباشد ممکن باشد که
بملکه عروض او را اکتساب ذوقی حاصل شود و این معنی در خویشتن مشاهده کرده ام نازم بر انصاف مصنف
علام که با این همه فضائل و کمالات از بیان حال خود که فی الجمله از مراتب عالیه کمالیه انحطاطی دارد مضایقه
نفرموده انیست تمامی سخن در عروض والله اعلم والله ولی التوفیق فن دوم در علم قافیه و آن ده فصل
ست فصل اول در حد قافیه و آن در اصل بمعنی پس آینده و تبقفا رونده است و ماخوذ ست از قفوت
اثره یعنی در پی اثر قدمش رفتم پس قافیه را ازین جهت که آخر موزونی باشد قافیه نام نهاده اند یا ازین جهت
که شاعر پیروی او میکند و بنای نظم بر آن می نهد لیکن درین صورت قافیه بمعنی مفعول باشد مثل دافق و
نادران برای نقل از وصفیت بسوی اسمیت یا آنکه موصوفش حروف یا کلمه است و اقسام آن یعنی اقسام
قافیه هم قافیه باشد که بر جمله قصیده یا بر تمامی یک بیت از قصیده اطلاق کنند مثل ؎ و قد علمته نظم القوافی
فلما قال قافیته هجانی ٭ و آن بطریق توسع و مجاز باشد از قبیل اطلاق جزو بر کل مثل اطلاق کلمه بر مجموع اشهد ان
لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول الله و باشد که کلمات متشابه را که در اواخر ابیات باشد قوافی خوانند و این مذهب
اخفش ست و دلیلش آنکه اگر کسی گوید ترا که قوافی یک قصیده بنویس لامحاله در جوابش مثلا کتاب و ایاب و جواب
و صواب و امثال آن خواهی نوشت و برین مذهب وارد میشود که اگر قافیه متکاوس در زاید از یک کلمه افتد
لازم آید که تعریف قافیه بران صادق نیاید و جوابش آنکه تقسیم قافیه بسوی متکاوس و غیر آن موافق مذهب
خلیل ست نه حسب رای اخفش و آن از جهت اشتمال آن کلمات باشد بر قافیه پس اینهم از قبیل توسع و مجاز
ندکند بود و لیکن نزد غیر اخفش که قافیه را حقیقة روی یا از آخر تا متحرک قبل ساکنین میگویند اما نزد اخفش قافیه حقیقة
همان کلمه متشابه است که آخر نظم باشد و باشد که یک حرف را که اصل قافیه یعنی حرف اصلی قافیه باشد و آن حرف روی
خوانند چنانکه بعد ازین گفته شود قافیه خوانند و این مذهب ابوعلی قطرب و ابوالعباس ثعلب ست کذا فی الصحاح

نمیدارد دوم آنکه شعرهایی که بر وزن غیر مشهور اول باشد و تناسب آن از بداهت نظر دور و صاحب ذوق

از ادراک وزن آن عاجز شود تا بمعرفت هنر و عیب آن چه رسد و صاحب صناعت را در حال ای

فی الفور بر آن وقوف افتد سوم آنکه تمیز میان اوزان متقارب در اکثر احوال بر اصحاب ذوق ملتبس باشد

پس او رکیش نتواند کرد و اگر ادراک کند از بیان آن عاجز باشد و بر عروضی چنین بود بل فوراً امتیاز نماید و

جدا جدا بیان کند مثال اوزان متقارب از پارسی این بیت ست بیت عاقل از عیش تلخ حازم گردد

باشد ایمن هر آنکه عاقل گردد ❊ اگر لام عاقل را تحریک نکنند و همزه اظهار کنند وزن ترانه باشد از هزج

یعنی مفعولن فاعلن مفاعیلن فع و اگر تحریک کنند با ظهار همزه وزن منسرح باشد یعنی مفتعلن فاعلات مفعولن

فع و اگر همزه در لفظ نیارند با وجود حرکت لام وزن خفیف باشد یعنی فاعلاتن مفاعلن مفعولن و همبرین قیاس

در مصرع دوم و مثال دیگر از تازی این بیت شعر فدکّ دکّ قلبی ان یزل بهجره ❊ فوقاه من کان القلوب بامره ❊

یعنی تحقیق قریب بود دل من که بلغزد بسبب دوری او پس نگاه داشت او را کسیکه دلها در حکم اوست ای خدای تعالی

مصرع اول محتمل ست که از طویل باشد و الّم بود بر وزن فعلن مفاعیلن فعول مفاعلن و محتمل ست که از

کامل باشد بر وزن مستفعلن متفاعلن متفاعلن و چون بمصرع دوم آیند اگر قاه مخفف گویند معلوم شود که کامل ست

بر وزن متفاعلن مستفعلن متفاعلن و اگر مشدد گویند معلوم شود که طویل ست بر وزن فعولن مفاعیلن فعول

مفاعلن و یکی از افاضل عالم که در علوم متبحر بود در اثنای بیان مسئله چند از عروض خواسته است که این بیت را

تقطیع کند شعر من سرّه یومنا و یوم بنی التیم ❊ اذا التف صیفه بقدّ سُمّه یعنی که دیده است ز در جنگ من در روز بنی تیم

وقتیکه گرمای آن روز پیچیده پیش می آمد او را گفته است از منسرح ست و رکن اول که مستفعلن بود مخبون مفاعلن

شد و آن مخزوم فاعلن پس وزن بیت انیست فاعلن فاعلات مفتعلن مفتعلن فاعلات مستفعلن و از عاقل بود

که اینجا اسقاط میم روا نبود چه خرم در وتد بود و این میم جزوی از سبب ست و فاعلن بهیچ وجه از فروع مستفعلن

در تازی نتواند بود و اگر اول بیت فمن سرّه بودی چنان بودی که او گفت یعنی از منسرح اما چون برین وجه آ

که منقول شد بتغیر فا از بحر خفیف از وزن دوم ست یعنی فاعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فاعلن

و آن فاضل بزرگتر از آنست که امثال این معانی برو پوشیده ماند الا آنکه اعتماد بر ذوق کرده و در صناعت

مهارت تمام نداشته سهوی چنین کرده و من یکی از او بارا دیده ام و آن عز الدین بیهقی بود کذا فی الحاشیه المنیعه

که قصیده دراز بر اول وزن طویل که عروضش مفاعلن مقبوض و ضربش مفاعیلن سالم بود گفته بود و یک بیت

در میانه بیهوده سوم افتاده که عروضش مفاعلن و ضرب فعولن باشد خواستم که او را وقوف و اطلاع دهم

چون در صناعت بصیرتی نداشت ادراک نمیکرد تا بعد از مدتی که بذوق ادراک کرد و اصلاح

۱۸۰

معیار الاشعار

در آخر کتاب نیز خالی از مصلحت و مناسبت نیست و منکران فائده این علم گویند ادراک وزن بذوق تواند بود

و صاحب ذوق از عروض مستغنی باشد و عادتش را بوسیله عروض از شعر فهمیدن بعدی بوداین تا بکدام حد یعنی قلیل البوس

عروض را فائده زیادت نباشد ای زائد نبود و لهذا گفته اند در هر قدر زمانیکه عروضی بیتی منظوم میساید صاحب ذوق

و طبع سلیم قصیده میگوید و نعم ما قال ابو فراس ؎ تناهض الناس للمعالی ٭ لما رأو نحوها نهوضی ٭ تکلفوا المکرمات

حتی ٭ تکلفوا النظم للعروض ٭ بل بعضی بهجو این فن پرداخته اند و از آنست قول ابن حجاج بغدادی ؎ مستفعلن

فاعلن فعول ٭ هذا العمری ہو الفضول ٭ قد کان شعر الوری صحیحا ٭ من قبل ان یخلق الخلیل ٭ و بهاء الدین سبکی گوید

؎ اذا کنت فا فکر سلیم فلا تمل لعلم عروض یوقع القلب فی کرب ٭ فکل امرء عانی العروض فانما ٭ تعرض للتقطیع

والانساق للضرب ٭ و عبد الله بن الیاس خطیب می آرد ٭ ان العروض بحر ٭ تغوص فیه الخواطر ٭ و کل من

عام فیه ٭ دارت علیه الدوائر ٭ و بر آنکه اکثر این مقدمات نامسلم است چه اگر مراد از ذوق امر طبیعی است که بغیر اکتساب

از بدو فطرت حاصل میشود مقدمه اولی مسلم نیست چه گاهی ادراک وزن بغیر آن باشد مثل آنکه شخصی را ملکه

ادراک وزن از ممارست فن عروض حاصل شود و اگر مراد از ذوق عام است از طبیعی و مماثل آن که از ین فن حاصل

شود پس فائده اش ظاهر است همچنین مقدمه ثانیه که صاحب ذوق از عروض مستغنی باشد نیز ممنوع است چه او را نیز

در امتیاز اوزان متشابهه و زحافات جائزه و ناجائزه و اقسام وزن حاجتی و افتقاری باین فن می افتد

و همچنین مقدمه ثالثه که عادم ذوق را فائده معتد به نیست مسلم نیست چنانکه دانستی که گاهی ملکه ادراک وزن

از فن نیز حاصل میشود و وجهش یعنی وجه نامسلم بودنش از آنچه درین فصل گفته شود روشن گردد و خلاصه اش

همان است که گفته شد و قول ابو فراس مسلم است لیکن منافی فائده از ان لازم نمی آید و کلام بغدادی غیره

ظرافتی بیش نیست و دعوی فضول بغدادی محض فضول و نامقبول و از اتفاقات تقدیر قدمش در قصیده

بائیه که بر وزن مخلع بسیط یعنی مستفعلن فاعلن فعولن گفته از جاده استقامت وزن بر کران افتاده چه میگوید ؎

الیک عندی اعلی المطیب ٭ من عنب اصفر مرتب ٭ چه رکن ثانی مصراع اول مفعولن بجای فاعلن آورده گویم

فائده این علم از چهار وجه است اول آنکه احاطه بهمه اوزان و احصای آن و وجوه مناسبت و مخالفت اوزان

بایکدیگر و تصرفات پسندیده و ناپسندیده چه آنکه علم مشکل آنست از ذوق حاصل نتواند شد و از صناعت فن

عروض حاصل آید و مثال آن چنان بود که بحاسه ذوق ادراک شیرینی که آنرا چشیده است ممکن باشد اما معرفت

آنکه انواع شیرینی چند باشد و ترکیب آن چگونه کنند و اجزای آنها چیست و چه تغیرات در آن بکار برند

و صلاح و فساد هر یک از چه باشد بحاسه ذوق ممکن نباشد همچنین است حال وزن نسبت صاحب ذوق

که اوزان مطبوعه خود را می شناسد و بر اصول و فروع ارکان و تغیرات آنها و اقسام و انواع وزن اطلاعی

له ادراک وزن بدون ذوق ممکن نیست

گوش شگافته از خرب بفتحتین یا از خراب پس اشارت ست بآنکه خرابی درین تغیر بهر دو طرف رکن راه یافته **و اعقص** بعقاد معجمه گوسپندی که سرون یعنی شاخ اندرونی او شکسته باشد و نیز گوسپندی را گویند که یک سرون او فنک‌تر باشد و از آفت عضبانه ماده گوسپند که شاخ اندرونش شکسته باشد **و اقصم** گوسپندی را گویند که سرون بیرونی او که محکم باشد شکسته باشد و مرد را نیز گویند که دندان پیشین او از نیمه شکسته باشد **و اجم** آن گوسپندی که سرون ندارد یعنی هر دو و کذا فی النهایة **و اعقص** سرون برهم یا بر گوش پیچیده یعنی گوسپند نر که شاخهایش بهمدگر پیچیده باشد یا بر گوش او پیچیده باشد **و اخزم** رسن در بینی کرده ماخوذ ست از قول عرب خزمت البعیر بالخزامة یعنی انداختم در بینی شتر خزامه را و آن بالکسر حلقه کوچک باشد از موی که در دیوار بینی شتر اندازند تا زمامش را بآن بندند و خلیل بیشتر ازین القاب بملاحظه احوال تغیرات او وقوع آنها خاصة در اوائل ارکان یا مصاریع یا اواخر آن یا عامة از آن نهاده است که لقب هر علت که خاص بأوائل مصراعهاست از علتهای مقدم چهارپایان یعنی از امراضیکه در سر و گوش و دندان و گردن و شاخ بود گرفته و آنچه خاص باواخر ست از علتهای موخرای از بیماریها که در آخر ابدان چارپایه افتد گرفته و آنچه عام از تغیرات آنرا از آنچه خاص بموضعی بنا شد از امراض چارپایه گرفته و همچنین **اعرج** لنگ یعنی همچنانکه معانی القاب سابقه خالی از نقصان نیست الا ما شاء الله همچنین ست حال اعرج وغیره **و مدروس** کهنه و ناپیدا **و مطموس** ناپدید و سترده **و ازل** ناقص سرین یقال زلت الدراهم تزل زلولا ای نقصت فی الوزن ای گویند زلت الدراهم یعنی اینکه ناقص شدند درهمها در وزن **و الازل** الخفیف الورکین یعنی ازل یعنی کسیکه هر دو سرینش سبک باشد **و مجبوب** بریده و خصی کرده باشد یعنی مجبوب یعنی هر دو خصیه بریده و خصی کرده است و همچنین **معاقبه** بر عقب یکدیگر آمدن باشد **و مراقبه** یکدیگر را نگاه داشتن و ماخوذ ست از رقیب و رقیب هر منزلی از منازل قمر منزلی باشد که چون از هر دو یکی طلوع کند دیگری غروب کند یعنی رقیب منزلیست که چون طلوع کند جانب مشرق مقابلش منزل دیگر غروب کند بجانب مغرب پس گویا آن هر دو مراقبت یکدیگر میکنند و جمله منازل بست و هشت باشند و تفصیل فی فن الهیئة و النجوم و الله اعلم **فصل** دهم در بیان فائده و منفعت علم عروض بیان این یعنی که درین فصل مذکور ست هر چند بعید از کتاب لائق تر باشد همچنانکه دیگر اهل فن کرده‌اند چه یاد اینکه طالب این علم فائده‌اش نمیداند شروع در آن نمی‌کند پس بیان فائده علم نیز قبل از شروع آن می‌بایدا چون تحصیلش قبل اطلاع برین فن کما ینبغی بر مبتدی دشوار تواند بود و تاخیرش مصلحت نبود و ازین جهت در مناسب فکلی تصور نیفتد یعنی متصور نشود چه فائده هر چیزی که بوجه غرض و غایت آن چیز ست همچنانکه بآن وجه اول فکر باشد باعتبار تصور و وجود ذهنی آخر عمل نیز باشد باعتبار ترتیب وجود خارجی بیان آن مدخل

قاموس و کلام سکاکی در مفتاح معلوم میشود که صحیح بسین مهمله بمعنی قطع ست و بشین معجمه تصحیف ست و منتهی گوید
ببلّه بمعنی دور شدن نوبت و مقصور کوتاه کرده شده ماخوذ از قصر العصی یعنی کوتاه کردن چوبدستی و منتهی
گوید ماخوذست از قصر بمعنی منع و مقطوع بریده اندام و محذوف بعضی از او بیفگنده باید دانست
که محذوف بحقیقت صفت چیزیست که از لفظ دور شده نه صفت لفظیکه چیزی ازو دور شده پس شاید
مراد از ان محذوف منه باشد یا لفظ منه را از ان حذف کرده باشند مثل حذف لفظ فیه از مشترک فیه
منتهی گوید محذوف را تشبیه داده اند بفرس محذوف یعنی اسپیکه دمش ناقص باشد و احذ و ابتر
دنبال بریده ظاهر از کلام مصنف علام آنست که احذ و ابتر هر دو بمعنی مذکورست حالانکه معنی احذ فی الجمله
مخالف با معنی مذکور دارد چه احذ بمعنی خفیف الذنب ست جوهری گوید بعیر احذ و ناقه حذاء ای الخفیف
رئیس ذنبها یعنی آنکه موی دمش کمتر باشد تا آنکه گفته شود چون موی دم ناقه کمتر باشد گوییا فی الجمله دمش را
قطع کرده اند منتهی گوید حذ بجای مهمله و ذال معجمه بمعنی قطع ست و صاحب محکم بجیم و دال مهمله خوانده
و اهتم بمعنی قطع ست و اصلم هر دو گوش برکنده و بینی بریده از بیخ و مشعث پراگنده کرده و اثلم رخنه
شده یعنی کناره شکسته از آوند و شمشیر و رودی و منتهی گوید ماخوذست از سن ثلوم یعنی دندان شکسته
و اخرم دیوار بینی بریده مراد از دیوار حجابیست که مابین منخرین باشد و جوهری گوید اخرم آنکه جانب بینی
یا حجاب متوسط منخرینش بریده باشد و مسبغ تمام و دراز کرده از تسبیغ یا اسباغ بسین مهمله و غین معجمه
بمعنی اتمام یا از اشباع بشین معجمه و بسین مهمله بمعنی سیر شکم گردانیدن کسی و مشهور اول از اول ست
و مذال دامن دراز کرده یا فرو گذاشته از اذاله و مذیل از تذییل نیز هم بمعنی ست و مرفل بزرگ
کرده و دامن کشان کرده از ترفیل بمعنی تعظیم و جر ذیل و مشکول چهار پای ست و یا بسته بشکال آن رسنی
باشد که دست و پای چهار پایان بآن بندند و در صورت مشکول ماخوذست از شکال بمعنی مذکور یا ماخوذ
از ان بمعنی بودن سه پای چهار پایه سپید و یک بالون دیگر یا بعکس یا ماخوذست از شکله بالضم بمعنی لون
مختلط از سیاهی و سرخی و مخبول عقل یا اعضا تباه شده از خبل بمعنی افساد عقل یا عضو یا از خبول بمعنی
دست و پا بریدن کذا فی الصحاح و معقول شتر زانو بسته بعقال و آن بالکسر رسنیکه بآن بازو و ساق شتر را
بهم بندند تا گریختن و رفتن نتواند و منقوص ناقص کرده و مقطوف خراشیده یا میوه از درخت چیده و قطع کرده
و موقوص گردن شکسته و مخزول بریده از خزله بمعنی شکستگی پشت بعضی بجیم خوانده اند از جزل الحطب
قطع کرد یا لان کوهان شتر را و اثرم دندان بیفتاده از بیخ از ثرم بفتحتین و مشتر پلک چشم باز
گردیده از شتر بفتحتین انقلاب پلک از اعلی و اسفل و انشقاق آن و انشقاق پلک زیرین آخر

۱۷۷

میشود و معانی دیگر عروض در صدر این کتاب گذشت و ضرب را از انجهت باین اسم خوانده اند که از ان
ضربها مختلف شود چه ضرب و صنف که بمعنی قسم ست یکی باشد و این علم را باین سبب عروض خوانند که
مشتمل ست بر معارضه کردن شعر با اصول و ارکان او و دو وجه دیگرش در صدر کتاب گذشت و مجزو در اصطلاح
جزوی بیفگنده باشد مجزو در اصل مهموز اللام ست بعده بقاعده مقرره همزه اش را بواو بدل کرده ادغام
کردند ماخوذ ست از جزاه بمعنی خیره خیره کرد او را و قطع کرد اجزائش را و ظاهر ست که در مجزو دو جزو از
آخر می افگنند تا مثمن و مسدس رابع شود بمسدس و مربع و مشطور را شطری یعنی نصفی بیفگنده ماخوذ از
شطره نصف کرد و را و چون مسدس را مثلث سازند نصفش می اندازند و منهوک از لاغری بگداخته
اشارتست بآنکه ماخوذ ست از نهکته الحمّی ناتوان و لاغر نمود او را تپ و بعضی گویند ماخوذ ست از نهک الضرع
کشید هرچه در پستان بود از شیر انست القاب ابیات اما القاب تغیرات ارکان خبن فراشکستن جامه بابر
و بدوختن موضع شکسته تا کوتاه شود یعنی خبن عبارت از مجموع شکستن و دوختن ست پس حروف باد قوله
بدوختن زائد ست و چون در خبن عروضی اتصال ماقبل حرف محذوف بما بعدش ظاهر ست پس مناسب
ظاهر و مخبون را ازینجا گرفته اند و طی در نوردیدن بود نامه یا جامه را یا مخفی پوشیدن و از انست طوی
الحدیث پوشیده سخن را و چون طی عروضی حذف ساکن سبب ست که حرف چهارم رکن بود پس وجه
مناسبت میانش و میان معنی لغوی ظاهر و قبض فراهم گرفتن نقیض بسط ست و کف باز داشتن
و در دوختن کرانه جامه گویند کف الثوب و دوخت حاشیه و کناره جامه را اسفوی گویند تشبیهات با جامه
مکفوف که از دوختن کناره کوتاه میشود و گویند ماخوذ ست از کف بمعنی دور شدن بصر و اضمار باریک
میان و سبک کردن چار پایان یعنی لاغر کردن چهار پایان تا چالاک شوند و عصب پی سخت باشد
و تعصیب باریک میان کردن از گرسنگی و معصوب ازینجا یعنی از معنی ثانی گرفته اند و قریب آنست انچه
صاحب قاموس گوید معصوب بمعنی بسیار گرسنه بود و یا از عصب بمعنی پیچیدن گرفته باشند یا عصب الشی
باز داشت او را از حرکت و نسبت او را و موقوف از وقف بمعنی ایستادن گرفته اند چه تسکینی که در وقف
عروضی باشد هم خالی از ایستادن زبان نیست و مکشوف را از کشف بمعنی دور کردن پرده و حجاب
چیزی گرفته اند گویند کشفت الشی یعنی دور کردم پرده آن چیز را که چون حرفی از آخر مفعولات
بیفگنند مانند آنست که برهنه شده باشد کاف برای صلت ست یعنی گرفتن مکشوف از کشف بمعنی مذکور
ازینجهت معلوم میشود که مکشوف بمعنی برهنه بر مکشوف عروض صادق ست ظاهر این کلام دلالت بر معنی دارد
که این لفظ بشین معجمه ست لیکن از کلام علامه زمخشری در قسطاس و کشاف و کلام فیروزآبادی در

مجزو
مشطور
منهوک
خبن
طی
۱۷۶
قبض
کف
اضمار
عصب
موقوف
مکشوف

منسرح مستفعلن مفعولات مستفعلن بود پس مستفعلن اول را از منسرح قطع کردند تا مقتضب مجزو پیدا شد
و بعضی گویند بآن سبب که وزن مرتجل ست لف و نشر غیر مرتب ست لیکن درینصورت لفظ پس بعضی بجای
و بعضی آه مناسب مینماید و ابن قیس گوید مقتضب را از جزو سیم سریع باز بریده اند و هیچ بحر از جزو سیم دیگری مستخرج
مجتث و منفک نیست الا همین بحر و مجتث از بن برکنده باشد و گویند بآن سبب گفته اند که گوئی این بحر را از
خفیف باز کنده اند زیراکه در خفیف مس تفع لن متوسط میان دو فاعلاتن ست و در مجتث متقدم بر هر دو
پس گویا آنرا از درمیان برکنده مقدم کردند و سر انتصور چنان ست که مقتضب و مجتث را باین نام ما از آنجهت
خوانده اند که عرب جز مجزو مستعمل نداشته اند گوئی بعض از اصل مجزو را باز بریده اند یعنی مجزو را از بعض اجزای
اصل بریده اند که بعض را باقی داشته و بعض را انداخته و این وجه باعتبار اقتضاب ست یا آنرا یعنی مجزو را
متقارب از بن برکنده اند و این وجه باعتبار اجتثاث ست متقارب را از جهت تقارب اجزا و کوتاهی ارکان
متقارب گفته اند زیراکه چون هر رکن آن خماسی ست پس جزو اول هر رکن با جزو اول رکن دیگر قریب
واقع شده بخلاف ارکان سباعی یا از جهت تقارب اوتادش که میان هر دو وتدش فقط سببی خفیف
غریب حائل ست یا از جهت تقارب اسبابش که میان هر دو سببش وتد فاصل ست و بس یا از جهت تقارب اسبابش با
۱۷۵ اوتاد و اوتادش باسباب والله اعلم بالصواب و غریب را از جهت قلت استعمال باسم مذکور
مسمی کرده اند چه غرابت بمعنی ندرت و قلت باشد اما آنچه در اکثر نسخ درینجا قریب بقاف دیده شد ظاهرا
از تصرف ناسخین می نماید چه وجه تسمیه قریب در ما قبل گذشت و رکض الخیل راندن اسپ با شتاب
بپای که بر پهلوی او بجنبانند یعنی از هر دو پا یا از مهمیز و این بحر را باین سبب باین نام خوانده اند که روانی او
بتکلف است و این بحر را متدارک نیز خوانند از جهت تدارک و یافتن اوتادش اسباب را و اسبابش اوتاد را
بحر چه بعد هر وتد سببست و بعد هر سبب وتد و بحر را از جهت اشتمال و بر اوزان بسیار بحر خوانده اند یعنی
بحر که دریاست اقتضای وسعت و تعمق کند پس همچنانکه دریا مشتمل بر مرجان و صدف و اقسام حیوان باشد همچنین
عروض بحر عروضی حاوی بانواع اوزان بعد بحر می وغیره او از عروضیان گفته اند عروض چوبی باشد که در میان
ضرب خیمه باشد و ضرب دامنهای خیمه باشد و من این تفسیر در کتب لغت نیافته ام و راقم الحروف نیز آنرا
از ثقه در معتبرات فن لغت ندیده آری در کلام اعلام این فن مثل علامه صفدی و صاحب نهایه
و غیرهما موجود و چنان پنداریم که عروض را که بمعنی رکن آخر مصراع اول ست باین سبب باین اسم گفته اند
که معارض ضرب ست یعنی مقابل او باین معنی که همچنانکه ضرب آخر مصراع ثانی ست عروض نیز آخر مصراع
اول ست یا از جهت که عروض را ده قسمت ماه باشد و از آخر رکن مصرع اول نیز راه نوع وزن معلوم

رمل

و آن عبارتست از کلیمی که چون هموج بیکجانب مائل شود وریسمانها بسته بجانب دیگر معلق سازند برای تعادل در رمل رفتن بشتاب باشد و این هم از جهت روانی وزن نهاده اند و خلیل گوید رمل در اصل بافتن بوریا و منتظم ساختن اجزای آنست و چون درین وزن اسباب باطراف اوتاد انتظام و انضمام دارند لهذا

سریع

باین نام مسمی گردند و سریع را بسبب سرعت اطلاع بر تناسب و زنش این نام نهاده اند و خلیل گوید بسبب سرعت جریان نفس بر زبان که بجهت اتصال اسباب باوتاد باشد باین نام موسوم کرده شد و قریب

قریب

را بسبب قرب او بمضارع باین نام مسمی کرده اند زیرا که ماخوذست از ارکان مضارع بتقدیم و تاخیر چون مضارع مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن باشد و وزن قریب مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن و بعضی گفته اند از آن جهت که در زمان قریب پیدا شده است گویند مولانا می یوسف عروضی نیشاپوری که در فارسی اولا ایجاد علم عروض ساخته است بعد دو صد سال از خلیل احمد باختراع این بحر پرداخته و ناقه منسرح تیز رو باشد و انسرح الرجل

منسرح

آن باشد که مرد بر پشت افتد و پایها از هم باز نهد یعنی استلقا نماید و پایها را از همدیگر جدا کند و از این هر دو معنی توطیه و تمهید بست بر هو و وجه تسمیه منسرح و لهذا میگوید منسرح را این نام بسبب روانی نهاده اند این وجه بنظر معنی اول است یا بسبب آنکه دو رکن او که بر وزن مستفعلن ست از یکدیگر برکن مفعولات جدا شده اند یعنی بسبب فاصل آمدن رکن مفعولات در میان آنها از یکدیگر جدا شده اند و این وجه بنظر معنی ثانیست و بعضی گویند انسراح بمعنی مفارقت ست و این بحر نیز از امثال خود جداگانه واقع شده و خفیف را بسبب خفت وزن خفیف نام

خفیف

کرده اند خلیل احمد گفته است که از سایر سباعیات خفیف تر واقع شده زیرا که اسبابش بوتد مجموعی مفروقش از حرکت متصل واقع شده حاصلش آنست که اسنوی از خلیل آورده که از کثرت اسباب در تلفظ سبک می نماید و ابن قیس گوید زیرا که اکثر اسمای طویل البنا که آوردن آنها در هیچ بحر ممکن نبود درین بحر میتوان آورد مثل ع ان عبد الرحمن قال جمیلا ٭ و ابن عبد الحمید بات نبیلا ٭ در عربی بر وزن فاعلاتن مس تفع لن فعلاتن فاعلاتن مفاعلن فعلاتن و مثل ع خواجه عبد الرحمن ما در کتابت ٭ همچو عبد الحمید و ابن العمید ست ٭ در فارسی بر وزن فاعلاتن مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن مفاعلن فاعلیان چون ایراد چنین در بحری دشوار بود و در دیگری

مضارع

آسان نمی نماید که آنرا خفیف خوانند و مضارع را از جهت مشابهت او بهزج نام کرده اند چه هر دو مشتمل بر مفاعیلن ست و هر دو مسدس الاصل و در بنا مجزو باشد یا از جهت مشابهت او بمقتضب چه هر دو مشتمل بر وتد مفروقی ست یا بخفیف چه هر دو مشتمل بر وتد مفروق و وتد مجموع ست قاله الخلیل کذا فی النهایه و اقتضاب

بریدن ست در لغت و اقتضاب سخن و شعر با ضافت گفتن آن باشد بسبیل ارتجال یعنی فی البدیهه و بعضی گویند بحر مقتضب از آن جهت باین نام خوانده اند که گوئی بعضی از منسرح ست که باز بریده اند چه وزن

بست و چهار حرف ست هیچ ترکیب بیست بعضی از عروضیان بر آنند که وجه تسمیهٔ طویل آنست که اطول بحور ست
باعتبار استعمال که گاهی مجزو و مشطور و منهوک نمی‌باشد بخلاف مدید که بغیر مجزو مستعمل نمیشود و بسیط اگرچه وافی
نیز آید لیکن عروض و ضربش مخبون یا مقطوع لازم باشد و گفته‌اند وجه تسمیه بسیط آنست که اسباب در اوائل
ارکانش انبساط یافته و حرکات در عروض و ضرب و خلیل در وجهش گوید زیرا که این بحر منبسط بوده است بر
هر دو وتد طویل و در وجه مدید آورده که سباعیش حول خماسیش تمدد دارد و بعد از آن سه بحر اصل چنانکه
دانستی در یک مصراع بحر وافر و کامل بیست و یک حرف ست و هرچند در حروف مساوی دیگر سباعیات
از هزج و رمل و غیرها اما بحرکت از آن سبعات درین دو بحر زیادت ست زیرا که بیت این
دو بحر سی حرکت دارد و بیت سباعیات دیگر مثل رجز و رمل بست و چهار بل در حرکات این دو بحر
بر بحور دائره اول هم زیادتست زیرا که بیت دائره آنها مشتمل بر بست و هشت حرکت باشد و نیز کمال
در کثرت اعداد ضرب که نه عدد دارد از بحور دیگر امتیاز و کمالی دارد و وافر اجزای وافر از وتد بعدد
دارد و پس ازین جهت این دو بحر را بوفور و کمال موسوم کردند و دائره این هر دو را که متفقه ست با
متصل دائره مختلفه آوردند و هزج آوازی را گویند که با ترنمی و سرودی باشد و این اسم از جهت
نیکوئی بحر بر و نهاده‌اند محمد بن قیس گوید اغلب اغانی عرب برین بحر بود و در هر رود و غنا از ترعید آواز
و تحسین آن چاره نباشد و هزج لرزانیدن آواز و گردانیدن آن باشد و بعضی گویند هزج در اصل
کلام متقارب را گویند و در آخر هر رکنش نیز دو سبب متقارب میباشد و رجز رجزی و مرضی را گویند که
پای شتر را بلرزاند و گفته‌اند موضع نشستن باشد بر شتر از هودج فروتر و این هر دو معنی لغوی ست و این
اسم از جهت اضطراب اجزا که از کثرت حرکات متوالیه بسبب تقارب حرکات بدون توسط سکونات خیزد یا بسبب
کوتاهی بیت برین بحر نهاده‌اند که در عرب بیشتر مشطور استعمال کنند هر دو جهت اسمی بترتیب هر دو معنی لغوی ست
و خلیل گفته است که رجز ناقه را گویند که هر دو رانش بلرزد و این بحر نیز لغزش و اضطراب دارد و علامه نقشبند
گوید رجز مرضی ست که باعجاز و اواخر شتران میباشد پس این بحر را نیز بسبب کثرت وقوع علل مثل قطع
و خزل و شطر و نهک در آخرش باین اسم موسوم کردند و ابن قیس گوید غالباً این بحر در حالات حقیقت
حروب و شرح مآثر و مفاخر اسلاف و صفت رجولیت و فراست خویش بکار داشتندی و درین حالات
آواز مضطرب و حرکات سریع تواند بود و رجز در اصل اضطراب و سرعت ست و اخفش از ابن القطاع
نقل میکند که ماخوذ ست از رجز البعیر لرزیدن شتر وقت برخاستن از ضعف پس رجز گو گویا مر بعد ولرزاست
از کوتاه بودن ابیاتش و از سهیلی می آرد جائز ست که ماخوذ بود از رجرجت الجمل پس با بر گردم شتر را بر جازه

وافر و کامل

هزج

۱۷۳
میزان الافکار

رجز

مفاعلن و کلمهٔ قد خرم ست تقطیعش تحقیق فوت کردم امروز از حدیث تو انچه نیستم در یا بنده آن مثال زیادت
سه حرف شعر اذا حذرت رجلی ذکر قربک یا ٭ بار گیما یذهب الحذر را ٭ بلا زیادة مجزو بر وزن فعلاتن فاعلن
فعلن فاعلاتن فاعلن فعلن کلمهٔ اذا خرم ست تقطیعش وقتیکه حذر پیشه شود پای من یاد میکنم ترا ای نگار تا ببرد آن
یاد تو حذر را و آن یعنی زیادت چهار حرف نادر ست و بیتش این است شعر اشدد حیازیمک للموت فان الموت لاقیکا
ولا تجزع من الموت اذا حل بوادیکا ٭ بالف اشباع در لاقیکا و وادیکا بر بحر هزج ست از وزن اول که عروض و
ضرب دران سالم باشد و کلمهٔ اشدد خرم ست تقطیعش حیازیم مفاعیل کللموت مفاعیل فاننلمو مفاعیلن تلاقیکا مفاعیلن
ولا تجزع مفاعیلن منلموت مفاعیل اذا حلل مفاعیل بوادیکا مفاعیلن معنیش بند کمربندهای خود را برای موت
زیرا که موت ملاقات کننده تست و مترس از موت چون در اید در رود تو و در بعض نسخ بسائل نادیکا بجای
وادیکا دیده شد و نادی مجلس ست و در پارسی هم یک حرف قدما آورده اند بعضی در اول مصراع اول چنانکه
رودکی گوید شعر جعد همچون نورد آب بباد ٭ گوئیا آن چنان شکستی ٭ میان کش نازک چو سایهٔ موی ٭ گوئی
از یکدگر گسستی ٭ بحر خفیف ست از وزن پنجم که عروض مشکول و ضرب ابتر باشد و میم خرم ست و اول بیت دوم
تقطیعش جعد همچو فاعلاتن نورد ا مفاعلن بباد فعلان گوئیا ا فاعلاتن چنان شکس مفاعلن تستی فعلن میان کش نا فاعلاتن
زکچو سا مفاعلن یه موی فعلان گوئی از یک فاعلاتن دگر گس مفاعلن ستی فعلن و بعضی در اول مصرع دوم هم گفته اند
چنانکه مرادی گوید شعر از خشم و گنج چه فریاد سود ٭ مرگ کند بر تن تو تاختن ٭ بحر سریع ست از وزن دوم که عروض
آن مطوی موقوف و ضرب مطوی مکشوف بود و حرف که در اول مصراع دوم خرم ست تقطیعش از خشم و مفتعلن گنج چه فر
مفتعلن یاد سود فاعلان مرگ کند مفتعلن بر تن تو مفتعلن تاختن فاعلن و متاخران استعمال خرم نمی کنند والله اعلم

فصل نهم در ذکر معانی بعض الفاظ و القاب مذکور بپارسی سبب رسن باشد و وتد
میخ و این دو اسم از انجهت نهاده اند که عرب بیت شعر را بخانه تشبیه کرده اند چه بیت خانه باشد از بیتوتت
بمعنی شب گذاردن و مردم غالبا وقت شب ملازمت خانه مینمایند همچنین ملازمت بیت بحفظ غالب
باشد نسبت بشعر که مسادی آن بود و خانهٔ ایشان خیمه باشد یعنی بیشتر اعراب و ساکنان بوادی خیمه
پشمین ساخته بزیر شش بسر میبرند و خیمه برسن و میخ قائم شود پس مابه القوام بیت شعر را نیز سبب و وتد نام
گذاشتند و فاصله در اصل جدا کننده باشد و اینجا یعنی متحرکات متوالی را بساکن از دیگر متحرکات جدا کند یعنی
سه متحرک متوالی و ساکن یا چهار متحرک متواتر و ساکن را از دیگر متحرکات و ساکن ممتاز مینماید و اما بحور طویل و مدید و بسیط
را باین سبب بمعنی درازی و کشیدگی و گستردگی بطریق لف و نشر مرتب یعنی طول بمعنی درازی و مد بمعنی کشیدگی
و بسط بمعنی گستردگی نام کرده اند که تازی بزرگتر از ترکیب اصل این بحور ثلثه که در دائره بیک مصراع

سبب و وتد

فاصله

طویل و مدید و بسیط

مفاعیلن و گاهی مطوی بر وزن فاعلاتن و هر سه با یکدیگر خلط میکنند و دو رکن باقی مفاعیلن فعولان با مفاعیلن فعولن ست مثالش بیت فردا که عرض بی لشکر وزن بی * میان دو سرا ایل انجمن بی * همه گرد آور و پیر و جوان را * انچه من کرده بی زبرج بمن بلی * تقطیعش فردا که مفعولاتن ضبی لشکر مفاعیلن و زنبی فعولن میا نید مفاعیلن سرا ایلن مفاعیلن جمنبی فعولن همه گردا مفاعیلن و ر دپیر و مفاعیلن جوا ان فعولن انچه منکر فاعلاتن ده بی زبرج مفاعیلن بمنبی فعولن صدر بیت اول سالم ست و ابتدا در بیت اول و صدر بیت دوم مخبون و ابتدای بیت دوم مطوی و امثال این بسیارست و غرض از ایراد این سخن آنست تا دانند که اصول بحور در انچه گفتیم محصورست فروع و تغیرات یعنی فروع بحور و تغیرات آن محصور نیستند بل آنچه از فروع ایراد کردیم موجود ست بحسب اغلب و اکثر غیر آن نیز هست والله اعلم بالصواب

فصل هشتم در تغیر زیادت که تعلق بارکان ندارد

بل با بیات و بحور از تغیرات که در بیشتر در ذکر تقسیم تغیرات یاد کردیم تغیر زیادت را که آنرا خرم بخاء زای معجمتین خوانند و آن در اصل اندختن حلقه در بینی شترست و وجه مناسبت ظاهرست در هیچ موضع مثال آن نیاورده ایم قوله تغیر زیادت را متعلق ست و قوله از تغیرات الخ بیان الست و قوله در هیچ موضع مثال آن نیاورده ایم خبر الست و آن بغایت گران و ناپسندیده باشد لهذا او صورتی قائل بان شوند که وزن شعری بغیر آن درست نشود و بر کسی و بحری خاص نبود و ایراد آن بان سبب باین موضع افگندیم و بیان کردیم که تا بر بحور رد او از ان وقوف نباشد ادراک آن چنانکه باید دست ندهد زیرا که او امیکه وزن هر بحر معلوم نشود زیادت حرفی و کلمه و عدم زیادت آن متعین نگردد و خرم بیشتر بیک حرف بود که در اول بیت افزایند و گاهی در اول مصراع دوم افزایند چنانکه شعر بالله یا ظبیات القاع قلن لنا * الیلای منکن ام لیلی من البشر * یا شباع از بحر بسیط بر وزن مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فعلن و همزه استفهام در اول مصرع دوم خرم ست مثالش تبازی امرؤ القیس گوید شعر و کان ثبیرا فی عرانین وبله * کبیر اناس فی بجاد مزمل * بر بحر طویل ست از وزن دوم که عروض و ضربش مقبوض باشد و واو در اول بیت خرم ست تقطیعش کان فعول ثبیرن فی مفاعیلن عرانی فعولن نوبلهی مفاعلن کبیر فعول اناسنفی مفاعیلن بجادن فعولن مزملی مفاعلن معنیش گویا کوه ثبیر در اول باران مرد بزرگ در چادر مخطط پیچیده است ثبیر بر وزن امیر کوهی ست در اطراف مکه عرانین جمع عرنین بالکسر بینی مراد درینجا اول چیزیست و بل بالفتح جمع وابل یعنی باران بزرگ قطره بجاد بالکسر گلیم مخطط مزمل چادر پیچیده و زیادت ازین هم [illegible] آورده اند تا یک کلمه از چهار حرف یعنی دو حرف و سه حرف و چهار حرف نیز زائد بود مثال زیادت دو حرف شعر تذکرنا فی الیوم من حدیث مالست مذ کم * بارکان از تقطیع مجزو بر وزن فاعلاتن مفاعلن فعلاتن

مخفی نماند که وزن این بیت در شعر کتب بجز مصنف در تقطیع درست کرده و نوشته لیکن در بعض الفاظش بسبب تحریف ناسخین نیز در معنی آن خلل باقیمانده ۱۲ اما مترجم بعض الفاظ را نوشته میشود

ترجمه سوگند ای آهوها و کلان زمین هموار بگویند مارا آیا لیلی من از جنس شماست یا لیلی از جنس بشر است ۱۲

مثال سالم مسدس شعر سنج گل هر و ورنج گشته ۞ لاجرم فتنه گشته ۞ برشش فاعلن تمام میشود مثال مربع سالم
شعر سجده کردت تبامه آفتاب از فلک ۞ بر چهار فاعلن تمام شود و مثال مثمن مخبون مسکن در بیشتر احیان
آورده اند مثال مخبون ه چو رخت نبود گل باغ ارم ۞ چو قدت نبود قد سرو چمن ۞ مثال مسکن بطاهر دم پشت
دارم زاری ۞ کز غمم تا کی زارم داری ۞ و همه مسکن را بهزج اخرب مکفوف در رمل مخبون مسکن هم تقطیع توان کرد اما
از رمل ظاهر ست که فاعلاتن بعد خبن و تسکین فعلاتن بسکون عین می ماند و آن موازن مفعولن ست اما از
هزج نیز اگر مفاعیلن از خرب مفعول واز کف مفاعیل شود واز تسکین مفعولن گردد مخفی نماند که درین هر دو صورت
عروض و ضرب فعلن بسکون عین خواهد بود ولیس من زنش فقط هزج اخرب یا رمل مخبون مسکن نیست و باقی وزنها اعنی مسدسات
و مربعات مخبون و مسکن از طبع دور تر بود اینست بحرهای دایره متفقه و تفصیل بحور و اوزان تمامی آن تمام شد و معلوم شد
که در پانزده بحر که مستعمل عرب ست جمله عروضها سی و شش ست و جمله ضربها پنجاه و سه و بیست و سه وزن آمده ست اما آنچه
عبد الله خزرجی می آرد که جمله عروضها سی و چهار ست و جمله ضربها شصت و سه سببش آنست که او یک عروض را
مثلا که در وافی واقع شده هم در مجزو متعدد شمار کرده و همچنین ست حال ضرب و در بعضی جا در اوزان معدده ده اش
نیز با معدوده مصنف علام کم و بیشی واقع شده و در ده بحر که مستعمل عجم ست بقول عروضیان جهل و چهار
عروض و هشتاد و پنج ضرب ست و بر صد و نود و نه وزن شعر گفته اند والله اعلم و باید دانست که این بحرها مولف
از اصول مذکور ست و شاید که اصلهای دیگر غیر آنچه گفته آمد تالیف کنند و از آن اصلها بحرها مولف شود
که در لغات دیگر سوای تازی و پارسی مستعمل باشد یا بروزگاری دیگر از زمانهای مستقبل مستعمل شود چنانکه
بنا در در لغت پارسی رکن ثمانی یافته میشود و آن مولف از دو وتد و سببی بر وزن مفاعلاتن باشد و
شعری دیده ام از تکرار این رکن چهار بار که عین آن شعر یاد ندارم اما برین منوال بوده شعر اگر بدانی که
بی تو چونم ۞ مرا درین غم روا نداری ۞ تقطیعش اگر بدانی مفاعلاتن که بیت چونم مفاعلاتن مرا درین غم مفاعلاتن
روا نداری مفاعلاتن و از مستفعلن مخبون مرفل برین وزن باشد و از متفاعلن موقوص مرفل همچنین چه از
وقص که اضمار و خبن بود مفاعلن شود و از ترفیل مفاعلاتن گردد و نیز از بحری که در اومن زبان پهلوی
بران بحر میگویند آورامن بضم اول و فتح میم و سکون نون و اورامین نیز نوعی از خوانندگی و گویندگی باشد که آن خاصه
فارسیان ست و شعر آن به زبان پهلوی باشد شاعری گوید ه لحن اورامین و بیت پهلوی ۞ زخمه رود و
سماع خسروی ۞ و نیز نام دهی ست از مضافات و توابع جوسقان مشهور باورامه و چون آنقسم گوندگی آنجا بیشتر
از مغنیان گران آن ده وضع کرده بنابران باورامن شهرت یافت و تنبیه ست بهزج مسدس سالم رکن اول
هم ثمانی ست مولف از چهار سبب خفیف برین وزن که مفعولاتن و گاه سالم بکار رسید از ندو گاه مخبون ابوزن

مستفعلن

ه یعنی از تسکین میم که بعد لام مستفعل و علامت [illegible] واقع شود بسبب اجتماع سه متحرک ۱۲ منه رح

۱۷۰ میزان الافکار

معنیش ای محبوب من و ریاب روح مرا و رحم کن بر دل پس بنشین نزد من و ازین قبیل ست انچه حضرت علی علیه السلام در حکایت صوت ناقوس فرموده اند حقا حقا حقا حقا چمد قاصد قاصد قاصد قا ٭ اما عجب آنست که خلیل با وجود موجود بودن شعر آنحضرت برین وزن چرا این بحر را ضبط نکرده باشد یا مگر آنکه از بحر دیگر قرار داده باشد یا این حکایت نزد او ثابت نبوده باشد و عروضیان این رکنها را که مسکن مخبون ست مقطوع خوانند و این سهو ست چه قطع جزو عروض و ضرب نیفتند و هر سه نوع یعنی سالم و مخبون و مقطوع خلط کنند مثال خلط مخبون و مقطوع شعر یا لیل الصب متی غده ٭ اقیام الساعة موعده ٭ باشباع تقطیعش یا لی فعلن لصصب فعلن متی غفعلن عدهو فعلن اقیا فعلن مس سا فعلن عتمو فعلن عدهو فعلن معنیش ای شب عاشق بگدام زمان ست وعده ادا یا قیام قیامت ست موعد آن و این بحر گاهی مجزو آید و از انست سالم العروض و الضرب مثالش شعر قفا علی دارهم وابکین ٭ بین اطلالها والدمن ٭ باسکان تقطیعش قفا علی فاعلن دارهم و بکین فاعلن بنیاطفا علن لالها فاعلن و دمن فاعلن معنیش توقف کن بر خانه شان و گریه کن در میان آثار خانها و آثار آدمیان اطلال بالتحریک انچه قائم باشد از آثار خانه اطلال جمع الدمنه آثار الناس و من جمع آن و از انست مذال الضرب مثالش ٭ هذه دارهم اقفرت ٭ ام زبور محتها الدهور ٭ باسکان ضرب فاعلان ست و باقی ارکان سالم معنیش این خانه شان خالی یا سطور کتاب که محو کرده است انهارا زمانها سنوی گو یذ زبور جمع زبر بالکسر بمعنی سطر و از انست مرفل العروض و الضرب مثالش ٭ دار سعدی بشحر عمان ٭ قد کسا ها البلی الملوان ٭ باشباع عروض و ضرب فعلاتن مرفل ست و باقی سالم معنیش خانه معشوقه سعدی در شحر عمانست که تحقیق پوشانیده است او را کهنگی شب و روز شحر بالکسر و الفتح ساحل بحر ست میان عمان و عدن و آن بندر مشهور ست و بعض مولدین بر شطر مربع نیز اشعار گفته اند و از انست سالم الارکان مثالش ٭ این اهلی و الحمی ٭ ان شوقی نما ٭ حیث دلها یهیم ٭ و معها قد سما ٭ معنیش کجا هستند صاحبان چراگاه تحقیق شوق من ترقی کرده است چشم عاشق شان اشک آن تحقیق جاری گردیده و از انست مذال العروض و الضرب او الضرب فقط مثالش ٭ غردی یا حمام ٭ لیطیب الهیام ٭ للذی قلبه ٭ بین تلک الخیام ٭ تقطیعش غردی فاعلن یاحمام فاعلان لیطی فعلن بلهیام فاعلان للذی فاعلن قلبهو فاعلن بین تل فاعلن کلخیام فاعلان باسکان معنیش آواز کن ای کبوتر تا طیب شود عشق برای کسیکه قلبش در میان این خیمه هاست و اما بپارسی قدما بتکلف برین بحر هم شعر آورده اند مذال و معری هم عروض و هم ضرب و ضرب تنها مذال و همه مخبون یا همه مسکن یا مختلط همه مذال و معری و مختلط اما سالم با مخبون و مسکن خلط نکنند که از قیاس خارج بود مثال سالم مثمن بیت سخت سرگشته ام از غم ہجر تو ٭ گر خطائی کنم دلبرا عفو کن ٭ بر هشت فاعلن تمام میشود

۴ دو رینجا نه چنانست زیراکه در همه ارکان موجود است مثل المفاعیل

۱۹۹

زبور جمع زبر بالکسر یعنی سطر

همانست مربعات ح عروض وضرب سالم برینگونه شعر جیان شد نهانم ٭ ز رنگ رخانم ٭ بر چهار فعولن
تمام میشود ط عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور برینگونه شعر توئی آن گل که ذاره ٭ منم دل سپاره ٭ تقطیعش
تُی دل فعولن گذار فعول منم دل فعولن سپار فعول ی عروض همان وضرب محذوف وبحقیقت همان ست و
بنزدیک متاخران مسدسات ومربعات متروک ست وقدما اثلم در صدر یا در ابتدا ابیات بکار داشته اند چنانچه
رودکی گوید بیت بهارست هر روزه در روز نم ٭ منکر فراوان ومعروف کم ٭ تقطیعش بهارس فعولن ت هر رو
فعولن ز روز فعولن ز نم فعل منکر فعلن فراوا فعولن ن معرو فعولن ف کم فعل این مثال اثلم الابتدست روز نم
نبون روز بارش یعنی بموسم بارش هر روزه بهارست زیراکه منکرات ولهو ولعب بسیار واقع میشود وامر بالمعروف
کمتر ودر بعض نسخ روز یم بجای مثناه تحتانیه نیز دیده شد ویم بمعنی دریاست یعنی در روز سیر دریا مثال
اثلم الصدر والابتدا بیت رفتیم و بردیم داغ تو بر دل ٭ صحرا بصحرا منزل بمنزل ٭ تقطیعش رفتی فعلن
م بردی فعولن م داغی فعولن ت بر دل فعولن صحرا فعلن بصحرا فعولن منزل فعلن بمنزل فعولن واستعمال قبض
در فارسی روا نیست بهیچ وجه لیکن متاخرین بر مقبوض واثلم بترتیب شعر گفته اند برینگونه شعر بروز هجرت چه
چاره سازم ٭ چو شمع در از تو سیکدازم ٭ بر وزن فعول فعلن چهار بار وبر اثلم وسالم بترتیب نیز گفته اند
برینگونه بیت آشوب جانی شوخ جهانی ٭ بی اعتقادی نامهربانی ٭ بر وزن فعلن فعولن چهار بار بل
از قسم اول بر شانزده رکن هم آمده چنانچه جامی فرماید ع زهی جمال تو قبلهٔ جان ٭ حریم کوی تو کعبهٔ دل
فان سجدنا الیک نسجد ٭ وان سعینا الیک نسعی ٭ وبعضی اثرم وسالم بترتیب بر شانزده رکن آورده اند
مثالش ع زلف معنبر بر مه رویت ٭ تیره شب ست و وادی موسی ٭ جامهٔ صبرم در کف عشقت دامن
یوسف دست زلیخا ٭ بر وزن فعل فعولن هشت بار وبعضی بر هشت رکن مثالش ع ای سر
زلفت غالیه سای ٭ وی مه رویت غالیه بیز ٭ بر وزن فعل فعولن فعل فعول عربیان این بحر مستعمل
نیست مگر قلیل وشعر برین بسیار نیافته اند اصلش فاعلن هشت بار بود ومثال بیت سالم او بتازی چنین باشد
شعر جاءنا قومهم ثم لم یرجعوا ٭ للصلاح الذی خیره راحمن ٭ باشباع تقطیعش جاءنا فاعلن قومهم فاعلن
ثم لم فاعلن یرجعو فاعلن للصلا فاعلن حللذی فاعلن خیرهو فاعلن راحمن فاعلن مخبنش جنگ کردند
ایشان قوم خود را پس باز نه ایستادند از بدی راجع نگردیدند جانب صلاحیکه خیرش ثابت ست وهم مخبون
ایراد کنند برینگونه شعر واتیت جمیع مواطنها ٭ فاسفت لعینه ساکنها ٭ بر وزن فعلن هشت بار معنیش وآمدم
جمیع مواطن آن پس افسوس کردم بر غائب بودن ساکن آن مواطن وهمه مسکن نیز ایراد کنند برینگونه شعر
یا محبوبی ادرک روحی ٭ وارحم قلبی فاجلس عندی ٭ بر وزن فعلن بسکون عین هشت بار

و احسن فعولن را یا فعولن معنیش گفتم سخن سست را بهر کسیکه آمد مرا پس تحسین کردم قول و رسا که را و باشند که صورا مبدا

هم نباد رسا استعمال کنند مثال ثلم در ابتدا شعر وحینن لها جدرة بدرة ❊ شققت ما فیها من آخرة باسکان نقطیعش

وحینن لها حد فعولن ربتد فعولن رتن فعل ستفقت فعلن ما فی فعولن ها من فعولن آخر فعل معنیش وحیم برای آن

زن کشاده و تمام مثل بدرست کشاده و متسع ست گوشهای آنهر و از دیگر ها مثال ثرم در ابتدا از مجزو مسدس شعر

وزن و حجاب فی النادی ❊ یعلم ما فی غد ❊ باشباع تقطیعش وزوج فعول کفننا فعولن دی فع یعل فعل هما فی فعولن

غدی فعل صدر مقبوض وعروض ابتر و ابتدا اثرم و ضرب محذوف ست معنیش فرزوج تو در مجلس میداند

آنچه در فردا باشد و مولدین متاخرین بر مربع این بحر نیز اشعار گفته اند وان آنهاست **نظم** شریف السلام

بن الستهام ❊ علی خیر خلل ❊ رفیع المقام ❊ حمید السجایا ❊ لطیف الکلام ❊ باشباع تقطیع معنیش محتاج بیان نیست
عاجز دوست

واما در پارسی وافی مجزو و مشطور آورده اند گفته اند که او را دو عروض ست سالم و مقصور یا محذوف و

چهار ضرب مسبغ و سالم و مقصور و محذوف و برده وزن آمده است چهار مثمن و سه مسدس و سه مربع مثمنات

ا عروض سالم و ضرب مسبغ برینگونه **بیت** بیا لا نگارا چو آزاده سروی ❊ ولیکن برخسار مانند گلنار ❊

تقطیعش بیا لا فعولن نگارا فعولن چو آزا فعولن د سروی فعولن ولیکن فعولن برخسا فعولن ر مانن فعولن

د گلنار فعولان و این ناپسندیده ست چه حرف آخر ضرب از دائره بیرون ست ب هر دو سالم مثالش ٥

اگر سرو من در چمن جا بگیرد ❊ عجب باشد ار سرو بالا بگیرد ج عروض مقصور یا محذوف ای فعول یا

فعل و ضرب مقصور یعنی فعول مثال هر دو مقصور ٥ تو ای کافریدی زیک قطره آب ❊ گهرهای روشن

تر از آفتاب ❊ د عروض همان و ضرب محذوف و بحقیقت این هر دو وزن یکی ست و شاهنامه برین وزن

گفته اند و این سه وزن را پارسی گویان راه عشقی خوانند از جهت آنکه ابیات عشقی برین وزن ست الا اینکه

دو بیت از آن ست **نظم** وکاس شربت علی لذة ❊ واخری تداویت منها بها ❊ لکی یعلم الناس انی امرؤ

اتیت المعیشة من بابها ❊ تقطیعش وکاسن فعولن شربت فعول علی لذ فعولن ذتن فعل واخری فعولن تداوی

فعولن تمنها فعولن بها فعل لکی یع فعولن لمنا فعولن سانی م فعولن رئن فعل اتیتل فعولن معیش فعول تمنبا

فعولن بها فعل مسدسات ٥ عروض و ضرب سالم برینگونه **بیت** نگه کن بدان سرخ دو رخ ❊ کز و زرد

گشت این رخانم ❊ تقطیعش نگهکن فعولن بدا سر فعولن خدو رخ فعولن کز و زر فعولن د گشتی فعولن

رخانم فعولن و عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور برینگونه **شعر** از آن خط مشکین یار ❊ شد آن

ماهش اندر محاق ❊ محاق بالضم نقصان ماه ست که بعد از چهاردهم شروع شود تقطیعش ازان خط فعولن

طمشکی فعولن نیار فعول شد آن ما فعولن هشند ر فعولن محاق فعول ز عروض همان و ضرب محذوف و تحقیق

١٦٧

فعولن لذیقه فعولن رو د فعل عروض سالم ست و ضرب محذوف مغنیش و روایت میکیم از شعر شعری مشکل که
فراموشی میسد بدرا و یانش را که رواتمش کرده اند و در بعض نسخ بجای اندی ابنی دیده شده و معنی ظاهر است د شعر
خلیلی عوجا علی رسم دار ۞ خلت من سلیمی و من میه ۞ باسکان تقطیعش خلیلی فعولن یعوجا فعولن علی رس
فعولن مدارن فعولن خلتمن فعولن سلیمی فعولن ومنمی فعولن یه فع عروض سالم و ضرب ابتر مغنیش ای هر دو
دوست من بایستید بر نشان خانه خالی از معشوقه سلیمی و میّه جوهری گوید میّه نام زنیست و این چهار روانی
ه شعر امن دمنة اقفرت ۞ لسلمی بذات الغضا ۞ تقطیعش امندم فعولن نتنا ق فعولن فرت فعل لسلمی فعولن
بذاتل فعولن غضا فعل هر دو محذوف ست مغنیش آیا این نشانهای خانه خالی برای سلمی ست در زمین صاحب
غضاه و شعر تعفف و لا تبتئس ۞ فما یقض یاتیکا ۞ تقطیعش تعف فف فعولن و لاتب فعولن تئس فعل
فمایق فعولن ضیاتی فعولن کا فع عروض محذوف و ضرب ابتر ست مغنیش عفیف شو و خرین مشو زیرا که آنچه حکم کرده شده است
در تقدیر خواهد آمد ترا و این هر دو مجزو اند و بطریق زحاف در دیگر ارکان قبض روا بود مثالش شعر افاد فجاد و
ساد فزاد ۞ و قاد فذاد و عاد فافضل ۞ باسکان همه ارکان مقبوض ست مگر ضرب سالم مغنیش اسیر کرد بد لشکر
پس جوانمردی کرد و سید شد پس زائد گردید بدان و کشید پس روان کرد و عود نمود پس بخشش نمود اسنوی گوید
افاد ای الجیش تام علیهم الذود بالذال المعجمة السوق الافضال اعطاء الفضل و هو العطیة و در عروضهای
ضرب سالم قبض و حذف روا بود و مثال قبض همین بیت سابق الذکر ست و مثال حذف شعر کتبت اناسا
فافنیتهم ۞ و کان الاله هو المستاسا ۞ تقطیعش کتبت فعول اناسن فعولن فافنی فعولن تهم فعل و کان فعولن
الاه فعول هو لمس فعولن تا سا فعولن مغنیش جمع کردم مردمان را پس فنا کردم ایشان را و بود خدا ایمان ستان
و گاهی عروض مقصور و ضرب سالم نیز آید مثالش شعر فرمنا القصاص و کان التقا ۞ ص عدلا و حقا علی المسلمینا
تقطیعش فرمنل فعولن قصاص فعول و کانت فعولن تقاص فعول صعدلن فعولن وحققن فعولن علمس فعولن لمینا
فعولن مغنیش پس قصد کردیم قصاص را و هست قصاص انصاف و حق بر مسلمانان و غیر خلیل بجای التقاص
القصاص نیز روایت کرده و درین صورت مثال محذوف العروض خواهد بود و در صدر ثلم و ثرم روا بود مثال
ثلم ۵ لولا خداش اخذت جمالا ۞ ت سعد و لم تعطه ما علیها ۞ تقطیعش لولا فعلن خداشن فعولن اخذت
فعول جمالا فعولن تسعدن فعولن و لم اع فعولن طهی ما فعولن علیها فعولن مغنیش اگر نبودی خداش گرفتم
شتران سعد را و نمیدادم و را آنچه بر آنها بود و جمالات بالکسر جمع جماله است و آن جمع جمل بمعنی شتر ست و در
بعض رسائل اخذنا و لفظ العینه شکلم مع الغیر دیده شد مثال ثرم شعر قلت سدادا لمن جاء نی ۞ فاحسنت
قولا و احسنت رایا ۞ تقطیعش قلت فعل سدادن فعولن لمنجا فعولن انی فعل فاحسن فعولن تقولن فعولن

یعنی [illegible] ۱۲

وزنست که گذشت بحر عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب مخبون محذوف و هر دو عروض و
ضرب مسکن روا بود برینگونه بیت تو آگهی صنما که من چه غم خوردم * تقطیعش تا آگهی مفاعلن صنما فعلن
که من چه غم مفاعلن خوردم فعلن و جمله مسدسات و مربعات بنزدیک متاخران مستعمل ست و تسکین در همه مواضع روا بود
و در صدر و ابتدای این بحر خرم روا نبود چه مبدا این بحر وتد مجموع نیست و خرم واقع نمیشود مگر در وتد مجموعی چنانچه
بدان وزن ست از ان جهت که از دو سبب خفیف یعنی مس تف بعد از خبن وزن وتدی باقی مانده ست و از قدما
بعضی بنادر بیتی آورده اند که صدر او اخرم ست و بعضی از متاخران وزنی دیگر آورده اند از مفاعل فاعلاتن چهار
بار و آن خلط مشکول یعنی مفاعل با سالم متوانند بود برینگونه بیت بدان ملک الملوکی که هر دو جهان با مرش
شدند زهیچ چیزی بگفتن کاف و نونی * تقطیعش بدان مفاعل ملک الملوکی فاعلاتن که هر دو مفاعل جهان با مرش
فاعلاتن شدند ز مفاعل هیچ چیزی فاعلاتن بگفتن مفاعل کاف و نونی فاعلاتن ایست اوزان دائره مشتبهه

متقارب

این بحر در هر دو لغت مستعمل ست و اصلش در دائره فعولن هشت بار باشد و تازی وافی و مجزو بکار دارند و
او را دو عروض سالم و محذوف و چهارم ضرب ست سالم و مقصور و محذوف و ابتر و شش وزن آمده ست چهار وافی
و دو مجزو و تبهایش اینست * شعر * فاما تمیم تمیم بن مر * فالفاهم القوم روبی نیاما * تقطیعش فاما فعولن تمیمن
فعولن تمیم مفعولن بن مر رن فعولن فالفا فعولن هملقو فعولن مروبا فعولن نیاما فعولن عروض و ضرب هر دو سالم
معنیش پس اما تمیم که تمیم بن مر ست پس یافتند قوم ایشان را مست خوابنده روبی بالفتح جمع رائب مثل
هلکی جمع هالک علی ما قاله الاصمعی و نزد بعضی جمع روبان ست و گویند روبی بالضم مونث روبان ست و آن
در اصل بمعنی شخصی بود که از کثرت روار دی گرم و گران و ثقیل الاعضا شده ما را الرائب نوش کرده ست شده با
نیام جمع نائم خواب کننده * شعر * ویأوی الی نسوة بائسات * وشعث مراضیع مثل السعالی * بهاسکان
تقطیعش و یاوی فعولن الی نس فعولن و تنبا فعولن ئسات فعولن و شعثن فعولن مراضی فعولن عمثلس فعولن
سعال فعول عروض سالم ست و ضرب مقصور و این ضرب را ردف لازم بود معنیش و جای میگیرد سوی زنان منقطع
الحیض پریشان موی گرد آلوده و شیر دهنده مانند غول بیابانی بائسات مقلوب آئسات جمع آئسه ست بمعنی
زنیکه بسن ایاس رسد و حیضش منقطع گردد و صاحب نهایه بائسات بیای موحده بمعنی محتاجات خوانده شعث بالضم
جمع شعثا بالفتح بمعنی زنیکه موی سرش پراگنده گرد آلوده باشد و مراضیع جمع مرضع یا مرضعه بمعنی زن شیر دهنده
سعال مخفف سعالی جمع سعلاة بالکسر بمعنی غول بیابانیست و این تخفیف برای آنست که در وقف گاهی یای
آخر را می اندازند همچنانکه در القاضی القاض گویند * شعر * وأروی من الشعر شعراً عویصا * ینسی الرواة الذی
قد رووا * تقطیعش واروی مفعولن منش شع فعولن رشعرن فعولن عویصن فعولن ینس سر فعولن روا تل

تمردا مفاعلن نکروزی فعلاتن نغوذبل مفاعلن لهگر فعلن کسیر یا مفاعلن ید رساید فعلاتن سر پحن مفاعلن بانی فعلن

ه عروض مخبون محذوف مسکن ضرب مخبون محذوف مقطوع برینگونه بیت مراد لیست که دلم ستم کند برمن چه بودی ار ستم ار ستمگر آمدی یعنی دل من دائم برمن ستم میکند کاش معشوق من برمن ستم کردی تقطیعش مرا دلی مفاعلن سکد ائم فعلاتن ستم کند مفاعلن برمن فعلن چه بودی مفاعلن ستم از فعلاتن ستمگر امفاعلن مدی فعل

و عروض مخبون محذوف مدروس یا مطموس وضرب مخبون محذوف مدروس برینگونه بیت دل بر آتش و چشمی پر آب دارم انسان که با من بدخو شده ست جانان تقطیعش دلی بر امفاعلن تشخیمی فعلاتن پر آبدا مفاعلن رم فع از اکبا مفاعلن منبدخو فعلاتن شده ستجا مفاعلن نان فاع و این مثال ضرب مخبون محذوف مدروس حسب رای جمهور عروضیان ست ولا باس به آما برای مصنف که الف و نون ساکن را در حکم حرف واحد می شمارد مثال ضرب مخبون محذوف مطموس ست قوله من بدخو ترکیب توصیفی تا بر وزن فعلاتن درست شود پس معنی مصرع ثانی اینست آنرا که با من بدخو مقابل شده است جانان و تحتمل که معنی آن باشد زیرا که بدخو شده است جانان با من آما درین حالت من بدخو بر وزن مفعولن مسکن فعلاتن خواهد بود و این تسکین اگرچه جائز ست لیکن چون مصنف علام حال التسکین در ما بعد بیان می نماید ازین قرینه معلوم می شود که اینجا مراد او نداشته باشد ز عروض همان مخبون محذوف مدروس یا مطموس وضرب مخبون محذوف مطموس و وزن همانست و گفته اند که این هر دو وزن مسکن خوشتر آید برینگونه ع اگر گشائی تار ی ز سنبل تر همیشه آید بوی صبا معطر بر وزن مفاعلن مفعولن مفاعلن فع و غلط مسکن و غیر مسکن نیز روا بود چنانکه درین بیت ع نماند تیری در ترکش قضا که فلک بسوی دلم نه بر انگشت امتحان نگشود وزن اول مفاعلن مفعولن مفاعلن فعلن و وزن ثانی مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلان ست و این سه وزن اخیره بنزدیک متاخران مهجور ست مسدسات ح عروض معری وضرب مذال برینگونه شعر دلم ببردی ای یار بی بها بها بیار دلبران امین بیار یعنی دل من بدون ادای قیمت برده ای یار بی بها گیر که بوسه لبهای تست بیار دلبران خود امین تفویض کن تقطیعش دلم ببر مفاعلن دی یا فعلاتن ربی بها مفاعلن بها بیا مفاعلن ر لبار افعلاتن منبسیار مفاعلان ط هر دو معری و همان وزن ست عر لعابات ی عروض وضرب هر دو مخبون برینگونه بیت بحق خوبی رویت کم از غمان برهانی یعنی بحق خوبی روی خود که مرا از غمها برهانی تقطیعش بحق خو مفاعلن بی رویت فعلاتن کم ز غما مفاعلن برهانی فعلاتن یا عروض همان مخبون وضرب مخبون مقصور برینگونه بیت منم زیار بحسرت منم ز عشق بچو ربه تقطیعش منم ز یا مفاعلن ر بحسرت فعلاتن منم عشق مفاعلن بچور فعلان یب عروض همان مخبون وضرب مخبون محذوف و همان

ویحتمل که علت متکلم باشد یعنی اگر عاشق شوی بر سلمی دانم که میری مثال بکفوف شعر ماکان عطاؤهن * الا
رعدةً ضمارا * تقطیعش ماکانع مس تفع ل طاؤهن فاعلات الا عدمس تفع ل تضمارا فاعلاتن معنیش بیت
عطای آن زنان بگر وعده که وفا ندارد ضمار بالکسر وعده که امید وفایش نباشد مثال مشکول شعر
اولئک خیر قوم * اذا ذکر الخیار * باشباع الاائک مفاعل خیر قومن فاعلاتن اذا ذک مفاعل رلخیار و
فاعلاتن معنیش ایشان بهترین قوم اند هرگاه مذکور شوند نیکان یعنی جائیکه نیکان را مذکور می نمایند ایشان را
از همه بهتر می شمارند ومیان آخر هر رکن وحرف دوم دیگر رکن خواه مس تفع لن اول باشد وفاع لاتن ثانی یا بالعکس
معاقبه باشد و در ضرب تشعیث روا بود مثالش ب لم لا کنتی ما اقول * ذا الستید الماء مقول * باشباع وسکون
میم لم بضرورت شعر نیست که بشتر آید تقطیعش لملا کنتی مس تفع لن ما اقولو فاعلاتن ذس سی ید ل مس تفع لن
ما مولو مفعولن معنیش چرا لمخوط نمیدارد آنچه میگویم این سید امید داشته شده اما بیارسی امثلش در دائره
مس تفع لن فاعلاتن چهار بار بود و مثمن و مسدس و مربع استعمال کرده اند و گفته اند که او را اینج عروض مخبون
و مخبون مقصور یا محذوف و مخبون محذوف مسکن و مخبون محذوف مدروس یا مطموس از مثمن و مسوی
از مسدس و نه ضرب است مخبون و مخبون مقصور و محذوف و ابتر و مخبون محذوف مقطوع و مخبون محذوف
مدروس و مخبون محذوف مطموس از مثمن و مذال و مسوی از مسدس و بر سیزده وزن آمده است هفت مثمن و
دو مسدس و چهار مربع و ارکان همه مخبون بکار دارند و تفصیل اینست **مثمنات ا** عروض و ضرب هر دو
مخبون برینگونه **بیت** اگرچه حیله فروشی و گرچه چرب زبانی * سپاس دار خدا ایم که تو مجله مرانی * تقطیعش
اگرچ حی مفاعلن لفروشی فعلاتن وگرچه چر مفاعلن ب زبانی فعلاتن سپاسدا مفاعلن رخدا ایم فعلاتن کتو مجم
مفاعلن لمرانی فعلاتن **ب** عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب مخبون مقصور برینگونه **بیت** ز بهر
چیست ترا با من ای گزیده نگار * بجای نرم درشت و بجای وصل فراق * تقطیعش زبهرچی مفاعلن ست ترا با
فعلاتن منی گزی مفاعلن ده نگار فعلان بجای نر مفاعلن م درشتو فعلاتن بجای وص مفاعلن ل فراق فعلان
و عروض و ضرب مسکن مقصور که مشعث باشد نیز آید چنانکه درین بیت **ب** غلام نرگس مست تو تاجداراند *
خراب باده لعل تو هوشیاراند * **ج** عروض هجنیان مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب مخبون محذوف
و بتحقیق همان وزنست که گذشت و عروض هجنیان مخبون مقصور یا محذوف و ضرب ابتر گفته اند
و این سهو ست مخبون محذوف مسکن است باید چه خبن در همه ارکان لازم ست و بعد خبن از ابتر فعلن مخبون و
در این وزن چهارم را استحقاق الفراد از سوم نیست چه مسکن وزنی در حکم آن می باشد مثالش
بیت تو مرد آن نه که روز بلوذ باشد اگر * کسی زپای در آید سر بجنبانی * تقطیعش

معنیش آیا هست برین جهت باد بر شما هر دو اگر لهو کنیم از حرج یعنی اگر لهو کنیم آیا برین حرجی هست دگاهی هر دو مخبون
فقط بود شعر یقولون لا نبعدوا + وهم یدفنونهم + باشباع تقطیعش یقولون مفاعیل لا نبعد و مفتعلن وهم
یدف مفاعیل نونهمو مفتعلن و عجب ست از بعضی اکابر که خلاف اهل فن ضرب این شعر را مطوی مکسوف دوم
را فاعلن قرار داده معنیش میگویند هلاک نشوند بجائیکه دفن می کنند یعنی دفن کنندگان دعای عدم هلاک
می نمایند تبعد بکسر عین بمعنی هلاک باشد واز انست قوله تعالی کما بعدت ثمود این قطاع گوید طی حسن ست
از خبن و فترا از مراقبه انکار میکنند خبن وطی هر دو را معاً جائز میدارد و این دو شعر را سند می گزارد شعر
ضر شتک جاریة + شر کتک فی تعب + باشباع تقطیعش ضر شتک فعلات جاریتن مفتعلن شر کتک فعلات فی
تعبی مفتعلن صدر و ابتدا هر دو مخبون ست معنیش قطع کرد ترا جاریه گذاشت ترا در تعب و درین صورت مکانفه خواهد بود
و نزد بعضی معاقبه است بدلیل ثبوت خبن باطی چنانچه گذشت و بدلیل ثبوت بری در هر دو مصرع ثالث شعر ما بالدار
من احد + الا النوی والوتد + باشباع تقطیعش ما بد دار مفعولات مناحدن مفتعلن اللنوی مفعولات والوتدو
مفتعلن معنیش نیست در خانه کسی مگر خندقی و میخ نوی بضم نون و سکون همزه خندقیکه گرد خیمه کنند تا آب دران جمع شود
و درون خیمه نرسد و بیاری تکلف مثله آورده اند بر مثال نه ترک خوبروی مرا گو چرا نه خوش منشی + تقطیعش
ترکخوب فاعلات رویمرا مفتعلن گو چران فاعلات خوشمنشی مفتعلن اما مثال مثمن انیست سرو گلعذار منی
فصل نوبهار منی + من اگر چه ننگ توام عز و افتخار منی + بر وزن فاعلات مفتعلن چهار بار و اگر عین مفتعلن
را ساکن کنند فرقی درین وزن و منسرح اشتر نماند چنانکه درین شعر وقت را غنیمت دان آنقدر که
توانی + حاصل حیات ای جان یکدم ست تا دانی وگاهی در حشو مطوی مسکن مسبغ باشد چنانکه درین شعر
در فراق او مهری فرض کن که شبها را + میتوان بروز آورد روز را کسی چه کند + که رکن دوم مصراع
ثانی مفعولان ست و ضرب مذال و معری و مسکن روا باید داشت یعنی مفتعلان و مفتعلن و مفعولن بر قیاس دیگر
اوزان مجتث این بحر در هر دو لغت مستعمل ست و بتازی اصلش در دائره مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن
دو بار باشد و مجزو بکار دارند و یک عروض و یک ضرب هر دو سالم و او را یک وزن باشد و مثالش
انیست شعر البطن منها خمیص + والوجه مثل الهلال + باشباع تقطیعش البطن من مس تفع لن ها خمیص
فاعلاتن والوجه مس تفع لن للهلالی فاعلاتن معنیش شکم از ان معشوقه خالی ست یعنی لاغر میانست
و رخسش مثل هلال است یعنی در روشنی و در ارکان خبن و کف و شکل روا دارند مگر ضرب که در وی خرم خبن
نیاید مثال مخبون شعر ولو علقت بسلمی + علمت ان ستموت + باشباع تقطیعش ولو علق
مفاعلن تبسلمی فعلاتن علمت ان مفاعلن ستموتو فعلاتن معنیش و اگر عاشق شوی بسلمی دانی که بمیری

له وجه عجیب نیست که اینجا و هم از بیت ۱۶۲

مجتث

ف شود چهار بعض

۱۶۱

برنگیونه بیت آمد بهار خرم + وقت گل اندر آمد + تقطیعش امد ب مفعول بار خرم فاع لاتن وقتیگ
مفعول لندر آمد فاع لاتن یه عروض سالم وضرب مقصور برنگونه بیت اے دلبر نگارین + با ملیکی
بساز + تقطیعش ایدلب مفعول ری نگاری فاع لاتن باماے مفعول کی لباز فاعلان یه عروض سالم
وضرب محذوف وحکمش همانست یو عروض مقطور ورکن اے سوم موقور وضرب مقصور برینگونه
بیت اے یار دلربای + یکی باری لباز + تقطیعش ای یار مفعول دلربای فاع لات یکی بار مفاعیل
هی لباز فاع لان یز عروض مانند شانزدهم یعنی مقصور ورکن سوم موقور اما ضرب محذوف واین دو عرض
شانزدهم وهفدهم استحقاق انفراد از وزن چهاردهم و پانزدهم ندارد چه تفاوت با دو وزن مذکور
تسکین وتحریک اوسط متحرکات بیش نیست زیرا که عروض وابتدا در وزن شانزدهم وهفدهم فاع لات
مفاعیل واقع شده واگر میم مفاعیل را که اوسط متحرکات ست ساکن کنند فاع لاتن مفعول شود وآن
بعینه در وزن چهاردهم و پانزدهم بود واین پانزده وزن که بعد از وزن سوم آورده اند نزد یک متاخرین
متروک ست مخفی نماند که جمله اوزان این بحر هفده است پس پانزده لبعد از وزن سوم امکان ندارد ورنه
هجده شود شاید لفظ بعد یا پانزده بجای چهارده از سهو قلم ناسخ واقع شده وتسکین اوسط سه متحرک
متوالی همه جا جائز باشد وقد یا موفور واخرب هم آمیخته اند چنانکه رودکی گوید بیت جوانی گسست وچیره
زبانی + طبیم گرفت نیز گرانی + تقطیعش جوانیک مفاعیل سست چیر فاع لات زبانی فعولن طبیمگ مفعول
رفت نیز فاع لات گرانی فعولن مقتضب این بحر تازیان خاص ست واصلش در دائره مفعولات مستفعلن
مستفعلن دوبارست ومجزو بکار دارند واورا یک عروض ویک ضرب ست هر دو مطوی برین وزن آید
بتیش انیست شعر اعرضت فلاح لها + عارضان کالبرد + باشباع تقطیعش اعرضت فاع لات لاح لها
مفتعلن عارضان فاعلات کالبردی مفتعلن معنیش اعراض کرد معشوق یس ظاهر شد او را دو رخسار مانند
ژاله شفاف وسپید ودر بعض نسخ بجای اعرضت قبلت دیده شد ومعنی و اضح ست ودر صدر وابتدا میان
فاعلات یعنی سرد گردانید ۱۲
فاعی مفعولات ووا وش مراقبه است یعنی حذف فاعجبر م عاو لطی علی سبیل التبادلی جائز ست پس هر دو ای صدر
وابتدا هر یک مخبون مطوی نباشد پس گاهی یکی مخبون فقط ودیگر فقط مطوی بود و مثالش شعر اتانا مبشر نا
بالبیان فانذر + باشباع نذر بضمتین یعنی انذار مصدر ست تقطیعش اتانا م مفاعیل بشر نا مفتعلن بالبیان
فاعلات وننذری مفتعلن معنیش آمد مارا بشارت دهنده ما با بیان و بیم کردن صدر مخبون ست و ابتدا
مطوی وگاهی هر دو فقط مطوی بود و مثالش شعر هل علی ویحکما + ان لهوت من حرج + باشباع و مثال
متن هم ازین قبیل بوده است تقطیعش هل علی فاعلات ویحکما مفتعلن ان لهوت فاعلات من حرجی مفتعلن

که هرجا جمع اکرده اند مسدسات و عروض وضرب هر دو سالم مثالش شعر باد بهار روباده شبگیری ❊ بوی

بنفشه و سمن وخیری ❊ وان بالفتح وکسر را گل همیشه بهار بود و بعضی شب بو را گویند تقطیعش بادیب مفعول

ها ر با وفاع لات شبگیری مفاعیلن بوئیب مفعول نفشه وس فاع لات منوخیری مفاعیلن ز عروض مقصور

یا محذوف وضرب مقصور برینگونه بیت ازکار رفته هیچ مندیش ❊ وزنامده هنوز مکن یاد ❊ تقطیعش ازکار مفعول

رفته هیچ فاع لات مندیش فعولان وزنام مفعول ده هنوز فاع لات مکن یاد فعولان ح عروض همان مقصور

یا محذوف وضرب محذوف وحکمش همانست که گذشت ط عروض وضرب ازل برینگونه شعر مانند روی خوب نگار

تابد شب چهارده ماه ❊ یعنی ماه شب چهاردهم مانند روی خوب معشوق می تابد تقطیعش مانند مفعول روی خوب

فاع لات نگار فعول تابد شس مفعول بی چهار فاع لات ده ماه فعول ی عروض همان ازل وضرب

مجبوب یعنی فعل وهمان وزن گذشته است یا رکنی که بجای عروض ست نه ازان قبیل ست که رکنی که بجای

ضرب ست پس مقدست وضربش مجبوب موقوف یعنی فاع یعنی بمقتضای قیاس اصل رکن عروض وضرب

این نوع ازین بحر مفاعیلن می بایست لیکن چون مقدست من حیث الوزن پس گویا مصرع اول بر مفاعیلن

عروضی تمام نشده تا ابتدای مصرع ثانی باز از مفاعیلن گرفته می شد بل انتظام مفاعیلن فاع لاتن سه بار

از صدر تا ضرب برنهج واحدست پس عروض که در اصل مفاعیلن بود از کف مفاعیل گردد وضرب که در اصل

فاع لاتن بود چون مجبوب موقوف شود فاع ماند وبالجمله رکن عروض وضرب بسبب تقید واحد نباشد

برینگونه شعر تاکی بوم باشد وتیمار ❊ عشق آن بت نامهربان ❊ تقطیعش تاکی ب مفعول وم باند فاع لات

هتیمار مفاعیل عشق اب فاع لات تنامهر مفاعیل بان فاع واین تمثیل موافق رای دیگر عروضیان ست

نه مطابق رای صنعت علام که الف ونون ساکن را در آخر بازای حرف واحد می شمارد آری اگر مجبوب

مکشوف می فرمود مطابق رایش می افتاد واگر همه اسقاط متحرکات از تای فاعلات ومیم وفای مفاعیل

مسکن کنند باره بهتر شود یعنی اندکی از سابق بهتر گردد برینگونه شعر سروسهی ببالا رخ سیب ❊ وسیم ذقن ای

لب ناروان ❊ یعنی گلنار تقطیعش سروسی مفعول هی ببالا فاع لاتن رخ سیب مفعول سیمذن افاع لاتن

لبنا مفعول روان فاع یب عروض همچنان که در وزن یازدهم گذشت وضرب مجبوب مکشوف ووزن

همانست که گذشت باید دانست که مضارع مسدس بحذف فاع لاتن از مثمن باشد لیکن اکثر فاع لاتن

اخیر را حذف کنند وگاهی اول را محذوف می نمایند مثال اول صنعت علام آورده ومثال ثانی انوری

گوید ❊ کو تخت جم کو بیا ببین ❊ بر تخت سلیمان رستین ❊ پیشش تبدل دیو ودام ودد ❊ درهم زده

صفهای حور عین ❊ بروزن مفعول مفاعیل فاع لان یا فاعلن مربعات تج عروض وضرب سالم

شلث مشطور ست می همین وزن وضربش ازل هم مسکن شود برینگونه **شعر** از بر اینچنین گزیدم یار ❊ تقطیعش
اندیر اج مفاعیل نگزیدم فاع لاتن یا رفاع زیراکه چون حرف متوسط از تای فاع لات و میم و فای
مفاع ازل ساکن کرده شد مفاعیل فاع لات مفاع را ج بجانب مفاعیل فاع لاتن فاع شود
و آن وزن شلث مذکور ست و بدانکه مضارع موفور نزدیک متاخران متروک ست **مضارع اخرب**
عروضیان این نوع را هفت عروض سالم و مقصور یا محذوف و ابتر و مجبوب موقوف یا مجبوب مکشوف
از مثمن و سالم و مقصور و ازل از مسدس و یازده ضرب آورده اند سالم و مقصور و محذوف و ابتر و مجبوب
مکشوف از مثمن و سالم و مقصور و محذوف و ازل و مجبوب و مجبوب موقوف از مسدس و گفته اند که بر هفده
نوع آمده است پنج مثمن و هفت مسدس و پنج مربع باین تفصیل **مثمنات** ۱ عروض و ضرب هر دو سالم
برینگونه **بیت** فریاد من ز عشق پریچهره سیمبر ❊ کز عشوه عمر برد و نیامد شبی ببر در ❊ لفظ در زاید ست
و در بعضی نسخ بر در باضافت دیده شد یعنی نزد دروازه تقطیعش فریاد مفعول منز عشق فاع لات پریچهر مفاعیل
سیمبر فاع لاتن کز عشو مفعول عمر برد فاع لات نیامد شی مفاعیل بی ببر در فاع لاتن و چون مسکن شود
حرف متوسط میان تای فاع لات و میم و فای مفاعیل مفعول فاع لاتن چهار بار شود و این ظاهرست
مثالش ۲ از تو وفا نیاید دانی که نیک دانم ❊ وز من جفا نخیزد دانم که نیک دانی ❊ و ابیات چهار
خانه برین وزن خوش آید ۳ عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور برینگونه **شعر** یاران من جوان و
رفیقان من جوان ❊ اندوه تو بکرد مرا ای نگار پیر ❊ تقطیعش یاران مفعول منجوان فاع لات رفیقان
مفاعیل منجوان فاع لان یا منجوا فاعلن اندوه مفعول تو بکرد فاع لات مرا این مفاعیل کار پیر فاع لان
مثال هر دو مقصور ۵ دوش از درم درآمد سرمست و بیقرار ❊ همچون مه دو هفته هر هفت کرده یار ❊
ج عروض همان و ضرب محذوف و حکمش همان ست و عروض و ضرب ابتر گفته اند و سهوست چه محذوف مقصورست
زیراکه حذف و قصر در سبب افتد و اینجا در آخر رکن دو سبب واقع شده بخلاف ابتر که عبارت از
حذف و قطع ست و قطع در وتد مجموع باشد و اینجا چنانست مثالش **بیت** دانی که از چه عمر گذارم بانده ❊
زیراکه تو ز اندهٔ من شادمانی ❊ تقطیعش و اینک مفعول از چه عمر فاع لات گذارم ب مفاعیل انده فعلن یریک
مفعول تو ز اند فاع لات هٔ من شا د مفاعیل مانی فعلن ۵ عروض مجبوب موقوف یا مجبوب مکشوف و ضرب
مجبوب مکشوف برینگونه **بیت** گلنار زرد همچو شهٔ چینیان ❊ دیبای سبز دارد زرین کمر ❊ تقطیعش گلنار
مفعول زرد هم فاع لات شهی چین مفاعیل یان فاع دیبای مفعول سبز دار فاع لات درز ریک
مفاعیل مرفع و بایستی که ضرب مجبوب موقوف را وزنی دیگر کردندی از مجبوب مکشوف بر قیاس گذشته

مولوی محمد مظفر سلمه الله تعالی

دارِل و ازِل اسکن و گفته اند بر ده وزن آمده است سه مثمن و دو مسدس و سه مربع و دو مثلث و تفصیل اینست
مثمنات ا عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر نیکو نه بیت نگار آفتاب روی و شراب
آفتاب بخت ٭ دولت گسل از نگار رود هین مگسل از شراب ٭ تقطیعش نگار اف مفاعیل تاب روی فاعلات
شراباف مفاعیل تاب بخت فاع لان دولت گس مفاعیل لز نگار فاع لات د هین مگس مفاعیل لز شراب
فاعلان ب عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و حکمش همان است که هر دو یک وزن است
ج هر دو ابتر گفته اند یعنی فعلن و سهو است چه ابتر محذوف مقطوع باشد و این محذوف مقصور است
از آن جهت که فاع لاتن مشتمل بر وتد مفروق نیست نه مجموعی که در آن قطع افتد مثالش بیت تو گوئی مرا که
از چه چنین مستمندی ٭ از یرا که بیخ لهو زجانم بکندی ٭ تقطیعش تو گوئیم مفاعیل ر اکاز چ فاع لات چنین مست
مفاعیل مندی فعلن از یراکه مفاعیل بیخ لهو فاع لات ز جانم ب مفاعیل کندی فعلن مسدسات د عروض
مقصور یا محذوف و ضرب مقصور بر نیکو نه بیت بماندم ز عاشقیت چنین زار ٭ کنون برس ای نگار
بنجتای ٭ تقطیعش بماندم ز مفاعیل عاشقیت فاع لات چنین زار فعولان کنون برس مفاعیل ای نگار فاع لات
بنجتای فعولان ه عروض همان ای مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و حکمش همانست که با سابق اتحاد دارد
مربعات و عروض و ضرب هر دو سالم بر نیکو نه بیت چه کردم تا بگوئی که بر من چنین بکینی ٭ تقطیعش
چه کرد م مفاعیل تا بگوئی فاع لاتن که بر من چ مفاعیل نی بکینی فاع لاتن ز عروض مقصور یا محذوف و ضرب
مقصور بر نیکو نه بیت نه بینی که عشق یار ٭ بمن دست برگشاد ٭ تقطیعش نه بینی که مفاعیل عشق یار فاع لات
بمن دست مفاعیل برگشاد فاع لان ح عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف مثلثات
ط این وزن را عروض نباشد و ضرب مجبوب آید یعنی فعل ظاهرا این کلام شعر بر نهج است که مصنف علامه انجا
در مثلث مذهبی را اختیار کرده است که صاحبش قائل بوجود ضرب تنها بوده است و در سبق تفصیله و از این
نوع مثلث شعر در ازمثل قصیده و غزل نگفته اند چهار چهار از مسمطات گفته اند از آن سه بر یک قافیه و
چهارم را قافیه دیگر و مطربان بعضی آنرا پارسی بار بد که نام مطرب خسرو پرویز است خوانند و بعضی جادو راه
خوانند جادو معروف و راه بمعنی نغمه و مقام و پرده و اصول و خوانندگی باشد کذا فی البرهان
مثالش شعر دل از یار سنگدل مگسل ٭ تقطیعش دل ز یار مفاعیل سنگدل فاعلات مگسل فعل و اگر ساکن
کنند چنین شود شعر بنام دمی چرا گوشی ٭ تقطیعش بنام د مفاعیل می چرا گو فاع لاتن شی فع
زیرا که چون از سه حرف متحرک که اول آن فا می فاعلات و بعد آن دو حرف فعل ست حرف اوسط ساکن
شد وزن مفاعیل فاع لات فعل با فع بجانب مفاعیل فاع لاتن فع گردید و این وزن

ارآسته چون بهشت ÷ تقطیعش بیتیامد فاعلاتن وبخواهمس مس تفع لن بامداد فاعلان هر ورخ فاعلاتن آراسته
مس تفع لن چو بهشت فاعلان هر دو مقصورست مثال وزن پنجم بیت وقت رحمت نامد ترا ای نگار ÷
چند داری مارا بدین نزاری ÷ تقطیعش وقت رحمت فاعلاتن نامد ترا مس تفع لن ای نگار فاعلان چند دار
فاعلاتن مارا بدی مس تفع لن زاری فعلن ضرب مشعث محذوفست مثال وزن مسطور ای مرا بهشت
تا کی بدل انده خوری ÷ تو بشادی اولی تری ÷ تقطیعش تا کیبدل فاعلاتن اندهخوری مس تفع لن تو بشاد
فاعلاتن اولاتری مس تفعلن همه سالمند

مضارع

مضارع این بحر هم مثل هر دو بحر سابق در هر دو لغت مستعمل است و بنا
اصلش در دائره مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن دو بار باشد در بنا مجزو آید واو را یک عروض و یک
ضرب بود هر دو سالم بر یک وزن آید و بیتش اینست شعر دعانی الی سعاد ÷ دواعی هوی سعاد ÷
باشباع تقطیعش دعانیا مفاعیل لاسعادی فاعلاتن دواعید مفاعیل و سعادی فاعلاتن معنیش خواند
مرا جانب محبوبه سعاد اسباب عشق معشوقه سعاد و صدر و ابتدا که در شعر مذکور مکفوفند مقبوض هم روا بود
مثالش شعر لقد رأیت الرجال ÷ فما ارى مثل زید ÷ باشباع تقطیعش لقدراى مفاعلن ترجال
فاعلات فما ار مفاعلن مثل زیدی فاعلاتن معنیش البته تحقیق دیده ام مردان را پس نمی بینم مثل زید را یعنی
کسی مماثل او نمی بینم و میان یا و نون مفاعیلن مراقبه باشد یعنی حذف یکی ازین هر دو و اثبات دیگری
لازم بود مثال حذف یا همین بیت ست و مثال حذف نون همانست که در متن گذشت و در عروض کف
نیز روا بود چنانکه در شعر ثانی ست و مفاعیلن شاید که بخرم اخرب یا اشتر شود مثال اخرب ان تدن منه
شبرا ÷ یقربک منه باعا ÷ تقطیعش ان تدن مفعول منه شبرن فاع لاتن یقربک مفعول منه باعا فاع لاتن
معنیش اگر نزدیک شوی تو از آن قدر یک وجب نزدیک گردد ترا از جانب خود یا بسبب نزدیک شدن تو
بقدر یک باع و باع عبارت ست از مقدار امتداد هر دو دست و این شعر گویا ترجمه این حدیث قدسی ست من
تقرب الی شبرا تقربت الیه ذراعا مثال اشتر سوف اهدی لسلمی ÷ ثنا علی ثنا ÷ باشباع تقطیعش
سوف اه فاعلن دلسلمی فاع لاتن ثنا ان مفاعیل لا ثنائی فاع لاتن معنیش هدیه خواهم فرستاد برای
سلمی ستایش بر ستایش وا با پارسی اصلش در دائره مفاعیلن فاع لاتن چهار بار بود و همه ارکان مکفوف
بکار دارند یعنی مفاعیل فاع لات و مکفوف یا موفور بود بدون اخرم یا اخرب که کف و خرم هر دو در ان جمع
باشد و تهریکی را ازین هر دو نوع تمر ندو هر دو را هفت عروض و یازده ضرب آورده اند و گفته اند
بر بیست و هفت وزن مستعمل ست مضارع مکفوف عروضیان این نوع را چهار عروض مقصور
محذوف و ابتر و سالم و هشت ضرب آورده اند مقصور محذوف و ابتر و سالم و مجبوب و مجبوب مسکن

دوم یعنی وزن دوم ست چه مخبون و مشعث بسبب نبودن اختلاف الا بیکدیگر حکم واحد دارند مثالش
بیت من اگر دل بتن بپوشم باری + رخ چون زعفران بچه پوشانم + تقطیع هنگر دل فعلاتن تبن بپو
مفاعلن شم باری مفعولن رخ چون ز فعلاتن فران بچه مفاعلن پوشانم مفعولن عروض همان مخبون یا
شعث و ضرب مجنون مقصور یعنی فعلان برینگونه بیت چکنم چون مرا نخواهد یارم + بکه نالم ازین حکایت
حال + تقطیع چکنم چو فعلاتن مرا نخوا مفاعلن هد یارم مفعولن بکنالم فعلاتن ازین حکا مفاعلن یت حال فعلان
۵ عروض مقصور یا محذوف و ضرب هم مخبون مقصور برینگونه بیت چکنم صابری چو صبر نماند + تنم از رنج
صابری بگداخت + تقطیع چکنم صا فعلاتن بری چو صب مفاعلن ر نماند فعلان تنم از رن فعلاتن ج صابری مفاعلن
بگداخت فعلان بکسر عین و با عروض مذکور ضرب مشعث مقصور یعنی فعلان بسکون عین هم مستعمل باشد و بایستی که
بجهت آن وزنی دیگر آورندی مگر نیاورده اند ۶ عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و خبن در همه
مراوست و حکمش بهمانست که حکم وزن پنجم ست ۷ عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب ابتر گفته اند و آن سهوست
زیراکه خبن درینجا لازمست و بعد خبن از ابتر فعلن بسکون عین نمیتوانند بل مشعث محذوفست برینگونه بیت چه
گنه کردم ای نگار بگو + که زمن روز و شب گریزانی + تقطیع چگنه کر فعلاتن دم ای نگا مفاعلن ر بگو فعلن که زمن رو فعلاتن
ز شب گری مفاعلن زانی فعلن ۸ این جمله اوزان مجزو این بحر ست مربع ح هر دو مخبونست برینگونه بیت
چکنی با کسی جفا + که بود از تو مبتلا + تقطیع چکنیبا فعلاتن کسی جفا مفاعلن کبود از فعلاتن تمبتلا مفاعلن و بتحقیقت
این جمله هشت پنج وزنست بجهت اتحاد وزن سوم با دوم و ششم و پنجم با چهارم و صدر و ابتدا سالم روا بود
و تسکین او اسط متحرکات فعلاتن هم جایز بود تا راجع شود بمفعولن و عروضیان برارکان سالم بتکلف امثله
آورده اند مثال وزن اول از مسدسات برینگونه بیت چند گویم با من مکن بدنگارا + تار عشقت
پیدا نگردد نهانم + تقطیع چند گویم فاعلاتن با مکن مس تفع لن بدنگارا فاعلاتن تار عشقت فاعلاتن
پیدا نگر مس تفع لن دد نهانم فاعلاتن همه سالمند مثال وزن دوم بیت دلربا یا شد پاک پیدا ارزم +
نزد هرکس زین دیده غمازم + تقطیع دلربایا فاعلاتن شد پاک پی مس تفع لن دا ارزم مفعولن نزد هرکس
فاعلاتن زین دیدئ مس تفع لن غمازم مفعولن عروض و ضرب مشعث ست و باقی سالم مثال وزن سوم
بیت روی یارم مرلاله را کی پسندد + لاله چون او کی بر دمد در بهار + تقطیع روی یارم فاعلاتن
مرلالرا مس تفع لن کی پسندد فاعلاتن لاله چو او فاعلاتن کی بر دمد مس تفع لن در بهار فاعلان ضرب مقصور
است باقی سالم و این وزن سوم باعتبار حقیقت ست یعنی باعتبار پنج وزن که اوزان هشتگانه براجع
با نها ساخته شد و قس علیه الاوزان الآخر مثال وزن چهارم بیت پیشم آید نخواه من بامداد + هر دو رخ را

مثال شکل ے حرمتک اسماءُ بعدُ وصالها ✦ فی بحت تکتبا حزینا ✦ تقطیعش حرمتک فعلات اسماءُ
بع مس تفع لن و وصال فعلات ها فاصبح فاعلاتن تکتبا مفاعل نحزینا فاعلاتن صدر مشکول ست ودر
عروض و حشو ثانی معاقبه طرفین ست معنیش منع کردترا معشوقه اسما بعد وصال خود پس شدی رنجیده و از
و بعضی درین شعر صرمتک بصاد مهمله بجای حرمتک بجای مهمله نقل کرده انداز صرم بمعنی قطع و میان حرف آخر رکن
اول وحرف دوم رکن سوم معاقبه باشد یعنی درمیان نون فاعلاتن وسین مس تفع لن بل در نون مس تفع لن
والف فاعلاتن یا فاعلن که بعد آن باشد وهمچنین در نون فاعلاتن والف فاعلاتن که بعد آن بود کذا فی المفتاح وغیره
در ضرب بیت اول تشعیث روا بود مثالش ے ان قومی جحاجحة کرامٌ ✦ متقادمٌ مجدهم اخیارٌ ✦ باشباع تقطیعش انقو
فاعلاتن مجحاج مفاعل تنکرامن فاعلاتن متقاد فعلات منمجدهم مس تفع لن اخیار و مفعولن معنیش تحقیق قوم من
سرداران کرامند قدیمیست بزرگی شان اخیارند مجاحجه جمع جحجح بمعنی سید ست واخیار جمع خیر بالتشدید
بمعنی بسیار نیک ودر عروض اگر بیت مصرع بود تشعیث هم لازم آید مثالش ے دمنة عفّر اهبت بها ریح
صبورٌ دمها فی جانب المحراب ✦ باشباع تقطیعش دمنتن فاعلاتن وراهبن مفاعلن قسمی سن
مفعولن صبورد وها فاعلاتن فی جانبل مس تفع لن محرابی مفعولن معنیش تصویریست از زاهد عالم انصاری
که کشیده اند آنرا جانب محراب باید دانست که بعض مولدین مجزو این بحر را مخبون نیز استعمال کرده اند مثالش
از بهار نییرے ان شکی القلبُ هجرکم ✦ مهّدا الحبّ عذرکم ✦ لو رأیتم محلکم ✦ فی فؤادی لسرّکم ✦ هر یک
بروزن فاعلاتن مفاعلن معنیش اگر شکایت کند دل مفارقت شمارا تمهید کند محبت عذر شمارا اگر میدید
جای خود را در دل من البته مسرور میکرد شمارا واما پارسی اصلش در دائرهٔ فاعلاتن مس تفع لن چهار
بار بود و مخبون بکار دارند و عروضیان گویند آن را چهار عروض مخبون و مخبون یا مشعث مجزو و مقصور
یا محذوف مجزو و مخبون منهوک و هفت ضرب ست مخبون و مخبون مجزو و مشعث مجزو و مخبون
مقصور مجزو و محذوف و ابتر و مخبون منهوک و بر هشت وزن مستعمل ست یکی مثمن و مسدس
و یکی مربع باین تفصیل ١ عروض وضرب هر دو مخبون از مثمن بدینگونه بیت منم آنکس
که تا بفرق همیسوزم از قدم ✦ زغم عشق آن صنم که نه بینی چنین دگر ✦ تقطیعش منم آکس فعلاتن
کتا بفر مفاعلن قهمیسو فعلاتن زمز قدم مفاعلن زغمی عش فعلاتن قا صنم مفاعلن کنبینی
فعلاتن چنید گر مفاعلن مسدس سالم هر دو مخبون بدینگونه بیت تن تو در دمند
بود و دل من ✦ صنما رنج هر که بیشتر آمد ✦ تقطیعش تنتو در فعلاتن دمند بو مفاعلن ودلمن فعلاتن
صنمارن فعلاتن جهر کبی مفاعلن شتر آمد فعلاتن ٣ عروض مخبون یا مشعث وضرب مشعث واین بحقیقت همانست که ضرب

مابین ومس تفع لن نافبادو فاعلاتن لاوحللت فاعلاتن علو بیتین مس تفع علن بس سخالی فاعلاتن

عروض وضرب هردو سالم ست معنیش فرود آمدند اہل من درمیان موضع درنی و باد وسے

وفرود آمدند ساکنان عالیه در قریه سخال درنی بالضم و بالفتح دال نیز و سخال بالکسر اسامی

مواضع ست عالیه قریهاست درحوالی مدنیه وما فوق بخد تا زمین تهامه تا ماورای مکه ب شعر

لیت شعری هل تم هل اتینهم ام یحولن من دون ذاک الردی + تقطیعش لیت شعری فاعلاتن

هلتمهل مس تفع لن اتینهم فاعلاتن او یحولن فاعلاتن مندوندا مس تفع لن کردا فاعلن عروض

سالم وضرب محذوف ست معنیش کاش دانستمی آیا باز خواهم آمد ایشان را یا حائل خواهد شد تغیر آن بلاک

یعنی یا بدون دیدار شان خواهم مرد قوله اتینهم صیغه مضارع متکلم بنون خفیفه است و یحولن نیز مضارع

غائب بنون خفیفه است و هل ثانی تاکید اول ست ج شعر ان قدرنا یوما علی عامر +

ننتصف منه او ندعه لکم + با شباع ها منه وندعه تقطیعش انقدرنا فاعلاتن یو منعلی مس تفع لن عامرن

فاعلن ننتصف من فاعلاتن هو اوندع مس تفع لن هو لکم فاعلن عروض وضرب هردو محذوف

معنیش اگر قدرت یابیم روزی بر عامر انتقام بگیریم از و یا بگذاریم او را بخاطر شما و این هر سه فلیت و شعر

لیت شعری ماذا تری + ام عمرو فی امرنا + تقطیعش لیت شعری فاعلاتن ماذا تری مس تفع لن ام عمرن

فاعلاتن فی امرنا مس تفع لن عروض وضرب هردو سالم اند معنیش کاش دانستمی چه رای میزند ام

عمرو در کار ما ه شعر کل خطب ان لم تکونوا غضبتم یسیر + با شباع تقطیعش کل خطبن فاعلاتن انلم تکو

مس تفع لن نوغضبتم فاعلاتن یسیرو فاعلن عروض سالم وضرب مخبون مقصور ست معنیش هر کار دشوار اگر غضب نکنید

آسانست و این هردو مجزو ست و بطریق زحاف در همه ارکان سالم بل در فاعلن محذوف نیز خبن روا

مثالش ب ه و فؤادی کعهده لسلیمی + بهوی لم یحل لم یتغیر + تقطیعش و فوادی فعلاتن کعهدهی مفاعلن

لسلیمی فعلاتن بهوی لم فعلاتن یحل لم مفاعلن یتغیر فعلاتن معنیش و دل من مانند عهد خودش برای معشوقه

سلیمی بعشق او برنگردیده از و متغیر نشده و مثال خبن در فاعلن ب ه بینما هن بالاراک معا + اذ اتی راکب علی

جمله بها سکان تقطیعش بینما هن کا علاتن بلارا مفاعلن کمعن فعلن اذاتی را فاعلاتن کبنعلی مفاعلن جمله فعلن معنیش

درمیان این سخن که آن زنان در موضع اراک مجتمع بودند ناگاه آمد سوار بر شتر خود و در رکن اول بل در همه ارکان

سوای ضرب کما قال السکاکی و غیره کف و شکل روا بود مثال کف ب ه یا عمیر ما تظهر من هواک او تجن من یستکثر حین

یبدو + تقطیعش یا عمیر فاعلات ماتظهر مستفعل منهواک فاعلات او تجن فاعلات یستکثر مستفعل حین یبدو فاعلاتن

معنیش ای عمیر آنچه ظاهر میکنی از عشق خود یا پوشیده میداری بسیار میگردد وقتیکه ظاهر می شود آثار او

بیمار

میزان الافکار ۱۵۴

اصلیه بمزاحفات مخصوصه یک بحر یافته شود بحر ممتاز و متعین گردد و بعضی عروضیان برین
اوزان از سالم مستفعلن و مخبون آن و مطوی مفعولات و مطوی موقوف آن امثله
آورده اند و حاجت ذکر مطوی بودن مفعولات نیست چه طی اصل ست درین بحر و لهذا
در ماسبق گفته همه ارکان مطوی مستعمل است مثال وزن اول که عروضش مطوی موقوف
یا مکشوف و ضرب مطوی موقوف بود از سالم بیت یار من بیگناه بی جرم بگرفت راه + آن حاسد
عیب خواه و آن دشمن زشت گوی + تقطیعش یار من مستفعلن بیگناه فاعلات بی جرم بگ مستفعلن رفت راه فاعلان
آن حاسدی مستفعلن عیب خواه فاعلات و آن دشمنی مستفعلن زشتگوی فاعلان و از مخبون شعر مرا ازان رو ی
لعل وزان دو زلف سیاه + زروز گه شب کنی و ز شب گهی باز روز + تقطیعش مرا ازا مفاعلن رو لعل
فاعلات وزان دو زل مفاعلن فی سیاه فاعلان ز روز گه مفاعلن شبکنی و فاعلات ز شب گهی مفاعلن باز روز
فاعلان و از نوع مخبون اگر هر دو مستفعلن مخبون باشد بغایت ناخوش بود چنانکه گذشت اما اگر دوم مطوی
بود بهتر باشد برینگونه بیت مرا ز لعل و در تو نیست نصیبی + مرا ز چرغ سیاه تست گزندی + تقطیعش
مرا ز لع مفاعلن لو در نیست فاعلات نیس نصی مفتعلن بی + مرا ز چر مفاعلن غی سیاه فاعلات تست گزن
مفتعلن دی فع مثال وزن پنجم که عروضش معری و ضربش مذال باشد از سالم بیت بر من چرا کرده دراز
این زبان + بگذار تا دارم این زبان در دهان + تقطیعش بر من چرا مستفعلن کرده دراز فاعلات این زبان مستفعلان
بگذار تا مستفعلن دارم این فاعلات با در دهان مستفعلان باید دانست که وزن پنجم اگرچه عروضش مطوی
و ضربش مطوی مذال بوده است لیکن چون همین وزن را اینجا از سالم قرار داده است پس لامحاله
عروضش سالم معری و ضربش مذال غیر مطوی مراد خواهد بود اگر گوئی در بینمثال عروض هم مذال ست
نه معری گوییم چون سالم و مذال نزد مصنف در حکم واحد ست پس مضائقه ندارد و از رکن اول مخبون
بیت ز بهر خوبی نه از بهر ای وفا + ترا گزیدم بتا ز خلق جهان + یعنی ای بت از همه جهان ترا بسبب
خوبی تو اختیار کرده ام نه بخیال آنکه با من وفا خواهی کرد تقطیعش ز بهر خو مفاعلن بینه از ب فاعلات
رای وفا مفتعلن ترا گزی مفاعلن دم بتا ز فاعلات خلق جهان مفتعلان و باقی اوزان از سالم و مخبون
برین قیاس **خفیف** این بحر در هر دو لغت مستعمل ست و بتازی اصلش در دائره فاعلاتن مس تفع لن
فاعلاتن دو بار است و او را سه عروض سالم و محذوف و مخبون و چهار ضرب ست سالم و محذوف
و مقصور مخبون و مخبون و بر پنج وزن آمده است سه از وافی و دو از مجزو باین تفصیل **اشعر**
حَلَّ اَهْلِی مَا بَیْنَ دُرْنَی فَبَادُوْ + لِیْ وَحَلَّتْ عُلْوِیَّةً بِالسِّخَالِ + با شباع تقطیعش حلل اهلی فاعلاتن

الخفیف

با اصلم محذوف وضرب اصلم مقصور برینگونه بیت من زفروغ رخ چو ماه تو هر شب ٭ باز نمایم نشان ز مشعله خورشید
تقطیعش منز فرو مفتعلن غ رخ چ فاعلات ماه تو هر مفتعلن شب فع باز نما مفتعلن یم نشان ز فاعلات مشعله خر مفتعلن
شید فاع ی عروض همان اصلم مقصور یا محذوف وضرب اصلم محذوف وتحقیقت همان است که گذشت

مسدسات ه عروض مطوی معری وضرب مذال برینگونه بیت یار من آن سرو قد و موی
میان ٭ سیم بر و مشک زلف بدر جمال ٭ تقطیعش یار منا مفتعلن سرو قد و فاعلات مو میا مفتعلن سیم بر
مفتعلن مشک زلف فاعلات بدر جمال مفتعلان و عروض وضرب هر دو مطوی معری وحکمش همان است
ز عروض مطوی یا مقطوع وضرب اعرج برینگونه بیت چون ز تو باشد عنایت ای مهتر ٭ هیچ نترسم
ز حاسد و بدخواه ٭ چون ز تبا مفتعلن شد عنا یی فاعلات ای مهتر مفعولن هیچ نتر مفتعلن سم ز حاس فاعلات
د و بدخواه مفعولان ح عروض همان مطوی یا مقطوع وضرب مقطوع وحکمش همانست که گذشت و بعضی
از قدما این عروض مطوی یا مقطوع را ضرب مخبون مطموس که بر وزن فعول باشد استعمال کرده اند ط عروض احذ
مقصور یا احذ محذوف وضرب احذ مقصور برینگونه بیت ای بدو رخ چون گل بهار ٭ چون تو ندیدم
یکی نگار ٭ تقطیعش ایبدو رخ مفتعلن چو گلیب فاعلات هار فاع چو تندی مفتعلن دم یکین فاعلات
گار فاع درین مثال هر دو احذ مقصور است ی عروض همان وضرب احذ محذوف وحکمش همان است
کما سبق مربعات یا عروض مطوی موقوف یا مکشوف یعنی فاعلان یا فاعلن وضرب مطوی موقوف
برینگونه بیت چون ز تو رنجم فزود ٭ صابری از من مخواه ٭ تقطیعش چون ز ترن مفتعلن جم فزود فاعلان صابر ی ز
مفتعلن من مخواه فاعلان یب عروض همان مطوی موقوف یا مکشوف وضرب مطوی مکشوف وحکمش همان
اتحاد است با وزن سابق و این جمله دوازده وزن بحقیقت پنج وزن است زیرا که وزن دوم و یازدهم و
دوازدهم راجع باول است وهفتم راجع به پنجم وهشتم راجع بششم ودهم ونهم بچهارم وسوم است واین
رجوع محض باعتبار اوزان ضرب است قطع نظر از اختلاف مثمن ومسدس ومربع کما لایخفی فتامل و
تسکین اوسط مفتعلن همه جا روا بود و چون در ضرب سوم یعنی وزن سوم وچهارم یا دهم همه مفتعلن را
مسکن کنند بهزج نیز بر توان خواند مثلاً مفعولن فاعلات مفعولن فع را که مسکن مفتعلن فاعلات مفتعلن
فع است چنین تقطیع توان کرد مفعولن فاعلن مفاعیلن فع چه فاعلن بجای فاعلا و مفاعیلن بجای
تمفعولن گردد و این وزن ترانه است کما عرفت وباقی برین قیاس مثلاً مسکن وزن سوم مفعولن
فاعلات مفعولن فاع می شود آنرا مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع توان ساخت وهر جا که چنین افتد
که از زحاف بهر بحر دیگر نیز خوانده شود فرق میان بحرها بدیگر مصراعهای قصیده ظاهر گردد پس آنجا که ارکان

بلیبد و یا مستفعلن را فسو فعولن یعنی آیا هست باهل دیار انس و بعضی آنس بسکون سین و مد همزه بصیغه اسم فاعل
خوانده اند و معنی ظاهر است و وزنی دیگر یافته اند که خلیل نیاورده است و آن دائره است عروض سالم و ضرب
مقطوع مثال وزن مقطوع الضرب که در مفتاح و غیر آن از کتب فن مذکور است اینست بیت ذاک و قد اذعر
الوحوش بصلت الخد رخب لبانه مجفر ✻ باسکان تقطیعش ذاکو قد مفتعلن اذعر لو فاعلات حوش بصل مفتعلن
تلخد رحب مستفعلن لبانه فاعلات هو مجفر مفعولن معنیش این کس حالیکه ترسانید وحشیان را یا ترسانیده شد
وحشیان را بگشاده رخسار فراخ ست سینه او و واسع ست لیکن مخفی نماند که درین بیت عروض مطویست
نه سالم چنانکه محقق علام میفرماید و شاید مصنف علام را مثالی دیگر سالم العروض مقطوع الضرب هم
بهم رسیده باشد اما دیگر عروضیان بر مقطوع الضرب و مطوی العروض تصریح کرده اند و اما بپارسی اصلش
در دائره مستفعلن مفعولات چهار بار باشد و وافی و مجزو و مشطور یعنی مثمن و مسدس و مربع بکار دارند و همه
ارکان مطوی مستعمل ست و عروضیان گویند او را اسم عروض مطوی موقوف یا مکشوف و اصلم مقصور یا
اصلم محذوف و مطوی معری یا مقطوع و هشت ضرب است مطوی موقوف و مطوی مکشوف و اصلم مقصور
و اصلم محذوف و مذال و اعرج و مطوی معری و مقطوع اگر گوئی ضرب این بحر احذ مقصور و احذ محذوف
نیز می باشد پس جمله ده باشد نه هشت گوئیم چون حاصل احذ مقصور و اصلم مقصور فاع و همچنین حاصل
احذ محذوف و اصلم محذوف فع میباشد لهذا باعتبار مآل و بلحاظ لفظ قطع نظر از علت تغیر ازین چهار بر دو
اکتفا فرموده اند و بر دوازده وزن آمده است چهار مثمن و شش مسدس و دو مربع بدین تفصیل **مثمنات**
۱ عروض مطوی موقوف یا مطوی مکشوف و ضرب مطوی موقوف برینگونه **بیت** ترک من آن خوبروی
سیمبر و مهرجوی ✻ قامتش آزاده سرو روی چو ماه تمام ✻ تقطیعش ترکمنا مفتعلن خوبروی فاعلات
سیمبر و مفتعلن مهرجوی فاعلان قامتشا مفتعلن زاده سرو فاعلات رو یچما مفتعلن هتمام فاعلان
و در بعض نسخ مصراع اول چنین دیده شد **ع** یار من آن سرو قد موی میان سیمبر ✻ درین صورت
مثال عروض مطوی مکشوف خواهد بود و چون این وزن چهار خانه شود مسمط یا غیر مسمط رکن دوم هر دو
مصراع هم مطوی مکشوف یا موقوف بکار دارند بر قیاس عروض و ضرب چهار خانه آنکه منقسم شود
بچهار قسم که یک قسم ازینها با دیگر هم قافیه بود پس اگر سه ازان یک قافیه دارند و چهارم قافیه دیگر که
با بیت دیگر مانند آن هم قافیه است آنرا مسمط گویند و تمثیلش ازین بحر اول کتاب گذشت و مثال غیر مسمط
بیت ای شه دلدل سوار شاه سلام علیک ✻ حیدر با ذو الفقار شاه سلام علیک ✻ **ب**
عروض همان مطوی موقوف یا مکشوف و ضرب مطوی مکشوف و بحقیقت همان ست **ج** عروض اصلم مقصور

مکشوف وتقطیعش اینست ح شعر و کلّم سعد سعدی + تقطیعش و کلّم سع مستفعلن و سعدی فعولن یعنی خرابی است
ام سعد را که نامش سعد است سعدی بالضم شکل بشری و کلّم سعد علتش و یل لام سعد است بعده تخفیف کرده‌اند و
سعدی منصوب است یا عنی مقدار و استوی بجای سعدی سعدا نقل کرده و گفته منصوب است با ذکر و نحو آن سکاکی
گوید این وزن را از منهوک مقطوع رجز مجمول نمی‌نمایند همچنانکه مشطور مربع را از مشطور رجز حمل نکرده‌اند چنانچه گذشت
لیکن علتش غیر سابق الذکر است چه اینجا اسقاط الحرکة بودن تای مفعولات بسبب نبودنش در آخر مسلم نیست بل
ازین جهت که مفعولات را ملحق کرده‌اند بمفعولان و در حکمش اعتبار کرده‌اند و بطریق زحافت در همه ارکان غیر ضربها
جنین وطی و خبل بکار دارند الا در رکن عروض خبل نکنند که اگر خبل کنند کاف برای علت است با تای مفعولات پنج
متحرک متوالی شود و نشاید یعنی اگر مستفعلن عروضی مخبول شود و فعلتن که مشتمل چهار حرکت است منقول شود و با انضمام
تای متحرک مفعولات حشوی پنج متحرک متوالی بهم رسد و آن در شعر نیاید استوی گوید طی در هر دو رکن حسن است
و خبل قبیح است و خبن صالح یا قبیح بود و آن بری گوید خبن در مستفعلن صالح و در مفعولات قبیح مثال مخبون
بیت منازل لکفاهتن بذی الاراک + کل وابل مسبل هطل + باشباع تقطیعش منازلن مفاعلن عفاهتن
مفاعیل بذلار امفاعلن کللو امفاعلن مسبب مفاعیل لنهطلی مفتعلن معنیش این منزلهاست که محو کرده است ا
آنها را در موضع ذی الاراک هر باران بزرگ قطره شدید متتابع اراک بالفتح درختیست معروف که مسواک ازو
متعارف است و ذی الاراک جاییکه دران اراک بود و وابل باران بزرگ قطره و مسبل ابر بارنده و هطل شکل کتف
باران متتابع بزرگ قطره مثال مطوی بیت ان سمیر اری عشیرته + قد حدبوا دونه و قد انفوا + تقطیعش از
سمی مفتعلن رنارع فاعلات شیرتهو مفتعلن قدحدبو مفتعلن دونهو فاعلات قدانفو مفتعلن معنیش تحقیق
مرد سمیر معاینه کنانده تا رب خود را قحط زده بغیر خود و استنکاف و ننگ و عار کرده از و یعنی چون از وی دور
افتادند و احسانش را ننگ داشتند در تکلیف قحط مبتلا شدند و استوی سمای از رویت بجای اری نهاده است
و حدبوا بجای مهمله بکسر دال بمعنی تعطفوا و رقوا نقل کرده یعنی تحقیق سمیر دید اقارب خود را که نرم دل شدند بتو
و مهربانی کردند از حکم کردن برا و محتمل که معنی آن باشد که سمیر دید قوم خود را که کوز پشت شدند و بر کر ان
افتادند و احتمال دارد که آری متکلم باشد مثال مخبول بیت وبلدة متشابه مجهله + قطعها رجل علی جمله + بالاسکان
تقطیعش وبلدن فعلتن متشابه فعلات مجههو مستفعلن قطعهو فعلتن رجلن ع فعلات لاجمله مفتعلن معنیش بسیار زمینها
که راهش مشتبه است طی کرد آنها را مرد بر شتر خود و در ضربهای منهوک خبن بکار دارند مثال منهوک مخبون
موقوف مصرعه یا منزلاً بسولاف + باسکان تقطیعش یا منزلن مستفعلن بسولاف فعولان و سولاف
نام قریه ایست در خوزستان مثال منهوک مخبون مکشوف بیت هل بالدیار انس + باشباع تقطیعش

وهر دو را دو عروض سالم ومقصور یا محذوف وچهار ضرب آورده اند مقصور ومحذوف وسالم ومسبغ وگفته اند

بر شش وزن آمده است ومکفوف را دو وزن آورده اند یک عروض مقصور یا محذوف و دو ضرب ضرب

وزن اول مقصور وضرب وزن دوم محذوف وبحقیقت هر دو یکی ست کما مر مرا اشالش اینست بیت

فغان زان سر زلفین تابدار ✤ فروهشته زیا قوت آبدار ✤ تقطیعش فغا زان مفاعیل سر زلفین مفاعیل

تابدار فاعلان فروهشت مفاعیل زیاقوت مفاعیل آبدار فاعلان واخرب را چهار وزن آورده اند

دو عروض سالم ومقصور یا محذوف وچهار ضرب مسبغ وسالم ومقصور ومحذوف ا عروض سالم وضرب مسبغ

واین پسندیده نیست چه از دایره زیادت ست مثالش بیت شمشیر برنده کف دهنده ✤ خود هر چه جز این بود

محال ست ✤ تقطیعش شمشیر مفعول برنده مفعول کف دهنده فاع لاتن خود هر چ مفعول جز این بب مفعول دو

محال ست فاعلیان ب هر دو سالم مثالش بیت باران که زمین پاک شسته دارد ✤ چون کز دل من

غم هیچ نشوید ✤ یعنی باران با وجودیکه زمین را از خس وخاشاک پاک می کند چرا دل مرا از غم پاک نمی شوید

پس کاف زائد ست تقطیعش باراک مفعول زمیپاک مفاعیل شستدارد فاع لاتن چوکزد مفعول لمنغمه مفاعیل

هیشوید فاع لاتن ج عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور زینگونه بیت با مردم ناسازگار طبع ✤ هیچ

شودم مرد سازگار ✤ تقطیعش با مرد مفعول مناساز مفاعیل گارطبع فاعلان هیچ مفعول شودمرد مفاعیل

سازگار فاعلان د عروض همانست مقصور یا محذوف وضرب محذوف وبحقیقت همه وزن بیش نیست

زیرا که وزن سوم وچهارم متحد اند وحکم تسکین اوسط همانست که گفته آمد یعنی جائز ست پس مفعول مفاعیل

از تسکین مفعولن مفعول شود واین بحر نزدیک متاخران هم متروک ست منسرح این بحر در هر دو لغت مستعمل

وبنا نهی اصلش در دائره مستفعلن مفعولات مستفعلن دو بار باشد ودر بنا وافی ومنهوک آید یعنی مسدس ومثنی و

او را یک عروض سالم بود وسه ضرب مطوی وموقوف ومکشوف وهر سه وزن آید یکی وافی غیر تام ومثالش اینست

شعر اِنَّ ابْنَ زَیْدٍ لَا زَالَ مُسْتَعْمِلاً ✤ لِلْخَیْرِ یُفْشِیْ فِیْ مِصْرِهِ الْعُرْفَا ✤ تقطیعش انن ابنزی مستفعلن دنلازا ال مفعولات

مستعملن مستفعلن للخیریف مستفعلن شیفیمصر مفعولات هلعرفا مفتعلن عروض سالم وضرب مطوی ست عرف

بالضم یعنی احسانست یا بمعنی امر بالمعروف قال الله تعالی وأمر بالعرف وبضمتین که اینجا ست لغتی باشد

دران مثل عُسر وعُسُر کما هو القیاس عند البعض یا بضرورت شعر ست معنیش بتحقیق پسر زید همیشه استعمال می کند

خیر را فاش میکند در شهر خود احسان ونکوئی یا امر بالمعروف را ودو منهوک یکی را ضرب موقوف ومثالش اینست

ب شعر صَبْرًا بَنِیْ عَبْدِ الدَّارِ ✤ بالسکان تقطیعش صبر بنی مستفعلن عبد و دار مفعولان معنیش صبر کنید ای پسران

عبد الدار وآن نام شخصی ست از اسمای جاهلیت مثل عبد الکعبه واین ضرب را ردف لازم ست ودیگر را ضرب

۱۴۹

منسرح

گذشت ح عروض مطوی مکشوف و ضرب مخبون مکشوف برینگونه بیت ما هر خار بسپهر روی زمین + جز تو
مرا یار دگر نسزد + تقطیعش ما هر خا مفتعلن بر سپهر و مفتعلن ای زمی فاعلن جز تو مرا مفتعلن یار دگر مفتعلن نسزد
فعلن د عروض همان مطوی مکشوف و ضرب اصلم گفته اند و این سهوست چه اینجا طی لازم ست و از ان
فاعلات شود و پس اگر آنرا اصلم کنند و وتد را بیفگنند بر وزن فعل وتد مفروق ماند نه فعلن آری اگر از آخر
رکن سالم وتد بیفگنند فعلن حاصل شود و آن درینجا ممکن نیست و بحقیقت مخبول مکشوف مسکن ست چه از کشف
مفعولا و از خبل معلا بحرکت عین ماند و از تسکین بر وزن فعلن بسکون عین شود مثالش بیت ایسته تو
هست شفای دلم + زانکه شد از خسته باد هست + تقطیعش ایسته تو مفتعلن هست شفا مفتعلن ای دلم فاعلن زانکه شد
مفتعلن خسته بیا مفتعلن د است فعلن و این وزن مسکن وزن سوم ست یعنی ضربش که فعلن بسکون عین ست
مسکن ضرب وزن سوم ست که فعلن بحرکت عین باشد یعنی بیت اینست لب و دهان تو موجب شفای
دل من ست ازین جهت که دل من زخمی چشم تست یعنی چون دلم زخمی تیر نگاه تست مرهمش نیز از لب و دهان تو
می باید ه عروض و ضرب هر دو مخبول مکشوف برینگونه بیت قبله کن روی چو ماه تو شد + قبله ازین به نبود
در جهان + تقطیعش قبله کن مفتعلن روی چو ما مفتعلن ه تو شد فاعلن قبله ازی مفتعلن به نبود مفتعلن در جها فاعلن و عروض
همان مخبول مکشوف و ضرب اصلم و سخن درو همانست که گفته آمد ای مسکن مخبول مکشوف ست ز عروض اصلم
مقصور یا اصلم محذوف یعنی فاع یا فع و ضرب اصلم مقصور برینگونه بیت سنگدل آن یار بی آزرم + یک شبم از خود
نکند شاد + تقطیعش سنگدل آ مفتعلن یار بیا مفتعلن زرم فاع یک شبم مفتعلن خد نکند مفتعلن شاد فاع ح عروض همان
اصلم مقصور یا محذوف و ضرب اصلم محذوف و بحقیقت همان وزنست ط مشطور و ضرب موقوف و عروض نیز همانست
برینگونه مصرعه در سر من جز هوس جانان نیست + تقطیعش در سر من مفتعلن جز هوسی مفتعلن جانانیس مفعولان
ی هم مشطور و ضرب مکشوف برینگونه شعر بار دگر آن بت من باز آمد + تقطیعش بار دگر مفتعلن آن بت من مفتعلن
باز آمد مفعولن و نیز دیگ شاعران مستعمل وزن اول ست و دوم از سالم مثالی برینگونه گویند بیت
دلخواه من بر من ستمگاره شد + بی هیچ جرمی مر مرا کرد خوار + تقطیعش دلخواه من مستفعلن بر من ستم مستفعلن گاره شد
فاعلن بی هیچ جر مستفعلن می مر مرا مستفعلن کرد خوار فاعلات و از مخبون برینگونه بیت چرا نه مردمی کنی
با رهی + چرا همی کنی دلش را ابر رد + تقطیعش چرا نه مر مفاعلن دمی کنی مفاعلن با رهی فاعلن چرا همی
مفاعلن کنی دلش مفاعلن را ابر رد فاعلات و معنی رهی در ما سبق گذشت و دیگر بارها همه یعنی و دیگر همه اوزانش را
مثال آورده اند لیکن ناخوش و متکلف باشد **قریب** این بحر بیا رهی گویان خاص ست و اصلش در
دائره مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن دو بار ست و در بنا مکفوف بکار دارند موفور بدون خرم یا اخرب

قریب

نباشد و خبن و طی حسن است و اختلاف است در آنکه کدام ازین هر دو احسن است و خبل قبیح بود کذا فی النهایه

مثال مخبون شعر اِرْدَمِنَ الْاُمُورِ مَا یَنْبَغِیْ ✿ وَمَا تَطِیْقُه وَمَا یَسْتَقِیْم ✿ باسکان تقطیعش ارده منل مفاعلن امور ما مفاعلن

ینبغی فاعلن و ماتطی مفاعلن قهو و ما مفاعلن یستقیم فاعلان عروض مطوی مکشوف است و ضرب مطوی موقوف

معنیش اراده کن از امور چیزی را که سزاوار باشد و آنچه طاقتش داری آنچه مستقیم بود مثال مطوی شعر قَالَ لَهَا وَهُوَ

بِهَا عَالِمٌ ✿ وَیْحَکَ اَمْثَالُ طَرِیْفٍ قَلِیْل ✿ باسکان تقطیعش قاللها مفتعلن و هو بها مفتعلن عالمن فاعلن

ویحکام مفتعلن ثالطری مفتعلن فنقلیل فاعلان عروض و ضرب همان است معنیش گفت بآن معشوقه حالیکه این

قائل او را امید است رحمت باد بر تو امثال امر عجیب یا امثال مال جدید یا امثال مرد طریف کمتر است ها

و هو ساکن است و در یح کلمه رحمت است و طریف بمعنی مهمله عجیب یا مال جدید و نام شخصی است مثال مخبول

شعر و بلد قطعه عامر ✿ وجمل نحره فی الطریق ✿ باسکان تقطیعش و بلدن فعلتن قطعهو فعلتن عامرن فاعلن و

جملن فعلتن نحرهو فعلتن فططریق فاعلان معنیش بسیار بلدها است زمین هاطی کرد عامر و بسیار شتران را

ذبح کرد در راه و ضرب های مشطور مخبون روا دارند مثال جنین در مفعولان مشطور شعر لَا بُدَّ مِنْهُ

فَانْحَدِرَنْ وَارْقَیَنْ ✿ باسکان یا و نون تقطیعش لا بد من مستفعلن هو فنحدر مستفعلن نور قین فعولان

انحدرن امر جمیع مونث است از انحدار و همچنین ارقین مثال ارضین از رقی کرضی یرضی مضروبست از آن پس فرود

آئید و بالا روید ای زنان مثال جنین در مفعولن مشطور شعر یَا رَبِّ اِنْ اَخْطَاْتُ اَوْ نَسِیْتُ ✿ باشباع

تقطیعش یا رب یا من مستفعلن اخطاتا و مستفعلن سیتو فعولن معنیش ای پروردگار من اگر خطا کردم یا فراموش

نمودم بیامرز و جواز جنین و طی و خبل با جواز سلامت کن مکانفه است و اما بیاریس ارکان همه مطوی

بکار دارند و بر سالم و مجنون شعر نیامده است الا آنچه عروضیان بتکلف برای مثال گفته اند از جهت

شبه بعرب و گفته اند اوراست عروض است مطوی موقوف یا مکشوف و مخبول مکشوف و اصلم مقصور

یا اصلم محذوف و هشت ضرب مطوی موقوف و مطوی مکشوف و مخبون مکشوف و مخبول مکشوف و اصلم مقصور

و اصلم محذوف و موقوف و مکشوف اگر گوئی ضرب اصلم نیز باشد چنانکه در وزن چهارم موجود

گوئیم آن نزد مصنف علام فرع مخبول مکشوف است که مسکن گردیده پس داخل است در آن نه چیزی

دیگر است و برده وزن آورده اند باین تفصیل اعروض مطوی موقوف یا مکشوف و ضرب مطوی

موقوف بر نیگو نیست چون نزنم دست بفتراک تو ✿ فر تو کسی نیست مرا دستگیر ✿ تقطیعش چو نزنم

مفتعلن دست بفت مفتعلن راک تو فاعلن فر تکسی مفتعلن نیست مرا مفتعلن دستگیر فاعلان ب عروض

همان مطوی موقوف یا مکشوف ضرب مطوی مکشوف و بحقیقت همان وزن اول است و علتش بارها

له و اگر ساکن شود ... نیز جایز است بوزن مفاعلن ... ۱۲ منه ... است

وضرب اصلم معنیش گفت معشوقه حالیکه قصد نکرده شده بود بقبول فحش بازمان بتحقیق رسانیدی آن فحش را
بگوشهای من یعنی هنوز کسی قصد بدگوئی نکرده بود که گفت بازمان از بدگوئی اسنوی گوید اسماعی بفتح همزه
وکسر آن هردو مروی شده است و شعر اَلنَّشْرُ مِسْكٌ وَالْوُجُوهُ دَنَانِيرُ وَاَطْرَافُ الْاَكُفِّ عَنَمْ ، باسکان تقطیعش
اَلنَّشْرُ مِسْ مستفعلن کُنْوَلْوُجُو مستفعلن هُدَنَا فعلن نِيرُ نُوَاطْ مستفعلن رافُلْاَكُفْ مستفعلن فِعَنَمْ فعلن عروض وضرب
هردو مخبول مکشوف است معنیش ریح طیبه معاشیق مثل بوی مشک است وروبهای شان در حسن مانند
دنانیر و انگشتان شان مانند شاخهای درخت خوب شامی است که خیلی نازک باشد و محلی در شرح
برده می آرد عنم بعین مهمله و نون درختیست که شاخهایش سرخ بود بدین تقدیر تشبیه انگشتان محنی باعتبار
حمرتش مناسب می نماید و گویند عنم نیز نام درخت حجازیست که ثمره اش سرخ باشد و سر انگشتان حنا زده
معاشیق را بآن تشبیه دهند پس محتمل که مراد از اطراف الاکف سرهای انگشتان و از عنم ثمره اش باشد
یعنی سرهای انگشتان شان مانند ثمرۀ عنم سرخ است و این بیت روافی است و بعضی بیت وافی عروض مخبول
مکشوف و ضرب اصلم نیز روایت کرده اند و آن اینست ع یَا اَيُّهَا الزَّارِي عَلَىٰ عُمَرٍ ، قَدْ قُلْتَ فِيهِ غَيْرَ مَا تَعْلَمُ ،
باسکان تقطیعش یا ایْیُهَزْ مستفعلن زاری علی مستفعلن عمرن فعلن قد قلت فی مستفعلن هِ غیر ما مستفعلن تعلم فعلن معنیش
ای عتاب کننده بر عمر تحقیق گفتی در حق آن چیزیکه نمیدانی آنرا و چون مصنف علام تابع خلیل است و
نزدش ضرب اصلم مسکن و فراحف مخبول مکشوف است پس اصلم داخل است دران لهذا جداگانه نشمرده آرے
اخفش و زجاج این هردو را جداگانه شمرند مثالش شعر يَنْضَحْنَ فِي حَافَاتِهَا بِالْاَبْوَالْ ، باسکان تقطیعش ینضحن فی
مستفعلن حافاتهی مستفعلن بلابوال مفعولان عروض وضرب یکی است تفسیرش گذشت و این موقوف است
معنیش میپرند ناقها بکنارهای فرج پیشاب ها را و در بعض نسخ حافاتها دیده شد یعنی باطراف خود ها یا روها
و در بعض روایات یوزغن بزا و غین معجمتین آمده از وزغت الناقة قطعت بولها دفعات و شعر يَا صَاحِبَيْ رَحْلِي
اَقِلَّا عَذْلِي ، تقطیعش یا صاحبی مستفعلن رحلی اقل مستفعلن لا عذلی مفعولن همچنانست یعنی عروض و
ضرب هردو یکی است و آن مکشوف است و معنیش ای هردو یاران بالان من ای همراهان سواری من کم
کنید ملامت مراد هردو وزن از مشطور است سکاکی گوید این شعر را مشطور رجز مقطوع العروض ازین جهت
محمول نمی سازند که مستلزم اسقاط یک حرف و یک حرکت باشد بخلاف مشطور سریع که دران اسقاط حرفی باشد
و بس چه حرکت تای مفعولات آن در غیر از دائره که آن مفروض محض است صورت ندارد پس حرکتش گویا
فی نفسه ساقط است و بطریق زحاف دیگر ارکان سوای عروض و ضرب مخبون و مطوی و مخبول روا داشته اند مگر
خبن و طی و خبل در هر مستفعلن روا بود و خبن در مفعولان و مفعولن خاص بود مگر در عروض و ضرب مسدس روا

میزان الافکار ۱۳۴۱

سریع

وزن شانزدهم ست و اگر مصراع مثنی بود مثنه سبب کم شود و سه سبب باقی ماند و آن وزن هفدهم ست و چون رکن آخر مسدس محذوف احذ و رکن آخر مربع محذوف نیز مثنی باشد تهمذا احتمال کمی پنج سبب و هفت و هشت سبب در اوزان این بحر واقع نشد و فرق میان اوزان مشترک که ازین سه بحر توان خواند یعنی هزج و رجز و رمل در مصراعهای دیگر در قصیده ظاهر شود یعنی چون رکنی در کدام مصراع یافته شود که مختص بیکی ازین بحور ثلثه بود درین حالت امتیاز حاصل گردد و همبرین بحور سه گانه قیاس در دیگر مواضع بحور مشترک الوزن من وجه کرده شود و متاخران را ذوقی خوش ست که برمل تقطیع توان کرد چون یک رکن مشکول بگیرند و یکی سالم تا بیتی از فعلات فاعلاتن بود چهار بار شانزدهش بیت بیت بچمن برای روزی سیه بهار شکن ✤ سر غمزه بجنبان صف روزگار شکن ✤ تقطیعش بچمن ب فعلات رای روزی فاعلاتن سیهب فعلات هار شکن فاعلاتن سر غمز فعلات ئی بجنبا فاعلاتن صف روز فعلات کار شکن فاعلاتن و ازین قبیل ست شعر مشهور نظیری ع تو بخویشتن چه کردی که بما کنی نظیری ✤ بجدا که وجب آمد ز تو احتراز کردن ✤ بیت بحور دائره مجتلبه و اوزان آن سریع این بحر هم مثل بحور سابقه در هر دو لغت مستعمل ست و اصلش در دائره مستفعلن مستفعلن مفعولات دو بار ست و وافی غیر تام و مشطور بکار دارند و آنرا در بنا بتازی دو عروض مطوی مکشوف یا مخبول مکشوف و موقوف یا مکشوف و شش ضرب ست مطوی موقوف و مطوی مکشوف و اصلم و مخبول مکشوف و موقوف و مکشوف و برشش وزن آمده اگر چه از ضرب شش در دو دوازده احتمال ممکن بود و ابیاتش آنست شعر ازمان سلمی لا یری مثلها ✤ الرادون فی شام ولا فی عراق ✤ باسکان تقطیعش ازمانس مستفعلن سلمی لایری مستفعلن مثلهر فاعلن راو نفی مستفعلن شامنو لا مستفعلن فی عراق فاعلان عروض مطوی مکشوف ست و ضرب مطوی موقوف معنیش زمانهای معشوقه سلمی نمی بینند آنها را در حسن و خوبی بینندگان در شام و عراق وجه تخصیص شام و عراق شهرت هر دو در خوبی و نزاهت ست ب شعر هاج الهوی رسم بذات الغضا ✤ مخلولق مستعجم محول ✤ باشباع تقطیعش هاجلهوا مستفعلن رسمبذا مستفعلن تلغضا فاعلن مخلولقن مستفعلن مستعجمن مستفعلن محولو فاعلن عروض و ضرب مطوی مکشوف ست معنیش بر انگیخت عشق را نشان خانها که در موضع ذات الغضاست و آن نشان کهنه و ساکت و یا ریگ توده گردیده سال گذشته یا منقلب الاحوال غضا بالفتح نام درختیست و ذات الغضا جائیکه دران غضا باشد مخلولق بکسر لام ثانی کهنه مستعجم ساکت و عجمه گردنده یعنی ریگ توده محول بکسر واو صاحب حول یعنی آنکه بر وی یک سال گذشته باشد کذا فی الصحاح و نزد بعضی محول بمعنی چیزیکه بر وی احوال گذشته باشد ج شعر قالت ولم تقصد لقیل الخنا ✤ مهلا فقد ابلغت اسماعی ✤ قالتولم مستفعلن تقصد لقی مستفعلن للخنا فاعلن مهلنفقد مستفعلن ابلغتاس مستفعلن ماعی فعلن عروض همچنان ست مطوی مکشوف

بیت اگر ایدون که همی دانش ورزی ٭ ز همه خلق نکو نامی یابی ٭ تقطیعش اگر ای دو فعلاتن کهمی دا فعلاتن نشور
مفعولن زهمه خل فعلاتن قنکو نا فعلاتن می یابی مفعولن واین وزن را اتفاق آن نیست که فرو گیرند چه مسکن
وزن گذشته است زیراکه مفعولن مسکن اصلش فعلاتن است ٭ عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف وضرب
مخبون مقصور بر اینگونه بیت دلم از عشق تو شد خسته و ریش ٭ تو مکن جور برین عاشق خویش ٭ تقطیعش دلمز عش
فعلاتن قتشد خس فعلاتن تا و ریش فعلان تمکن جو فعلاتن ربرین عا فعلاتن شق خیش فعلان ٭ عروض همان فعلان
یا فعلن وضرب مخبون محذوف وبتحقیقت همان است کما عرفت مرا باید عروض همان فعلان یا فعلن وضرب
مخبون محذوف مسکن و عروضیان این ضرب را ابتر گویند بسهو زیراکه چنین درینجا لازم است و در ابتر قطع وحذف
باشد وآن در مخبون گنجایش ندارد تا فعلن بسکون عین شود آری وزن ابتر ومخبون محذوف مسکن واحد است
لیکن علت غیر آنست چه از ابتر اصل رکن فاعلن بسکون لام شود واز مخبون محذوف مسکن فعلا و هر دو
راجع بفعلن گردد واین وزن را هم استحقاق انفراد نیست چه مسکن وزن اول است ٭ مربعات ٭
عروض مخبون معری یا مسبغ وضرب مخبون مسبغ بر اینگونه بیت سخن من که رساند بر آن ماه دلارام ٭
تقطیعش سخنمن فعلاتن کرساند فعلاتن برا ما فعلاتن هدلارام فعلیان یو هر دو معری وحکمش همانست
که حکم مسبغ است کما مر غیر مرة ومثنی نیز بر اینگونه بیت ره شادیم به بستی ٭ قوله شادیم بسکون یای مثناة
تحتانی و میم اما میم در مصرع ثانی معتبر است و عند التقطیع حرکت یابد تقطیعش ره شادی فعلاتن مبستی فعلاتن
وبتحقیقت این اوزان هفده گانه عائد با هشت وزن است زیراکه بعد از اسقاط وزن دوم وچهارم وپنجم وهفتم
ودهم ویازدهم وسیزدهم وچهاردهم وشانزدهم بسبب اتحاد هر یک با وزن سابقه هشت وزن باقی می ماند
وآنچه عروض یا ضرب فعول یا فعل یا فاع یا فع است متروک است ومقصور ومحذوف مقبول تر از دیگرها است و
تسکین اوسط متحرکات ثلثه که از خبن بروی کار آمده همه جا استعمال کنند وبا غیر مسکن خلط کنند یعنی مفعولن را
بازای فعلاتن آرند وچون همه مسکن بود بیت از اسباب بود وبس چنانکه در هزج گفته آمد و اینجا ده وزن مثنوی
بر خیزد وتفاصیل وجدا کردن یک یک سبب خفیف ومصراع اطول از دوازده سبب موافق هزج در خرد مصراع
اقصر از سه سبب خاصه باین بحر واین غریب تر است از آنچه در هزج گفتیم که کوتاه ترین مصراع از پنج سبب بود و هشت
وزن بر خیزد ووجه ده وزن ازین جهت بر خیزد که مصراع مثمن از همه ارکان مخبون مسکن راجع بچهار مفعولن گردد واین
وزن اول است ووزن دوم نیز همین اگر رکن آخرش محذوف شود یک سبب کم گردد وآن وزن چهارم وپنجم است و
در مصرع مسدس سه سبب کم شود وآن در وزن دهم ویازدهم ممکن است تا اگر رکن آخرش محذوف شود
چهار سبب کم گردد وآن در وزن سیزدهم وچهاردهم باشد تا اگر مصراع مربع بود شش سبب کم بود وآن

فعلاتن یا مدن ضرب مخبون محذوف مسکن و عروضیان این ضرب را ابتر میخوانند و خطا ست زیرا که خبن درینجا لازم است
و ابتر محذوف مقطوع بود پس خبن در ان گنجایش ندارد آری مخبون محذوف مسکن و ابتر در لفظ متحد اگر
اول بغیر نقل فعلن بود و ثانی از فاعل بسکون لام منقول شود مثالش شعر نکشم جور کسی کو ز وفا دور بود +
ندهم دل بکسی کو نکند دلداری + تقطیعش نکشم جو فعلاتن ر کسی کو فعلاتن ز وفا دو فعلاتن ر بود فعلن ندهم دل
فعلاتن بکسی کو فعلاتن نکند دل فعلاتن داری فعلن و گاهی هر دو مخبون محذوف مسکن باشد مثالش بیت
عاشق از طعنهٔ اغیار چه پروا دارد + آتش از سرزنش خار چه پروا دارد + مگر اینجا صدر و ابتدا سالم ست و اگر
ضرب مخبون مقصور مسکن باشد یعنی فعلان بسکون عین حکمش همین توان بود یعنی آنچه حکم مخبون محذوف
مسکن ست که زیادت یک ساکن متغیر وزن نیست این وزن نیز هم استحقاق انفراد از وزن چهارم ندارد چه تفاوت
با وزن گذشته جز بسبب قافیه و تسکین یا تحریک نیست اما من حیث الوزن که اینجا کلام درنست از یادت
حرکت موجب اختلاف نیست و عروض همان مخبون مقصور یا مخبون محذوف و ضرب محذوف مقطوع مخبون
مثالش بیت اگر امین شود ای جان من اندر ره فراق + همه جور من از عشق تو خوش شنودمی + تقطیعش
اگر امین فعلاتن شود ایجا فعلاتن نمن اندر فعلاتن ره فراق فعلان همه جو فعلاتن ر من از عش فعلاتن ق تو خوش شنو فعلاتن
دمی فعل و ضرب محذوف اعرج مخبون که فعول بود همین حکم دارد یعنی حکم محذوف مقطوع مخبون که فعل است
زیرا که تفاوت آن برین بقدر یک ساکن است و عروض محذوف مقطوع مخبون یا محذوف اعرج مخبون و ضرب
محذوف اعرج مخبون بدینگونه بیت ندهد نیز تو دل شمعی تا زید + چو یکی از آتشی بکشی ای نگار هم شمع است بیت
و در بعضی رسائل بشری بجای شمعی دیده شد تقطیعش ندهد نی فعلاتن ز تو دل فعلاتن شمعی تا فعلاتن زید فعل یکی را
فعلاتن بکشی بی فعلاتن کشی ای فعلاتن نگار فعول و اگر عروض همان محذوف مقطوع مخبون یا محذوف اعرج مخبون باشد
یا ضرب مخبون محذوف مقطوع همچنین بود ای وزن سابق بود چه فعل و فعول حکم واحد دارد ح عروض محذوف
مطموس یا محذوف اعدامی فاع یا فع و ضرب محذوف مطموس بدینگونه بیت دهن کوچکت چون تنگ دل
عاشق + نه که چون حقهٔ آگنده بمروارید + تقطیعش دهنکو فعلاتن چکت چو تن فعلاتن گدلیعا فعلاتن شق نع تکه چو حق
فعلاتن حقهٔ آگن فعلاتن ده بمروا فعلاتن رید فاع و اگر عروض همان فاع یا فع بود یا ضرب محذوف اخذ مخبون
باشد که وزن سابق ست مسدسات ط عروض مخبون مسبغ یا مخبون معری یعنی فعلیان و فعلاتن و ضرب
مخبون مسبغ می عروض و ضرب مخبون معری بدینگونه بیت طرب انگیز دمی او بصبوحی که حریف است
و بهار ست و جوانی + تقطیعش طربنگی فعلاتن زدمیا و فعلاتن بصبوحی فعلاتن که حریفس فعلاتن تبهارس
فعلاتن تجوانی فعلاتن و این هر دو یعنی نهم و دهم یک وزن ست یا عروض مخبون مشعث و ضرب مشعث بدینگونه

شاید جواز او این وجود سالم اگرچه جواز آبود دلیل ست بر ان که ارکان سداسی ارکان اصلی نیست در دایره و فروع
سباعی اند یعنی بیشتر ارکان سداسی باشد و آن فعلاتن بود و چون یک رکن سباعی یافته شد یعنی فاعلاتن و
از سباعی بزحاف خبن سداسی توان ساخت نه بالعکس پس معلوم شد که اصل سداسی در دایره سباعی ست
و عروضیان گفته اند این بحر رمل مخبون را پنج عروض مخبون یا مشعث و مخبون مقصور یا مخبون محذوف و محذوف
مقطوع مخبون یا محذوف اعرج مخبون و محذوف مطموس یا محذوف احذ و مخبون مسبغ یا معری و ده ضرب
ست مخبون و مشعث و مخبون مقصور و مخبون محذوف و مخبون محذوف مسکن و محذوف مقطوع مخبون
و محذوف اعرج مخبون و محذوف مطموس و محذوف احذ و مخبون مسبغ و بر هر هفده وزن آمده است
هشت مثمن و شش مسدس و دو مربع و یکی مثنی اگرچه باحتمالات عقلیه در هر چهار پنجاه باشد باین تفصیل
مثمنات اعروض و ضرب هر دو مخبون مثالش شعر چلنم هرچه کنم با تو نمیدار چو سودم + بجز آن حیله
ندارم که ز عشقت بگریزم + بر تقطیع فعلاتن تمام میشود پس این مثال همه ارکان مخبون ست اما مثال
صدر سالم و باقی مخبون سعدی راست بیت گفته بودم چو بیائی غم دل با تو بگویم + چه بگویم که غم از دل
برود چون تو بیائی + و مخفی نماند که اگر همه ارکان این بحر مخبون باشد به بحر کامل مقطوع مشتبه گردد چه کرش بعد
قطع متفاعل بسکون دوم ماند و بفعلاتن منقول شود آری از رمل بهتر بود نسبت کامل از جهت عدم نقل و ان
نه در بین و بعضی از فصحای عجم این وزن را از شانزده رکن بنا کرده اند مثل خواجه عصمت الله بخاری که میفرماید
بیت رنگ رخسار و در گوش و خط و قد و خد عارض و خال لبت ای سرو پری روی سمن بر به شفق و
کوکب و شام و سحر و طوبی و گلزار بهشت سنبل و هلال و حرف چشمه کوثر + و این را او امثالش را عوام هند و ستان
بحر طویل نامند کذا فی الحدائق ب عروض مخبون یا مشعث و ضرب مشعث مثالش بیت بدو رخ ماه تمامی
بدو زلفک چو عبیری + بدو لب شکر و قندی بدو چشمک بادامی + همه ارکانش مخبون ست الا ضرب
مفعولن آمده و این وزن را استحقاق آن نیست که وزن مفرد کنند یعنی جداگانه قرار دهند چه مسکن ع زن اول
یعنی اگر از فعلاتن اوسط متحرکات را ساکن کنند بر وزن مفعولن شود ج عروض مخبون مقصور یا مخبون محذوف
و ضرب مخبون مقصور مثالش بیت منم از عشق تهی مانده به تیمار و بدرو + که برخ ماه تمام ست و بدل سنگ رخام
تقطیعش منم از عش فعلاتن ق تهی من فعلاتن د بتیما فعلاتن ر بدرو فعلان که برخ ما فعلاتن ه تمامس فعلاتن ت بدل سن فعلاتن گ رخام
فعلان هر دو مخبون مقصور ست رخام بالضم سنگ سخت مثال صدر و ابتدا سالم بیت مردمان عیب
کنندم که چرا دل بتو دادم + باید اول بتو گفتن که چنین خوب چرائی + د عروض همان مخبون مقصور
یا مخبون محذوف و ضرب مخبون محذوف در حقیقت همان وزن سوم ست ه عروض همان

مفعولن مانند شعث گردد واز دو شعث چنین باشد مثالش شعر چند باشم هم بدینسان بیچاره + گشته شادی بر
دل من آواره + تقطیعش چند باشم فاعلاتن هم بدینسا فعلاتن بیچاره مفعولن گشته شادی فاعلاتن زد بمن
فاعلاتن آواره مفعولن چار عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور پ عروض همان مقصور یا محذوف وضرب
محذوف وهر دو یکیست مثالش شعر صابری تا کی کنم در عشق تو + راز پنهانی کنون پیدا کنم + و در بعض نسخ بجای
در عشق تو با درد عشق و دیده شد تقطیعش صابری تا فاعلاتن کی کنم در فاعلاتن عشق تو فاعلن راز پنها فاعلاتن نی
کنون پی فاعلاتن دا کنم فاعلن و اگر عروض و ضرب فعول و فعل و فاع و فع کنند از حد تقطیع توان کرد زیرا که فاعلاتن
فاعلاتن فعول بروزن فاعلاتن فاعلن فاعلان و فاعلاتن فاعلاتن فعل بروزن فاعلاتن فاعلن فاعلن در
فاعلاتن فاعلاتن فاع بروزن فاعلاتن فاعلن فعلان و فاعلاتن فاعلاتن فع بروزن فاعلاتن فاعلن فعلن شود
و همه از حد بیرون است اما مخفی نماند که فعلان اگرچه بسکون فعلان مخبون مقصور فاعلاتن است لیکن وقوعش در حد از کلام
مصنف هم ثابت نشده آری بوقوعش ای مخبون مقصور در رمل تصریح ساخته واز آنجمله مستعمل از مسدسات نیز دو یک
شاخ ازان چهارم و پنجم است مربعات پ عروض سالم و ضرب مسبغ یا هر دو سالم و هر دو یکی از نست مثالش
بیت خوبرو یا دلبرا یا چون که با جا گر نسازی + مراد از جا گر ذات قائل است بر چهار فاعلاتن تمام میشود
پ عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور پ عروض همان مقصور یا محذوف و ضرب محذوف و هر دو یک درست
لهذا بر یک مثال اکتفا کرده مثالش شعر هر که بدخواهد ترا از مردمی هست او بری + تقطیعش هر که بد خوا فاعلاتن هد ترا از
فاعلاتن مردمی هس فاعلاتن تو بری فاعلن مخفی نماند که درین مثال عروض سالم و ضرب محذوف است نه عروض
مقصور یا محذوف و ضرب محذوف چنانکه مصنف علام فرموده پس شاید درین مثال تصرف ناسخین واقع شده واگر
در مثال مذکور چنین گویند بیت هر که بدخواهد ترا از آدمیست او بری + مطابق ممثل له گردد واگر گوئی عروضش هد ترا
بروزن فاعلن محذوف است و کلمه از در ابتدای مصرع ثانی خزم است که در وزن اعتبار ندارد گوئیم خزم در کار سی
بر دو حرف نیاید مهند مصنف علام در فصل هشتم می آرد در هیچ موضع مثالش نیاوردیم و این اوزان تتمه مثمن آید
و حال ایشان همچنانست که در هزج گفته شد و اگر رکن آخر فعول یا فعل یا فاع یا فع کنند بیت را مصرع
نتوان گفت زیرا که رکن دوم چنان واقع نمی شود تا قافیه متصور شود و تصریح بران مترتب گردد و معقد
شود که عروضش به پیدا از بیت متنبی نیز مثالش شعر آفتابی مشکبوئی + بروزن فاعلاتن فاعلاتن و
بحقیقت این اوزان هفده گانه همه ده است بجهت اتحاد و هر یک از وزن سوم و پنجم و هفتم و نهم و دوازدهم
و چهاردهم و شانزدهم با وزن سابق خود دو شدند اول از آنجمله سه وزن است مثمن و مسدس و مربع سالم رمل مثمن مخبون
مثمن سالم شائع‌تر است رمل مخبون همه ارکان و مخبون آید و چو باخر رکن اول یعنی صدر یا صدر و ابتدا هر دو که سالم

عروض مقصور بیت گفتیم خاک در هر چه بیداری بخشیم + گریه چشم جراحت کرد درمان می کنم + مثال
هر دو محذوف بیت زود به کردم من بصبر داغ خویش را + اول شب می کشد غلس چراغ خویش را
د عروض محذوف اعرج مخبون یا محذوف مقطوع مخبون و ضرب محذوف اعرج مخبون بر نیکو به بیت
تا کی از هجران نگارا چند باشم بدرد + سنگ و آهن نیستم من چند باشم صبور + یعنی تا کجا از جدائی تو در دناک
باشم و آنچه در بعض نسخ بدرد یعنی بعد واقع شده از تصرف ناسخین بیت که بقصد تقفیه صبور ساخته اند اما با عتبار
معنی لفظ هجران معنی از انست تقطیعش تا کیز هج فاعلاتن ران نگارا فاعلاتن چند باشم فاعلاتن بدر و فعول سنگ
و آهن فاعلاتن نیستم من فاعلاتن چند باشم فاعلاتن صبور فعول ه عروض همان و ضرب محذوف مقطوع مخبون
بر نیکو به بیت با تو خوبی کرد خواهم گر تو خوبی کنی + ور تو زشتی کرد خواهی با تو زشتی کنم تقطیعش با تو خوبی فاعلاتن
کرد خواهم فاعلاتن گر تو خوبی فاعلاتن کنی فعل ور تو زشتی فاعلاتن کرد خواهی فاعلاتن با تو زشتی فاعلاتن کنم فعل و قوله
کرد خواهم و کرد خواهی قلب خواهم کرد و خواهی کرد است و عروض محذوف مطموس یا محذوف احذ و ضرب محذوف
مطموس مثالش بیت کار خویش از جا کر خود از چه داری راز + کار خویش ار راز داری از سخن چین دار
تقطیعش کار خویش فاعلاتن جا کر خود فاعلاتن از چه داری فاعلاتن راز فاع کار خویش فاعلاتن ار راز دار
فاعلاتن از سخن چی فاعلاتن دار فاع عروض و ضرب محذوف مطموس و باقی ارکان سالم قوله ار راز دار
ای اگر مخفی داری یعنی کار خود از چه سبب از جاکر خود مخفی میداری اگر خواهی که مخفی کنی باری از سخن چین
مخفی دار ز عروض همان یعنی محذوف مطموس یا محذوف احذ و ضرب محذوف احذ مثالش بیت مرد دانا
راز دانا یار باید خوب + گر تو دانائی ترا هم یار دانا به یعنی مرد دانا را خوب دانا یاری باید تقطیعش مرد دانا
فاعلاتن راز دانا فاعلاتن یار باید فاعلاتن خوب فاع گر تو دانا فاعلاتن ئی ترا هم فاعلاتن یار دانا فاعلاتن
به فع و این چهار وزن اخیر به نزدیک متاخران مهجور است مسدسات ح عروض سالم و ضرب مسبغ
مثالش شعر ای نگارا گر تو نیکو تر نه بینم + عاجز اند از صورت صورت نگاران + ای نگارا فاعلاتن گر تو نیکو فاعلاتن
تر نه بینم فاعلاتن عاجز اند از فاعلاتن صورت صو فاعلاتن رت نگاران فاعلیان ط عروض و ضرب هر دو سالم و همان است
که وزن اول مسدسات است و وجهش بار ها مذکور شده ی عروض سالم یا مشعث و ضرب مشعث مثالش بیت
چند باشد نیک خواهت حفت اند و چند باشد دو ستدارت بازاری + ای خوار و ذلیل تقطیعش چند باشد فاعلاتن
نیکخواهت فاعلاتن جفت انده فاعلاتن چند باشد فاعلاتن دو ستدارت فاعلاتن بازاری مفعولن قوله
عروض سالم یا مشعث شعر بر اتحاد وزن سالم و مشعث است و این محل تامل است چه ظاهرا فاعلاتن یا مفعولن
متحد الوزن نیست از هر دو نوع مخبون ممکن الاتحاد است زیرا که چون در فعلاتن تسکین اوسط جائز دارند

ومیان نون رکن اول و دوم والف که بقای رکن دوم وسوم محیط باشد یعنی بعد آن واقع شود معاقبه باشد
دارکان باین سبب صدر یا عجز یا طرفین یا بری شوند چنانکه گفته آمده است یعنی بسبب معاقبه چه در ان
حذف ساکن سبب و ابقای آن هر دو روا باشد وگاهی خبن وقصر جمع شود مثالش بیت اَضْحَتْ
کِسْرٰی وَمُسِیْ قَیْصَرٌ + مُتَلَقِّمَیْنِ ذُوْدِنَہْ بَابُ حَدِیْدٍ تقطیعش صحیح ابکس فاعلاتن را واسی فاعلاتن قیصرن فاعلن
متلقمین فاعلاتن دونهی با فاعلاتن بحدید فعلان عروض محذوف وضرب مخبون مقصور است و باقی ارکان
سالم معنیش صبح گزارد پادشاه فارس وشام گزارد پادشاه روم حالیکه مسدود ماند نزد هر یک دروازه
موضع حدید وگاهی خبن با تشعیث بهم آید مثالش شِعْرٌ وَاضْحَاتٌ فَارِسِیَّاتٌ + وَاُدُمٌ عَرَبِیَّاتٌ + با سکان
تقطیعش و اضحاتن فاعلاتن فارسی یا فاعلاتن تنواد من فاعلاتن عربیات فعلیان عروض محذوف
وضرب مخبون مسبغ معنیش شتران سپید فارسی وگندم گون عربی و اتا بپارسی این بحر مثمن باشد و دو نوع
آید سالم ومخبون وبعضی عروضیان هر یک را بحری دیگر شمرند و هر یکی و اسی ومخبر ومشطور ومنهوک یعنی
مثمن ومسدس ومربع ومثنی آورده اند وجمله را هشت عروض وچهارده ضرب آورده اند وگفته اند ربیعی وچهار
وزنست یعنی هفده سالم وهفده مخبون رمل سالم عروضیان این نوع را پنج عروض سالم ومقصور
یا محذوف ومحذوف اعرج مخبون یا محذوف مقطوع مخبون ومحذوف مطموس یا محذوف احذ ومشعث ونه ضرب
آورده اند سالم ومقصور ومحذوف ومحذوف اعرج مخبون ومحذوف مقطوع مخبون ومحذوف مطموس و
محذوف احذ ومسبغ ومشعث اگر گوئی سالم پنج عروض ونه ضرب دارد ومخبون را پنج عروض وده ضرب است چنانکه
بیاید ومجموع این هر دو هشت عروض وچهارده ضرب نمی شود چنانکه مصنف فرموده گوئیم بعد حذف مکررات
هر دو قسم قدر مذکور باقی می ماند فتعرف وگفته اند هفده وزنست هفت مثمن وپنج مسدس وچهار مربع ویکی
مثنی مثمنات ا عروض وضرب هر دو سالم مثالش بیت چند گریم چند نالم چند باشم جفت انده + بیست
گوئی ماه روئی مرمرازین غم رهائی + قوله جفت انده یعنی ملازم اندوه چه انده مخفف اندوه است قوله ماهروئی بیای
نسبت بحذف حرف ندا و در بعض نسخ ماهرویا دیده شد ومعنی ظاهر است تقطیعش چند گریم فاعلاتن چند نالم
فاعلاتن چند باشم فاعلاتن جفت انده فاعلاتن بیگوئی فاعلاتن ماهروئی فاعلاتن مرمرازین فاعلاتن
غم رهائی فاعلاتن ب عروض مقصور یا محذوف وضرب مقصور مثالش بیت مرمرا از جان ودل چیزی
گرامی تر نبود + دل بدادم روز رحلت جان دهم روز فراق + تقطیعش مرمرا از فاعلاتن جان ودل چی
فاعلاتن زی گرامی فاعلاتن تر نبود فاعلان دل بدادم فاعلاتن روز رحلت فاعلاتن جان دهم رو فاعلاتن
زی فراق فاعلان ج عروض همان یعنی مقصور یا محذوف وضرب محذوف وبحقیقت همان وزنست مثالش

۱۳۹

فاعلاتن بعسفان فاعلیان عروض سالم وضرب مشعث ست معنیش ای دو رفیقان من باستید و خبر گیرید آثار خانهٔ معشوقه را که در عسفان ست و در بعض نسخ بجای رسمار ربعا بمعنی منزل و مکان نیز دیده شد عسفان بالضم موضعی ست بفاصلهٔ دو مرحله از مکهٔ معظمه جانب مدینه ؏ شعر مقفرات دارسات ؞ مثل آیات الزبور باشباع بر چهار رفاعلاتن تمام حشو و هر دو سالم ست زبور بالضم جمع زبر بالکسر بمعنی کتاب و زبور بالفتح نیز بمعنی کتاب ست و نام کتاب داود علیه السلام معنیش این خانها خالی و کهنه مثل نشانهای نقوش کتابها یا کتاب ست در دلالت بر کاتب یعنی همچنانکه نقوش کتاب بر کاتب دلالت میکند مکانات خالی بر ساکنانش دلالت دارد و قطعهٔ لفظ آیات الزبور مخفی نیست و شعر ما لما قرت به العینان من هذا ثمن ؞ بسکون تقطیعش ما لما قرفاعلاتن بهلعی فاعلاتن نامنها فاعلاتن ذا ثمن فاعلن عروض سالم و ضرب محذوف ست معنیش چیست برای چیزی که خنک شد بآن هر دو چشم از این معشوق قیمت و در بعض نسخ الثمن معرف باللام دیده شد و اصل کلام اینست ما الثمن لما قرت به العینان من هذا و این هر سه مجزوست زجاج مربعش را وزن رابع یعنی هر دو محذوف از اشعار جاهلیت نیز آورده مثالش شعر یا بکر لا تنشروا لی کلیبا ؞ یا بکر این این الفرار ؞ چنانکه در مدید گذشت و بهرامی امثالش را از مدید مشطور می گوید اما خلیل در هر دو جا نیاورده و اما زحافش در ارکان فاعلاتن و فاعلن و فاعلان و فاعلیان خبن و کف و شکل و در هر فاعلاتن روا بود دیگر آنچه در ضرب افتد در آن کف و شکل روا نبود اسنوی در نهایة الراغب گوید در عروض سالم خبن و کف و شکل روا بود و در عروض محذوف کف و شکل روا نبود مگر خبن جایز ست و خبن در آن حسن ست و کف صالح و شکل قبیح ست مثال خبن بیت و اذا راية مجد رفعت ؞ نهض الصلت الیها فحواها ؞ تقطیعش و اذا را فعلاتن تیمجدن فعلاتن رفعت فعلن نهض الصل فعلاتن تالیها فعلاتن فحواها فعلاتن عروض مخبون محذوف ست و باقی مخبون معنیش و هرگاه نیزهٔ بزرگی بلند کرده شود بر بهیمد مرد ملت بجانبش پس در میگیرد آن را صلت نام مردیست و مرد چالاک کارگذار و در این شعر بجای رایه مجد رایه مجد و غایة مجد نیز نقل کرده اند و معنی ظاهر ست مثال کف بیت لیس کل من اراد حاجة ؞ ثم جد فی طلابها قضاها ؞ تقطیعش لیس کل فاعلات من اراد فاعلات حاجتن فاعلن ثم جد فاعلات فی طلاب فاعلات ها قضاها فاعلاتن عروض محذوف ست و ضرب سالم و باقی ارکان مکفوف معنیش نیست هر کسیکه خواهد حاجتی را پس کوشش کند در طلبش تمام کند و برسد آن را یعنی ترتب علت غائی بر هر فعل لازم نیست طلاب بالکسر مصدر مفاعله است بمعنی طلب مثال شکل شعر ان سعدا بطل ممارس ؞ صابر محتسب لما اصابه ؞ بامکان تقطیعش ان سعدن فاعلاتن بطلنم فعلات مارسن فاعلن صابرن فاعلاتن محتسبن فعلات ما اصابه فاعلاتن حشو مشکول ست و عروض محذوف و باقی سالم معنیش تحقیق سعد شجاعی ست مشاق و صابر طلب کنندهٔ اجر بمصیبتی که او را میرسد

حاجت باین تطویل لاطائل نیست وقد سبق رمل واین بحر هم مثل رجز و هزج بتازی
و هم بپارسی مستعمل ست واصلش بتازی در دائره فاعلاتن شش بار باشد و در بنا دائی غیر تام
و مجزو بکار دارند واورا دو عروض محذوف و سالم و چهار ضرب بود سالم و مقصور و محذوف و حنج در شش
وزن آید سه وافی و سه مجزو و بیتهایش نیست شعر اَبلِغ النعمانَ عنّی مالکاً + انّه قد طالَ حَبسی و انتظاری
تقطیعش ابلغن نع فاعلاتن مانعن فی فاعلاتن مالکن فاعلن انهو قد فاعلاتن طالحبسی فاعلاتن
و نتظاری فاعلاتن عروض محذوف و ضرب سالم ست و بعضی عروضیان این بیت را مثال مقصور الضرب
آورده اند و نتظار بدون زیادت یای متکلم نقل کرده اند معنیش برسان نعمان که از جانب من رسانیدن این معنی که تحقیق
دراز شد حبس و انتظار من مالک بضم لام مصدر ست یعنی ابلاغ و اگر عروض سالم کنند خلیل آنرا نیز خوانده بجهت تمامیت
ارکان اما مستعمل نیست سکاکی گوید وانچه ابو الطیب متنبی درین بیت سالم آورده شعر انما بدر بن عمار سحاب +
هطل فیه ثواب و عقاب + قول مستحدث و جدید یعنی مخالف قول قدماست پس اعتبار نشاید در قسم محذوف
گوید سالم بودن عروض درین شعر بجهت تصریع ست که دران عروض را تابع ضرب می نمایند اگرچه فی نفسها
استحقاق آن ندشته باشد همچنانکه عروض مقبوض طویل را عند التصریع سالم می نمایند فلا باس بقول المتنبی
ولا غبار علیه شعر مثل سحق البرد عفّی بعدک + القطر مغناه و تاویب الشمال + بالاسکان تقطیعش مثل سحق
فاعلاتن لبرد عففا فاعلاتن بعدکل فاعلن قطر مغنا فاعلاتن هو و تا دی فاعلاتن بش شمال فاعلان عروض
محذوف و ضرب مقصور ست و بعضی عروضیان این شعر را مثال ضرب سالم آورده اند معنیش مثل کهنه چادر نابود کرد
بعد تو باران منزل ورا و گردش باد شمال تمام روز یعنی این دو چیز ای باران و باد مکانش را بر باد ساخت
سحق بالفتح بمعنی منسحق یعنی کهنه فرسوده صفت برد ست که برد تقدم یافته و بجانبش مضاف گردید
عفی ماضی معروف از تعفیه است بمعنی نابود کردن و قطر باران و مغنی منزل آباد دان و تاویب بو او گردش
باد همه روز و شمال بالفتح باد شمال ج شعر قالت الخنساء لمّا جِئتها + شاب رأسی بعدَ هذا و اشتهب
باسکان تقطیعش قالتلخن فاعلاتن ساء لما فاعلاتن جئتها فاعلن شاب راسی فاعلاتن بعد ها ذا فاعلاتن
وشتهب فاعلن عروض و ضرب هر دو محذوف ست معنیش گفت خنسا هرگاه آمدمش که سپید شد سر من بعد این
و غالب شد سپیدی موی آن بر سیاهی شاعری گوید هرگاه نزد خنسا رسیدم خنسا این قول گفت و مراد از
ذوات حاکی ست و در بعض نسخ چنین یافته شد شاب بعدی راس هذا و معنیش ظاهر و بلیغ ست الا شتهاب
غالب آمدن سپیدی بر سیاهی خنسا نام زنی و نام شاعره ایست صاحب دیوان و این هر سه وافیست
شعر یا خلیلیّ اربعا و استخبرا + رسماً بعسفان ثم + باسکان تقطیعش یا خلیلی فاعلاتن بربعا وس فاعلاتن تخبرر

۲۷

مولوی محمد مظفر علی سلمه

بر حقیقت تو عیب نتواند کرد بخوف آنکه تا نشود که تو رگ نجابتش از بیخ بر بکنی تقطیعش دست کسی مفتعلن بر بعد
مفتعلن بنتا خهو مفاعلن وهمی بیت تو مفتعلن تا رگ بیخ مفتعلن بی بیت او مفتعلن ز بیخ بن مفاعلن بر بکنی مفتعلن
چون رکن سوم مصراع اول مخبون آورده نظیرش از مصراع دوم هم بجهت تناسب مخبون آورده و در باقی
قصیده هیچ رکن مخبون نیست و اینچنین اختلاف بسیار نشاید که استعمال کنند اما در صورت عدم تناسب عیب نزاند
شمرند مثل این بیت درد مرا چاره بکن که من بدرد تو خوشم + گه بکشی و گه کشی ز حکم تو سر نکشم + بر وزن مفتعلن مفتعلن
مفاعلن مفاعلن مفتعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن اگر با اظهار واو تو در مصرع اول خوانده شود و بعضی از شاعران
مخبون و مطوی با یکدیگر تالیف کنند و بیتی از مفاعلن مفتعلن چهار بار یا بر عکس یعنی مفتعلن مفاعلن چهار
بار بکار دارند و خوش باشد مثال اول شعر ز نیکوان لطف و کرم سزا تر از جور و ستم + مدار از ین بیش بغم
دل مرا ماه رخا + تقطیعش ز نیکوا مفاعلن لطف کرم مفتعلن سزا ترز مفاعلن جور ستم مفتعلن مدار از مفاعلن
بیش بغم مفتعلن دلی مرا مفاعلن ماه رخا مفتعلن مثال ثانی بیت ای ز تو کوه کوه غم بر دل مبتلای من +
نیست مراد خاطرت جز غم و جز بلای من + بر وزن مفتعلن مفاعلن چهار بار عروض و ضرب مقطوع شعر سرو
نگویمت که او نیست بدین رعنائی + ماه نخوانمت که او نیست بدین زیبائی + بر وزن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفعولن
دو بار و اگر جائی بنا در این ترتیب بگردد عذر خواهند چنانکه خاقانی گوید در قصیده که ترتیب دوم گفته بیت
کیسه هنوز فربه است با تو ازین قوی دلم + چاره چه خاقانی اگر کیسه رسد بلاغری + تقطیعش کیسه هنو مفتعلن
ز فربه است مفاعلن با تو ازین مفتعلن قوی دلم مفاعلن چاره چه خا مفتعلن قانی اگر مفتعلن کیسه رسد مفتعلن بلاغری مفاعلن که لقب
بموضع نقب مفتعلن دو باره شد + بحر ز قاعده نشد تا تو بهانه آوری + بر وزن مفتعلن مفاعلن چهار بار و مراد از
اینجا خاقانی است شاعر عذر مینماید که درین وزن جائیکه لفظ خاقانی مذکور است لفظ مفتعلن بار دوم آمده لیکن از
وزن بحر خروج لازم نیامده پس عذر مذکور جبر کسر مذکور ساخته مثال مسدس مطوی مخبون بیت اگر برید دل
من مای ز هوای تو + کو دگری که دل دهم بجای تو + بر وزن مفتعلن مفاعلن دو بار و عبد الواسع جبلی
این بحر را شانزده رکنی سالم آورده و این بیت از انست رباعی دارم ز بس خیز رنگ او + دل چون دهان
تنگ او + آه از دل چون سنگ او + و ز نازو صلح و جنگ او + تا کی چو زیر چنگ او + زاری کنم در چنگ او +
نور عارض گلرنگ او + چون گل دریده پیرهن + و بعضی عروضیان مثال مرفل این بحر نقل کنند که در عروض و
ضرب یک ساکنی زائد بر مرفیل بود و آن اینست شعر مشتاب چندین ای پریزاد + بر کشتن عشاق بیداد +
بر وزن مستفعلن مستفعلاتان و این زیادت را تطویل می نامند و رکن متضمن زیادت را مطول نامند
لیکن مخفی نماند که بیت مذکور را از مسدس اخذ مقصور بر وزن مستفعلن فاع مے توانند پس

اشله مخبون مسدس وغیره برین قیاس مثال مسدس مخبون بیت کنون که گردد از بهار خوش هوا + فزون
شود هر دل اندرون هوا + وعلی هذا القیاس رجز مطوی همه ارکان مطوی بود عروضیان بانزای هر نه یعنی
از سالم مثمن وغیر آن یعنی همه ارکان مطوی گویند ومرفل را هم مثالی بیاورند واین وزن مطوی از وزن
مخبون خوشتر بود مثالش از مثمن بیت تا سفری شد بت من جان ودلم شد سفری + روز وشب از وقت او
پیشه من نوحه گری + یعنی از وقتیکه سفر کننده شد معشوق من جان ودل من نیز سفر کننده شد تقطیعش هشت
مفتعلن تمام میشود مثالش از مسدس بیت ای صنم از عشق تو بیمار شدم + تو نکنی هیچ بکارم نظری +
تقطیعش از شش مفتعلن تمام میشود ومسدس مطوی عروض وضرب مقطوع شعر این دل من نیست بدر وار از آن فی
یار وگه تا نکند نادانی + بروزن مفتعلن مفتعلن مفعولن دو بار عروض وضرب اخذ نیز شعر تاب وتوان نیست
کنون در من + کن نظر لطف وکرم بر من + بروزن مفتعلن مفتعلن فعلن دو بار عروض وضرب مرفوع نیز
بیت قطره ز فیض تو گهر میشود + خاک ز تاثیر تو زر میشود + بروزن مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار واین
هر دو را از سریع نیز تقطیع توان کرد وگاهی سالم ومطوی هم آید عروض وضرب مذال مثالش بیت هر چند
بر من ز غمت قیامت ست + عاشق شدن خبر تو بر غرامت ست + بروزن مستفعلن مفتعلن مفاعلان مثالش
از مربع شعر ای لب تو مرهم من + وی غم تو همدم من + بر چهار مفتعلن تمام میشود وتسکین اوسط از همه
متحرک مفتعلن در همه چار روا دارند پس منقول بمفعولن گردد وآنگاه که تسکین کنند میان ضرب اخرج که مفعولات است
وضرب مطوی مذال مسکن که مفتعلان بسکون عین ست ومیان ضرب مقطوع که مفعولن بود وضرب مطوی
مسکن که مفتعلن بسکون عین ست فرق نماند ودر عدد ضرب خبط ای اختلاط وعدم امتیاز لازم آید یعنی
باعتبار اتحاد وزن هر دو را واحد دانند وبحقیقت مختلف بود وانجا هم ابیات از اسباب متوالی برخیزد
زیرا که چون همه ارکان مطوی مسکن شود همه ارکان مفعولن گردد پس همه بیت از اسباب باشد وبسر
رمانه بران ترتیب که در هزج گذشت که از حذف یک یک سبب تا بقای پنج سبب وزنی از اوزان این
بحر نمودار شود زیرا که عروض وضرب این بحر چنان واقع نشده که تحمل همه اوزان محذوف الاسباب کند
ومتاخران بر مثمن مطوی این بحر شعر گفته اند وباشد که درمیان ارکان یعنی مطوی رکنی مخبون افتد یعنی
چنین مثمن مطوی گفته اند که درمیانش مخبون باشد وعلی زیادت نباشد اما در صورت وقوعش در
هر دو مصرع تناسب نگاه باید داشت تا در هر دو مصرع یکجا افتد مثالش از شعر سنائی بیت دست کسی
بر نرسد بشاخ هویت تو + تارک بخبیت او بیخ وبن بر کنی + هویت بتشدید واو ویا بمعنی حقیقت وماهیت قوله
بخبیت بالحاق تا ویای مصدری در نجب بالفتح بمعنی سخی کریم کذا فی القاموس پس معنی شعر آنست کسی

مضروب رامخبون نیارند انها هفت اند چنانکه در حاشیه منهیه مذکور ست نه نه چنانکه توهم کرده شده از مولوی محمد مظهر علی سلمه الله زیرا که مرفل در یک وزن مربع بود و مقطوع در یک وزن مثمن و یک

بر عاشقی + دل خسته و ارفته بیماری + ضرب مفعولن مقطوع ست و باقی ارکان سالم و هر دو مقطوع نیز آید
مثالش بیت عاشق شدم بر دلبری عیاری + شکر لبی سیمین بری خونخواری + وگاهی هر دو مقطوع
مخبون آید مثالش بیت ای نازنین از کوی ما گذر کن + وی مه جبین بر روی ما نظر کن + و هر دو مرفل نیز
آید بیت ای لعبتی کز لعبتان مختار گشتی + بازار خوبی فتنه بازار گشتی مربعات عروض سالم یا
مذال و ضرب مرفل مثالش رودکی گوید بیت ای دل به تیر آتش بریمی + یا زیر چنگال عقابی + ضرب
مستفعلاتن مرفل ست و باقی سالم یعنی ای دل با آتش تیر عشق پرواز سکینی یا زیر چنگال عقاب عشق آمده
که ترا می برد مثال هر دو مرفل بیت بی تو مرا زنده نه بینند + من ذره ام تو آفتابی + و مخفی نماند که مرفل
فرع مستفعلن در عربی و فارسی در ما سبق مذکور نیست پس می بایست که این فرع نیز در فروع سابقه می افزودی
عروض همچنانست سالم یا مذال و ضرب مذال یا عروض همچنان سالم یا مذال و ضرب سالم و هر دو وزن هم و یا زدهم
یک حکم دارد مثالش بیت ای می لبریز از اده خو + تا کی عتاب و جنگ تو + بر چهار مستفعلن تمام مشود ضرب عروض سالم یا
ضرب اعرج برنگونه بیت نا خورده باده چشم تو + گوئی چه شد مخمور + ضرب مفعولان اعرج ست و باقی سالم
بیج عروض سالم یا مقطوع و ضرب مقطوع برنگونه بیت گر یار دیگر داری + زان آیدم دشواری عروض و ضرب مفعولن
مقطوع ست و باقی سالم مثلث بدیع بلخی برین وزن قصیده گفته است که اولش این بیت بیت نوشد جهان از
نو بهار و سال نو + بر سه مستفعلن تمام مشود و بعرب تشبه کرده که بر مشطور مسدس گفته و کسی دیگر از پارسیان برین
وزن نگفته است مثنی به بیت بد خو تی کیمیا بر وزن مستفعلن و باکیمیا مکر و حیله کذا فی البرهان یعنی آن تیع
است بد خو یا از مکر و حیله و مشتمل نیز دیگر شاعران از زین جمله وزن اول یعنی مثمن و افی بیش نیست و باقی از جهت
تتبع شعر عرب گفته اند و مسدس سالم و با مربع سالم از دیگران بهتر و هم بدیع بلخی گفته است قصیده محابات
عبد الصمد بن المعذل قوله قصیده محابات با ضافت یعنی قصیده که در جواب عبد الصمد گفته هر بیت از یک رکن
که اولش این بیت بیت شو بر گذر اند زنگه یا در سفر + یا در حضر دیدی السبز و خوبتر + هر یک وزن مستفعلن فرع مخبون
همه ارکان مخبون بود و عروضیان بازای هر بیتی از سالم که در نوع اول از اوزان پانزده گانه گذشت
بیتی از مخبون بیارند مگر آنکه ضربش مرفل باشد و اعرج و مقطوع بی خبن آورند یعنی وزنیکه ضربش مرفل
قطوع و اعرج بود و آن در هفت وزن گذشته است چنانکه دانستی و آن ضرب را بغیر خبن آورند و
همه تکلفی بود و از همه بهتر مثمن یا مسدس باشد همه ارکان مخبون بیت دو دیده وارم از سرشک غرقه گشته
ای صنم + ولیک زاتش دلم بماند خشک هر دو لب + تقطیعش دو دیده وا مفاعلن م از سرشک مفاعلن
غرقه گشته مفاعلن تا ای صنم مفاعلن ولیک زا مفاعلن تش دلم مفاعلن بماند خش مفاعلن ک هر دو لب مفاعلن و باقی

مستفعلن تو سود ما مستفعلن و می خشم تو مستفعلن یار را ز یا مستفعلن سود ت همی مستفعلن شبها بها مستفعلن لیکن تو یا
مستفعلن بت را نگا مستفعلن ه و چون حسب تحقیق مصنف الف و نون در حکم ساکن واحدست این شعر را مثال
عروض و ضرب سالم توان شمرد و دیگر عروضیان چون آنرا دو حرف میشمارند مثال مذال توان دانست لهذا
مصنف علام بعد هر دو بر یک مثال اکتفا ساخته و مثال هر دو سالم بالاتفاق اینست بیت با زاری بلای
عاشقان اینک بصحرا میرود * دیوانه باز آید همی آن کو تماشا میرود * و مسمط چهار خانه برین وزن مثمن سالم
یا مذال خوش آید مثالش در مقدمه گذشت ج عروض سالم و ضرب اعرج برینگونه بیت آ گه شوم از بوی
خوش بی آنکه کس گوید مرا * گر بگذرد بخواه من پیش در مشبگیر آن * شبگیر با کاف فارسی بر وزن تکبیر بمعنی
صبح و سحرگاه باشد کذا فی البرهان و صاحب بهار گوید شبگیر وقت سحر پیش از صبح و حشی بیت خروسا ناله شبگیر
بردار * مرا بی همزبان در ناله بگذار * و هر عمله وقت سحر آواز خرین کنند و در اصطلاح اهل سفر کوچ کردن آخر شب
محسن تاثیر بیت بخود وانی که دم از زلف گره گیر زدند * شب در آغوش فنا بود که شبگیر زدند * پس شبگیران رونده
صبح یا کوچ کننده آخر شب بود یعنی اگر صبحگاهی یا آخر شب معشوق من از دروازه ام گذران شود از بوی خوش او
آگاه میشوم ضرب مفعولان ست و باقی ارکان سالم اما مخفی نماند که این مثال موافق مذهب مصنف که الف و نون را
حرف واحد میشمارد نمی افتد چه شبگیران نزد وی بر وزن مفعولن مقطوع بود نه بر وزن مفعولان اعرج آری برخوردار
موازن آنست پس این مثال مطابق رای دیگر عروضیان آورده د المضائقه د عروض مقطوع یا اعرج و ضرب
هجان یعنی مقطوع یا اعرج برینگونه بیت تا کی کنی ما را ستم بر عاشق بیچاره * روزی بود کز جور تو گردد ز شهر آواره
بسکون های بیچاره و آواره و عروض و ضرب مفعولن مقطوع ست و باقی ارکان سالم باید دانست که حسب عادت
ضرب اعرج را از مقطوع جدا گانه بایست شمرد و اگر گوئی مراد از هجان فقط اعرج ست و اشارتست بضرب
وزن سابق گوئیم تثلیث مقطوع ازین مراد انکار دارد و متاخران برین دو وزن سوم و چهارم شعر ملمع گویند مسدسات
ه عروض سالم یا مذال و ضرب مذال مثالش بیت تا کی مرا گوئی که از من باش دور * گر دور باشم از تو
باشم صبور * عروض و ضرب مستفعلان ست و باقی ارکان سالم و عروض همان سالم یا مذال و ضرب سالم
و بتحقیق همان وزنست چه از زیادت یک ساکن در آخر وزن مختلف نمیگردد مثالش بیت ای
هرگز نما رفته از پیش نظر * روزی بچشم مرحمت سویم نگر * همه ارکان سالم ست ز عروض سالم و ضرب
اعرج ح عروض سالم و ضرب مقطوع و هر دو وزن هفتم و هشتم یکیست چه زیادت یک ساکن موجب اختلاف
وزن نباشد مثالش بیت هرگز نکردم با تو جانان من بدی * پس چون که از نیکی نیم برخوردار * ضرب
مفعولان اعرج ست و باقی سالم و این مثال هفتم ست اما مثال هشتم اینست بیت مصطفی بکن ای جان من

لـه مراد از صبح گاه وقت سحر ...
حسب بابت بیش کلمه صبح و ... صاحب ...
و احد باشد ... و ... نیست و ...
... ۱۳۳ ...
... ۱۲ مولوی ...
... ف زیادت یک
ساکن بغیر نون غنه هم باعث
اختلاف وزن نمی شود ۱۲

اسید نباشد نیکی او بر در خیر درکن آن در مشطور مقطوع یعنی مفعولن و مخبون مقطوع یعنی فعولن بسیار آمده است مثال
مقطوع مصرعه یا صاحبی حلی اقلال اقدل + بر وزن مستفعلن مستفعلن مفعولن و گاهی مخبون نیز آید مثال شعر
ع لا تعلمون اخی این الکم + بر وزن مستفعلن مفاعلن مفاعلن یعنی نمیدانید مرا که پسر خواهر شمام و خلیل اسماء معنی
مشطور را در عدد نیاورده یعنی او را از شعر نشمرده چه شعر نزد وی مرادف بیت بود که دو مصراع مساوی در عروض
و ضرب داشته باشد و این معنی در مثلث صادق نیست آری بر تثنیه صادق است و لهذا قائل آن شده کذا فی
المفتاح مگر اخفش ثنی را شعر میگوید با جمله مثلث نزد خلیل و ثنی نزد اخفش موحد نزد همه سوای زجاج شعر نیست بل
داخل سجع است و متاخرین بر عروض و ضرب مذال نیز اشعار گفته اند و ازانست قول علامه سیوطی در عقود
الجمان شعر و بعده ارجوزة تشتمل الجمان + ضمنتها علم المعانی و البیان + بالاسکان بر وزن مفاعلن مستفعلن
مستفعلان مستفعلن مستفعلن مستفعلان و اما پارسی اصل این بحر در دائره مستفعلن هشت بار باشد و
سه نوع بود سالم و مخبون و مطوی و از هر یک وافی و مجزو و مشطور و منهوک یعنی مثمن و مسدس و مربع و مثنی
آورده اند وجه تقسیم آنست تا با مجزو و مشطور و منهوک عرب ملتبس نشود و در مشطور عرب که مثلث باشد هم گفته اند
و مثالش بیاید و مخبون اگر نوع دوم است کمتر اعتبار کنند و سالم و مطوی هر یک را چهار عروض و ده ضرب
آورده اند و بری وزن نهاده که پانزده سالم و پانزده مطوی بود و با مخبون هم اگرچه در اعتبار کمتر باشد جمله
عروض دوازده ضرب باشد و بر جمله چهار وزن باشد رجز سالم عروضیان گفته اند این نوع را دو عروض
سالم یا مذال و مقطوع یا احذ و پنج ضرب است یعنی سالم و مذال و احذ و مقطوع و مرفل و بر پانزده وزن آید و
مقتضای قیاس پنجاه بود چه از ضرب عدد عروض که دو باشد در پنج که عدد ضرب است ده حاصل میشود پس اگر
آنرا در هر یک از مثمن و مسدس و مربع و مثلث و مثنی فرض کنند پنجاه شود لیکن در استعمال این ده یافته شده چهار مثمن
و چهار مسدس و پنج مربع و یکی مثلث و یکی مثنی بر این تفصیل مثمنات ا عروض سالم یا مذال و ضرب
مذال مثالش بیت آخر بجانان میرسی اندر طلب مردانه باش + ترک تعلق پیشه کن از خویش هم بیگانه باش
ب عروض همچنان سالم یا مذال و ضرب سالم و هر دو در حقیقت یک وزن است چه از زیادت یک ساکن در عروض
بر ضرب یا بالعکس وزن مختلف نمیشود و حکم مذال درین وزن همانست که حکم مسبغ در هزج مثمن گفته شد یعنی همچنانکه تسبیغ
در آخر مثمن هزج جائز نیست کما عرفت اذاله در آخر رجز مثمن هم جائز نباشد تا زیادت بر بیت دائره لازم نیاید
چه این وزن در درازی و تمامی مساوی آنست لیکن متاخرین همچنانکه بر هزج مثمن سالم مسبغ العروض
و الضرب اشعار گفته اند کما سبق بر رجز مثمن سالم مذال العروض و الضرب نیز گویند و مثال این وزن
چنین باشد بیت ای دولت تو سود ما دی حشمت تو مارا زیان + سود تو همیشه یا بها لیکن زیانت الکان + تقطیعش ای دولتی

یعنی اگر اینقدر فرق است که حشو ندارد بخلاف مشطور مبنیش کاش بودمی دران ایام جوان و این مقوله ورقه بن نوفل
پسر عم خدیجه کبری ام المؤمنین است و او در زمان جاهلیت نصرانی شده بود و در زبان عبرانی کتابت انجیل می نمود
در کتب حدیث مذکورست چون انحضرت صلی الله علیه وسلم در غار حرا جبرئیل علیه السلام را مشاهده کرد حضرت
خدیجه انحضرت صلی الله علیه وسلم را نزد این نوفل مذکور که دران زمان از غایت پیری نابینا شده بود بردند
و گفتند بشنو ای ابن عم از برادرزاده خود یعنی از انحضرت صلی الله علیه وسلم ورقه پرسید ای برادرزاده من
چه می بینی آنسرور عالم صلی الله علیه وسلم انچه دیده بود بیان فرمود گفت این ناموس اکبرست که بر موسی
علیه السلام نازل شده بود و درین حالت گفت یالیتنی فیها جذع یعنی دران زمان که قوم ترا اخراج کنند کاشکی
جوان بودمی اعانت می نمودم و در سیرت شامیه این قول را جانب درید منسوب ساخته چه او هرگاه در غزوهٔ
حنین مالک بن عوف قائد المشرکین را اجمارت بمطابقت رای خود نمود و او در نقت نساخت گفت ٭ یالیتنی
فیها جذع ٭ اخب فیها واضع ٭ اقود وطفاء الزمع ٭ کانها شاة صدع ٭ ای کاش درین واقعه جوان
می بودم میدویدم دران و تیزی رفتم می کشیدم اسپ ماده بسیار موی بر چشم و ابرو را گویا آهوی قاطع بیابان
بودی و این مقوله مخالف مقوله ورقه است و عبد الصمد ابن المعذل رجزی گفته است و هر بیتی ازان رکنی بر یگونه
سه قالت حبل ٭ یا ذا الحبل ٭ هذا الرجل ٭ حین احتفل ٭ اهدی البصل ٭ هر یک بروزن مستفعلن حبل
نام زنیست معنیش گفت مسماة حبل چه خجالت است این مرد وقتیکه محفل ساخت هدیه نمود پیاز را و نیز مسلم خاسر
در مدح موسی الهادی گفته ٭ موسی المطر ٭ غیث بکر ٭ یحیی البشر ٭ یعنی موسی باران است که بصبح ظاهر شد
زنده میکند بشر را و حکم این اشعار حکم شعر نیست که بزیادت از ارکان مستعمل گفته اند بتکلف یعنی چون این
وزن پنج رکن دارد پس گویا مربع است که مردم بتکلف بزیادت یک رکن بران شعر گفته اند و بطریق زحاف
در همه رکنها خبن و طی و خبل روا بود دیگر اول صالح و دوم حسن و سوم قبیح باشد کذا فی نهایة الراغب و حلول این
هر سه با جواز سلامت مکانفه باشد مثال خبن شعر فطالما وطالما وطالما ٭ سقی بکف خالد و اطعما ٭ برشش
مفاعلن تمام مشو و معنیش گذشت مثال طی شعر ما ولدت والدة من ولد ٭ اکرم من عبد مناف حسبا ٭ بر شش
مفتعلن تمام مشو و معنیش نزائیده است مادری بزرگ تر از عبد مناف از روی حسب مثال خبل بیت و ثقل منع
خیر طلب ٭ و طلب منع خیر تودة ٭ بر شش فعلتن تمام مشو و معنیش در ماسبق گذشت و در ضرب مقطوع خبن بیش روا بود
یعنی هر زحاف که در حشو عارض شود در همه عروض ها و ضرب این بحر می آید مگر در ضرب مقطوع غیر خبن روا نباشد مثال
شعر لاخیر فیمن کف عنا شره ٭ ان کان لا یرجی لیوم خیره ٭ باشباع و تخفیف یای تثناة تحتیه یا باسکان او تشدید یای
تحتیه و نهافت بوهم ضرب فعولن مقطوع مخبون است باقی ارکان سالم معنیش نیست خوبی در کسیکه باز داشت از ما بدی خود را یا باز دم شد

سالم و ضرب مقطوع ست و این هر دو وافی ست معنیش دل از ان معشوقه در استراحت ست و سالم و دل من
در شدت بلا لاغر شده ست از عشق و گاهی عروض مقطوع مخبون و ضرب مقطوع شالش بیت وَ بَلْدَةٍ لَیْسَ
لَهَا أَنِیْسُ ‡ اِلَّا الْیَعَافِیْرُ وَاِلَّا الْعِیْسُ ‡ بر وزن مفاعلن مفتعلن فعولن مستفعلن مفتعلن مفعولن معنیش بسیار شهرهاست
که آنها را انیسی نیست مگر آهوان زرد و شتران سپید و سرخ یعافیر جمع یعفور ست بمعنی آهوی زرد یا بقر وحش عیس
شتران سپید که بسرخی زنند ح شعر قَدْ هَاجَ قَلْبِی مَنْزِلٌ ‡ مِنْ أُمِّ عَمْرٍو مُقْفِرٌ ‡ باشباع تقطیعش قدهاجقل
مستفعلن بی منزلن مستفعلن منام مم مستفعلن رنمقفر مستفعلن و این مجزو ست و عروض و ضرب سالم معنیش تحقیق
در هیجان آورد دل مرا مکانی از ام عمرو که خالی ست ح شعر یَا هَاجَ أَحْزَانًا ‡ وَشَجْوًا قَدْ شَجَا ‡ تقطیعش یا هاج
اح مستفعلن زانوشجو مستفعلن ونقدشجا مستفعلن و این مشطور ست و عروضش ضربش باشد و صدرش ابتدا نیز
یعنی همین مصراع اول و مصراع ثانی ست معنیش که هم چیز در هیجان آورد اندوههارا و حاجتی را که مخزون
کرد و در مشطور ابن حاجب هفت مذهب نقل کرده اول انست که مصنف آورده بدلیل آنکه در اشعار عرب
عروض و ضرب از هم دگر منفک نمی باشد و در مشطور عروض غیر ضرب نمی تواند بسبب فرو بودن ارکان پس
لامحاله عروض و ضرب واحد بود و این را قول المزج نامند دوم آنکه او را ضرب ست نه عروض زیرا که شعر را
از ضرب که محل قافیه و روی ست گریزی نباشد بخلاف عروض و این مختار ابن قطاع ست مذهب سوم آنکه او را
عروض ست نه ضرب زیرا که عروض سابق ست بر ضرب و آنرا بمشابهت عروض اعتبار کنند و چون در مشطور مشابهت
یافته نمی شود پس ضرب بهم در ان نیست مذهب چهارم آنکه عروض و ضرب منهوک ست کاز هر یک دو ثلث ساقط شده پس جزو
اول عروض شده و ثانی ضرب و ثالث مثل ترفیل و اذاله زائد بود در ضرب مذهب پنجم آنکه او را عروض مجزو و ضرب منهوک ست
پس عروض جزو ثانی بود که از بعد آن جزوی افتاده و ضرب جزو ثالث باشد که از بعد آن دو جزو در گرده شده آین
قطاع گوید زیرا که عروض در نصف بیت باشد و مشطور نصف صحیح ندارد پس استحقاق تکمیل دارد مثل آنکه اگر کسی نصف
طلاق دهد کامل واقع میشود و در ضرب تغیر بسیار شود بخلاف عروض و لهذا عدد ضروب شصت و سه شد و عدد
عروض سی و سه مذهب ششم آنکه عروض منهوک ست و ضرب مجزو زیرا که نظر بجانب ضرب بسبب بودنش محل قافیه
دوری تمامتر ست از نظر بجانب عروض مذهب هفتم آنکه او را عروض و ضرب هر دو نیست و این رای اخفش و
زجاج و غیر هاست و میگویند هر چه ازین جنس وارد شده است و مردم آنرا دو بیت قرار سیدهند بحقیقت یک بیت
مصرع ست مگر این استدلال در صورتیست که مشطور غیر از دو فرد واقع نشود و اگر فردی واقع شود چنانکه قرو است
این استدلال ناتمام ست بل باطل گردد ح شعر یَا لَیْتَنِی فِیهَا جَذَعْ ‡ باسکان تقطیعش یالیتنی مستفعلن فیها
جذع مستفعلن و این منهوک ست مانند مشطور درین معنی که صدر و ابتدا و عروض و ضربش یکیست و حشو ندارد

هم از اوزان این بحر تا آنکه پنج سبب بماند و هفت دور شود پس مصراع مذکور بحذف یک سبب مصرعه
ای دلبر دل شد خوش جان هم شد زو خوش * ماند بر وزن مفعولن مفعولن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول
مفاعیل فعولن باشد و موزونش ع صد سال بامید سلامی و پیامی * و بحذف دو سبب
مصرعه ای دلبر دل شد خوش جان هم شد زو * بر وزن مفعولن مفعولن مفعولن فع و آن مسکن مفعول مفاعیل
مفاعیل فعل بود و موزونش ع با همه در راه تو گر خاک شوم * و این هر دو مثمن افتند و بحذف سه سبب
ع ای دلبر دل شد خوش جان هم شد بر وزن مفعولن مفعولن مفعولن و آن مسکن مفعول مفاعیل مفاعیلن بود
و موزونش مصرعه تا کی بود ای کودک سنگین دل * و بحذف چهار سبب ع ای دلبر دل شد خوش جان هم
بر وزن مفعولن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول مفاعیل فعولن بود و موزونش مصرعه کس نیست
بگذار ترا زین * و بحذف پنج سبب ع ای دلبر دل شد خوش جان * بر وزن مفعولن مفعولن فع و آن
مسکن مفعول مفاعیل فعل بود و موزونش مصرعه با تو نتوان گفت سخن * و این هر سه در مسدس افتند و
بحذف شش سبب مصرعه ای دلبر دل شد خوش * بر وزن مفعولن مفعولن و آن مسکن مفعول مفاعیلن
بود و موزونش ع اکنون که چنین زارم * و بحذف هفت سبب آن مصراعی بود از مربع این بحر
برینگونه مصرعه ای دلبر دل شد * بر وزن مفعولن فعلن و آن مسکن مفعول فعولن بود و موزونش ع
ای یار گرامی * و این دو در مربع واقع شود پس این اوزان بسبب حذف اسباب و هم بسبب تسکین متحرکات
است چنانکه گذشت پس هشت وزن از اوزان دوازده سببی تا پنج سببی حاصل آید برین ترتیب که فصل هر
بر دیگری بیک سبب خفیف باشد کما عرفت رجز و این بحر هم مثل هزج و غیره در هر دو لغت مستعمل است باید دانست
که بحر رجز خاص است از رجز چه رجز را بر موزونیکه ارکانش کمتر باشند یا زائد اگر چه از بحر رجز نباشند نیز اطلاق میکنند کذا فی
نهایة الارب و حاشیهٔ تاج زبان و در دائرهٔ مستفعلن شش بار بود و در بنا وافی و مجزو و مشطور و منهوک بکار دارند و او را
یک عروض سالم و دو ضرب باشد سالم و مقطوع و قافیه مقطوع نزد خلیل و اخفش مردف بمد باشد و جوباد در پنج وزن
آید دو وافی و یکی مجزو و یکی مشطور و یکی منهوک یعنی مسدس و مربع و مثلث و مثنی و مثالش این بیت است شعر
دار لسلمی اذ سلیمی جارة * قفر تری آیاتها مثل الزبر * با سکان زبر بمعنی جمع زبور یعنی کتاب است تقطیعش
دار لسل مستفعلن ما اذ سلی مستفعلن ما جارتن مستفعلن قفر تری مستفعلن آیاتها مستفعلن مثل زبر مستفعلن ع و ضر
و ضرب هر دو سالم است و معنیش این خانهٔ سلمی است وقتیکه سلمی همسایهٔ او بود خالی است اکنون می بینی نشانهایش
را مثل کتابهای کاتب شعر القلب منها مستریح سالم * و القلب منی جاهد مجهود * با شبع ع تقطیعش
القلب من مستفعلن ها مستری مستفعلن ح سالمن مستفعلن و القلب من مستفعلن نی جاهدن مستفعلن مجهودو مفعولن ع و ضر

۱۲۹

کودکی بود خیلی شوخ و طناز همه تن لطیف و سراپا ناز رودکی فریفتهٔ ناز و شیفتهٔ نازش گردیده مشاهدهٔ حرکاتش
می نمود که آن فتنهٔ روزگار گردگانها را درون گو انداخت اتفاقاً گردگانی از انها بیرون گو افتاده جانب
گو غلطان گردید کودک در نشاط آمده گفت غلطان غلطان همی رود تا سر گو رودکی را این قول موزون در
نهایت مطبوع خاطر افتاد تا آنکه وزنش را از بحر هزج بر آورده مفعولن فاعلن مفاعیل فعل قرار داده دو
مصراع دیگر با او منضم ساخته مجذب القلوب سامعین بر دخت و رفته رفته این وزن آنقدر مطبوع خاطر
ذکور و اناث شد که با استماعش بسیاری از زنان دوشیزه دامن حجاب چاک کرده از خانها بیرون شتافتند
و لهذا نامش ترانه یافتند یعنی منسوب بسوی تر چه چیزی تر نسبت یابس موثر باشد و بعضی بر آنند که چون موجب
اختراعش کودک تر و تازه بوده است برای انتساب جانبش ترانه نام نهادند نوع چهارم ازین بحر اخرم مست
مسدسات اخرم اشتر سالم العروض والضرب شالش بیت خرسندم از رفت بدیداری +
خوشنودم از لبت بگفتاری + بر وزن مفعولن فاعلن مفاعیلن دو بار آخرم اشتر مقصور العروض
والضرب شعر صد بارم بیش اگر کشی زار + برخیزم تا کشی دگر بار + بر وزن مفعولن فاعلن فعولان
دو بار اخرم اشتر محذوف بیت از لعلت خط سبز سر زد + در جانم آتشی دگر زد + بر وزن مفعولن
فاعلن فعولن دو بار نوع پنجم اشتر مثمنات اشتر سالم العروض والضرب شالش شعر شب
فتاده می گفت زیر پای دیواری + خواب اگر نمی آید مرگ را چه شد باری + بر وزن فاعلن مفاعیلان
فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلن حشو مصرع اول سبغ است و آن در پارسی روا باشد اشتر
سبغ العروض والضرب شالش بیت ترک چشم مخمورت مست ناتوانیهاست + غمزهٔ بانگاه او گرم همعنانیهاست +
بر وزن فاعلن مفاعیلن فاعلن مفاعیلان دو بار و این اوزان از دل کفوف مشعث سبغ نیز می تواند بر وزن
فاعلات مفعولن فاعلات مفعولان اگر گوئی مصنف علام چرا این دو نوع را ازین بحر نیاورده و بحر را در
وزن سابق منحصر کرده گوئیم اخرم اشتر نزد مصنف اخرب مقبوض است و اشتر نزد متاخرین شیوع یافته تا زمان محقق
شائع نبوده باشد معهذا این هر دو وزن مشتمل انواع ثلثه مذکوره انضباط و انقسام ندارند که مثمن و مسدس و مربع
ازان همه مستعمل باشد و این بحر را خاصیتی است و آن اینست که در وی از دوازده سبب خفیف مصراعی افتد بدینگونه
رع ای دلبر دل شد فوتش جان هم شد زو خوشتر + چه همه ارکانش از اسباب ترکیب یافته و این وزن
اول مثمن است که رکن آخر سالم است و آن مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیلن بود که بعد تسکین اواسط
متحرکات سه گانه و تحقیق راجع بچهار مفعولن شود و آن وزن مصراع مذکور است تقطیعش ای دلبر مفعولن دل شد
مفعولن جان هم شد مفعولن زو خوشتر مفعولن و اگر یک یک سبب علی التوالی از وی افکنی وزنی دیگر شود

اوزان رباعی

فعل * خواهی شوی آگاه ز حال دل ریش * بین چهرهٔ من غرقه بخونناب جگر * مفعول مفاعیل مفاعیل فعول
مفعول مفاعیل مفاعیل فعل * باید دانست که بعض اهل فن اوزان مذکور را در یک دائره ضبط می نمایند
چنانکه مولانای جامی وغیره بآن اقتصار فرموده و بعضی در دو دائره و بعضی در دو شجره ضبط کرده یکی را شجرهٔ اخرم
و دیگری را اخرب نامند و صور شجرتین نیز مختلف کشند ابن قیس در حدائق می آرد خواجه امام حسن قطان که یکی از
ائمهٔ خراسان بوده است مختصری درین علم ساخته است و اوزان دوبیتی را در دو شجره نهاده اما بهتر قصر برین
تقسیمها بیش از ضیافت طبع نیست ضابطه تر آنست که مصنف علام فرموده و آسان تر و بطبع نزدیک تر آنکه در
شرحش گفته شد **فائده** ازین اوزان هرچه اسباب و اوتاد آن متعادل بود خفیف و مطبوع تر باشد و هرچه اسباب آن
زائد ثقیل و نامطبوع تر و بهمین سبب اوزان اخرب سبکتر و مطبوع تر از اوزان اخرم است و ثقیل ترین اوزان اخرب
مفعول مفاعیلن مفعولن فع ست از بهر آنکه مشتمل ست بر شش سبب متوالی و ثقیل ترین اوزان اخرم بل دوبیتی
مطلقا مفعولن مفعولن مفعولن فع ست که همه شش از اسباب ترکیب یافته و سبکتر اوزان اخرب بل دوبیتی
مطلقا مفعول مفاعلن مفاعیل فعل باشد کما لا یخفی علی الطبع السلیم و سبکترین اوزان اخرم مفعولن فاعلن مفاعیل
فعول ست چه مشتمل بر چهار سبب و چهار وتد ست **فائده** اکثر عروضیان بر آنند که وزن اخرب را با اخرم جمع نشاید
کرد لیکن بسیاری از شعرا باک نداشته اند بل بعضی سبکتر وزن اخرب را با ثقیل ترین جمیع اوزان اخرم
جمع کرده و از آنست قول شاعر **بیت** گفتم که دهان نداری ای سنگین دل * گفتا دارم گفتم کو گفت اینک
که بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلن فع * مفعولن مفعولن مفعولن فع * آورده **فائده** در رباعی لازم ست
که مصرع اول و دوم و چهارم هم قافیه باشد پس فعل بجای فعول و فعول بجای فع نشاید اما فاع بجای
فعول میتواند چه هر دو مترادف ست و فع و فعل اگرچه یکی متواتر و دیگر متدارک ست بهم می شاید لیکن در مصرع سوم
اگر التزام قافیه نکنند فاع بجای فع (یعنی قافیه) و فعل بجای فعول توان آورد **فائده** آنچه گویند رباعی بیست و چهار
وزن دارد باین معنی ست که کدامی از رباعیش ازین اوزان خالی نیست نه اوزان مجموع رباعی باعتبار اتحاد
اوزان مصاریع و اختلاف آنها بسیار ست در راقم الحروف چند هزار و چند وزن استخراج کرده و وجه ضبط آنها
در رساله جداگانه آورده و این اوزان نه احتمالات محضه عقلیه ست بل از آن قبیل ست که بآن شعر توان گفت
فائده اول کسیکه بایجاد رباعی پرداخته و تبر کامل عیار آن را در بوتهٔ میزان طبع گداخته استاد رودکی ست که
اول قصائد غرا و بپارسی هم او گفته و در معانی آبدار در سلک اشعار سفته و رتبهٔ شعر فارسی را از ثری تا به ثریا
رسانیده و نظم پارسی را بانواع شعر منقسم گردانیده گویند رودکی در روزی از اعیاد جشن آباد غزنین بتفرج خیابان
بر سر کوی کاتبی(?) چند گذشت که گردگان می باختند و دل بتماشای ایشان داده و گوهر می انداختند در آن میان

مفعولن مفعول فعول ۸ مفعولن مفعولن مفعول فعل ۹ مفعولن مفعول مفاعیل فعول ۱۰ مفعولن
مفعول مفاعیل فعل ۱۱ مفعولن فاعلن مفاعیل فعول ۱۲ مفعولن فاعلن مفاعیل فعل ۱۳ مفعول مفاعیلن مفعول فعول
۱۴ مفعول مفاعیلن مفعول فعل ۱۵ مفعول مفاعیل مفاعیل فعول ۱۶ مفعول مفاعیل مفاعیل فعل ۱۷ مفعول
مفاعلن مفاعیل فعول ۱۸ مفعول مفاعلن مفاعیل فعل ۱۹ مفعول مفاعیلن مفعولن فاع ۲۰ مفعول مفاعیلن مفعولن
فع ۲۱ مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع ۲۲ مفعول مفاعیل مفاعیلن فع ۲۳ مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع
۲۴ مفعول مفاعلن مفاعیلن فع پس اوزان رباعی بحسب تحقیق مصنف از اخرب و اخرم مکفوف مخنق دوم دوازده
باشد و همین قدر از غیر مخنق مذکور و چون مصنف علام وزن رباعی را از اخرب مکفوف مخنق منتزع ساخته پس حاجت
انتزاعش از اخرم باقی نمانده آری اخرب بعد تخنیق خود ثانی مشابه به اخرم بود در لفظ لهذا جمهور اهل فن دوازده وزن
رباعی را از اخرب دوازده وزن را از اخرم قرار داده اند اما مسلک مصنف علام خیلی دق و لطف واقع شده و
مولانای جامی شش رباعی برای ضبط این اوزان آورده که هر مصراعش بر وزنیست از اوزان مسطوره و آن این است
رباعی می خواهم تا بزم ای طرفه نگار + هر ساعت در پای تو جان بهر نثار + مفعولن مفعولن مفعول
فعول + مفعولن مفعول مفاعیل فعول + کی بار هم بی لعلت از دیده گهر + کی باشد لحظه مرا پیش تو بار + مفعولن
مفعولن مفعول فعل + مفعولن فاعلن مفاعیل فعول + رباعی دوم در گلشن اشک افشان می گفتم
دوشش + از گل آمد بوی تو رفتیم از هوشش + مفعولن مفعولن مفعولن فاع + مفعولن مفعول مفاعیلن فاع +
چون گفتم با گل ز جمالت سخنی + مرغان کردند سوی من یکیک گوشش + مفعولن مفعول مفاعیل فعل +
مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع + رباعی سوم گاهی دارد زلفت در هم ما را + گاهی بخشد لعل تو
مرهم ما را + مفعولن مفعولن مفعولن فع + مفعولن مفعول مفاعیلن فع + من دانستم چو رست خط گرد
رخت + کاخر سوزد رخ تو از غم ما را + مفعولن فاعلن مفاعیل فعل + مفعولن فاعلن مفاعیلن فع +
رباعی چهارم چون قد تو نخل اندامی سیم اندام + صد دل شده خاک ره شود در هر گام + مفعول
مفاعیلن مفعولن فاع + مفعول مفاعلن مفاعیلن فاع + از جعد تو گر آرد یک شمه شمال + از عاشق
شوریده رباید آرام + مفعول مفاعیلن مفعول فعول + مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع + رباعی پنجم
بر خاک درت هر دم رخ می سائیم + زان روشنی بصر همی افزائیم + مفعول مفاعیلن مفعولن فع +
مفعول مفاعلن مفاعیلن فع + باشد که ز درد راهی ز گوهر اشک + محنت کدهٔ خویش همی آرائیم +
مفعول مفاعلن مفاعیل فعول + مفعول مفاعیل مفاعیلن فع + رباعی ششم بیمار توام جانا از
عالم منگر + چون بهر تو جان دهم بحالم بگذر + مفعول مفاعیلن مفعول فعل + مفعول مفاعلن مفاعیل

بیت مرا غم تو ای دوست ز غا نمان بر آورد ٭ مرا فراقت ای ماه ز جان فغان بر آورد ٭ بر وزن مفاعلن
مفاعیل مفاعلن فعولان بل همه ارکان مقبوض نیز آید مثالش بیت چه کرده ام بجای تو ٭ که نیستم سزای تو
نه از هوای نیکوان ٭ بری شدم برای تو ٭ که بر هشت مفاعلن تمام میشود و این وزن را مخبون و کامل
موقوص هم می توانند اما در ترانه خلط مقبوض و مکفوف بیکدیگر روا بود و سیان یا و نون مفاعیلن مراقبه بود یعنی
لازم ست که مقبوض بود یا مکفوف اما ظاهر نیست که اینجا معاقبه باشد چنانکه سکاکی آورده مراقبه زیرا که مفاعیلن
سالم نیز مستعمل ست و این در معاقبه میتوانند نه در مراقبه مگر آنکه گویند مفاعیلن نزد مصنف از تخنیق حاصل شود و سبب
دور همه مواضع تسکین اوسط از سه متحرک روا بود و خلطش با تحریک ای خلط مسکن الاوسط با متحرک الاوسط هم
روا بود بدین سبب ای تسکین و خلط رکن دوم ترانه مقبوض مخنق و غیر مخنق ای فاعلن و مفاعلن و مکفوف مخنق
و غیر مخنق یعنی مفعول و مفاعیل شاید پس در صورت تخنیق اول مفعولن و ثانی فاعلن یا مفعول گردد و چون کلام
در نوع اخرب ست از تخنیق و عدمش در ثانی اشارت بتعیین رکن اول هم ثابت شد پس از ترکیب اول و ثانی
چهار وجه حاصل گردد ۱ مفعولن فاعلن ۲ مفعولن مفعول ۳ مفعول مفاعلن ۴ مفعول مفاعیل و
رکن سوم مکفوف مخنق و غیر مخنق هر دو شاید بران تقدیر که رکن دوم مکفوف باشد چنانکه در وجه دوم و چهارم ست
پس از انضمام مکفوف مخنق و غیر مخنق سوم با هر یک از وجه دوم و چهارم دو رکنی چهار ترکیب سه رکنی حاصل شود
۱ مفعولن مفعولن فعول ۲ مفعول مفاعیلن مفعول ۳ مفعولن مفعول مفاعیل ۴ مفعول
مفاعیل مفاعیل اما بران تقدیر که رکن دوم مقبوض باشد چنانکه در وجه اول و سوم دو رکنی تخنیق رکن سوم
صورت نه بندد زیرا که ما قبل مخنق حرف متحرک باید تا حرف اول مخنق ساکن شده بآن پیوندد و اگر ما قبل رکن
سوم مقبوض بود مثل مفاعلن و فاعلن حرف ما قبل رکن سوم ساکن خواهد بود نه متحرک پس تخنیق صورت نگیرد بل
درین حالت رکن سوم فقط مکفوف باشد و از انضمامش با مقبوض مخنق و غیر مخنق دو ترکیب دیگر سه رکنی پیدا
شود ۱ مفعولن فاعلن مفاعیل ۲ فعول مفاعلن مفاعیل و این جمله شش وجه شد و رکن چهارم از ابتر
و غیر مخنق و مجبوب مخنق و غیر مخنق شاید یعنی فاع و فعول و فع و فعل پس از ازدواج و انضمام این شش وجه با ابتر
با چهار وجه رکن چهارم که حالا مذکور شد بست و چهار وجه حاصل آید که آنرا اوزان ترانه خوانند و چون از تخنیق ازل
مجبوب با هر شش وجه سابق الوصف حرف اول هر یک بما قبل پیوندد مفعول و مفاعیل در دوازده صورت رکن
مفعولن و مفاعیلن گردد و از عدم تخنیق آن هر دو رکن در دوازده وجه بحال خود ماند و تفصیل اوزان اینست ۱
مفعولن مفعولن مفعولن فاع ۲ مفعولن مفعولن مفعولن فع ۳ مفعولن مفعول مفاعیل فاع ۴ مفعولن
مفعول مفاعیلن فع ۵ مفعولن فاعلن مفاعیلن فاع ۶ مفعولن فاعلن مفاعیلن فع ۷ مفعول...

۱۲۵

و انهمه چهار یک وزنست بر وزن یک مصراع ترانه پس بحقیقت اوزان مربعات چهار رند و آنچه از این وزنها یعنی
وزنهای مربعات مانند یک مصراع مثمن ست متأخران استعمال کمتر کنند و قدما بران شعر بسیار گفته اند
و ایشان یعنی قدما هر مصراعی را قافیه می آورده اند و آنرا بیتی می شمرده یعنی در آخر هر مصراع
مثمن از مصاریع چهارگانه قافیه آورده اند و یک مصراع را بیت مربع کرده اند مانند رجز مسطور چهار رکنی
که یک بیت مربع اش یک مصراع مثمن باشد یا بیت های معقد از اشعار تازیان که آنرا انتصفی معیار
نباشد و بیانش در ما قبل گذشت و بدین سبب یعنی بسبب آنکه قدما هر مصراعش را بیتی قرار داده اند
ترانه را قدما چهار بیت می گرفته اند و آنرا چهار بیتی بیاے نسبت خوانده اند و بتازی رباعی بمعنی
منسوب بچهار بیت و در هر چهار رقافیه آوردن لازم می شمرده اند زیرا که نزد ایشان هر دو رچهار رکنی بیتی
بود از ابیات چهارگانه و ابیات با هم گر مقفی بوده اما نزد یک متأخران چون مربعات این اوزان
اخرب مستعمل نیست این اوزان هم متروک ست و هر بیتی را از این ابیات مربع مصراعی شمرند و رباعی را
دو بیتی نیز خوانند و مصراع سوم رخصی بر وزن وصی خوانند چه آن در اصل بمعنی خصیه دور کرده باشد و چون بهم
بسبب نبودن قافیه گویا عضو آخرش بریده است لهذا آنرا خصی نامند و قافیه شرط نمی نهند و ازین کلام
اشتراط نبودن قافیه هم لازم نمی آید چه عدم اشتراط چیزی مستلزم اشتراط عدم آن نمی باشد و اول عام ست از ثانی
و لهذا افرخی بر وزن دو بیتی قصیده گفت که در ان چند جا التزام قافیه در هر چهار مصرع نموده دید انکه رکن دوم
از مثمنات این نوع که چهار خانه نبود و از مسدسات و مربعاتی که دو نیمه نشود روا بود که مقبوض استعمال کنند
و باشد که خوشتر آید و در غیر ترانه چون مقبوض کنند در همه قصیده همچنان بود یعنی رکن ثانی بهمه جا مقبوض
باشد مثالش از مسدس عروض و ضرب سالم بیت روئی بطراوت قمر داری + چشمی زستاره شوخ تر داری
بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلن دو بار و هر دو مصرع شعر هر غم که بر آسمان جنتر کرده ست + غوغا به هر
دل من آورده ست + بر وزن مفعول مفاعلن مفاعیلان دو بار و هر دو مقصور بیت هر چند تو شاه و
ما گدائیم + و اهل مفشان که مبتلائیم + بر وزن مفعول مفاعلن فعولان دو بار هر دو محذوف بیت شب
آمد و وقت یا رب آمد + یا رب چکنیم دگر شب آمد + بر وزن مفعول مفاعلن فعولن دو بار و اگر درین اوزان
اوسط را از متحرک ساکن کنند مفعول مفاعلن را اخرب مفعولن فاعلن گردد و گاهی اول مقبوض و ثانی سالم
یا مکفوف بود مثال سالم بیت مشو زیاد حق غافل ولا بجهل و نادانی + بگوش تا دم آخر نباشدت پشیمانی
بر وزن مفاعلن مفاعیلن چهار بار هر دو مصرع شعر بهر طرف که می بینی ز جور رفته بر باست + بیا نکوی
او غنیمین بهشت جا و دان انجاست + عروض و ضرب مفاعیلان و باقی بدستور سابق مثال مکفوف

زارم ÷ بر بن مکنی زحمت ÷ تقطیعش اکنون که مفعول جفنی زارم مفاعیلن بر بن نه مفعول کنی زحمت مفاعیلن
و این مانند یک مصراع مثمن ست که رکن سوم مخنق آرند یعنی اگر مصراعی از مثمن قرار دهند و قائل تخنیق جزو سوم
شوند با این وزن متحد شود و نیز هر دو مقصور و رکن ابتدا درین وزن اخرب نشاید و برینگونه بود بیت من بتو
چنین زار ÷ تو از دور همی خندی ÷ تقطیعش منبیت مفعول جفنی زار مفعولان تاز دور مفاعیل همی خندی فعولان تسبیغ
عروض سالم و ضرب محذوف برینگونه بیت چندین چه کنی تنبل ÷ بار اجه فریبی ÷ تنبل بضم اول و ثالث مکر و حیله
تقطیعش چندین چه مفعول کنی تنبل مفاعیلن بار اح مفعول فریبی فعولن و این هر دو وزن همچنانست که در اول
گفته شد که مانند یک مصراع مثمن ست فقط هر دو محذوف برینگونه بیت ای یار گرامی ÷ آخر تو کجائی ÷ تقطیعش
ای یار مفعول گرامی فعولن اخرت مفعول کجائی فعولن و این ثانی در حکم یک مصراع نیست زیرا که هر کدام وزن
از اوزان مثمنات مسطوره نیست و کوتاه ترین وزنهای هزج ست چه بیست حرف دوازده حرکت دارد بخلاف
اوزان دیگر اگر جائیکه عروض پدید نبود یعنی بیت منعقد بود و تمامیت عروض موقوف بر مصراع ثانی باشد
لفظا یا معنی همچنانکه در تتمه وضع گردد و ضرب ازل برینگونه شعر یکباره چنین جاهل و خونخواره مباش
تقطیعش یکبار مفعول جفنی جاه مفاعیل لخونخوار مفاعیل مباش فعول و ازین تقطیع واضح شد که دوم جاهل
در مصراع ثانی معتبر ست و ماقبلش در عروض اعتبار دارد پس موقوف بودن عروض بر مصراع ثانی ظاهر ست
و همین ست معنی ناپدید بودن عروض که عروض همان ناپدید ست و ضرب مجبوب بیت دانی که دل
از تو نشود سیر مرا ÷ تقطیعش دانیک مفعول دلزتون مفاعیل شود سیر مفاعیل مرا فعل و ازین تقطیع توقف
عروض بر مصراع ثانی لفظا معلوم شد که عروض همچنان ناپدید و ضرب فاع یعنی مخنق ازل و ماقبلش
سالم برینگونه بیت مشتاب برفتن صنما تحنی باش ÷ تقطیعش مشتاب مفعول برفتنص مفاعیل نما تحتی
مفاعیلن باش فاع و ازین تقطیع نیز موقوف بودن عروض بر مصراع ثانی ظاهر شد که عروض همچنان
ناپدید و ضرب مخنق مجبوب برینگونه بیت دانی که دلم سیر ز توکی گردد ÷ تقطیعش دانیک مفعول
دلم سیر مفاعیل ز توکی مفاعیلن گردد فع اگر گوئی که عروض درین مثال ناپدید نیست چه در ان جزوی
از کلمه که بعضش در مصراع ثانی معتبر باشد ماخوذ نیست گوئیم آری لیکن مراد از توقف لفظا عروض بر مصراع
ثانی عام ست که حقیقة باشد یا حکما و اینجا توقف حکمی ست زیرا که متعلق عروض در مصرع ثانی مذکور ست
که بغیر آن افاده معنی نمیکند چه ما و اسکیه لفظ ز تو با سیر منضم نشود مفهوم سیری متحقق نگردد همچنانکه اگر مضاف الیه
در ابتدا بود و نیز منعقد باشد چه مضاف بدون مضاف الیه افاده معنی نکند پس گویا هر دو یک لفظ است
مثالش خود مصنف آورده بیت تا کی بوم بانده تیمار ÷ عشق آن بت نامهربان ÷ کما سبق و سیاتی

که ظاهرا اما به الفرق بینهما همین سلامت رکن و عدم اوست مثالش این وزن بیت ترسنده از آنم که اگر دیر آید
زین جان پر از درد بر آید فریاد + تقطیعش ترسنده مفعول از آنم که مفاعیل اگر دیر مفاعیلن آید زین فع جان مفعول
پر ز درد مفاعیل بر آید فر مفاعیلن یاد فاع عروضش مخنق مجبوب است و ضرب مخنق ازل و این چهار وزن که بحقیقت
یکی است وزن ترانه است که آنرا بتازی رباعی خوانند و بپارسی دوبیتی گویند و آن چهار چهارم و پنجم و ششم
و هفتم است اما اتحاد ششم و هفتم با چهارم و پنجم از شرح فوائد این سهو است بوضوح پیوست اما اتحاد چهارم و پنجم
ازین جهت که اختلاف فیما بینهما فقط باعتبار اختلاف یک ساکن و دو ساکن در آخر است و چون محقق علام
هر دو را یک وزن میشمارد پس این هر دو هم یک است مسدسات ح عروض سالم یا مسبغ ای مفاعیلان و
ضرب مسبغ ط هر دو سالم بر ینگونه بیت تاکی بود ای کودک سنگین دل + جور تو برین عاشق بی سامان
تقطیعش تاکیب مفعول و دیکو د مفاعیل کسنگی دل مفاعیلن جورت مفعول بر ین عاشق مفاعیل قبی سامان مفاعیلن
یا قبیسامان مفاعیلان درین مثال عروض سالم است و ضرب نزد جمهور مسبغ و نزد مصنف هم سالم است و
مسبغ چه او الف و نون مخففه را بجای حرف واحد میشمارد و ازهمین جهت بعد این دو وزن بر یک مثال اکتفا
کرده و مثال هر دو سالم نزد جمهور این است بیت ای برده ز شاهان سبق شاهی + با تو همه در راه هوا خواهی
تقطیعش ای برد مفعول ز شاهان س مفاعیل بق شاهی مفاعیلن با توه مفعول در راه مفاعیل هوا خواهی مفاعیلن
ی عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور مثالش بیت دلدار من آن ترک پریزاد + کس نیست بخوبی بجهان
تقطیعش دلدار مفعول من آن ترک مفاعیل پریزاد فعولان کس نیس مفعول تبخوبی مفاعیل بجها یا فعولان یا
عروض همان و ضرب محذوف مثالش بیت تا باز گرفتی نظر از من + کس نیست جگر خوارتر از من + تقطیعش
تا باز مفعول گرفتی ن مفاعیل ظر از من فعولن کس نیس مفعول جگر خوا مفاعیل رتر از من فعولن ط و ش همانست که
با وزن سابق اتحاد دارد و لهذا ازین مثال سابق اکتفا ساخته یا عروض ازل یا مجبوب یعنی فعول یا فعل و ضرب
ازل یج عروض همچنان و ضرب مجبوب مثالش بیت با تو نتوان گفت سخن + زیرا که توئی شاه تبار
تقطیعش با تو ن مفعول تو گفت مفاعیل سخن فعل زیرا که مفعول توئی شاه مفاعیل تبار فعل ید عروض فاع
یا فع و ضرب فاع یه عروض همچنان و ضرب فع و ما قبل عروض و ضرب این هر دو وزن سالم بود و اینهم مثل ششم
و هفتم سهو است و بحقیقت ضربهای گذشته است اما مسکن زیرا که چون در عروض ازل یا مجبوب تسکین و تخنیق
کنند این هر دو وزن اخیر حاصل شود پس وزن چهاردهم و پانزدهم جداگانه از دوازدهم و سیزدهم نیست مثالش
بیت دل سوخته از زلف تو مشک + خجلت زده از روی تو مه + تقطیعش دلسوخ مفعول تاز زلفت مفاعیلن
مشک فاع خجلت ز مفعول ده از روی مفاعیلن مه فع مربعات یو هر دو سالم بدینگونه بیت اکنون که چنین

مفعول گفتم یاری مفاعیلن ایا رمفعول بنم اری مفاعیلن گرفت مفعول شو مبارکی مفاعیلن ویا بانی مفعول
تا دلی تر مفاعیلن ودرین صورت رکن ثانی سبع نیز آید مثالش بیت ہوشم بنگاہی دجانانہ چنین باید
یک جرعہ خرابم کرد پیمانہ چنین باید ✽ بروزن مفعول مفاعیلان مفعول مفاعیلن ودو بار عروض مقصور

با محذوف وضرب مقصور مثالش بیت صد سال با مید سلامی وپیامی ✽ چون سگان بر در بام تو توان بود ✽ ہرچند عروض
ومحذوف در حکم وزن واحدست لیکن درین مثال محذوف ست ودر مثال ہر دو مقصور بیت تا چند مرا در غم او
بند توان گفت ✽ چیزی کہ بجائی نرسد چند توان گفت ✽ تقطیعش صد سال مفعول با مید مفاعیل سلامی
مفاعیل وپیامی فعولن چو سگان مفعول کہ فا بر در مفاعیل ✽ بامت مفاعیل تو توان بود فعولان ج عروض ہمان

وضرب محذوف وہمانست کہ وزن گذشتہ است زیرا کہ قصر وحذف در ضرب باہم من حیث الوزن در حکم واحد
اری باعتبار قافیہ در انہا فرق ست ومثال ہر دو محذوف نیست بیت آسودہ دلا حال دل از چہ دانی
خونخواری عشاق دل افگار چہ دانی ✽ وعروض ازل یا مجبوب یعنی فعول یا فعل وچہار محذوف مقصور ست و

مجبوب با محذوف مربع ضرب ازل ۵ عروض ہمان ضرب مجبوب مثالش بیت با اینہمہ در راہ تو گر خاک
شویم ✽ شایستہ نباشیم قدمہای ترا ✽ یعنی با وجود اینہمہ فضل کہ واریم اگر خود در راہ تو خاک گردیم سزاوار
افتادن زیر پای تو نباشیم تقطیعش با اینہ مفعول ہم در راہ مفاعیل تو گر خاک مفاعیل شویم فعول شایست مفعول
نباشیم مفاعیل قدمہای مفاعیل ترا فعل اختلاف ازل ومجبوب در ضرب اگرچہ ظاہر او ونیست لیکن چون
مصنف علام زیادت ساکن را در آخر باعث اختلاف وزن ندیدہ اند برای ہر دو یک مثال اکتفا کردہ و

عروض فاع یا فع یعنی مخنق ازل یا مخنق مجبوب وضرب فاع زہ عروض ہمچنان یعنی فاع یا فع وضرب فع وشتر
کردہ اند کہ ما قبل عروض وضرب درین دو وزن ششم وہفتم سالم بود وا یتہمہ باطل مشعر وخش نیز سہوست چہ این دو وزن
ہمانست کہ چہارم وپنجم ست الا آنکہ متحرک آخرین مسکن ما اوسط ست ای متحرک کہ در آخر واقع شدہ از ان دو
ساکن کردیدہ وعروض وضرب مخنق شدہ یعنی رکن ما قبل عروض وضرب درین ہر دو سالم الاصل نیست زیرا کہ
بوزن چہارم وپنجم مفاعیل فعول ومفاعیل فعل کہ در آخر مصراع واقع میشود سہ متحرک یعنی لام مفاعیل و
دو متحرک فعول وفعل ہم آیند وسابقا معلوم شدہ است کہ تسکین اوسط آنہا جائز نیست پس بعد تسکین اگر
از تخنیق حرف اول فعول وفعل را بما قبلش منضم نمایند مفاعیلن فاع ومفاعیلن فع شود واین ہر دو وزن
پیدا اگر دد پس این ہر دو وزن بحقیقت فرع وزن چہارم وپنجم ست واصل ست دران ہر دو سالم بودن
رکن مسطور دران شرط نیست آری گاہی راجع بسالم شود وگاہی نہ مگر بار خدایا چنان گویند کہ مراد از سالم
درین ہر دو باعتبار صورت ست نہ سالم الاصل ونہ قدر تغیر برای اختلاف وزن کافیست شکی نیست

یعنی صدر را اخرب و ابتدا را موفور همچنانکه در مثال مذکور مصراع ثانی را بر اول مقدم نمایند خرج اخرب
و این نوع هم مثمن آید و مسدس و مربع نیز و صدر و ابتدا هر دو اخرب آرند باقی مکفوف پس اخرب بودن
مخصوص بنظر صدر و ابتدا است مگر بطریق ندرت ما ورای صدر و ابتدا نیز مکفوف هم باشد کما سنطلع علیه
و گفته اند آنرا پنج عروض یعنی سالم و مقصور یا محذوف و ازل یا مجبوب و مسبغ و مخنق ازل یا مجبوب
و هشت ضرب یعنی ای سالم و مقصور و محذوف و ازل و مجبوب و مسبغ و مخنق ازل و مخنق مجبوب و
بر بست و سه وزن آمده است اگر چه باحتمال عقلی از ضرب پنج در هشت چهل میشد هفت مثمن و هشت مسدس و
هشت مربع و بحقیقت من حیث الوزن قطع نظر از قافیه آنرا سه عروض و سه ضرب است چه سالم و مسبغ یک
حکم دارد و همچنین مقصور و محذوف و علی هذا القیاس ازل و مجبوب و مخنق ازل و مخنق مجبوب هر چهار رجع
بیک وزن است کما سیاتی و باعتبار تحقیق من حیث القافیه اگر خواهند این عدد ضرب مضاعف گیرند یعنی
شش چه درین صورت سالم از مسبغ جدا شود و مقصور از محذوف و ازل از مجبوب با مخنق و غیر مخنق متحد بود
کما لا یخفی علی الخبیر المتقن البصیر و برده وزن است سه مثمن و سه مسدس و چهار مربع زیرا که از هفت وزن مثمن
سوم راجع بدوم و پنجم بچهارم است و ششم و هفتم بحقیقت همان چهارم و پنجم است پس همگی سه وزن باقیماند
و از هشت مسدس دوم مندرج در اول و چهارم در سوم و ششم در پنجم است و هفتم و هشتم بحقیقت همان پنجم و
ششم است پس همگی سه وزن بحقیقت باشد و از هشت مربع چهار وزن اخیر در یک وزن اندراج دارد و
چهارم با دوم متحد است پس همه اش چهار وزن بود و تفصیل بست و سه وزن بطور جمهور اینست اعروض و ضرب
هر دو سالم بر ینگونه بیت ای کودک جادو وش وای فتنهٔ آهرمن ٭ شکر لب و زیبا رخ سنگین دل و سیمین تن
آهرمن خالق شر مقابل یزدان خالق خیر و این مضمون مطابق اعتقاد مجوس است و در فرهنگهای
فارسی بمعنی رهنمای بدیها و شیطان نوشته اند و در بعض نسخ بجای آهرمن و اهرمن هر دو آمده تقطیعش ای کود
مفعول کجا دو و مفاعیل وشا ای فت مفاعیل نه ای آهرمن مفاعیل شکر لب مفعول و زیبا ر مفاعیل خ سنگین مفاعیل
دل سیمین تن مفاعیلن و چون درهمین قصیده مثمن که صدر و ابتدا ایش اخرب و عروض و ضرب سالم و باقی مکفوف بود
رکن سوم مخنق کنند برین وزن شود مفعول مفاعیلن چهار بار زیرا که چون از رکن سوم میم مفاعیل ساکن شده
باخر رکن دوم منضم شد دوم مثل سالم مفاعیلن و سوم فاعیل بر وزن مفعول گردید و شعر مذکور را برین وزن
تقطیع توان کرد بر ینگونه ای کو مفعول د کجا دو وش مفاعیلن و ای فت مفعول نه آهرمن مفاعیلن شکر ل مفعول ب زیبا رخ
مفاعیلن سنگین دل مفعول سیمین تن مفاعیلن اگر مقصود معنف همانست که سابق مذکور شد و مسمط چهار خانه برین وزن مخنق
خوش آید مثالش بیت گفتی بکشم یاری آن یار منم آری ٭ گر کشته شوم باری در پای تو اولی تر تقطیعش بقیب

پس هزج سالم را چهار وزن باشد یکی از ان هزج مثمن سالم دوم مسدس مقصور الضرب یا محذوف سوم
مربع سالم چهارم مربع مقصور الضرب یا محذوف و در مربع متاخران شعر کمتر گفته اند خاصه بر وزن اخیر یعنی مقصور الضرب یا محذوف
و درین نوع سالم هزج هیچ زحاف دیگر سوای قصر و حذف در عروض و ضرب روا نبود هزج مکفوف درین نوع هم
وافی و بحر و مشطور یعنی مثمن و مسدس و مربع آید و همه ارکان سوای عروض و ضرب که حالش مذکور خواهد شد مکفوف
آورند مگر جائیکه یاد آورده شود و آنرا یعنی مکفوف را یک عروض مقصور یا محذوف و دو ضرب مقصور و محذوف
آورده اند و برین شش وزن شمرده اند دو مثمن و دو مسدس و دو مربع عروض همه مقصور یا محذوف و ضربها یکی
مقصور و دیگر محذوف و بتحقیق چون ضرب مقصور و محذوف من حیث الوزن حکم واحد دارد اگرچه من
حیث القافیه مختلف بود پس هزج را همه سه وزن باشد چنانکه گفتیم مثال مثمن شعر بهار آمد و معقول بر افکنده
جوالی + نسیم سمن آورده همی باد شمالی + تقطیعش بهار آم مفاعیل د معقول مفاعیل بر افگند مفاعیل جوالی
فعولن نسیمی سمن مفاعیل هنا ور د مفاعیل همی باد مفاعیل شمالی فعولن یعنیش بهار آمد و معقول ابر جوالی باغ بر افگنده
و معقول یعنی صیقل کرده شده و مراد از ان منور و تابان است چه از آمدن بهار هر چیز بکمال خود میرسد و در بعض
نسخ مقصول بتقدیم قاف دیده شد یعنی شاخهای انگور بریده شده و مشهور درین معنی قصیل است و فاعل آورده
در مصرع ثانی باد شمالیست و نسیم سمن مفعول اوست یعنی باد شمال مطلق هوای خالص نسیم را بکیفیت سمن ساخته
اورد عروض و ضرب درین مثال هر دو محذوف است اما مثال هر دو مقصور اینست شعر ترا لعل شکر ریز مرا چشم گهربار
تراشنده بود خوی مرا گریه بود کار + و گاهی یک رکن مکفوف و یک رکن محذوف آید مثالش بیت
برخ ماه تمامی بقد سرو روانی + بلب راحت روحی بچشم آفت جانی + بر وزن مفاعیل فعولن مفاعیل فعولن
مثال مسدس شعر نگر تا غم هجرانت چه کرد است + برین عاشق بیچاره پر درد + تقطیعش نگر تا غ مفاعیل
م هجرانت مفاعیل چه کرد است فعولان برین عاش مفاعیل ق بیچار مفاعیل ه پر درد فعولان این مثال هر دو مقصور است
مثال مربع شعر بدستان دل من برده + یکی ترک پریزاد + دستان بالفتح مکر و حیله تقطیعش بدستان مفاعیل دلمن برد
مفاعیل یکی ترک مفاعیل پریزاد فعولان و تسکین یا وسط روا بود در همین اوزان مکفوف یعنی تسکین یا وسط میان لام
مفاعیل اول و میم و فای مفاعیل دوم تا راج شود مفاعیلن مفعول و شاعران برین وزنها از هزج مکفوف
شعر کم گویند و متقدمان در یک بیت صدر و ابتدا موفور و اخرب بسیار جمع کرده اند بدینگونه رودکی گوید بیت
دل آزاد کن از درد تن آزاد کن از رنج + جام آور و زود آور و زود آور و شطرنج + تقطیعش دل آزاد مفاعیل کن از درد
مفاعیل تن آزاد مفاعیل کن از رنج فعولان جام آ مفعول ور زود آ مفاعیل ور زود آ مفاعیل ور شطرنج فعولان
صدر موفور است و ابتدا اخرب پس قوله در صدر و ابتدا موفور و اخرب لف و نشر مرتب است و بر عکس هم گفته اند

مفاعیلن مفعول مفاعیل ... [illegible]
نغموس [illegible] مفعول از مفاعیل مفاعیل ... توان ساخت می گویم ... مفاعیل مفاعیل مفاعیلن مفعول نتوان ساخت ... گرده فافهم ۱۲ محمد مظهر

وزن اول مسدس را عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور باید دانست که بودن یک حرف یا دو حرف ساکن در آخر عروض و یک حرف ساکن مثلا در آخر ضرب مغیر وزن نیست لهذا مصنف علام عروض محذوف و مقصور را یک وزن شمرده اگر گوئی وزن ضرب مقصور را چرا از وزن محذوفش جداگانه قرار داده گوئیم وزن آنجا هم واحدست لیکن اعتبار تعدد باعتبار اختلاف قافیه است چه قافیه در ابیات قصائد و غزل سوای مطلع فقط در ضروب باشد برینگونه بیت هلا زیبا رخا برخیز و پیش آر رهٔ می با دو رخت هم رنگ و هم بوی + بصبح آگاه باش ای زیبا رخ برخیز و پیش آر شراب هم رنگ و بو با دو رخسار خود تقطیعش هلا زیبا مفاعیلن رخا بر خی مفاعیلن ز پیش آر فعولان می با دو مفاعیلن رخ هم رن مفاعیلن گ هم بوی فعولان عروض و ضرب هر دو مقصور وزن دوم را عروض هم مقصورست یا محذوف مثال اول و ضرب محذوف برینگونه بود بیت فروغ روی او چون نور خورشید + نسیم زلف او چون بوی عنبر عروض مقصور و ضرب محذوف است و ارکان دیگر سالم و اگر مصرع ثانی را بر اول مقدم سازند مثال عروض محذوف و ضرب مقصور شود و اما مثال هر دو محذوف اینست شعر صبا با زلف یار من چه کردی + زدی برهم قرار من چه کردی + وگاهی هر دو سالم نیز آید مثالش شعر کجائی ای غزال مشکبوی من + چرا هرگز نمی آئی بسوی من + وزن اول مربع را عروض و ضرب سالم بود برینگونه بیت بیار ای لعبت یا قوت نابستی + و یا چون کشیده تیغ پیش آفتابستی یا قوت روان شراب لعلی باشد و تاب نبودن یعنی خالص از صفات یا قوت ست و در بعض نسخ تابستی بتاء مثناة فوقانیه دیده شده یعنی مثل یاقوت تابی و روشنی دارد درین صورت ایطا در قافیه خواهد شد لیکن چون ایطای خفی ست باکی ندارد وزن دوم را ابرای مربع عروض و ضرب هر دو مقصور آورده اند و مثال برینگونه گفته اند بیت بماند ستم غریوان من کز هید ادهجران تقطیعش اینست بماند ستم مفاعیلن غریوان فعولان من کز هید مفاعیلن ادهجران فعولان و این محذوف ست بتحقیق مصنف چه نون غنه چون مخلوط التلفظ با الف است هر دو در حکم حرف واحدست بخلاف حروف دیگر مثل کار و بود و دید و قیاس گذشته از اعتبار ضرب مقصور جداگانه از ضرب محذوف مسدس چنان اقتضا میکند که اینجا نیز دو وزن آید سوای سالم یکی را عروض مقصور یا محذوف و ضرب مقصور و دیگر را عروض همان و ضرب محذوف و الا هر دو ضرب مسدس نیز یکی گیرند یعنی اگر ضرب مقصور و محذوف را من حیث الوزن متحد شمارند هر دو ضرب مسدس نیز واحد شمرده شود و حقیقت اینست که در لغت پارسی میان این دو وزن از ضرب مقصور و محذوف مباینت الا از جهت قافیه نباشد یعنی میان هر دو وزن مذکور مباینت نباشد الا از جهت قافیه چه زیادت یک ساکن اختلاف وزن نباشد بخلاف قافیه که مختلف شود و چون چنین باشد یعنی مقصور و محذوف را واحد دانند هر یکی را از ضرب مثمن و مسدس یک وزن باشد و مربع را دو وزن

یعنی درین عبارت تعقید لفظی ست و صاحب ترکیب با وجود تشریح این شرح مرام این کلام نرسیده عبارت مصنف چنین تغیر داده میان این دو وزن مناسبت نبود الا از جهت قافیه نباشد پس قطع نظر از رکاکت الفاظ مدعای مصنف ...

گر قلبل کما سقف علیه و بعضی هر نوعی را ازین انواع ثلثه بحری دیگر شمرده اند و گفته اند جمله انواع را
پنج عروض و هشت ضرب است و بیست و چهار وزن آمده است اگرچه باعتبار احتمال عقل از ضرب پنج در هشت چهل شد
از انجمله پنج وزن سالم و شش وزن نوع مکفوف و بست و سه وزن نوع اخرب را مستعمل است و این جمله
سی و چهار باشد نوع سالم مراد از سالم درینجا ماسوای عروض و ضرب است اگرچه آن هر دو هم سالم بود بقرینه قوله
سه عروض و سه ضرب آورده اند پس مزاحف و معلل بودن عروض و ضرب منافی سلامت مسطوره نباشد
کما توهم فی بادی الرای عروض میان این نوع سه عروض و سه ضرب آورده اند هر یک سالم و مقصور و محذوف
در پنج وزن شمرده اند از انجمله یکی وافی یعنی مثمن و دو مجزو یعنی مسدس و دو مشطور یعنی مربع و وجه تفسیر وافی و مجزو و مشطور
درینجا آنست که وافی و مجزو و مشطور هزج در تازی مسدس و مربع و مثنی باشد و این بحر در پارسی مثمن و مسدس
و مربع باشد پس ای رفیع اشتباه بکند گر بتفسیر هر یک پرداخت و بیت مثمن این بیت است تا ز دنیا همی گوید که دل
درین نه بندی به + تو خود می بینی شیوه شی ازین گویای نا گویا + تقطیعش ظاهر است که عروض و ضرب هر دو با
همه ارکان سالم است اما مراد از گفتن دنیا نبات جمال است باعتبار تغیرات و فنای آل و اولاد و در غو باشد
نا گویا بودنش بزبان مقال ظاهر است بیاسی زین در از تربیت نباشد چه مشتمل است بر پنجاه و شش حرف
اگرچه با بیات مثمن باد مساوی بود لیکن کدامی زائد بر آن نباشد و در آخر این وزن که ارکانش
سالم بود مسبغ نشاید که از دائره بیرون شود و زیادت حرف بر حروف ارکان دائره لازم می آید و این
در جائی ثابت شده است و بعضی چون در آخر مصراع دو حرف بینند که آنرا یک حرف شمرند مانند الف و نون
پندارند که مسبغ است این قول جواب سوال مقدر است تقریرش آنکه در بعض اشعار آخر مثمن وافی نوع سالم
می آید و حاصل جواب آنست که آنجا مسبغ نیست بل دو حرف مثل الف و نون غنه قائم مقام حرف واحد است
که آنرا بجای دو حرف پند شمرده اند خطا بود چه اشباع ن و دو ساکن در میان بیت بجای یک حرف افتد چنانکه گفته ایم
پس در آخر هم هر دو بجای یک حرف توان دانست اگر گوئی اوسط ابیات محل اشباع و امتدادی نمی باشد لهذا
اینجا دو حرف احرف واحد شمرند بخلاف اواخر پس مانع حمل کردن بر تسبیغ درین مقام چیست گوئیم آری آخر
محل تسبیغ است لیکن مانع خروج از دائره است بخلاف مجزو و مشطور نیست مرام کلام مصنف علام اما این
توجیه در نون غنه امکان دارد و لیکن بتاخرین ساکن نه اند غیر غنه هم آورند و آن بحر تسبیغ نمی توانند شد مثالش این بیت
شعر بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم + فلک را سقف بشگافیم و طرح دیگر اندازیم + عروض و ضرب
هر دو مسبغ است و گاهی هر دو مقصور نیز آید مثالش شعر سرآن مدهوش عشقم که از خویشش خبر نیست + مرا تا نیست
دل از کف و گر پروای سر نیست + و رکن دوم محذوف است پس و خوانش تمت سالم باعتبار اکثر ارکان

مقبوضش و باقی سالم معنیش او اکردند چیزی را که عاریت گرفته بودند همچنین زندگانی عاریت است مثال اخرب شعر
فِی الَّذِینَ وَقَدْ بَاتُوا + وَفِیمَا قَدْ مَضَوْا عِبْرَهْ + باسکان تقطیعش فللذی فاعلن تقد باتو مفاعیلن وفیما قد مفاعیلن
و مو عبره مفاعیلن صدر اشتر است و باقی سالم معنیش در کسانیکه تحقیق مردند و در انچه پیش فرستادند از
اعمال عبرت است صاحبان بصیرت را مثال اخرب شعر لَوْ کَانَ اَبُو مُوسیٰ + اَمِیرًا مَا اَرْتَضَیْنَا + باشباع
تقطیعش لوکان مفعول ابوموسی مفاعیلن امیرن مر مفاعیلن تضینا هو مفاعیلن صدر اخرب است و سائر
ارکان سالم معنیش اگر باشد ابوموسی امیر بار اضی نیستیم با و تتمه متقدمین این بحر را غیر مجزو نیاورده اند
لیکن بعضی متاخرین مولدین بتبعیت عجم مسدس مزاحف نیز آرند و بروزن مفعولن مفاعلن فعولن مستحسن پندارند
گویند اول کسیکه برین وزن منظوم ساخته بهار هنر است و از کلام اوست قطعه یَا مَنْ لَعِبَتْ بِهٖ شَمُولٌ + مَا اَلْطَفَ
هٰذِهِ الشَّمَائِلْ + نَشْوَانُ یَهُزُّهٗ دَلَالٌ + کَالْغُصْنِ مَعَ النَّسِیمِ مَائِلْ + باسکان یعنی ای کسیکه لعب کرده است
با و شراب چه لطیف است این خصلت هامست است که می جنباند او را نازمانند شاخ که بانسیم می جنبد و بسیاری
از شعرا با تقفایش پرداخته برین وزن و قافیه اشعار گفته اند و در معانی آبدار سفته بل بعض مولدین بر
اقتفای آثار عجم پرداخته بر مثمن این بحر نیز رباعیات گفته اند و از انست قول حاتم بن احمد اهدل رباعی
لَا طَاقَةَ لِیْ بِذَا الْجَفَا وَالْهَجْرِ + یَا مَنْ حَلُّوا وَخَیَّمُوا فِی صَدْرِیْ + اَلنَّوْمُ جَفَا الْجُفُونَ لَمَّا غِبْتُمْ + عَنِّیْ وَبَقِیْتُ
حَائِرًا فِی اَمْرِیْ + یعنی نیست طاقت مرا باین جفا و فراق ای کسانیکه فرود آمده اند و خیمه زده اند
در سینه من خواب ظلم کرده است بر پلک ها از وقتیکه غائب شده اید از من و باقی ماندم حیران در کار
خویش تقطیعش لا طاق مفعول تلیبذل مفاعلن جفا و لهج مفاعیلن ری فع یا منحل مفعولن لو وخی فاعلن
مو فیصد مفاعیلن ری فع انتوم مفعول جفلجفو مفاعلن فلما غب مفاعیلن تم فع عنی و مفعول بقیتحا مفاعلن
ئرن فی ام مفاعیلن ری فع و عجب است از صاحب منهج البیان که تقطیعش چنین فرموده لا طاق مفعول
تلی فعل بذ لجفا مفاعلن ولهجری مفعولن یا منحل مفعولن لو وخی فاعلن مو فعل فی صدری مفعولن انتوم مفعول
جفل فعل جفو نلم مفاعلن ما غبتم عن نیو مفعول بقیت حا مفاعلن یرن فعل فی امری مفعولن حال آنکه این
وزن رباعی نیست کما لا یخفی و اما بپارسی اصلش در دائره مفاعیلن مثمن هشت بار بود و دو نوع بود سالم و مکفوف
و مکفوف هم دو نوع بود موفور و آن چنانچه گذشت آنست که سلامت بود از خرم جائز و اخرب که عبارت است از اخرم
مکفوف و مکفوف موفور را مکفوف تنها خوانند یعنی رکنی را که در ان کف واقع شده باشد و خرم در ان
با وجود جواز نکرده باشند مثل مفاعیل که در صدر افتد مکفوف خوانند بدون قید موفور نه آنکه مکفوف را
مقید بقید تنها کنند کما توهم پس جمله سه نوع بود سالم و مکفوف و مکفوف اخرب اما خرم تنها نیاید

شعرای عجم بر کامل مثمن شعر گفته اند و خالی از عذوبتی نیست چنانکه جلال الدین سلمان فرماید شعر بصنوبر قد دلکش
اگر ای صبا گذری کنی + بهوای جان حزین من دل خسته را خبری کنی + اما بعد زمان ایشان این وزن بسیار
شائع شده خصوص درین قرب زمان و بر سالم و مزاحف اشعار گفته اند و مطبوع بود مثال سالم شعر زغذنگهای
جفای تو چه قدر خوشم که هنوز از آن + ز دلم نکرده یکی گذر ز قفای آن دگری رسد + مثال مضمر شعر صنما حیات ابدا
چه شد که بماند ارد الفتی + خجلم ز داغت کز وفا بسرم گذار دمنتی + یک رکن سالم و یک رکن مضمر ست و بعضی

هزج

عروضیان وافر و کامل را مثمن الاصل قرار داده اند نیست بحرهای دائره مؤتلفه هزج این بحر نزدیک
عرب و عجم مستعمل ست و اصلش تازیان را در دائره مفاعیلن شش بار ست و در بنا مجزو بکار دارند و او را
یعنی مجزو را یک عروض ست سالم و دو ضرب باشد یعنی سالم و محذوف و هر دو وزن آید و این معنی باعتبار
استعمال شائع ست و بیتهایش نیست شعر عفا من آل لیلی السهب + فالاملاح فالغمر + باشباع تقطیعش
عفا من آ مفاعیلن لیلیس سه مفاعیلن بفلالاملا مفاعیلن حفلغمرو مفاعیلن عروض و ضرب هر دو سالم ست
ربای سهب در مصراع ثانی ست و سهب و املاح و غمر بالفتح و بلفظ آخر بغین معجمه نامهای مواضع ست و فا
هر دو اخیر برای عطف ست معنیش و رشد از آل لیلی این سه مواضع که نام آنها سهب و املاح و غمر ست
ب شعر و ما ظهری لباغی الضیم + بالظهر الذلول + باشباع تقطیعش و ما ظهری مفاعیلن لباغضضی مفاعیلن
بظظهر و مفاعیلن ذلولی فعولن + عروض سالم و ضرب محذوف ست و ضیم ضیم خبر و مصراع ثانی ست معنیش و
نیست پشت من برای طالب ظلم پشت نرم و منقاد ای ظالم پشت مرا از ظلم خم تواند کرد و حرف با در قوله
بالظهر زائد ست کما هو القیاس بعد حرف النفی و دیگر ارکان بطریق زحاف مقبوض و مکفوف بکار دارند و خلط کنند
و عروض هم مکفوف و مقبوض استعمال کنند و این قلیل و غیر شائع ست و یکی گوید عروض مکفوف هم باشد
نه مقبوض مگر اخفش جائز داشته و در روایتی از خلیل هم آمده و میان یا و نون معاقبه باشد مثال مقبوض شعر
فقلت لا تخف شیئا + فما علیک من بأس + باشباع تقطیعش فقلت لا مفاعلن تخف شیئا مفاعیلن فما علی
مفاعلن کمن باسی مفاعیلن صدر و ابتدا مقبوض ست عروض و ضرب سالم معنیش پس گفتم خوف مکن چیزی را
پس نیست بر تو باکی مثال مکفوف شعر فهذان یذودان + و ذا من کثب یرمی + تقطیعش فهاذان مفاعیل
یذودان مفاعیل و ذا منکث مفاعیل ثبن یرمی مفاعیلن ضرب سالم و سائر ارکان مکفوف معنیش پس این
هر دو دفع می کنند و آن از قرب تیر می زند و صدر اخرم داشته و اخرب بکار دارند مثال اخرم شعر ادد انما الدنیا عاره
کذاک العیش عاریه + باسکان و اشباع های استعاره عاریت مشدد یا کذا فی المغرب و دیوان الادب
تقطیعش ادد و مس مفعولن تعارده هو مفاعیلن کذا کلعی مفاعیلن شعاریه مفاعیلن صدر اخرم ست و ضرب

هدایت کند کار بند شو معالی جمع معلاة بمعنی رفعت و شرف ست و در بعض رسائل معالنا بنون دیده شد
و معنی ظاهرست و اکثری از مولدین ترفیل و اذاله را در روانی جائز داشته اند مثال مرفل جملة المعارفین
والأدباء سید علی وفا گوید شعر ذو اُنجاه یَحمی جاره فاحمی جوارک ＋ لاتَرکُنَنَّ فی قبضة الأسواد جارک ＋ عروض و
ضرب مستفعلاتن مضمر مرفل ست و باقی مضمر یعنی صاحب جاه حمایت می کند همسایه خود را پس تو امی زانکه
حمایت کن همسایه خود را که در قبضه بدان همسایه خود را مثال مذال شهاب الاسلام احمد بن زین العابدین
گوید شعر طابت خلائلک الکرام ＋ لا تَهاسَن طیبها طابت التشمیم من النسیم ＋ باسکان ضرب متفاعلان و صدر و
ابتدا و حشو ثانی مضمر و باقی سالم خلائل جمع خلیلة بمعنی صدیقه یعنی پاکیزه اند محبوبات کرام تو زیرا که از بوی خوش
آنها مطیب شده است باد نسیم و اما پارسی برین بحر تکلف گفته اند و بر قیاس دیگر شعرای ایشان در روانی عروض
سالم و ضرب هم سالم یا مقطوع یا احذ یا احذ مضمر و عروض مقطوع و ضرب هم مقطوع یا احذ یا احذ مضمر و عروض
احذ و ضرب هم احذ یا احذ مضمر و هر دو احذ مضمر و در مجزو بر عروض سالم و ضرب مرفل یا مذال یا سالم و عروض
مذال و ضرب مرفل یا مذال و هر دو مرفل و عروض سالم و ضرب مقطوع و هر دو احذ یا هر دو احذ مضمر یا عروض
احذ و ضرب احذ مضمر مثالها آورده اند و از زحافها مضمر بهتر باشد و اگر در همه ارکان باشد راجع بسوی رجز گردد
چنانکه استعمال کنند در همه قصیده یکسان باید مثال هر دو سالم از روانی شعر نکنم بیار کسان طمع که جفا بود ＋ نه دوا بود
که چنین کنم نه روا بود ＋ تقطیع و معنیش محتاج شرح و بیان نیست و مثال هر دو مقطوع شعر چکنم که جز بمراد خود نرود
دل ＋ چکنم که جز بتو دل همی نگراید ＋ مراد از مراد معشوق ست تقطیعش چکنمکه متفاعلن بمراد خد متفاعلن نرود دل فعلاتن
چکنمکجز متفاعلن بتد لهمی متفاعلن نگراید فعلاتن مثال هر دو مرفل از مجزو شعر بهمه جهان تو یکی نه بینی ＋ چو نگار
من بسفید کاری ＋ یعنی در تمام جهان مانند معشوق من در نیکو کاری و جوانمردی مماثل نه بینی تقطیعش بهمه جها
متفاعلن نیکی نه بینی متفاعلاتن چنگار من متفاعلن بسفید کاری متفاعلاتن مثال هر دو سالم شعر نه روا بود که جفا
کنی ＋ بکسی که با تو وفا کند ＋ بر وزن متفاعلن چهار بار مثال هر دو احذ شعر نه نکو بود که کنی ＋ تو بهیچ روی بدی
تقطیعش ننکو بود متفاعلن ککنی فعلن تو بهیچ رو متفاعلن یبدی فعلن مثال مزاحف از روانی بیت روزی بود
که عشق تو بسر آیدی ＋ یا آن دلت بمهر من نگرایدی ＋ یعنی کاشکی روزی بوقوع آید که دران روز عشق
تو تمام شود یعنی خیالش از سر من بدر رود یا آن دل تو بمحبت من مائل گردد تقطیعش روزی بود مستفعلن کعشق تو
متفاعلن بسر آیدی متفاعلن یا آن دلت مستفعلن بمهر من متفاعلن نگرایدی متفاعلن رکن اول مضمر و دوم
موقوص و سوم سالم ست از هر دو مصراع و همه قصیده همچنین باید یعنی تر تیب مذکور که اول مضمر دوم موقوص
سوم سالم بود و ایراد دیگر مثالها تطویل بیفائده اقتضا می کند مولانا جامی فرماید بعضی از متاخرین ان

و در بعضی بجای معجمه نیز دیده شده و درین صورت هر یک ازین هر دو نام شخصی خواهد بود مثال غزل ؎
منزلة صم صداها وعفت ۞ ارسمها ان سئلت لم تجب ۞ باشباع همه ارکانش مخزول است یعنی مفتعلن صدا
بالفتح آواز یکه از کوه و امثال آن برگردد و ارسم بضم سین جمع رسم یعنی این منزلیست که گنگ شده است صدای
آن که جواب نمی دهد و نابود شده اند علامات آن منزل اگر پرسیده شوند جواب نمی دهند یعنی همچنان خراب و
بی نشان شده است که اگر تفحص کنند نیز معلوم نمی شود مثال ضرب مقطوع مضمر از وافی ؎ واذا افتقرت الی الذخائر
لم تجد ۞ ذخرا یکون کصالح الاعمال ۞ باشباع ابتدا مضمر است و ضرب مقطوع مضمر یعنی مفعولن و باقی ارکان
سالم یعنی و هرگاه محتاج شوی بسوی ذخیرها نخواهی یافت که ام ذخیره که باشد مثل اعمال نیک مثال ضرب مذکور از مجزو
؎ والبو الحلیس ورب مکة ۞ فارغ مشغول ۞ باشباع و کاف ساکن مکه در مصراع اول داخل است و کاف
متحرکش در مصراع ثانی و همه ارکانش سالم است مگر ضرب مقطوع مضمر است یعنی و ابو الحلیس قسم به پروردگار
مکه فارغ است قلبا مشغول است قالبا یا بالعکس مثال ضرب مضمر مرفل ؎ وغدرتنی و زعمت ۞ انک لابن
فی الصیف تامر ۞ بسکون آخر و نون ساکن انک در مصرع اول معتبر است و نون متحرکش در مصرع ثانی و همه ارکانش
سالم است الا ضرب که مضمر مرفل است یعنی مستفعلاتن یعنی غدر و خلاف وفا کردی و پنداشتم که تحقیق تو شیر فروش
در گرما و تمر فروش هستی یعنی از بازاریان و اراذل و در بعضی رسائل بجای غدرتنی غررتنی از غرور یعنی فریب دادی
دیده شد مثال ضرب مضمر مذال ؎ واذا اغتبطت او ابتأست ۞ حمدت رب العالمین ۞ باسکان ضرب مضمر
مذال یعنی مستفعلان است و باقی سالم و تای ثانی ابتأست در مصرع ثانی است یعنی و هرگاه ذبح می کنم شتران را
یا محتاج محزون می شوم ستایش می کنم پروردگار عالمیان را و در بعضی رسائل اغتبطت بغین معجمه از غبطه بمعنی
حسن و مسرت حال ضبط کرده اند یعنی هرگاه توانگر می شوم یا محتاج شکر خدا می کنم مثال ضرب موقوص
مرفل ؎ ولقد شهدت وفاتهم ۞ ونقلتهم الی المقابر ۞ باسکان ضرب مفاعلاتن است و باقی سالم
یعنی و البته بتحقیق حاضر شدم بوفات ایشان و در آوردم ایشان را در قبرها مثال مخزول مرفل ؎
صفحوا عن ابنک ان فی ابنک حدة ۞ یحییک کلم ۞ باسکان نون و کاف ابنک ثانی در مصراع ثانی است و
ضرب مفتعلاتن و باقی سالم یعنی اعراض کردند تنها از پسر تو زیرا که در پسر تو حدتیست وقت کلام که سخن نیز
و تخت می کند مثال ضرب موقوص مذال ؎ کتب الشقاء علیهما ۞ فهما له میسران ۞ باسکان ضرب مفاعلان است
و باقی ارکان سالم یعنی نوشته شد بدبختی بران هر دو پس آن هر دو آن بدبختی را آسان داننده گانند
مثال مخزول مذال ؎ وابیت آخاک اذا دعا ۞ ک معالیا غیر مخاف ۞ باسکان ضرب مفتعلان است
و باقی ارکان سالم یعنی و قبول کن دعوت برادر خود بسوی معالی بغیر خوف یعنی اگر برادر تو ترا جانب علو

نداست اسجدث بالتحریک قبر معنیش این قبریست همواره در جائیست که ریاح مختلفه دران می وزد ح شعو واذا
اقتقرت فاآکمن * متخشعا وتجمل * باشباع تقطیعش واذ فتقر متفاعلن تفلاآکمن متفاعلن متخشعن متفاعلن وتجم
ملی متفاعلن هر دو سالمند معنیش وهرگاه محتاج شوی پس اظهار خشوع و تکلف در آن مکن وتجمل و خوبی ظاهر کن یا
صبر جمیل کن یا مراد از جمیل پیه گداخته است چنانکه جوهری در صحاح می آرد زنی دختر خود را گفت تجملی اے
کلی الشحم المذاب پس مراد اینجا اینست که خواهش وحرص روغن درین حالت مکن و بر شحم گداخته اکتفا کن و این
معنی بر تقدیریست که تجمل بجیم باشد و اگر بجای مهمله بود معنیش آنکه هرگاه محتاج شوی جزع و فزع مکن و صبر و تحمل
کن و بعضے متجشع از جشع بجیم خوانده اند بمعنی شدید الحرص بر اکل طعام و معنی ظاهرست ط شعر واذا هم ذکروا
الاساءة اکثروا الحسنات * باشباع تقطیعش واذا همو متفاعلن ذکر الاسا متفاعلن ءة اکثرن متفاعلن
حسناتی فعلاتن عروض سالم وضرب مقطوع ست معنیش وهرگاه ایشان یاد می کنند بدی را اکثر ذکر نیکیها
می نمایند یعنی ذکر خیر اکثر بر زبان شان جاری ست وذکر بد کمتر و این چهار وزن مجزو ست پس بحر کامل شد د
با وزن ششم وافی که مذکور شده گردید و در قول حسان بن ثابت وزن یازدهم مطور شد و در پنج
رکن آمده و آن اینست ش لمن الصبی بجانب البطحاء * ملقی غیر ذی مهد * باشباع تقطیعش لمن الصبی
متفاعلن بجانبل متفاعلن بطحائمل مستفعلن قن غیر ذی مستفعلن مهدی فعلن رکن پنجم اخذ مضمر ست
و دو رکن حشوی مضمر و زمخشری این را المحذوف الصدر گفته و بطریق زحاف در دیگر ارکان و ضربها
مقطوع و مرفل دنداله ضمر و موقوص و مخزول بکار دارند یعنی در همه دیگر ارکان سالم اضمار و وقص
و خزل استعمال نمایند و در ضرب مقطوع وافی مجزو دو ضرب مرفل و ندال نیز اضمار و وقص و خزل
آرند از کلام مصنف علام معلوم می شود که در ضرب مقطوع وقص و خزل هم می آید و از کلام دیگر
اهل فن معلوم می شود که دران اضمار باشد و بس و مثال نیز یافته نمی شود دستوی گوید اضمار حسن ست
و وقص صالح اگر قلیل بود و خزل قبیح مثال اضمار ش انی امرؤ من خیر عبس منصبا * شطری و احمی
سائری بالمنصل * باشباع همه ارکانش مضمر ست یعنی مستفعلن منصل بضم اول و ثالث شمشیر معنیش من
مردی ام از بهترین قبیله عبس از روی مرتبه پس حمایت می کنند نصف مرا این قبیله و حامی ام نصف باقی
خود را بشمشیر پس تقدیر کلام اینست فتحمی هذه القبیلة نصفی واحمی انا نصفی الاخر بسیفی و از کلام بعض ادبا معلوم
می شود که تخصیص باعتبار اینست که یکی از ابوین شاعر ازین قبیله خواهد بود و دیگرے مثال وقص
ش یذب عن حریمه بسیفه * ورمحه و نبله ویحتمی * همه ارکانش موقوص ست ای مفاعلن معنیش دفع
می کند عار را از حریم خود بشمشیر و نیزه و تیر خود و حفظ آبرو می کند و در بعض رسائل جز بمه بجیم و زای معجمه

۱۱۲

وعاقل که مندرس شده است و تغیر کرده است علامات آنها را باران (شعر) لمن الدیار بعفا مرابعها +
هطل اجش وبارح ترب + تقطیعش لمن د یا متفاعلن ر بعفا مر متفاعلن بعها هطلن متفاعلن اجش متفاعلن و بارحن
متفاعلن تربو فعلن عروض و ضرب هر دو احذ است آهطل بکسر طا مثل کتف باران متوالی متفرق بزرگ قطره
الاجش باران با رعد غلیظ الصوت والبارح ریح گرم والترب مثل کتف ریح بردارنده تراب معنیش کراست
خانها که دور کرده است منازل آنها را باران متوالی بزرگ قطره با رعد شدید و ریح خاک بردارنده و در بعض
رسائل بجای بارح بارق تیز دیده شد و معنی ظاهر است و در بعض نسخ مصراع اول چنین دیده شده دمن
عفت و محی معالمها رح آثار خانها نابود شده و محو کرد نشان آنها را دمن بر وزن عنب جمع دمنه
بالکسر بمعنی اثر خانه است (شعر) ولانت اشجع من اسامة اذ + دعیت نزال و لج فی الذعر + باشباع
تقطیعش ولانت اش متفاعلن جع من اسا متفاعلن مت اذ فعلن دعیت نز متفاعلن ال و لج فذ متفاعلن ذعری
فعلن عروض احذ و ضرب احذ مضمر است اسامه بالضم اسد و لج بر وزن مد امر است بمعنی جنگ و خصومت کن
الذعر بضم ذال معجمه و سکون عین مهمله خوف معنیش و هر آئینه تو شجاع تر هستی از شیر وقتیکه خوانده شود آن شیر
باین قول که نازل شو و جنگ کن در محل خوف و این بیت وزن وافی است نزد غیر اخفش و خلیل وزن
ششم هم آورده اند و آن این بیت است (شعر) و اذا مررت علی الدیار فقل لها + جادت معالم ربعک الدیم +
باشباع تقطیعش و اذا مر متفاعلن رت علد دیا متفاعلن ر فقل لها متفاعلن جادت معا متفاعلن لم ربعکد
متفاعلن دیمو فعلن عروض سالم است و ضرب احذ جود بالفتح بسیار باریدن باران دیم بر وزن قیم جمع
دیمت باران نرم دائم که در آن رعد و برق نباشد معنیش و هر گاه بگذری بر خانها پس بگو آن معشوقه را
بسیار ریختند بر نشانهای خانهای تو باران‌های همیشه بارنده (شعر) و لقد سبقتهم الی + فلم ترع و انت
آخذ + باسکان آخر تقطیعش و لقد سبق متفاعلن تهمو الی متفاعلن فلم ترع متفاعلن وانت آخذ
متفاعلاتن عروض سالم و ضرب مرفل است یای ساکن الی در مصراع اول معتبر است و یای متحرکش در تقطیع
سبقتهم باشباع میم لم ترع از روع بالفتح ترسیدن و آخذ بفتح خا بمعنی دیگر از جماعت ای تنها و منفرد و بکسر
خا متاخر و کمتر در مرتبه معنیش و هر آئینه تحقیق سبقت بردی بر آنها در آمدن جانب من پس خوف نکردی
از سبقت مذکور و حالانکه تو مرد تنها هستی آیا باک نداری یا آنکه تو مرد دون هستی نمی ترسی از من و در بعض
رسائل فمن بجای فلم ترع فلم ترعت یعنی بکسر لام و سکون میم بضرورت شعری آمده برین تقدیر معنی اینست
پس چرا کشیدی کمان را (شعر) حدث یکون مقامه + ابدا بمختلف الریاح + باسکان تقطیعش
حدثن یکو متفاعلن ن مقامهو متفاعلن ابدن بمخ متفاعلن تلف ریاح متفاعلان عروض سالم و ضرب

۱۱۱

اوسط همه جا جائز ست پس در مفاعلتن چون لام را از سه متحرک ساکن کنند مفاعیلن معصوب شود اما درین

بحر باید که نظام همه جا محفوظ بود یعنی رکنیکه در یک بیت مثلا معصوب ست در همه ابیات قصیده و غزل

همان رکن معصوب باید آورد تا دو تکلف جمع نشود یکی استعمال بحر زبان دیگر دوم اختلاف اوزان

و اگر همه جا حرف متوسط را از سه متحرک ساکن کنند بحر هزج شود اگرچه آنرا وافر معصوب می توان گفت

لیکن چون وافر از مختصات عرب ست و هزج در پارسی کثیر الاستعمال لهذا آن را از هزج قرار دهند و بعضی

متاخران بر مثمن سالم این بحر اشعار گفته اند مولانای جامی فرماید مثمن وافر از مسدس او بقبول طبع اقرب می نماید

شعر چه شد صنما که سوی کسی بچشم رضا نمی نگری + ز راه جفا نمی گذری طریق وفا نمی سپری + **کامل** هم از بحر

تازیانست و اصلش در دائره متفاعلن شش بار باشد و در بنا و را دو عروض سالم و احذ و شش ضرب ست

سالم و مقطوع و احذ مضمر و احذ و مرفل و مذال و بر نه وزن آمده است اگرچه عقلا از ضرب دو در شش دوازده

وزن می شد نهج وافی و چهار مجزو و ابیاتش اینست شعر و اذا صحوت فما اقصر عن ندی + و کما علمت شمائلی

و تکرمی بتقطیعش و اذا صحو متفاعلن تفما اقص متفاعلن صر عن ندن متفاعلن و کما علم متفاعلن تشمائلی

متفاعلن و تکرمی متفاعلن عروض و ضرب هر دو سالم ست الصحو دو رشدن سکر و مستی الندی مفتحتین بخشش

معنیش و هر گاه از مستی بهوش می آیم پس کوتاهی نمی کنم از بخشش و چنانکه دانستی خصلتهای حسن و کرم من

بر همان نهج باقی ست قوله کما علمت خبر مقدم شمائلی و تکرمی ست یعنی شمائلی و تکرمی کما علمتها باقیة علی حالهما

بیت شعر و اذا دعونک عمهن فانه + نسب یزیدک عندهن خبالا + و اذا دعو متفاعلن نک عمهن متفاعلن فانهو

متفاعلن نسب یزی متفاعلن دک عندهن متفاعلن خبالا فعلاتن عروض سالم و ضرب مقطوع ست خبال بفتح خای

معجمه و بای موحده نقصان و هلاک معنیش و هر گاه خوانند ترا آن زنان عم خود پس این نسبی ست که زاید میکند ترا

نزد شان نقصان و هلاک زیراکه چون ترا عم خود گفتند پیر دانستند یعنی کار آمد ما نیستی یا اینکه زن بر عم خود حرام می باشد

پس ترا قبول نخواهند کرد و این بر تقدیریست که لفظ عمهن باضافت عم جانب لفظ هن باشد و بعضی برآنند که عم صیغه امر

ست از تعمیه یعنی نابینا کردن و هن مفعول اینست پس معنی اینست هر گاه بخوانند ترا آن زنان نابینا کن ایشان را یعنی نزد شان از

ج

تا نه بینند ترا زیراکه این خواندن ایشان نسبتی ست که زاید خواهد کرد ترا نزد شان نقصان یعنی موجب خرابی تو خواهد بود

شعر لمن الدیار برقتهن فعاقل + درست و غیر آیها القطر + با شباع تقطیعش کنند و یا متفاعلن ربرقتی متفاعلن

نفعاقلن متفاعلن درست دغی متفاعلن یر آیها متفاعلن قطر و فعلن عروض سالم ست و ضرب

مضمر احذ اسمه موضعی ست در بادیه صاحب قاموس گوید و شعرا اکثر تثنیه اش را می آرند و لهذا قال غیر واحد

من اهل اللغة والادب یعنی مراد همان موضع ست که احدست و تثنیه مستعمل شود معنیش کراست خانها در موضع رقمتین

لکن رکن فن مفاعلتن رحیمن فعولن یه ارکنی مفاعلتن رتهی مفاعلتن هلکتو فعولن صدر اعقص ست و عروض و
ضرب همان ست و باقی سالم ردف بر وزن عضد مهربان معنیش اگر پادشاه صاحب رافت و رحمت تدارک من
نکردی برحمت خود هلاک می شدم مثال اهم ع انت خیر من رکب المطایا * و اکرمهم ابا و اخا و اما * تقطیعش انت
خی فاعلن رکبل مفاعلتن مطایا فعولن و اکرمهم مفاعلتن ابن و اخن مفاعلتن و اما فعولن صدر اجم ست
و عروض و ضرب همان و باقی سالم معنیش تو بهترین کسانی هستی که سوار می شوند بر سواریها و بزرگ ترین
یعنی مقطوف
شان از روی پدر و برادر و مادر و اما بپارسی بتکلف در وافی عروض و ضرب هر دو سالم یا هر دو معصوب
یا هر دو مقطوف بکار دارند و در مخیر و هر دو سالم یا عروض سالم و ضرب معصوب بکار دارند و اگر بطریق
زحاف همه را معصوب کنند فرقی نباشد میان هزج و این بحر چه درین صورت همه ارکان مفاعیلن باشد
که مشترک ست میان هر دو و ازین جهت باشد که اگر کسی ملمعی بگوید بیتهای فارسی او از هزج باشد و بیتهای
تازی او از وافر ملمع آنکه یک مصراع یا یک بیت یا چند بیت فارسی باشد و بقدر مذکور از مصراع و بیت
و ابیات عربی چه بتازی هزج مسدس نیاید و بپارسی وافر مستعمل نیست و فرق میان هر دو وزن به تسکین و
تحریک اوسط متحرکات باشد نیست چه اگر لام مفاعلتن ساکن شود مفاعیلن رکن هزجی گردد مثال وافی
همه سالم بیت بتا غمم تو برین دل من بزد علمی * چنانکه از و بگرد جهان شدم علمی * علم اول یعنی نیزه و ثانی
یعنی مشهور تقطیعش بتا غممتو مفاعلتن بریدلمن مفاعلتن بزد علمی مفاعلتن چنانکه از مفاعلتن بگرد جها
مفاعلتن شدم علمی مفاعلتن مثال وافی عروض و ضرب مقطوف هست شعر چو برگذری همی نگرم
بروی تو * چرا نکنی بتا نظری بکار من * تقطیعش چه برگذری مفاعلتن همی نگرم مفاعلتن بروی تو فعولن
چرا نکنی مفاعلتن بتا نظری مفاعلتن بکار من فعولن مثال مخیر و سالم هست بیت بدی چه کنی بجای
کسی * که او نکند بجای تو بد * تقطیعش بدی چه کنی مفاعلتن بجای کسی مفاعلتن که او نکند مفاعلتن بجای تو بد
مفاعلتن و در زحف استعمال غیر معصوب و مقطوف در پارسی نشاید یعنی سوای معصوب و مقطوف زحاف دیگر
نیاید الا بندرت مکفوف مقطوف هم دیده شد مثالش هست ع اگر یار مرا بازنوازد * دلم با غم سودایش
نسازد * بر وزن مفاعیل مفاعیل فعولن مثال معصوب مقطوف ع نگارینا بصحرا شو که عالم * چو روی
خوب تو گشتست خرم * عروض و ضرب مقطوف ست و باقی معصوب لیکن این را از هزج محذوف قرار
دادن اولی ست مگر آنکه رکنی از انها بر اصل باشد درین صورت وافر متعین شود چنانکه درین بیت
ع نگارینا بمن نگرش بکارم * چو سیدانی که من زغمت فگارم * که حشو درین بیت سالم ست
و جانبینش در زحف و اینهم جائز ست و لهذا مصنف می فرماید و خلط ارکان سالم و معصوب شاید چه تسکین

وجاوزهو مفاعیلن الی ماتس مفاعیلن تطیعو فعولن عروض و ضرب مقطوع ست و باقی ارکان معلوب
معنیش هرگاه طاقت چیزی نداری پس ترک کن او را و تجاوز کن بسوی چیزیکه استطاعت آن داری مثال
معقول ؎ مَنَازِلُ لِفَرْتَنِیْ قِفَارٌ ✤ کَاَنَّمَا رُسُوْمُهَا سُطُوْرٌ ✤ تقطیعش مَنَازلن مفاعلن لفرتنی مفاعلن
قفارن فعولن کانّما مفاعلن رسومها مفاعلن سطور و فعولن عروض و ضرب همانست و باقی ارکان
معقول فَرْتَنی بفتح فا و تا و الف مقصوره نام زنی ست و کنیز را هم گویند چنانکه جوهری آورده معنیش مکانات
برای زن فرتنی خالی ست گویا علامات باقیه مکانها مانند سطور و نقوش ست که دلالت میکنند بر حال
کاتب و نقاش مثال منقوص ؎ لِسَلَّامَةَ دَارُ الْحَفِیْرِ ✤ کَبَاقِی الْخَلَقِ السَّحْقِ قِفَارٌ ✤ باتباع تقطیعش لسلّام
مفاعیل ةدار نب مفاعیل حفیرن فعولن کباقل مفاعیل خلقس سحق مفاعیل قفار و فعولن عروض و ضرب
همانست و باقی ارکان منقوص ست سلّامه بتشدید لام نام مغنیه ایست معشوقه عبد الرحمن بن عبد الله
بن عمار حفیر مثل امیر نام چند موضع ست کذا ذکره الیاقوت الحموی و بصیغه تصغیر نام موضعی ست
خلق بفتح لام و کسر آن کهنه سحق بالفتح بمعنی منسحق فرسوده قفار بالفتح نان بغیر نان خورش کنایه از خانه
خالی ست از اہل و تجمل که قفار بالکسر جمع قفر بمعنی خالی خراب باشد مگر درینحالت مراد از دار حفیر خواهد بود
تا قفار جمع وصف آن شود معنیش برای معشوقه سلّامه خانه ایست در حفیر مانند کهنه جامه از هم رفته خالی از سکونت
کننده مثال اعضب ؎ اِنْ نَزَلَ الشِّتَاءُ بِدَارِ قَوْمٍ ✤ تَجَنَّبَ جَارَ بَیْتِهِمُ الشِّتَاءُ ✤ باشباع تقطیعش ان نزلش
مفتعلن شتاو بدا مفاعلتن رقومن فعولن تجنن بجا مفاعلتن ربیتهش مفاعلتن شتاءُو فعولن عروض و
ضرب همانست و صدر اعضب و باقی سالم معنیش اگر فرود آید سرما در خانه قوم کناره کند همسایه خانهای آن قوم
را سرما یعنی اگر سرما بر سر ایشان آمد تجاوز از همسایهٔ ایشان میکنند تا با ستقرار خانهای ایشان
چه رسد و این کمال مدح قوم ست که سرما ایشان بل همسایهٔ شان را تکلیف نمیدهد و بعضے معنیش چنین گفته اند
اگر فرود آید سرما بخانهٔ قوم یکسو میشود از آنجا زیرا که ملازم خانهٔ ایشان سرماست یعنی سرما همواره آنجا
میباشد پس موسم سرما که می آید هیچ تاثیری نمی بخشد برین تقدیر جملهٔ اسمیه جار بیتهم الشتاء مفرض تعلیل خواهد بود
و بر تقدیر اول الشتاء فاعل تجنب و جار بیتهم مفعول آن خواهد بود مثال اقصم ؎ مَا قَالُوْا لَنَا سَدَدًا وَلٰکِنْ ✤
تَفَاقَمَ اَمْرُهُمْ فَاَتَوْا بِهُجْرٍ ✤ باشباع تقطیعش ماقالو مفعولن لنا سددن مفاعلتن ولاکن فعولن تفاقم
مفاعلتن رهم فاتو مفاعلتن بهجری فعولن صدر اقصم ست و ضرب و عروض همانست و باقی سالم
معنیش نگفتند برای ما کلمهٔ صواب ولیکن مستوی نشد کار شان پس آوردند فحش را مثال
اعقص ؎ لَوْ لَا مَلِکٌ رَءُوْفٌ رَحِیْمٌ ✤ تَدَارَکَنِیْ بِرَحْمَتِهٖ هَلَکْتُ ✤ باشباع تقطیعش لولام مفعول

دربارسی شعری یافته نمیشود الا امثالهای که بتکلف گفته باشند مگر آنچه با بحر دیگر موزون شده چنانکه گذشت است
بحرهای دائرهٔ مختلفه باید دانست که طویل از بحور این دائره مجزو نمیباشد از جهت عروض ضربش قبل جزای
مشتملبر چهارده حرف ست و اگر مجزو میکردند هردو مشتملبر ده حرف میشد و اینچنین در شعری یافته نشده
بخلاف مدید و بسیط که هردو مجزو باشد مگر اول وجوبا و ثانی جوازا و وافر هم از بحرهای تازیانست و اصلش
در دائره مفاعلتن باشد شش بار و در بنا او را دو عروض مقطوف و سالم و سه ضرب مقطوف و سالم و
معصوب باشد و بر سه وزن آید اگرچه عقلا از ضرب دو در سه شش احتمال بود یکی وافی دو مجزو ابیات اینست
شعر لنا غنم نسوقها غزار * کأن قرون جلتها العصی * باشباع تقطیعش لنا غنمن مفاعلتن نسوقها مفاعلتن
غزارن فعولن کأن قرو مفاعلتن ن جلتها مفاعلتن عصیو فعولن عروض و ضرب هردو مقطوف ست
و این وافی ست غزار بالکسر بغین و زای معجمتین و رای مهمله در آخر جمع غزیره بسیار شیردار جله بالکسر جمع جلیل
یعنی کلان سال شاعر درینجا صفت غنم آورده عصی مثل ولی بکسر دال جمع عصا معنیش برای ما گوسپندانست که
میرانیم آنها را بسیار شیردار گویا که شاخهای کلان سال آنها مانند عصاها درازست ب شعر لقد علمت ربیعة
ان حبلک واه خلق * باشباع تقطیعش لقد علمت مفاعلتن ربیعتان مفاعلتن نحبلک وا مفاعلتن هن
خلقو مفاعلتن نون ساکن ان در مصراع اول داخل ست و نون متحرکش در مصراع ثانی و این بیت را معقد نامند
چنانکه گذشت عروض و ضرب هردو سالم ست معنیش البته تحقیق دانسته است قوم ربیعه که تحقیق رسن یعنی عهد تو
سست و کهنه و فرسوده است یعنی عهد و پیمان تو بوده ست ج شعر اعاتبها وآمرها فتغضبنی وتعصینی * تقطیعش
اعاتبها مفاعلتن وآمرها مفاعلتن فتغضبنی مفاعلتن وتعصینی مفاعیلن معصوب و ابتدا او عروض سالم و ضرب
معصوب ست معنیش عتاب میکنم آنزن را و امر میکنم او را پس غضب میکند بر من و نافرمانی من میکند و این هردو
شعر اخیر مجزو است و بعضی ضرب ثالث مقطوف نیز جائز داشته اند مثل ؎ نکیت وما یرد ذاک البکا علی خرب *
باشباع تقطیعش نکیت وما مفاعلتن یرد ذلک مفاعلتن بکاء علی مفاعلتن خربی فعولن ضرب مقطوف ست و باقی سالم
معنیش گریه کردی و رد نمیکند ترا گریستن تو بر مخزون علیه و برد مقطوف نیز آمده مثل ؎ عبیده انت همی *
وانت الدهر ذکری * تقطیعش عبیده ان مفاعلتن تهمی فعولن وانت ده مفاعیلن ر ذکری فعولن معنیش ای
عبیده تو مقصود منی و تو در دهر مذکور منی و در زحافش و دیگر ارکان سوای عروض و ضرب معصوب
و معقول و منقوص استعمال کنند یعنی مفاعیلن و مفاعلن و مفاعیل و در صدر اعضب و اقصم و اعقص و
اجم بکار دارند یعنی مفتعلن و مفعولن و مفعول و فاعلن مثال معصوب ؎ اذا لم تستطع شیئا فدعه *
وجاوزه الی ما تستطع * باشباع تقطیعش اذا لم تس مفاعیلن تطع شیئا مفاعیلن فدعهو فعولن

ور دین ... عروض و ضرب ... قبل جزا اگر ... مشتملبر ده حرف ... بود و بعد آن ... چهارده حرف شود ... سکین ... مضایقه ندارد ... ضرب مجزو ... 107 ... گفته است که این طرق ... مختصر تازی ... پارسی روا باشند ... فارسی هم آورده است ... مولوی محمد ...

همه ارکان مخبون بکار دارند تا هرچه فاعلن بود فعلن مخبون بود پس شاید که هر دو مستفعلن که در یک مصراع افتد مفتعلن مطوی بود و چنان بهتر که بزحاف استعمال کنند در همه مواضع آن قصیده که این زحاف درینجا آمده از صدر و ابتدا و حشو مطرد بود و برابر افتد مگر تسکین اوسط در مفتعلن و فعلن که آن هرجا که خواهند شاید
اگرچه کلمه متحرک العین یک بیت محاذی ساکن العین بیت دیگر افتد مثال وافی عروض و ضرب سالم شعر
از عشق آن بیوفا افتاده ام در بلا + هرگز نگوید مرا برخیز و بگذر مبلا + تقطیعش از عشق آ مستفعلن بیوفا فاعلن افتاده ام مستفعلن در بلا فاعلن هرگز نگو مستفعلن ید مرا فاعلن برخیز یک مستفعلن میا فاعلن اگر عروض
و ضرب مخبون کنند آن بهتر که فاعلن همه جا مخبون بود بر نگونه شعر کردم زر دی صفا منزل بگوی فا + دیدم نگار ما جای تنگ و چه وجا + تقطیعش کردم زر و مستفعلن ای صفا فعلن منزل بگو مستفعلن ی وفا فعلن دیدم نگا مستفعلن
ر ما فعلن جای تنگ مستفعلن فجا فعلن و بر همین وزن است این دو بیت سعدی شیرازی ره دانی چه گفت مرا آن بلبل سحری + تو خود چه آدمی کز عشق بیخبری + اشتر بشعر عرب در حالت ست و طرب + گر ذوق نیست
ترا کژ طبع جانوری + و از همین قبیل ست این شعر ره روز م سیاه چرا گر تو سیاه ختلی + اشکم عقیق چرا گر تو عقیق لبی + و این وزن ازین جهت که نوعی از منسرح ست بطبع نزدیک تر ست + مثال مخبون و سالم شعر
بستم دری بکین چندین ستم + کو بر نیا ورد از عشق تو دم + نیاورد بصیغه ماضی و ثبوت همزه از تقطیعش بر بستم دری مستفعلن بکین فاعلن چندین ستم مستفعلن کو بر نیا مستفعلن ورد از فاعلن عشقت تو دم مستفعلن و در بعض
نسخ بجای بر نیاورد بر نمی آرد نیز دیده شده و هر دو لفظا و معنی صحیح میتواند شد مثال مخلع مخبون شعر گشتم بدرد از تو من نگارا + آن به که یکره کنی مدارا + تقطیعش گشتم بدر مستفعلن د از تو من فاعلن نگارا فعولن آن به که یک مستفعلن
ره کنی فاعلن مدارا فعولن یعنی گشتم خود را از درد بسبب تو ای نگار آن بهتر که یک مرتبه کنی خاطر داری خود را بالقرینه محذوفست چه عاشق دردمند نفس خود میکشد و حذف مفعول شائع ست و این معنی بتقدیر
که گشتم بکاف تازی مضموم باشد و اگر بکاف فارسی مفتوح بود پس معنی آنکه گشتم مقارن بدرد از تو ای نگار تا آخر مثال همه مخبون شعر چرا همی بت من بمن نمی نگرد + بیاد و بلبه همی غمم از دلم نبرد + تقطیعش چرا
همی مفاعلن بت من فعلن بمن نمی مفاعلن نگرد فعلن بیکد بو مفاعلن سه همی فعلن غمز دلم مفاعلن نبرد فعلن
مثال مطوی از مجزو شعر دلدارا ای صنم لب زریم + تا لفزاید بدل در طرب + تقطیعش دلدر مفتعلن رای صنم فاعلن لب زریم مفتعلن تا لفزا مفتعلن ید بدل فاعلن در طربم مفتعلن و از همه نا خوشتر
مجعول مخبون باشد مثل ره چه بو فا پسری چه نسترن صنمی + که بزبان ناوری که توجه الغمی + بر وزن
فعلاتن چهار بار مگر حشو مصراع ثانی سالم ست و ما اشتله اوزان پارسی از آنجهت تمام نمی آریم که برین کار ها

که تحقیق شما هرگاه چشید یدموت را روزی مبعوث خواهید شد و از آنهاست مطوی مذال مثل ع
یا صاحِ قد خُلِقتَ کُم اسمارُنا + کانتْ تُمنّیکَ مِن حُسنٍ وِصالِ + باسکان تقطیعش یا صاحقد مستفعلن خلقت ا
فاعلن ستما ر ما مستفعلن کانت تمن مستفعل نیکمن فاعلن حسنو صال مفتعلان همه ارکان سالم و ضرب مطوی
مذال ست صاح مرخم صاحب ست و سمانام معشوقه ایست یعنی ای صاحب من تحقیق خلقت کرد اسما آن
وعده راکه در امنیت و آرزوی آن می انداخت ترا از حسن وصال و در بعض رسائل تهنیک از تهنیه بجای
تمنیک نیز دیده شد و از آنهاست مخبون مذال مثل ع هٰذا اشتیاقی قریبٌ من اخی + کل امرئ تامّ
مع اخیه + باسکان تقطیعش ها ذا مقامستفعلن می قری فاعلن نمبن اخی مستفعلن کللمر مستفعلن قاممن
فاعلن مع اخیه فعلتان لفظ مع بسکون عین و فتح آن نیز آید و اینجا مفتوح العین ست معنیش اینست مقام
من قریب برادر خود و هر آدم قیام میکند با برادر خویش و از آنهاست مخبون مقطوع مثل ع فلَّت اتیهنی
فلما لم تجب سالتَ دموعی علی رِدائی + تقطیعش فلتس تجی مستفعلن بیفلم فاعلن لم تجب مستفعلن لت ساو مو مستفعلن
عی علی فاعلن ردائی فعولن همه ارکان سالم و ضرب مخبون مقطوع ست معنیش گفتم استجابت قول من کن
پس هرگاه قبول نکرد روان شدند اشکهای من بر چادر من بعض باد با نوشته اند که مولدین التزام خبن
در عروض و ضرب این بحر نمایند و آن از قبیل التزام مالا یلزم ست و بعض مولدین مشطور مربع ازین بحر
نیز اشعار گویند و از انست قول محمد بن الحسن ع انتَ الفریدُ علی + فی الشجو والنحر + انتَ المقدَّم فی
وِردِه فی صدرِه + قد نحتْ بالوترِ افی + عینٍ وفی اثرِه + فی طلعةٍ سهرتْ + تزهو علی القمرِ + تهتز فی خبرِه
من اشرفِ الحَبَرِ + واما در پارسی بتکلف در وافی بر عروض مذال یعنی فاعلان یا معری یا ضرب مذال و یا
ضرب سالم و عروض سالم با ضرب مخبون مذال ای فعلان یا ضرب مذال و یا ضرب مخبون ای فعلن متحرک العین
و یا ضرب اعرج ای فعلان بسکون عین و یا ضرب مقطوع ای فعلن بسکون عین و عروض مخبون معری
و مذال با ضرب مخبون مذال و عروض مخبون با ضرب هم مخبون یا اعرج یا مقطوع و در مجزو بر عروض معری
و مذال ای مستفعلان با ضرب مذال و عروض سالم با ضرب سالم و اعرج و مقطوع ای مفعولان و مفعولن
و عروض اعرج یا مقطوع با ضرب هم اعرج یا مقطوع امثله آورده اند و درین دو ضرب اخیر اعرج
و مقطوع خبن هم بکار برد ارند تا با وزن فعولان و فعولن آید و قومی پندارند که مخلع اسم فعولن ست که
فرع مستفعلن ست و در بسیط مجزو باشد و چنان نیست بل مخلع اسم وزنی و بیتی ست از بسیط مجزو که عروض
و ضربش مقطوع باشد خواه مخبون و آنرا مخلع مخبون گویند چنانکه مثالش از سکاکی گذشت و خواه غیر
مخبون این کسان مذکور کل را بر جزو ش اطلاق کردند و آن را حقیقت دانستند و بپارسی شاید که

عجبن فعلن فاحدثت مفاعلن غیرن فعلن وا عقبب مفاعلن دولا فعلن حقب بکسر حا و فتح قاف مدتی
از دهر و سال و صروف بالضم تقلبات زمان و حوادث غیر بکسر اول و فتح ثانی امور محدثه مغیره و دول بحرکات ثلثه
دال و فتح واو جمع دولت بالفتح و الضم معروف ست معنیش البته گذشتند زمانه‌ها که حوادث آن عجیب ست
پس حادث کردند تغیرات را و عقب گذاشتند دولت‌ها را و گاهی ارکان سباعی همه مطوی باشند مثل ؎
ارتحلوا غدوة فانطلقوا سحرا ✤ فی زمر منهم تتبعها زمر ✤ باشباع تقطیعش ارتحلو مفتعلن غدوتن
فاعلن فنطلقو مفتعلن سحرن فعلن فی زمرن مفتعلن منهمو فاعلن تتبعها مفتعلن زمرو فعلن هر رکن سباعی مطوی
و عروض و ضرب مخبون ست معنیش پس رحلت کردند اول روز پس رفتند صباح در جماعتها از اینها که در پی آنها
جماعتهای دیگر بودند و در مستفعلن مطوی مخبون بکار دارند و آنرا مخبول گویند پس فعلتن شود لیکن خبن
حسن ست و طی صالح و خبل قبیح کذا فی النهایه مثال مخبول ؎ و زعموا انهم لقیهم رجل ✤ فاخذوا ماله و ضربوا
عنقه ✤ بسکون تقطیعش ذ زعمو فعلتن انهم فاعلن لقیهم فعلتن رجلن فعلن فاخذو فعلتن ما لهو فاعلن و ضربو
فعلتن عنقه فعلن عروض و ضرب مخبون ست و رکن سباعی مخبول و رکن خماسی حشو سالم معنیش و گفتند که
آنها را ملاقی شد مردی پس گرفتند مالش را و زدند گردنش را و عروض و ضرب مقطوع را از مجزو مخبون و واد از بنا
مستفعلن از قطع مستفعل بسکون لام و از خبن متفعل شود و با وزن فعولن آید مثل ؎ اصبحت و الشیب قد علانی
یدعو حثیثا الی الخضاب ✤ باشباع و سکاکی این بیت را بنام مخلع مخبون گفته تقطیعش اصبحت و ش مستفعلن
شیب قد فاعلن علانی فعولن یدعو حثی مستفعلن ثن الل فاعلن خضابی فعولن ✤ معنیش گردیدم بحالیکه پیری
بر سرم رسید خواننده و شتابان بسوی خضاب دیگر وزنی آمده از مجزو در شواذ که خلیل نیاورده و آن اینست
؎ ان شواء و نشوة ✤ و خبب البازل الامون ✤ باشباع تقطیعش انشوا مفتعلن انونش فاعلن
و تن فعل و خبب ل فعلتن بازلل فاعلن امونی فعولن عروض مخبون اند ست و ضرب مخبون مقطوع
و بیت دیگرش که اتمام معنی این بیت موقوف بر انست اینست ؎ من لذة العیش و الفتی ✤ للدهر
و الدهر ذو فنون ✤ باشباع تقطیعش منلذ و تل مستفعلن عیشول فاعلن فتی فعل لد دهر و مستفعلن دهر ذو
فاعلن فنونی فعولن معنی هر دو بیت اینست تحقیق کباب و نشاء و دویدن شتر نه ساله قوی از لذت عیش ست
و جوان محکوم است برای دهر ست و دهر ذو فنون و بوقلمون ست و چند وزن دیگر از مجزو نیز آمده و از انهاست عروض
صحیح و ضرب مخبون مذال ؎ قد جاءکم انکم یوما اذا ✤ ما ذقتم الموت سوف تبعثون ✤ باسکان تقطیعش
قد جا اکم مستفعلن اننکم فاعلن یومن اذا مستفعلن ما ذقتم مستفعلن موتسو فاعلن فتبعثون مفاعلان
همه ارکان سالم ست مگر ضرب مخبون مذال ست معنیش تحقیق آمده است شما را از پیغمبر خدا صلی الله علیه و سلم

اصحتقفا مستفعلن رنگوح فاعلن بلواحی مفعولن عروض وضرب هر دو مقطوع اند اطلال جمع طلل بفتحتین
آثار خانه قفا بالکسر جمع قفر بالفتح بمعنی خالی و اصحت قفار اصارت خالیة وحی الواحی مکتوب کاتب قوله کوحی الواحی
حال ست از قفار یا از ضمیر اصحت معنیش کدام خبر در هیجان آورد شوق را از دیدن آثار خانه های معاشیق که
خالی شده اند بحالیکه مثل مکتوب کاتب در دلالت بر نویسنده اند یا مثل حروف و نقط متفرقه و این چهار
بیت سوای دو اول مجزوست و این بیت آخر را که عروض و ضربش مقطوع ست مخلع خوانند بجای معجمه
بصیغهٔ مفعول از تفعیل صاحب قاموس گوید مخلع شخص منفک الالیتین ای هر دو سرین برکنده و تخلیع معنی
رفتار شخص مذکور باشد و آوردن قطع در عروض و ضرب بحر بسیط و تبتیش را مخلع خوانند اگر گوئی اهل فن
مثل سکاکی و خزرجی و اندلسی و ابن حاجب و غیرهم درین بحر سه عروض و شش ضرب نوشته اند باین تفصیل برای
وافی یک عروض مخبون بود و آنرا دو ضرب ست مخبون و مقطوع و برای مجزو دو عروض ست یکی سالم و آنرا
سه ضرب بود مذال و معری و مقطوع و عروض دیگر مقطوع و ضربش نیز مقطوع باشد پس اگر اختلاف در وافی
و مجزو مسلم داشته شود مثل تسلیم دیگر اهل فن ضرب شش بود و اگر از اختلاف مذکور قطع نظر کرده بنفس تغیر اکتفا
رود پس ضرب چهار باشد مخبون و مقطوع و مذال و معری نه پنج چنانکه مصنف آورده گوئیم مراد در ینجا نه اختلاف
مذکورست و نه نفس تغیرات بل مصادیق تغیرات و چون مصداق ضرب مقطوع در وافی فعلن و ضرب مقطوع مجزو
مفعولن باشد پس مصداق هر یک با وجود اتحاد تغیر مختلف بود لهذا ضرب مقطوع وافی را از هر دو مقطوع
مجزو جداگانه شمرده و هر دو مقطوع مجزو را واحد قرار داده باید دانست که نزد خلیل عروض مقطوع را ضرب
مقطوع لازم ست اما کسائی لازم نمیداند بل مطوی مذیل هم روایت کرده درین بیت ۵ نحن قوم لنا اخ
و ثروة من موال و حمیم ✤ باسکان تقطیعش و نحن قو مفاعلن منلنا فاعلن رمماحن مفعولن ثرد من
مفاعلن منموا فاعلن بنو حمیم مفتعلان حمیم بمعنی خالص واحد و جمع دران برابر ست کذا فی القاموس معنیش
با چنین قوم هستیم که برای ما نیزه گرد کثرت مدد ست از موالی و مخلصین و فراضرب ثالث خلاف اهل صناعت
نقل کرده و آن فعل بسکون عین و لام ست و تبتیش نیست ۵ اقول حین اری کعبا اراسته
لا بارک الله فی خمس و ستین ✤ باسکان تقطیعش اقول حی مفاعلن ناری فعلن کعبنوا مستفعلن ستین
فعلن لا با و کل مستفعلن لاهفی فاعلن خمسنوست مستفعل تین فعل معنیش میگوئیم وقتیکه می بینیم کعب
واسیه را برکت ندهد خدا در شصت و پنج و در دیگر ارکان سوای عروض و ضرب مخبون بکار دارند
پس اگر آن هر دو نیز مخبون بود همه اجزا مخبون باشند مثل این بیت ۵ لقد نملت حقب
صرو و نهما عجب ✤ فاحدثت نحیرا و اعقبت دولا ✤ تقطیعش لقد نملت مفاعلن خقبن فعلن صرو و نهما مفاعلن

۱۰۳

دران کسی از رعایا پیش از من ونه پادشاه مراد از بلا هجوست یعنی شما باعث آن نشوید که من غیر این هجو کنم و
شما را ذلیل سازم که کسی از رعایا و سلاطین نکرده باشد ب شعر قد اشهد الغارة الشعواء تحملنی جرداء
معروقة اللحیین سرحوب ۞ باشباع تقطیعش قد اشهد ل مستفعلن غارتش فاعلن شعواء تح مستفعلن ملنی
فعلن جرداء مع مستفعلن روقتل فاعلن یحیین سر مستفعلن حوبو فعلن عروض مخبون و ضرب مقطوع ست غارت
شعواء غارتهای متفرقه جرداء بالفتح والمد اسپ ماده کوتاه و باریک مو معروقة اللحیین اسپ ماده کم گوشت
بر هر دو کله سرحوب بالضم اسپ طویل معنیش تحقیق حاضر می شوم در جنگها و تاختنهای متفرقه حالیکه می برد
مرا اسپ ماده کم موی خشک کله دراز و آین هر سه وصف در اسپ تازی از مدح ست بدانکه خلیل و اخفش
درین ضرب قافیه را لازم الردف میدانند یعنی لازم ست که قبل روی دران حرف مده باشد و ابن جنی لازم
نمیداند و این شعر را سند می گذارد ع لا تبک لیلی ولا تطرب الی هند ۞ واشرب علی الورد من حمراء کالورد
باشباع تقطیعش لا تبکلی مستفعلن لا ولا فاعلن تطرب الی مستفعلن هندی فعلن و شرب علل مستفعل ورد من فاعلن
حمراء کل مستفعلن وردی فعلن معنیش گریه مکن لیلی را و طرب مکن بسوی هند و شراب نوش بر یاد رخسار از زن
سرخ مثل گل ورد و این هر دو بیت سابق الذکر از وافی ست ج ع انا ذممنا علی ما خیلت ۞ سعد بن زید و عمرا
من تمیم باسکان تقطیعش انا ذمم مستفعلن نا علی فاعلن ما خیلت مستفعلن سعد بن زی مستفعلن دن وعم فاعلن
رمن تمیم مستفعلان عروض سالم و ضرب مذال ست معنیش ما هجو کردیم بر خیال کردن آن معشوقه سعد بن زید
وعمرو را قبیله بنی تمیم یعنی آن معشوقه فقط خیال هجو آنها کرده که از ما واقع شد و این ضرب را قافیه مردف باشد
تا اجتماع ساکنین سهل باشد قال الاسنوی شعر ماذا وقوفی علی ربع عفا ۞ مخلولق دارس مستعجم تقطیعش ماذا
وقو مستفعلن فی علی فاعلن ربعن عفا مستفعلن مخلولقن مستفعلن دارس فاعلن مستعجمی مستفعلن عروض و
ضرب سالم اند عفو محو کردن و شدن لازم و متعدی ست و در بعض نسخ بجای عفا خلا نیز آمده اخلولق الرسم برابر
زمین شد در و دیوار خانه دارس کهنه مستعجم ساکت یا ریک شونده معنیش چیست ایستادن یا مطلع شدن من بر مکان
نابود شده یا خالی از معشوقه برابر زمین مندرس خاموش از بیان حالات ساکن آن باریک شونده
ه شعر سیروا معا انما میعادکم ۞ یوم الثلثاء ببطن الوادی ۞ تقطیعش سیروم عن انما فاعلن میعاد
کم مستفعلن یوم ثث ثلا مستفعلن ثا ببط فاعلن نلوادی مفعولن عروض سالم و ضرب مقطوع ست ثلثا
بفتح ثای مثلثه و گاهی مضموم شود و بالف بعد لام و بالف ممدوده سه شنبه معنیش سیر کنید همه یکجا شده و برده
بالفعل جز این نیست که وعده شما در سه شنبه است در درون رودی ۞ شعر ما هیج الشوق من اطلال
اضحت قفارا کوحی الواحی ۞ تقطیعش ما هیجش مستفعلن شوق من فاعلن اطلالن مفعولن

میزان الافکار ۱۵۴

مقلوب طویل

از بهر آنکه بر دل نزدیکتر بود خوش آید بر بیگونه ے یک ره ای بیاد گر لطف کن در مانگر ؛ یکره یعنی یکبار تیر و یکبار تقطیعش یکرهی بی فاعلاتن داد گر فاعلن لطف کن در فاعلاتن مانگر فاعلن و این وزن بعینه از دل

مربع محذوف العروض و الضرب ست مقلوب طویل مفاعیلن فعولن چهار بار بود بهرامی از زوالادی شاعر نقل کرده است که او بروانی این بحر شعر گفته ست و یک بیتش اینست ے نگاری دلربائی ربود از من دل من ؛ من بیدل چگونه از و بوسه ستانم ؛ تقطیعش نگاری دل مفاعیلن ربائی فعولن ربود از من مفاعیلن دلیمن فعولن منی بیدل مفاعیلن چگونه فعولن از و بوسه مفاعیلن ستانم فعولن و بر مجزو

اخرب بیتی هم از شعر او اینست ے پر نور جهان سیه و تنگ ست ؛ تا با شمن آن بت بجنگ ست ؛ تقطیعش پر نور مفعول جهاس فعول سیه و تنگست مفاعیلان تا باش مفعول منابت فعولن بجنگست فعولان صدر و ابتدا اخرب ست و عروض مسبغ و ضرب مقصور و حشو مصراع اول مقبوض یعنی جهان پر نور در چشم من سیاه و تنگ شد از وقتیکه با من عاشق آن معشوق بجنگ آماده گردیده است شمن یعنی بت پرست

و مراد از ان عاشق و چون شاعر معشوق خود را بت گفته خود را بت پرست قرار داده و برین قیاس وافی و مجزو یعنی مثمن و مسدس مسبغ و معری و مختلط از مسبغ و معری در عروض و ضرب ذکر کرده در مجزو عروض و ضرب را محذوف و مقصور ای فعولن و فعولان و مختلط ازین هر دو همچنین اخرب و مکفوف در غیر عروض و ضرب که مفعول مفاعیل باشد ذکر کرده اما در عرب و عجم از کسی دیگر شعری برین بحر معلوم نشده است اینجا مصنف علام اشعار عدم علم خود

بر اشعار این بحر فرموده و در انفکاک بحور از دوائر که در ما سبق باین نهج گفته است برین وزن تازی شعر نیافته آمد نفی وجدان دیگران هم فرموده حالانکه هیچمیرز در ما سبق اشعار امرء القیس در تازی برین وزن

در بیان انفکاک بحور ۱۲

نقل کرده پس تتبع مصنف علام ناتمام ست بسیط هم از بحر های تازیانست و اصلش در دائره مستفعلن فاعلن چهار بار بود و او را سه عروض مخبون و سالم و مقطوع و پنج ضرب ست مخبون و مقطوع و افی و مجزو و مذال و سالم و برشش وزن مستعمل ست اگرچه احتمالات عقلیه از ضرب سه در پنج پانزده میشود وافی و چهار

مجزو ابیات اینست اشعر یا حار لا ارمین منکم بداهیة ؛ لم یلقها سوقة قبلی و لا ملک ؛ باشباع

تقطیعش یا حار لا مستفعلن ارمین فاعلن منکم بدا مستفعلن هیتین فعلن لم یلقها مستفعلن سوقتن فاعلن قبلی و لا مستفعلن ملکو فعلن عروض و ضرب هر دو مخبون است حار مرخم حارث ست و لا ارمین نهی متکلم مجهول از رمی داهیة بلا سوقة بالضم رعیت واحد و جمع و مذکر و مؤنث دران برابر ست کذا فی الصحاح و القاموس و جزری در نهایه می آرد سوقه رعیت و هر چه غیر بادشاه باشد و بسیاری از مردم گمان می برند که سوقه بمعنی اهل اسواق است معنیش ای حارث باید که انداخته نشوم از جانب شما در بلائی که انداخته نشده است

بسیط

بحر الافکار

موصوف ست ودر وانی الرباب بدل ست از جون المزن یا معطوف ست بران بحذف حاطف معنیش کراست
این دیار که متغیر گردانیده ست آنها نرا هر سپید ابر سحاب قریب صدر وعروض مشکول ست و باقی سالم
اگر گوئی قوله در ارکان دیگر روا دارند اشعار برین دارد که خبن وشکل وکف در عروض وضرب جائز نباشد
لیکن از امثله جواز خبن در عروض وضرب وجواز کف وشکل در عروض نیز معلوم میشود گوئیم مصنف علام وقوع
این هر سه را در دیگر ارکان بطریق زحاف فرموده است یعنی بطریق جواز اما در عروض باین طریق نیاید بل
بطریق وجوب مثال مشکول وطرفین باصطلاح معاقبه ع لیت شعری بل لنا ذات یوم بجنوب فارغ من
تلاق با شباع تقطیعش لیت شعری فاعلاتن هل لنا فاعلن ذات یومن فاعلاتن بجنوب فعلات فارغن
فاعلن منتلاقی فاعلاتن ابتدا مشکول ومعاقبه طرفین ست و باقی ارکان سالم شعر بمعنی مشعور معلوم ست ذات
یوم بمعنی ذات اسم یوم ست که مسمی باشد معنیش کاش دانستمی آیا هست برای ما روزی مقرون بباد جنوب
وزنده از جانب کسیکه فارغ ست از تلاقی احباب ای پروای ملاقات ندارد و آسنوی گویند فارغ درین شعر
براو عین مهملتین نام حصنی ست کذا فی الصحاح پس معنی آنست آیا هست برای ما روزی بجانب جنوب
قلعه فارع از ملاقات یعنی آیا روزی ملاقات خواهیم کرد با کسی که بجنوب فارع میماند اما در پارسی بتکلف بر قیاس
دیگر بحرهای ایشان در روانی یعنی مثمن عروض وضرب هر دو مذال ای فاعلان یا هر دو سالم یا مختلط میان سالم و
مذال وعروض سالم وضرب مخبون یا مقطوع و هر دو مخبون یا هر دو مقطوع یا مختلط میان مخبون ومقطوع واین مثمن
وزن شده و در مجزو هر دو سالم وعروض سالم وضرب مقصور یعنی فاعلان و هر دو مقصور یا محذوف ای فاعلن
یا مختلط وعروض محذوف یا مخبون محذوف وضرب مخبون محذوف یا ابتر بکار داشته اند و امثله آورده و
مشطور هم بکار داشته اند و از همه لطیع تر دلکش تر وافی بود و هم سالم بدینگونه بیت باده برگیر ای صنم زود بردار د
بزن چند خواهی خورد غم دور کن از دل حزن تقطیعش باده برگی فاعلاتن ر ای صنم فاعلن زود بردا فاعلاتن
رد بزن فاعلن چند خاهی فاعلاتن خرد غم فاعلن دور کن از فاعلاتن دل حزن فاعلن وهمه ارکان مخبون نیز گفته
اند وهم از دیگران بهتر بود بدینگونه بیت زلبانت لب سر ابکی بوسه چرا نکنی شادمرانه بتر سی زخدا تقطیعش
زلبانت فعلاتن لب سر افعلن بکی بو فعلاتن سه چرا فعلن نکنی شا فعلاتن د مرا فعلن نتبرسی فعلاتن زخدا
فعلن ومثال مسدس سالم این بیت ع غالیه زلفی سمن عارضینی سرو بالای وزنجیر موئی تقطیعش غالیه زل
فاعلاتن فی سمن فاعلن عارضینی فاعلاتن سرو بالا فاعلاتن ای وزن فاعلن جیر موئی فاعلاتن ومثال عروض
محذوف وضرب مقصور این بیت ع زندگانی تلخ کردی مرا زندگانی بی تو ناید بکار تقطیعش زندگانی فاعلاتن
تلخ کر فاعلن دی مرا فاعلن زندگانی فاعلاتن بی تو نا فاعلن ید بکار فاعلان ومشطور این بحر یعنی مربع

مراد از نار حرب است و تقضم بقاف و فتح ضاد معجمه از قضم بمعنی خوردن باطراف دندان و مراد از هندی
شمشیر ست و خار درختی ست که از آن تیرها سازند یعنی بسیار جنگ بار البشب دیده ام که میخورد شمشیر و تیر
را و کسائی این هر دو شعر اخیر را از بسیط بحذف مستفعلن اول قرار داده است یعنی بر وزن فاعلن مستفعلن
فعلن بحرکت عین یا سکون آن و بعضی مشطور روا داشته اند یعنی نصف مثمن که مربع باشد مثالش این بیت
ے یا بکر لا تنشروا بنا کلیبا ۔ یا بکر این این الفرار ۔ تقطیعش یا بکر لا تن فاعلاتن لا تنشروا فاعلن لنا کلیبا فاعلاتن
نو نام فعلن الوتی بالفتح و بفتحین بمعنی معنیش ای قوم بکر سستی مکنید نیست این وقت سستی اما خلیل نیاورده
است و شاید وجهش آن باشد که وزن مذکور از رمل محذوف مخبون میتواند شد کما ذهب الیه الزجاج و بطریق
زحافات خبن و کف و شکل در ارکان دیگر و رای عروض و ضرب روا دارند اما شکل قبیح باشد و سکاکی هم
مثالی می آرد که خبن در هر فاعلاتن آید و در هر فاعلن نیز که در عروض و ضرب بود و کف و شکل در هر فاعلاتن
غیر ضربی واقع شود و میان نون فاعلاتن و الف فاعلن بل الف[له] فاعلاتن نیز معاقبه باشد یعنی اگر فاعلاتن
مکفوف آید ما بعدش مخبون نباشد و اگر این مخبون بود آن مکفوف نباشد مثال خبن با معاقبه ے و منی
یا لع منک کلاما ۔ یتکلم فیجیک بعقل ۔ باشباع تقطیعش و منی ما فعلاتن لعمین فعلن ککلامن فعلاتن تتکلم
فعلاتن فیجیب فعلن کبعقلی فعلاتن همه اجزایش مخبون اند و در حشو مصراع اول و ابتدا و حشو ثانی صد معاقبه
است الوعی بالفتح از ضرب محفوظ داشتن و بگوش نهادن معنیش او هر گاه نگاه میدارد ای سخن شنود از تو
کلامی را الکلام میکند پس جواب میدهد بمقتضای عقل و بعضی خبن را با قصر جائز نمیدارند مگر صواب جواب
آن است و از آن ست قول شاعر ے کنت اخشی صرف تلک النوی ۔ فرمانی سهمها فاصاب ۔ باسکان تقطیعش
کنت اخشی فاعلاتن صرف تل فاعلن کلنوا فاعلن فرمانی فعلاتن سهمها فاعلن فاصاب فعلان معنیش خوف میکردم تقلیب
و گردانیدن این معشوقه خلق را پس ناگاه تقلیب آن معشوقه تیری زد مرا پس رسید و در بعض نسخ بجای النوی
الهوی نیز آمده و هوی بمعنی عشق ست مثال کف و معاقبه ے لن یزال قومنا مخصبین ۔ صالحین ما اتقوا و
استقاموا ۔ تقطیعش لن یزال فاعلات قومنا فاعلن مخصبین فاعلات صالحین فاعلات تتقو فاعلن و استقامو
فاعلاتن همه فاعلاتن سوای ضربی مکفوف ست و صدر و عروض و ابتدا با صطلاح معاقبه عجز ست معنیش همیشه
خواهند ماند مردم قوم من در رفاهیت نیکو کاران مادامیکه اتقا خواهند کرد بر آن مستقیم خواهند ماند مثال شکل
ے لمن الدیار غیرهن ۔ کل جون المزن داني الرباب ۔ باشباع تقطیعش لمنند فعلات یا رغی فاعلن یرهن
فعلات کلجو فاعلاتن المزن فاعلن دانی فاعلاتن الجون بالضم سپید و سیاه و الدانی قریب الرباب
ابر و در منتقل چنین ست کل دانی المزن جون الرباب و اضافت جون و دانی از قسم اضافت صفت بسوی

له یعنی میان نون فاعلاتن و الف
سه یعنی فاعلاتن که در مجزو [illegible] ۹۹ [illegible] میزان الافکار

مرا ای تنی بکر کجاست کجاست فرار برای من یعنی تاب گریختن از بلای پیش آمده ندارم زود تر بفریاد من رسید

هکذا فی شرح الخزرجیة واسنوی در نهایة الراغب مے آرد یا لبکر در اصل یا آل بکر بود و کلیب نام جد این

قبیله ست یعنی ای آل بکر برانگیزید برای مقابله من جد خود را اگر توانید یا آل بکر کجاست کجاست فرار

شمارا از دست من ب شعر لایغرن امرأ عیشه کل عیش صائر للزوال ﴿ باسکان تقطیعش لایغرن

فاعلاتن نمران فاعلن عیشهو فاعلن کللعیش فاعلاتن صائرن فاعلن لزوال فاعلان عروض محذوف وضرب

مقصور ست معنیش باید که فریب ندهد آدم را عیشش او زیرا که هر عیش زائل گردنده است ج شعر اعلموا انی

لکم حافظ ﴿ شاهدا ما کنت او غائبا ﴿ تقطیعش اعلموان فاعلاتن نیلکم فاعلن حافظن فاعلن شاهد ما

فاعلاتن کنت او فاعلن غائبن فاعلن عروض وضرب هر دو محذوف اند معنیش بدانید که تحقیق من برای

شما نگهبانم حاضر باشم یا غائب لفظ شاهدا خبر کنت ست و لفظ ما برای مصدریت ست و تقدیر معنی اینست

حافظا فی مدة کونی شاهدا او غائبا شعر انما الذلفاء یاقوتة ﴿ اخرجت من کیس دهقان ﴿ باشباع تقطیعش

انمذذل فاعلاتن فاو یا فاعلن قوتتن فاعلن اخرجتمن فاعلاتن کیسده فاعلن قانی فعلن عروض محذوف

وضرب ابتر ست و بعضی برانند که این ضرب در اشعار عرب نظیری ندارد فقط خلیل اختراع ساخته است

و سکاکی گوید نزد خلیل قافیه این ضرب را لازم ست که مردف باشد اما اخفش لازم نمیداند ذلفا بر وزن حمرا از

ذلف بالتحریک و ذال معجمه کوتاهی بینی و استوای نرمه اش و لهذا زنان را باین نام مسمی کنند چنانکه

جوهری در صحاح گفته و همین شعر را سند آورده و دهقان بالکسر والضم معرب دهکان رئیس ده و اقلیم و متصرف

امور معنیش جز این نیست که زن ذلفا مثل یاقوتی ست که بر آورده شده است از کیسه رئیس قریه که جواهر

معدنیه در کیسه او باشد یعنی غیر مستعمل ست مثل یاقوتیکه از کیسه فی الحال بر آمده باشد ه شعر للفتی عقل

یعیش به ﴿ حیث تهدی ساقه قدمه ﴿ باسکان تقطیعش للفتی عق فاعلاتن لنیعی فاعلن شبهی فعلن

حیث تهدی فاعلاتن ساقهو فاعلن قدمه فعلن عروض وضرب هر دو مخبون محذوف اند معنیش برای

جوان مرد عقلی باشد که زندگانی میکند و میرود هر جا که رهنمائی میکند ساق او را قدمش یعنی هدایت

میکند پیش بینی او عواقب امور را ه شعر رب نار بت ارمقها ﴿ تقضم الهندی والغارا ﴿ تقطیعش

ربنارن فاعلاتن بتت ار فاعلن مقها فعلن تقضملهن فاعلاتن دی یول فاعلن غارا فعلو عروض

مخبون محذوف ست و ضرب ابتر تقضم بصاد مهمله شکستن معنیش بسیار آتش بوده است که بشب میدیدم که می

شکنند عود هندی و چوب درخت غار را که خوشبودار ست یعنی چنان غنی و توانگر بودم که شبها در آتش

خانه من بجای هیزم این چوبهای خوشبودار را می سوختند و اسنوی در نهایة الراغب مے آرد

مدید

تخفیف خواهیم کرد چنانکه تقطیعات را تخفیف کرده ایم و بعضی عروضیان ما ای عروضیان عجم از اوزان عرب تجاوز
کرده اند که بغیر عروض و ضرب تازی اشعار گفته اند و مسدس و مربع هم آورده اند بخلاف عروضیان تازی
و بر قیاس دیگر بحرهای پارسیان ردافی بر عروض مسبغ و معری ای مفاعیلان و مفاعیلن با ضرب مسبغ و این یک
وزن ست زیرا که مسبغ و معری نزد مصنف یک حکم دارد و از زیادت یک ساکن در آخر وزن مختلف نشود دو
عروض سالم با ضرب هم سالم یا عروض سالم و ضرب مقبوض مسبغ یعنی مفاعلان و معری و عروض مقبوض مسبغ
و معری با ضرب مسبغ و عروض مقبوض با ضرب مقبوض یعنی مفاعلن و عروض مقبوض با ضرب مقصور و محذوف
یعنی فعولان و فعولن و هر دو عروض و ضرب مقصور یا محذوف یا مختلط که یکی از عروض و ضرب مقصور باشد
دوم محذوف و هر مسدس و مربع هم مثالها آورده اند مثال هر دو مقبوض اینست ؎ بدین عاشقی
هر گوده هر چند مر مرا ٭ همی کوز بر کند فسانه را بلی ٭ ز بیر کند بمعنی از بر کند و مثال عروض مقبوض و ضرب
محذوف اینست ؎ بکاری کجا هستا بخوبی ندانمش ٭ چگوئی کرا باشد بفتنش صبوری و از همه بطبع نزدیکتر
مثمن سالم بود خانها از یک دیگر جدا جدا بدین گونه ؎ من از غم گدازانم تو بی غم گدازانی ٭ من از
عشق نالانم تو بی عشق نازانی ٭ ای ناز میکنی و اگر مسمط باشد بهتر بود و تعریفش در مقدمه گذشت
و دیگر ارکان غیر عروض و ضرب در پارسی مزاحف بکار نتوان داشت چه تکلف وزن فی نفسه که طبائع
پارسیان بتناسب آن نمیرسد و زحاف یعنی تکلف زحاف چون جمع شوند نفرت طبع زیادت گردد ای
زائد شود اما مخفی نماند که این حکم نسبت بعض تغیرات مثل کف که اهل فن آنرا از زحافات مستقبحه درین
بحر قرار داده اند مسلم ست نه در زحاف علی الاطلاق چه قبض و ران از زحافات مستحسن ست و لیست
که زحاف نسبت صالش بقبول الطبع باشد مدید هم از بحرهای خاص تازیان ست و اصلش در دائره
فاعلاتن فاعلن چهار بار بود و ابن جنی و غیر او گویند مسدس الاصل ست اما اجود آنست که مثمن الاصل
باشد و در بنا مجزو بکار دارند و مسدس استعمال نمایند و اورا سه عروض سالم و محذوف و مخبون محذوف
و پنج ضرب باشد یعنی سالم و مقصور و محذوف و ابتر و مخبون محذوف و بر شش وزن مستعمل ست
اگرچه احتمالات عقلیه از ضرب سه در پنج پانزده میشد و شواهد آن یعنی امثله آنها این شش
بیت ست اشعر یا لبکر انشر و الی کلیبا ٭ یا لبکر این این الفرار ٭ باتباع تقطیعش یا لبکرن
فاعلاتن انشرو فاعلن لی کلیبن فاعلاتن یا لبکرن فاعلاتن اینای فاعلن نلفرار و فاعلاتن
عروض و ضرب هر دو بل همه ارکان سالم ست انشر و الصیغه امر ست از نصر و قطع همزه بضرورت شعری ست
معنیش ای قوم بنی بکر بفریاد من رسید و برانگیزید بسوی من کلیب را که نام شخصی ست تا نجات دهد

رنگ بود و پیچیده و منقطع آسا بالف ممدوده نام معشوقه الیست تعنیه نابود و محو کردن آسی بمد الف جمع آیه بمعنی
علامت مور بالضم و رای مهمله غبار باریک و بالفتح موج قطر باران معنیش در هیجان آورد تر امتر نابود نشان
که در کوی بود برای معشوقه اسما محو کردند نشانهایش غبار باریک و باران یا موج آب باران و در بعض نسخ المزن
جمع مزنه بمعنی سحاب بجای المور نیز آمده و حشو مقبوض و مکفوف و ابتدا مقبوض گاه اثلم و اثرم اما این هر دو سخت نادر
بود و اسنوی گوید مستحسن از زحاف طویل قبض فعولن ست و قبض مفاعیلن صالح ست و نزد خلیل اصلح از کف ست
و نزد اخفش کف اصلح از آن ست و ثلم و ثرم هر دو قبیح اند سند قبض حشو و ابتدا در مثال اول و سند کف حشو
در مثال ثانی گذشت سند اثلم ؎ لکن عُبَیدُ اللّٰہِ لَمَّا اَتَیتُہٗ ٭ اَعطٰی عَطَاءً لَا قَلِیلًا وَ لَا نَزرًا ٭ تقطیعش لاکن
فعلن عبید للا مفاعیلن اللا فعولن اتیتهو مفاعلن اعطی فعلن عطا انلا مفاعیلن قلیلن فعولن ولا نزرا
مفاعیلن صدر و ابتدا اثلم ست و عروض مقبوض و باقی سالم معنیش لیکن عبید الله هر گاه آمدم او را داد
عطیه کثیر نه قلیل و کمتر و مثال اثرم ؎ فَلَمَّا اَتَانِیْ وَالسَّمَاءُ تَبُلُّہٗ ٭ فَقُلتُ لَہٗ اَہلًا وَ سَہلًا وَ مَرحَبَا ٭ تقطیعش فلما
فعول اتانی وس مفاعیلن سما فعول تبلهو مفاعلن قلت فعل لهو اهلن مفاعیلن و سهلن فعولن و مرحبا
مفاعلن ابتدا اثرم ست و عروض و ضرب و حشو خماسی مصرع اول مقبوض ست و باقی سالم معنیش پس هر گاه
آمد نزد من بحالیکه ابر بلا آسمان تر میکرد او را از بارش گفتم او را آمدی باهل خود و طی کردی زمین را نرم
و کشاده باد برای تو خانه و در مفاعیلن که در حشو افتد معاقبه باشد میان یا و نون پس اگر کف کنند قبض
نسازند و اگر قبض کنند کف نسازند و اما در پارسی انچه بتکلف گفته اند بعضی هم بر منوال عرب گفته اند
مثال وزن اول ؎ ببردی دل و جانم بیک غمزه ناگهان ٭ نبردی که من دادم تو خود بیگناهی زان ٭
کاف که من دادم یعنی بلکه ست و معنی بیت ظاهر ست تقطیعش ببردی فعولن دل و جانم مفاعیلن بیک غم
فعولن زه ناگها مفاعلن نبردی فعولن که من دا دم مفاعیلن تو خود بی فعولن گناهی زا مفاعیلن و در تقطیع
پارسی همبرین یک مثال اقتصار خواهم کرد این قول گویا تاکید کلام سابق ست چه آنجا گفته است بر یک مثال
تازی و یک مثال پارسی اقتصار میکنیم مگر آنجا مطلق گفته بود اینجا بتصریح آن بیت موعود التقطیع پرداخت
و عادت عروضیان پارسی آنست که هر مثالی را امثال مصرع ایراد کنند یعنی مثالی آرند که عروض و ضربش
بر یک وزن و روی باشد بل عروض تابع ضرب بود و در شعر سابق که مصنف ذکر کرده اگرچه روی متحد ست لیکن
وزن متحد نیست زیرا که عروض آن مقبوض و ضرب سالم ست لهذا بتبعیت عروضیان میگوید مثال مصرع این وزن
بیت ؎ بر آمد ز رخسار نگارین من ماهی ٭ مگر یابم از نورش سوی وصل او راهی ٭ یعنی از رخسار معشوق من بسبب
روشنی ماهی پیدا شده ست شاید بیابم از نور آن ماه رخسار جانب وصلش کدام راه و بعد ازین ایراد مصرعات هم

قوله مثال ثانی باضافت به سوی تعریف یعنی مثالیکه بالا گذشت
قوله اگرچه ... ۹۶

مصرع آرند یعنی در هر بحر و هر وزنش مصرع آوردنش جائز ست و معنی مصرع در آخر فصل پنجم گذشت مانند
ابیات اول قصائد عروض موافق ضرب کنند و ضرب بر حال خود بگذارند یعنی عروض از مستحق خود تجاوز کرده
تابع ضرب گردد در نقصان یا زیادت و این قانون مطرد ست در هر بحر و هر وزن آن و مثالش با قسامه
در اواخر فصل پنجم مرقوم شد و اما بطریق زحاف و تغیر جائز در غیر عروض و ضرب در طویل صدر
مقبوض و اثلم و اثرم شاید یعنی رکن اول مصراع اول فعول و فعلن و فعل واقع شود مثال مقبوض
س اَتَطْلُبُ مِنْ اَسْوَدُ بِیْشَةٍ دُوْنَہٗ ۞ اَبُوْ مُطَرٍ وَعَامِرٌ وَاَبُوْ سَعْدٍ ۞ باشباع تقطیعش اتطل فعول بمناسو
مفاعلن و بیش فعول تدونهو مفاعلن ابوم فعول طرنو عامفاعلن مرنو فعول ابو سعدی مفاعیلن سوای
ضرب همه ارکان مقبوض ست اُسود بالضم جمع اسد ست بیشه بالکسر و بیای تحتانی یا همزه و شین معجمه نام
نیستانیست در راه یمامه معنیش آیا طلب میکنی کسانی را که شیران بیشه کمتر ازانها در شجاعت و آنها ابو مطر و عامر
و ابو سعد اند و همه ارکان مقبوض نیز آید مثل س سَمَاحَةُ ذَا وَبِرُّ ذَا وَوَفَاءُ ذَا وَنَائِلُ ذَا اِذَا صَحَا وَاِذَا سَکِرَ
باسکان تقطیعش سماح فعول تذاو بر مفاعلن ذاو فعول وفاء ذا مفاعلن ونائی فعول لذا اذا مفاعلن صحاو
فعول اذا سکر مفاعلن معنیش شجاعت این شخص و نیکی او و وفای او و بخشش او بهر حال ست بهوش باشد
یا مست از سکر و عجب ست از بعض اکابر که تقطیع این بیت چنین کرده اند سماح فعول تذاد فعول برذا فعول
وفاو ذا مفاعلن ونائی فعول لذا و فعول اذا صحا مفاعلن اذا سکر مفاعلن و بعد آن گفته قد وقع القبض هناک
فی الرکنین من المتقارب والهزج فبالقبض فی التقارب صار فعول و فی مفاعیله الهزجی صار مفاعلن
فالعروض مقبوض بالقبض الهزجی و کذا الضرب و حشوه اللاحق به والبواقی مقبوض بالقبض المتقاربی و
مثال اثلم س شَاقَتْکَ اَحْدَاجُ سُلَیْمٰی بِعَاقِلٍ ۞ فَعَیْنَاکَ لِلْبَیْنِ تَجُوْدَانِ بِالدَّمْعِ ۞ باشباع تقطیعش شاقت
فعلن کاحداج مفاعیل سلیمی فعولن بعاقلن مفاعلن فعینا فعولن کللبین مفاعیل تجودا فعولن بند و معے
مفاعیلن صدر اثلم ست و حشو مکفوف و عروض مقبوض احداج بالفتح جمع حدج بالکسر ست که سواری زنانه باشد
مثل محفه و عاقل نام کوهی ست و نام هفت موضع نیز سلیمی تصغیر سلمی نام معشوقه ایست و آنچه بعضی اینجا سلمی
بوزن فعلن اثلم قرار داده اند مبنی ست بر غفلت انیمعنی که اثلم در حشو این بحر نمی آید معنیش بر شوق انداخت
ترا هودجهای معشوقه سلیمی در کوه یا موضع عاقل پس هر دو چشم تو از جدائی میریزند اشکها را مثال اثرم س
هَاجَکَ رَبْعٌ دَارِسُ الرَّسْمِ بِاللِّوٰی ۞ لِاَسْمَاءَ عَفّٰی آیَہٗ الْمُوْرُ وَالْقَطْرُ ۞ باشباع تقطیعش هاج فعل کربعن مفاعلن
دارسر فعولن ربللوی مفاعلن لاسما فعولن عففا امفاعیلن یهلمو فعولن ولقطر و مفاعیلن صدر اثرم و عروض
مقبوض ست و باقی سالم ربع بالفتح بمعنی خانه و منزل و محله ارض الرسم نابود نشان لوی بروزن الی

برای تخفیف تقطیعات رانمی آریم یعنی در هر شعر و بر یک مثال اکتفا نمی کنیم و یک مثال بیان اختصار کنیم ب شعر
ستبدی لک الایام ما کنت جاهلاً ✽ ویاتیک بالاخبار من لم تزود ✽ باشباع این شعر طرفه بن العبد از قصیده
سبعیه است بشان آنحضرت صلی الله علیه وسلم معنیش آنکه ظاهر خواهد کرد برای تو زمانه چیزی را که ندانسته
آنرا و خواهد آورد اخبار را کسی که زاد نداده او را یعنی آنحضرت صلی الله علیه وسلم مسائل شرعیه و احکام دینیه
بدون طمع و عوض برای شما بیان خواهند فرمود عروض و ضرب هر دو مقبوض اند تقطیعش ستبدی فعولن لکلایا
مفاعیلن ما کن فعولن تجاهلن مفاعلن و یاتی فعولن کبلاخبا مفاعیلن من لم فعولن تزودی مفاعلن
ج شعر اقیموا بنی النعمان عنا صدورکم ✽ والا تقیموا صاغرین الرؤسا ✽ تقطیعش اقیمو فعولن بنن نعما
مفاعیلن نعننا فعولن صدورکم مفاعلن و اللا فعولن تقیمو صا مفاعیلن غرین فعولن رؤسا فعولن عروض
مقبوض و ضرب محذوف ست و نزد خلیل و اخفش درین ضرب قافیه را لازم ست که مردف باشد یعنی حرف ما قبل
روی مده باشد مثل عماد و عمید و عمود همچنانکه روس درین شعر معنیش راست کنید ای بنی نعمان از جانب
ما سینه های خود را یعنی کینه و نفاق از ما دور کنید ورنه همیشه خواهید ماند خوار کننده سرها یا سرداران یعنی ذلیل
و خوار خواهید شد پس اقامت اول بمعنی ازالة العوج ست و ثانی بمعنی ادامت در مکان و صاغر ضد بزرگ لت
لازم ست لیکن شاعر متعدی آورده که الرؤسا را مفعولش ساخته کذا فی بعض شروح الخزرجیة اما محتمل که الرؤسا
مفعول تقیموا باشد و صاغرین حال از الرؤسا و مراد از رؤس ذوات ایشان یا سرداران و درین صورت
تقیموا نیز از اقامت بمعنی اول گرفته شود یعنی و الا راست خواهید کرد شما خود را یا سرداران خود را بحالت
ذات و خواری و بیشتر درین وزن محذوف الضرب فعولن را که بر ضرب مقدم بود مقبوض بکار دارند
و این قول زجاج ست سکاکی گوید زجاج راست گفته است زیرا که اگر سالم بود هر دو فعولن فعولن شود
و وضع دائره بر فعولن مفاعیلن ست یعنی هر دو رکن مختلف الهیئه نه ۵ و فارقت حتی ما ابالی من النوی ✽
و ان بان جیران علی کرام ✽ باشباع تقطیعش و فارق فعولن تحتما مفاعیلن ابالی فعولن منو ا
مفاعلن و ابنا فعولن بجیرا نن مفاعیلن علی فعول کرامو فعالن معنیش و مفارقت گزیده ام تا آنکه باک
نمیدارم از جدائی اگر چه جدا شدند همسایگان که کرم کننده بر من بودند یا اینکه اگر چه ظاهر شوند همسایگان
کرام بر من و اصرار یکجائی نمایند یعنی حالا رنج فراق را چنان بر خود گوارا کرده ام که از فراق کسی باک
ندارم و وصال را اختیار نکنم تا در فراق رنج جدید حاصل نشود و قوله بیشتر اشارت ست بآنکه گاهی
سالم نیز بود چنانکه در شعر اقیموا آه گذشت مگر آنکه رؤسا را بدون الف لام خوانند و در همه اوزان
علی الاطلاق خواه عروض مستحق تغیر خاص باشد که ضربش بآن استحقاق ندارد یا باشد هر کجا بیت

میزان الافکار ۹۳

وزن اختلاف امثله از ابیات میشد و تمثیل همان وزن با بیات دیگر نیز بنظر تبرک و اقتفای آن بزرگ
نکردند پس ما نیز همان ابیات بعینها بیاوردیم و باقتفاے موجد این فن پرداختیم و شواهد مزاحفات
و امثال زحافات واقعه در غیر عروض و ضرب که او آورده است ما تخفیف کردیم و نیاوردیم اما در عروض
پارسیان هر کسی بیتی دیگر آورده است ما هم رعایت ابیات معین نکردیم و التزام ذکر ابیاتیکه دیگران
آورده اند ننساختیم و آنچه اتفاق افتاد بیاوردیم و چون بسیار وزنهاست که بتحقیق راجع با یک
وزن است مثل ضرب مقصور و محذوف که نزد مصنف حکم واحد دارد چنانکه تفصیلش خواهد آمد و ایراد امثله
بازای همه اوزان بجانب وزن واحد اقتضای تطویل بیفائده میکند لهذا بعضے امثله که استغنا از آن حاصل
باشد نیاوردیم و ابتدا بطویل کردیم چنانکه خلیل احمد کرده است و دیگران باو اقتدا کرده طویل از بحرهای است که
بتازی گویان خاص است و شعر پارسی برین بحر بتکلف باشد و امثله اش هم درین بحر خواهی دانست و اصلش
در دائره فعولن مفاعیلن چهار بار باشد و در بناء استعمال تازی و افی بکار دارند یعنی مثمن مستعمل کنند اگر چه ارکانش
مزاحف باشد و عروضش همیشه مقبوض مگر بطریق ندرت گاهی سالم بود چنانکه درین بیت نافع بن اسود کندی
ع ونحن ضربنا الخیل نحو نهاوند ٭ وقد اجمت عنها اللیوث الضواغم ٭ باشباع و درین شعر متنبی ع
لفکرة حلم و منطقة حکم ٭ باطنه دین و ظاهره ظرف ٭ و گاهی محذوف آید چنانکه درین شعر ع
جزی الله عنا عبس آل بغیض ٭ جزاء الکلاب العاویات و قد فعل ٭ ما سکان ذکره ابن القطاع و ضرب
هم سالم و هم مقبوض و هم محذوف بکار دارند یعنی مفاعیلن و مفاعلن و فعولن و اخفش ضربش را مقصور هم
نقل کرده و آن شعر امرؤ القیس است ع ثیاب بنی عوف طهاری نقیة ٭ و اوجههم بیض المسافر غران ٭
باسکان لیس اوزان مستعمل سه باشد اول عروض مقبوض ضرب سالم دوم عروض و ضرب مقبوض سوم
عروض مقبوض و ضرب محذوف و شواهد یعنی امثال آن هر سه این سه بیت است شعر ابا منذر کانت غرورا صحیفتی
و لم اعطکم فی الطوع مالی و لا عرضی ٭ غرور بالفتح آنچه فریب دهد طوع بالفتح انقیاد عرض بالکسر آبرو یعنی ای
ابو منذر فریب بود خط من که بتو نوشته دادم و ندادم شمار اموال خود بخوشنودی خاطر و نه آبروی خود را پس
این بیت را عروض مقبوض است و ضرب سالم بل سوای عروض همه ارکان سالم است و تقطیعش بدینگونه است
فعولن ابا من مفاعیلن ذرن کانت غرو فعولن رن صحیفتی مفاعلن و لم اع فعولن طکم فی ط مفاعیلن طوع مالی فعولن
و لا عر مفاعیلن ضی و عادت عروضیان آنست که همه شواهد را همچنین گونه که تقطیع این بیت کرده شد تقطیع
ایراد کنند و هر که قواعد تقطیع از حذف زوائد مکتوب و زیادت ملفوظ غیر مکتوب فهم کرده باشد باین
تطویل محتاج نباشد و آنکه فهم نکرده باشد او را صد چندین ای صد برابر هم سود نکند پس ما تخفیف را ای

عجز نیست از بهر آنکه از فاعلاتن دوم الف ساقط است بمعاقبت نون فاعلاتن که پیش از آنست و فاعلاتن
فعلات فاعلاتن طرفین است از بهر آنکه از فاعلاتن میانگی الف و نون انداخته اند بمعاقبت نون فاعلاتن
اول و الف فاعلاتن دوم و بعضی عروضیان در باب صدر و عجز حرف ثابت را اعتبار کنند نه حرف ساقط را
و معاقبت مابعد را صدر خوانند و معاقبت ماقبل را عجز گویند و این بصواب نزدیکتر است از بهر آنکه
در معاقبت راحله که این اسم از ان گرفته اند معاقب آنکس باشد که بر و نشیند نه آنکس که فرود آید انتهی و ازین
کلامش پیداست که صدر و عجز و طرفین وصف ساکن سببی محذوف است یا وصف ساکن سببی است که خودش باقی
مانده و مجاورش یعنی ساکن سبب دیگر مقارن آن ساقط گردیده نه وصف رکنی که از سبب صدر یا آخر یا طرفینش
حرفی بیفتاده چنانکه مصنف فرموده و رکنی را که در معاقبه سالم بماند بری می خوانند یعنی اگر با وجود جواز معاقب
و جواز حذف یکی هر دو ساکن را سالم دارند رکن مشتمل آن هر دو ساکن را بری خوانند از جهت بری بودنش از حذف
مذکور و اگر ثبوت هر دو ساکن بهم جائز نبود و مفروض آنست که سقوط هر دو بهم جائز نیست در ینصورت لامحاله
سقوط یکی لابعینه واجب بود پس گویند میان این دو ساکن مراقبه است پس مراقبه عبارت از آنست که سقوط و ثبوت
هر دو ساکن روا نبود بل حذف یکی لازم بود چنانکه در صدر و ابتدای بحر مضارع و مقتضب چه رکن اول
مصراع مضارع یعنی مفاعیلن همیشه مقبوض باشد یا مکفوف ای مفاعلن یا مفاعیل و اول رکن مقتضب
یعنی مفعولات همواره مخبون باشد یا مطوی ای فعولات یا فاعلات و این اسم را از مراقبت کواکب و منازل
قمر گرفته اند که چون یکی بمغرب فرو شد رقیبش از مشرق برآمد و چون یکی از مشرق برآمد رقیبش بمغرب فرو رفت
و معنی اصلیش نگاهداشتن و انتظار کردن است گویا یکی دیگری را انتظار میکند که اگر او فرو رود من بجائش در آیم

فصل هفتم در تفصیل اوزان مستعمل از هر بحری

چون از تقریر و تحریر مقدمات فراغت حاصل شد
بعد ازین بتفصیل بحرها و وزنها که در هر بحر استعمال کرده اند مشغول شویم و عدد عروضها و ضربها چنانکه
عادت عروضیان هر لغتی هست ایراد کنیم مدار انقسام بحر بجانب اوزانش که از انواع آن بود بر اختلاف
عروض و ضرب است و لهذا اوزان هر بحر را بموجب اختلاف مذکور وزن اول و ثانی و غیر آن نامند اما
از اختلاف زحافات که در ارکان دیگر افتد نوع وزن مختلف نشود لهذا مصنف علام بذکر اعداد عروضها
و ضربها پرداخته و آنچه مارا در عروض پارسیان یعنی در فن عروض اهل پارس و عدد اوزان ایشان بتحقیق
نزدیکتر آید در هر موضع شرح دهیم و پابند تقلید دیگر آن نباشیم و عادت عروضیان چنان است که
هر وزنی را که باختلاف عروض و ضرب باشد بیتی بمثال آرند و ابیات عروض عرب همیشه همان ابیات
آورند که خلیل احمد واضع این صناعت آورده است چه در ان عروض یعنی تصرفی نرفته است تا باختلاف

نباشد خالی نبود در بنا از انکه یا سقوط هر دو هم جائز بود یا جائز نبود قسم دوم را حکمی نبود لما صاحب قصیده خزرجیه این را مکانفه نامیده پس مکانفه عبارتست از جواز حذف هر دو ساکن دو سبب مجاور معا یا جواز ابقای هر دو معا یا حذف احدهما لا بعینه یعنی خواه اول خواه ثانی و آن در سریع و منسرح و بسیط و رجز مستعمل شود اما قسم اول خالی نبود از انکه ثبوت هر دو ساکن هم جائز بود یا نبود اگر جائز بود و لا محاله سقوط یک ساکن از هر دو لا بعینه هم جائز بود چه مفروض آنست که سقوط هر دو جائز نیست پس گویند میان این دو ساکن معاقبه است پس معنی معاقبه جواز حذف یکی از دو ساکن دو سبب خفیف مجاور لا بعینه یا جواز اثبات هر دو باشد و این اسم از مناوبت دو شریک سفر گرفته اند و آن چنان باشد که دو شخص یک بارگی دارند و نوبت بنوبت بر نشینند چون یکی فرود آید دیگری برنشیند و بعکس و این را در عربیت معاقبه گویند و هر چه پس دیگر آید معاقب آن باشد کذا فی الحدائق العجم و معاقبه در منسرح و رمل و وافر و هزج و خفیف و مجتث و طویل و کامل و مدید افتد کذا فی الخزرجیه و سقوط یکی البته بخبن بود یا بکف بود و اگر بخبن بود سقوط دیگر یا بطی بود اگر هر دو ساکن و یک رکن افتد مثل مستفعلن که بخبن مفاعلن و بطی مفتعلن شود یا بکف بود معطوف است بر قوله یا بطی بود یعنی اگر سقوط یکی بخبن بود سقوط دیگر بکف بود اگر در دو رکن افتد چنانکه در فاعلاتن فاعلاتن اگر سقوط ثانی بخبن بود تا فاعلاتن ثانی فعلاتن گردد سقوط اول بکف بود تا فاعلاتن اول فاعلات شود پس مراد از یکی در صورت اولی اول است و در صورت ثانیه ثانی بر عکس مراد از لفظ دیگر و اگر سقوط یکی بکف بود سقوط دیگر یا بقبض بود اگر در یک رکن افتد مثل مفاعیلن چه اگر مفاعیلن بکف سازند مفاعیل و بقبض نمایند مفاعلن یا بخبن چنانکه گفته آمد مثالش از فاعلاتن فاعلاتن نیز بیان کرده شد و درین دو صورت مراد از یکی و دیگر بر عکس دو صورت سابقه است و رکنی را که بمعاقبه مخبون شود صدر خوانند زیرا که این سقوط در سبب صدر این رکن واقع شده و رکنی را که در معاقبه مکفوف شود عجز خوانند زیرا که این حذف در سبب عجز یعنی آخر این رکن واقع شد و رکنی را که مشکول یعنی مخبون مکفوف شود طرفین خوانند زیرا که حذف حرف سبب در طرفین رکن واقع گردیده مخفی نماند که آنچه محقق علام مصداق صدر و عجز و طرفین آورده مطابق قول علامه زمخشری در قسطاس و قول سکاکی در مفتاح و قول اهل فن است لیکن محمد بن قیس در حدائق العجم بر خلافش میگوید یعنی هرگاه حرفی ساقط شود از بهر معاقبت حرفیکه پس از وی بود آنرا صدر خوانند و هرگاه حرفی بیفگنند از بهر معاقبت حرفیکه پیش از وی بود آنرا عجز خوانند و هرگاه که دو حرف از جزوی بیفتد از بهر معاقبت دو حرف که بر هر دو طرف جزو بود آنرا طرفان گویند و این جز بمثالی روشن نشود پس گوئیم فاعلات فاعلاتن صدر است از بهر آنکه فاعلاتن اول ساقط است بمعاقبت الف فاعلاتن که پس از آنست و فاعلاتن فعلاتن

یعنی بایدافزود و اعج و مطموس و مدروس و مرکبه چهار در افزاید مسکن و مخنق و ازل و مجبوب و مسکن را آن سبب در

مرکبات شمردیم که تسکین اگرچه بحقیقت تسکین متحرک اول از وتدست و آن تغیر بسیط باشد اما وقوعش موقوفست

بر تغیر سابق و آن اسقاط ساکن سبب خفیف ست تا بانضمام متحرک سبب با دو متحرک وتد مجموع سه متحرک متوالی

پیدا شود در نه در اصول فارسی توالی متحرکات ثلثه موجود نیست پس جمله فروع تازی که هفتاد و سه است

و فروع پارسی که سی و پنج ست یکصد و هشت شود و بحسب آنچه راقم الحروف از دیگر عروضیان نقل کرده جمله فروع تازی

و پارسی یکصد و سی باشد[له] و جمله اوزان چهل اگر گوئی در ما سبق گذشته است جمله اوزان اصول و فروع چهل و

دو باشد پس تناقض در هر دو کلام لازم می آید گوئیم مراد از جمله اوزان درینجا اوزان فروع ست فقط بقرینه قوله

جمله فروع صد و هشت شود و چون اوزان فروع تازی سی و هشت ست چنانچه گذشت و در فروع پارسی دو

وزن از آن اوزان زائد ست یکی فاع دوم مفاعیلان پس بزیادت دو بر سی و هشت عدد چهل کامل شد اما فعلان

بسکون عین اگرچه آنرا مصنف از رای خود تجویز کرده است لیکن به تبعیت جمهور اهل فن در اعداد فروع معدود نفرموده

و جمله القاب غیر مولف چهل و یک تصریح سی و چهار لقب در ما سبق گذشته و بزیادت هفت لقب دیگر از اعج تا مجبوب

که اینجا آورده چهل و یک باشد و مراد از غیر مولف درینجا آنست که تعبیرش بدو کلمه باز آمد از آن مثل مخبون

محذوف واقع نشود اگرچه مصداقش مرکب باشد از دو تغیر اما در لفظ مفرد بود مثل ابتر که عبارت ست

محذوف و مقطوع باید دانست که بعضے از عروضیان فروعی دیگر و القابی دیگر سوای آنچه مذکور شد افزوده اند

و از آنهاست مستفعلاتان بزیادت حرفی بر ترفیل و این را تطویل نامیده اند و رکن را مطول و فاعلیاتن بزیادت

سببی در آخر فاعلاتن و این را توسیع گویند و رکن را موسع و فاعلیاتان بزیادت متحرکی و دو ساکن یعنی فاع بر

فاعلاتن و این را تضفیت بضاد معجمه از درع ضاف بمعنی زره تام نام نهاده اند و رکن را مضفف اما بحقیقت تکلفی

بیش نیست چه اول بر وزن مستفعلن فاع و ثانی بر وزن فاعلاتن فع و ثالث بر وزن فاعلاتن فاع واقع

شده و جائیکه ایشان این وزن را یک رکن فرض کرده اند از جانب جمهور دو رکن میتوان گفت و حاجت

تجدید ارکان نیست و همچنین صاحب جوامع القواعد دو رکن دیگر ایجاد کرده یکی مفعولاتن و آنرا ممنون نام

گذاشته مقابل مسکن که مصنف علام قرار داده است دوم مفتعلات بتحریک واو مفعولات و این را الثقل

نام نهاده و خیال نکرده که اول فعلن مکرر ست و دوم فعلن و فعول که در فروع معدوده داخل ست و باشد که بعض

تغیرات را بحسب مشارکت با تغیری دیگر لقبے دیگر باشد و فی نفسه بدون مشارکت و مقارنت لقبی دیگر داشته باشد

چنانکه چون دو سبب خفیف متوالی افتد از یک رکن مثل مستفعلن و مفاعیلن یا از دو رکن نحو فاعلاتن فاعلاتن

چه از ین دو رکن تن فا دو سبب جدا و ریکدیگر واقع شده حال و ساکن آن دو سبب که میان ایشان یک متحرک بیش

[له] زیرا که فروع تازی هشتاد و دو و فروع پارسی چهل میزان الافکار ۹۰ و هشت بیست و دو مجموع آنها یکصد و سی بوده باشد و الست آنکه واو ...

مرفع واین احذ محذوف ست چه از مستف احذ چون تف محذوف کردند مس بوزن فع شد و هر دو در منسرح
آید و ابن قیس از فروعش فعلن احذ و فاعلن مرفوع و مستفعلاتن مرفل و مفاعلاتن مخبون مرفل و مفتعلاتن مطوی
مرفل نیز آورده و مس تفع لن مفروقی را فرعی دیگر نبود اما ابن قیس مفعولن مقصور آورده و صاحب حدائق البلاغه
مستفعلان مسبغ نیز شمار کرده و مفعولات را چهار فرع دیگر ست افعلان بحرکت عین و این مخبول موقوف ست
زیرا که از خبل یعنی خبن و طی فا و واو افتاد و از وقف تا ساکن گردید پس معلات بر وزن فعلان شد و در سریع
افتد و مسکن این وزن هم یعنی فعلان بسکون عین انجا شاید یعنی در سریع افتد و آن وزنی دیگر ست اما عروضیان
ذکر بیش ازین ذکر زائد از فعلان متحرک العین نکرده اند پ فعلن بسکون عین و این مخبول مکشوف مسکن ست
چه از خبل معلات و از کسف معلا بحرکت عین و از تسکین معلا بسکون عین موازن فعلن شد و بر وزن اصلم ست
چه از صلم یعنی حذف وتد نیز فعلن می ماند چنانکه در فروع تازهی این رکن در ماسبق گذشت و نیز فعلن در فروع
مفاعیلن و فاعلاتن مجموعی و فاع لاتن مفروقی گذشته اما اینجا علت دیگر ست چنانکه دانستی و هم از سریع
افتد یعنی فعلن هم مثل فعلان در سریع افتد ج فاع و این اصلم مقصور ست چه از صلم چون وتد مفروق افتاده
مفعو ماند و از قصر مفع بسکون عین شد بر وزن فاع و ابن قیس فاع را مجدوع گفته و جدع نزدش عبارت ست
از حذف سببین اول و وقف یعنی اسکان تای مفعولات تا لات بر وزن فاع ماند د فاع و این اصلم مجدوف ست
چه از صلم مفعو و از حذف مف ماند بر وزن فع و ابن قیس فع را که از مفعولات ماند منحور نام گذاشته و نحر
نزدش اسقاط سببین و کسف ست تا لا بر وزن فع ماند و ابن قیس از فروع این رکن مفعول مرفوع یعنی
محذوف السبب از اول نیز آورده و هر دو فاع و فع در سریع و منسرح افتد اینست فروع این اصول که جهت
اعتبار عروض پارسی اهر چه گفته آمد از فروع تازهی زیادت شود و جمله این سی و پنج ست زیرا که برای
فعولن ۱ و برای فاعلن ۴ و برای مفاعیلن ۲۱ و برای فاعلاتن مجموعی ۷ و برای مفروقی ۳ و برای
مستفعلن متصل ۴ و برای مفعولات نیز ۴ باشد و مجموع انهمه بسی و پنج میرسد و اگر ۲ فرع فاعلن و ۲ فاع لاتن
منفصل و ۵ مستفعلن متصل و ۲ مس تفع لن منفصل و ۲ مفعولات چنانکه از ابن قیس و غیره در ذکر فروع نقل کرده
شد افزوده آید همگی چهل و هشت فرع بهم اینند و از اوزان دو وزن دیگر با انچه آوردیم الحاق باید کرد یکی تمامی
و آن فعلان ست بسکون عین و فعلان متحرک العین مخبول موقوف از فروع مفعولات که عروضیان آنرا اشمار
نکرده و دیگر تمامی یعنی هشت حرفی و آن مفاعیلان ست مخفی نماند که این فرع در فروع مفاعیلن که مسبغ است
سابقا مذکور شده و در حدائق العجم و دیگر رسائل فن هم موجود نیست نه بادت و الحاقش بفروع سابقه معنی ندارد
مگر شاید این لفظ دیگر باشد لیکن انچه در نسخ دیده شد همین صورت دارد و القاب تغیرات البسیط سه در افزاید

گردید یا مجبون محذوف مدروس ست چه از خبن و حذف فعلا ماند و از درس منجمله علا دو حرف ساکن
باقی ماند پس فاع گردد نه فع و این محذوف احذ ست زیراکه از حذف فاعلا ماند و از حذذ یعنی اسقاط
وتد فا ماند پس فع بجالیش نهند یا مجبون محذوف مطموس چه از حذف و خبن فعلا ماند پس با سقاط
دو حرف و دو حرکت علا از طمس فع شود و این قبیس گوید فع در فاعلاتن مجحوف باشد و جحف بتقدیم
جیم عبارت ست از خبن و اسقاط فاصله و چون فاعلاتن از خبن فعلاتن شد و فعلا را که فاصله است انداختند
تن بر وزن فع باقی ماند و این چهار اخیر یعنی فعول و فعل و فاع و فع در رمل و مجتث افتد و فاع لاتن
مفروقی راسه فرع دیگر ست افعلن بسکون عین و این محذوف مقصور ست چه از حذف و قصر فاعل
بسکون لام شد و بر وزن فعلن ست که ابتر ست در فاعلاتن مجموعی چنانکه گذشت یا مجبون مسکن
محذوف که هم انجا باشد اما اینجا علت دیگر ست و آن قصر و حذف ست چنانکه دانستی نه بتر چه آن مشتمل
باشد بر قطع که در آخر وتد مجموع بود و لا اینجا در فاع لا سبب ست و نه خبن و تسکین چه خبن در حرف دوم
سبب باشد و فاع اینجا وتد مفروق ست نه مشتمل بر سبب ب فاع مجبوب موقوف ست چه از جب فاع بکسر عین
ماند و از وقف فاع بسکون عین گردید و هم بر وزن فاع ست که در فاعلاتن مجموعی و مفاعیلن گذشت
اما اینجا علت دیگر ست چنانکه دانستی نه خبن چه جزو اول این رکن سبب نیست بل وتد مفروق و نه طمس و
درس چه در او سطش وتد نیست بل سبب ست و نه تخنیق چه جزو اولش وتد مجموع نیست و ابن قیس
جب و وقف موقوف را سلخ گفته ج فع و این مجبوب مکشوف ست چه از جب فاع بکسر عین ماند و از
کشف که عبارت از اسقاط آخر وتد مفروق ست فا بر وزن فع ماند و هم بر وزن فع ست که در فروع
فاعلاتن مجموعی و مفاعیلن گفته آمد لیکن علت در ینجا غیر آنست چنانکه دانستی اما حذف بسبب نبودن
وتد در آخر و خبن بجهت نبودن سبب در اول و همچنین تخنیق السبب نبودن وتد مجموع در اول و ینجا
نخلیو اند بخلاف سابق و ابن قیس مجبوب مکشوف را مطموس نام گذاشته و لا مناقشة فی الاصطلاح و این
هر سه فرع در مضارع افتد و صاحب حدائق المعجم از فروعش فاعلان مقصور و فاعلن محذوف نیز آورده
و مستفعلن مجموعی را چهار فرع دیگر ست ا مفعولان و این اعرج ست که از تسکین لام مستفعلن حاصل
میشود و در رجز آید و در بسیط هم بکار دارند ب مفعولان و این مطوی مسکن مذال ست چه از طی مستعلن
بحذف فا شد و از تسکین عین و زیادت ساکن در آخر مستعلان بسکون عین و نون بر وزن مفعولان
گردید و در وزن همان ست که اعرج ست اما در علت دیگر ست کما عرفت و در رجز و سریع و منسرح آید ج
فاع و این احذ مقصور ست چه از حذذ مستف باقی ماند و از قصر مست بسکون سین و تا بر وزن فاع شد

فاع لاتن

مستفعلن

مکفوف و مضارع و قریب افتند اگر گوئی وجه تخصیص وقوع این فروع در مکفوف هزج چیست مضارع
و قریب هم در غیر مکفوف یافته نمیشود گوئیم مضارع و قریب در استعمال غیر مکفوف نمی باشند پس حاجت تخصیص
درین هر دو نیست بخلاف هزج که سالم نیز باشد اگر گوئی درین فروع سوای مفعول کدامی مکفوف نیست
پس استعمال این فروع در مکفوف هر سه بحر مذکوره چه معنی دارد گوئیم معنی استعمال آنها در مکفوف آنست که
بعضے از ارکان آن وزن مکفوف ست یعنی همه سالم نیستند پس اگر بعضی ارکان غیر مکفوف بود وزن
مذکور را از مکفوف بودن خارج نمی سازد چنانکه غیر مخنق یعنی همچنانکه مزاحفات مذکوره بدون تخنیق نیز
درین هر سه بحر واقع میشود وانچه در بعض نسخ عین مخنق بجای غیر مخنق دیده شد ظاهرا سهو ست و فاعلاتن
مجموعی را هفت فرع دیگر ست ا مفعولان و این مخبون مسکن مسبغ ست زیرا که از خبن و تسکین فعلاتن بسکون
عین و از تسبیغ فعلاتان شود پس منقول بمفعولان گردد و ظاهر آنست که مخبون مشعث مسکن ست چنانکه گفتیم
یعنی در مشعث هر چند چهار قول ست لیکن ظاهر آنست که آنهم عبارت از مخبون مسکن ست چنانکه در ما قبل گذشت
پس این فرع مشعث مسبغ باشد و باین سبب مفعولن را که مخبون مسکن ست اینجا بیاوردیم یعنی چون مخبون
مسکن عین مشعث ست لهذا مفعولن را درینجا باهم مخبون مسکن ذکر نکردیم چه مشعث را در فروع فاعلاتن در زحافات
عربی ذکر کرده ایم و اینجا ذکر آن تغیرات ست که زائد بر آن باشند ب فعلان بسکون عین و این مشعث
مقصور ست زیرا که از تشعیث فعلاتن بسکون عین و از قصر فعلات بسکون تا شد پس فعلان بجایش نهادند ج
فعلن بسکون عین و این مشعث محذوف ست چه از تشعیث فعلاتن بسکون عین و از حذف فعلا ماند بر وزن
فعلن و علت این فرع غیر آنست که در ابتر گفته آمد هر چند در وزن همان ست زیرا که ابتر عبارت از محذوف
مقطوع ست پس فلاتن از حذف فاعلا و از قطع فاعل بسکون لام شود و هر دو بر یک وزن ست و چون
فعلن ابتر در فروع تازی بیشتر مذکور شده بذکر فعلن مشعث محذوف که بحقیقت غیر آنست درینجا پرداخته
پس این قول گویا جواب سوال مقدر ست تقریرش آنکه فعلن در فروع تازی فاعلاتن مذکور شده است
پس ذکرش درینجا از قبیل تحصیل حاصل باشد و تقریر جواب محتاج بیان نیست و این هر سه یعنی مفعولان
و فعلان و فعلن در رمل و خفیف و مجتث افتند د فعول بسکون لام و این مخبون محذوف اعرج ست زیرا که
از خبن و حذف فعلا ماند و از عرج یعنی تسکین لام دو متحرک متوالی و دو ساکن کذلک باقی ماند پس فعول
بسکون لام بجایش نهادند ه فعل بسکون لام و این مخبون محذوف مقطوع ست چه از خبن و حذف
فعلا شد پس از قطع بحذف الف و تسکین لام فعل گردید و این قبیل این هر سه رابع گفته و فاع و این
محذوف مطموس ست زیرا که از حذف فاعلا ماند و بسبب طمس از فاعلا حرفی ساکن باقی ماند پس فاع

مفاعیلن

یعنی زیرا که مخالفت عروضیان تازی می افتاد که ایشان فروعش را در دو منحصر ساخته اند لیکن در انجا بطور
احتمال ذکر ساخته چنانکه گفته برین تقدیر این فرع ثالث باشد و به غریب خاص بعج دو فعلان بسکون عین
وآن مخبون مسکن مذال ست واین فرعها در مدید و بسیط که به تکلف و به تتبع عرب گویند و در غریب هم واقع باشد
واین قیس سه فرع دیگر یعنی فع احذ و فعل مخلع و فاعلاتن مرفل درین رکن نیز آورده و مفاعیلن را
دوازده فرع دیگرست ا مفاعیلان و این مسبغ ست و در هزج افتد ب فعولان واین مقصورست چه بحذف
ساکن سبب از آخر و تسکین ما قبلش مفاعیل بسکون لام شود پس فعولان بجایش نهند و در هزج و مضارع
افتد ج فعول واین محذوف مقصورست چه بعد حذف مفاعی و بعد قصر مفاع بسکون عین ماند پس فعول بجایش
نهادند و بعضی متاخران این را ازل نام نهاده اند و ابن قیس این را اهتم گفته و ازل اهتم و اخرم را نوشته
پس مفاعیلن ازل نزد او فاع باشد د فعل واین محذوف مرتین ست زیرا که چون از مفاعیلن یکمرتبه سبب خفیف
از آخر انداختند مفاعی ماند و بمرتبه ثانیه مفا پس منقول نقل شد و بعضی متاخران این را مجبوب نام نهاده اند
واین هر دو در هزج و مضارع افتد ه مفعولان مخنق مسبغ باشد چه از تسبیغ فاعیلان شود و چون این را مخنق کنند
فاعیلان ماند پس مفعولان بجایش نهند و همین اشارتست درین قول مصنف میم مفاعیلان بر کن ما قبل
متصل شود تا اگر آن ما قبل از بیشتر مکفوف باشد سالم بماند بیای موحده و محتمل که این لفظ نماید از نمودن بود
یعنی سالم در نظر آید زیرا که چون مفاعیلن ما قبل مخنق مکفوف شود مفاعیل ماند و چون میم مفاعیلان مسبغ
از تخنیق بلام مفاعیل پیوند د مفاعیلم گردد و پس منقول شود بمفاعیلن و باقی از مفاعیلان بدین وزن یعنی
مفعولان بماند و مفعولن مخنق و پس یعنی بغیر تسبیغ زیرا که چون میم مفاعیلن بما قبلش متصل کردند فاعیلن
ماند پس مفعولن بجایش گذاشتند ز فاعلن مخنق مقبوض زیرا که چون از قبض یاء و از تخنیق میم از مفاعیلن
دور شد فاعلن ماند ح مفعول بضم لام مخنق مکفوف زیرا که مفاعیلن از کف مفاعیل بضم لام و از تخنیق فاعیل
ماند پس مفعول بجایش نهادند و این هر سه فرع یعنی مفعولن فاعلن مفعول اگرچه در فروع تازی مفاعیلن هم مذکور
شده لیکن آنجا علت غیر اینست چه اول اخرم و ثانی اخرم مقبوض و ثالث اخرم مکفوف ست و مخنق غیر
اخرم ست فتامل ط فعلان بسکون عین مخنق مقصور چه مفاعیلن از قصر مفاعیل بسکون لام و از تخنیق
فاعیل شد پس فعلان بجایش نهاده شد ی فعلن بسکون عین مخنق محذوف زیرا که مفاعیلن از حذف
مفاعی و از تخنیق فاعی بر وزن فعلن شد یا فاع مخنق ازل چه ازل یعنی حذف و قصر مفاع شد
و از تخنیق فاع و نزد ابن قیس فاع عین ازل ست کما سبق یب فع مخنق مجبوب چه از جب یعنی اسقاط
سببین آخرین مفا ماند و از تخنیق فا پس فع بجایش نهادند و این جمله فروع از پنجم تا آخر ده هزج

فعلن آید بسکون عین و بعد ازان در آخر مصراع ساکن دو شود تا بر وزن فعلان شود
نتوان گفت که این رکن هم احذ هست و هم مسبغ تا محذور مسطور لازم نیاید بل اولی آن باشد که ساکن
دوم از بقیه وتد نهند و دارند که اسقاط کرده اند آن وتد را ازان رکن یعنی ساکن دوم را که در فعلان ست
گویند از بقیه وتد ست باقی همه اش را اسقاط کرده اند تا مستفعلن بعد حذف عین و لام مستفعلن بسکون
فا و نون بر وزن فعلان شود و گویند که از وتد دو حرکت و دو حرف یعنی از علن عین و لام با حرکتین
بیفتاده ست و حرفی ساکن که نون باشد باقی بمانده و مارکنی را که وتد او چنین متغیر بود مطموس نام نهادیم
و همچنین اگر از فاعلاتن در صورتیکه خبن واجب بود فاع ماند یعنی اگر از فاعلاتن بعد تصرفات فاع ماند و
فرض کنند که خبن هم اینجا واجب بود نتوان گفت که این رکن محذوف مطموس ست چه از حذف تن ساقط شده و
از طمس یک ساکن از علا باقی مانده با فا منضم شد تا مجموع فاع گردید و وجه نگفتن آن اینست که آنگاه مخبون نبوده
باشد حرف کاف درینجا برای علت ست یعنی زیرا که درین وقت مخبون نخواهد بود مفروض آنست که خبن دران
لازم ست بل اولی آن باشد که این دو ساکن را از بقیه وتد نهند و باقی گذارند و گویند فاعلاتن از خبن
و حذف فعلا ماند پس ازان دو حرکت و یک حرف حرکت یعنی عین و لام علا و حرف عین مثلا از وتد افتاده ست
دو ساکن باقی بمانده یعنی لام و الف هر دو ساکن و با انضمام هر دو با فا فلا بسکون لام و الف باشد که تلفظ
نمی آید پس نقل کردند بجانب فاع و مارکنی را که چنین بود مدروس نام نهادیم و وجه تسمیه این هر سه هم در آخر
این فن در فصل سیم خواهد آمد و اگر در شعر عربی مانند این حالها افتادی لا اشک چنین کردندی و مثل این را اسمای
عربیه نام گذاشتندی و چون این معانی مقرر شد فروعی که ارکان مذکور را از فاعیل هشتگانه در شعر پارسی افتد
زائد بر انچه عروضیان عرب آورده اند یاد کنیم و گوئیم فعولن را در شعر پارسی فرعی دیگر ست و آن فعولان ست
و مسبغ باشد بزیادت ساکنی در آخر سبب و در متقارب افتد و فاعلن را چهار فرع دیگر ست سوای فروع عربیه
سابق الذکر ا فاعلان و این مذال ست که بزیادت ساکنی در آخر وتد حاصل شود ب فعلان و این مخبون
مذال ست زیرا که چون از فاعلان مذال الف فا از خبن انداختند فعلان ماند ج فعلن بسکون عین و این مخبون
مسکن ست چه از خبن فعلن بحرکت عین شد و از تسکین اوسط منجمله متحرکات ثلثه فعلن گردید و هر چند در وزن
همان ست که مقطوع باشد اما علت تغیر غیر آنست و محذوف درینجا از فاعلن الف و حرکت عین ست و آنجا نون و حرکت
لام و وجه مغایرت علت آنکه قطع مخصوص باشد باخر مصراع و این تغیر در غیر ش نیز یافته میشود و هر چند این تغیر
یعنی مخبون مسکن بتحقیقت در شعر عربی هم واقع ست چنانکه درین بیت یا محبوبی ادرک روحی بیه وارحم قلبی
فابس عندی ۰۰ اما آنجا یعنی در فروع فاعلن تازی در شمار نیاوردیم که اقتضای مخالفت این قوم میکرد

له
یعنی حاصل این تغیر
نزد مصنف چنین بایست
که ساکن اول فعلان
حرف ابتدای سبب ست
و ساکن دوم حرف نون
علن باجمیع حرف عین
و لام ست با مجموع
مستفعلن بر وزن
فعلان حاصل شود
پس ساکن دوم
مطموس
در کلام مصنف ۸۵
ست و انچه صاحب
تذکره گوید که لفظ دوم
بعد ساکن غلط
کاتب ست بتحقیقت
غلط فهم اوست نه غلط
کاتب ۱۲ مولوی
محمد مظهر علی سلمه ۱۲
مدروس
فاعلن فعولن

ممنوع بود و آنچه در شعر متأخران ازین جنس زیادت در بیتهای تام یافته شود از قبیل عیوب بود و مانع دیگر
از وقوع دو ساکن خلط قافیه بود نه وزن عروضی مثلاً در مثنوی بهمه بیتها و اوائل قصائد که ابیات مصرّع و مقفی
بود حروف قافیه متساوی باید پس در عروض و ضرب ابیات مقفی خلط نشاید و در قصائد و غزل سوی اوائل
ابیات ضربها فقط با یکدیگر متساوی باید پس در ضرب تنها خلط نشاید یعنی یکی سالم و دیگر مسبغ نمی باید اما خلط
با عروض آنها جایزست پس اگر عروض سالم بود ضربش مسبغ میتوانند اما اگر قافیه بگردد و متبدل شود مانند آنچه
در خانهای ترجیع افتد روا بود و شرح ترجیع بند در بیان مسمطات چهار خانه در صدر گذشت و چون معلوم ست
که یک قصیده ترجیعی جز بر یک وزن نشاید معلوم شود که اختلاف اواخر مصراعها بعد حروف ساکن اقتضای
اختلاف وزن نکند یعنی اگر در ترجیع بند بسبب تبدل قافیه یک جا در آخر ساکنی افتد و جای دیگر دو ساکن
واقع شود وزن مختلف نشود و چون این قاعده ممهد شد گوییم چون در اواخر مصراعها دو حرف ساکن افتد اگر
جزو اخیر از رکن آخر سالم بود ساکن دوم را شک بر تسبیغ اگر آخرش سبب بود یا اذاله اگر آخرش وتد بود حمل باید کرد
اما اگر آخر رکن اخیر را یعنی حرف آخر رکن آخر بیت را بتغییری بنقصان کرده باشند تسبیغ و اذاله در وی تصور
نتوان کرد چه در آخر یک رکن حکم بتغییر هم بنقصان و هم بزیادت شنیع بود و اگر در غیر آخرش نقصان کرده باشند
تسبیغ و اذاله ممکن ست پس ازینجهت یعنی بجهت عدم تصور تسبیغ و اذاله در ناقص الآخر باثبات تغیرات دیگر
غیر آنچه گفته آمد احتیاج افتد مثل اعرج و مطموس چنانکه عنقریب بیاید و علت اختصاص لغت پارسی بآن
تغیرات آنست که وقوع دو ساکن در لغت تازی در اواخر مصراعها در همه جا جایز نیست آنچه موجودست
علت آن معین و مبین شده از تسبیغ و اذاله اما چون در لغت پارسی بهمه جا جایزست و در غیر آن مواضع
که در تازی یافته اند واقع میشود به تغیرات دیگر احتیاج می افتد مثلاً چون آخر رکن وتد مجموع بود چنانکه در
مستفعلن و در وی قطع افتد تا با وزن مفعولن آید بعد ازان اگر در آخر شعر دو ساکن آید تا بر وزن مفعولان
شود نتوان گفت که این رکن هم مقطوع ست و هم مذال یا مسبغ اما احتمال مذال باعتبار آنکه حرف ساکن را در آخر
وتد زائد کرده اند زیرا که جزو آخر در اصل لفظ یعنی مستفعلن وتد بود و مسبغ ازینجهت که بعد قطع آخرش سبب
باقی مانده است قابل وجه نگفتن همان ست که تا زیادت و نقصان حرف آخر معاً لازم نیاید بعلل اولی آن باشد
که همچنانکه قطع عبارت از مجموع حذف ساکن وتد مجموع و تسکین متحرک دوم ست تغییر دیگر که بآن محذور مذکور لازم
نیاید اثبات کنند که عبارت باشد از تسکین متحرک دوم و بس و شک نیست که چون در مستفعلن لام را
ساکن کنند موازن مفعولان شود و تا وتد علن بآن تغییر مشتمل بر متحرکی و دو ساکن شود و ما آن رکن را که وتد
او چنین بود اعرج نام نهادیم و همچنین اگر مستفعلن احد شود یعنی وتد مجموع از آخر او بیفتد مستف ماند

وعبارتش اینست والجزء المسکن اذا کان وتده فی الصدر کمفاعیلن سماه البعض المتاخرین محققا من حیث متابعة تجنیقا جمعه لان اولی الوتد المسکن یجمع مع سابقه ویلحق به کانه لیس من هذا الجزء و ازین قول ثابت میشود که مجنق بحقیقت جزو اول وتدست که برکن سابق پیوسته و جمع گردیده وتجنیق صفت آنست یا وصف رکن سابق زیرا که آنحرف مسکن خود جمع کرده شده است و رکن سابق مجموع معه ست نه وصف رکنیکه صدر و تدش از ان جدا گردیده الا مجازا و از کلام مصنف علام پیداست که مخنق نام همین رکن ست که صدر وتدش مسکن گردیده زیرا که او میفرماید چون وتد در صدر رکن افتد چنانکه در مفاعیلن بعض متاخران این رکن را مخنق لقب داده اند و کلام ابن قیس نیز موید آنست و نیز ازین کلام ظاهر شد که این تغیر در میان مصراع یا آخر آن واقع میشود نه اول آن و در وتدی واقع شود که اول رکن بود نه اوسط و آخر آن و لهذا مصنف علام میگوید و قول زجاج چنان اقتضا میکند که چون وتد در میانه افتد چنانکه در فاعلاتن بعد از خبن و تسکین عین که متقول بمفعولن میگردد آنرا مشعث خوانند پس اگر در آخر رکن افتد چنانکه در مستفعلن که مطوی شود بمفتعلن منقول گردد بعده از اجتماع سه متحرک لتسکین اوسط کنند و مفعولن بجایش نهند شاید که کسی آنرا لقبی دیگر نهد و ما چون عبارت از تغیرات بحسب ترکیب میکنیم مطوی مسکن یاد خواهیم کرد لهذا آنرا لقبی ننهادیم و ابن قیس میگوید تخنیق هم خرم ست لیکن بحکم آنکه در اشعار عرب خرم جز در ابتدای مصاریع روا ندارند چون عجم در جمله اجزای بیت جایز داشته اند آنرا در غیر ابتدا تخنیق خوانند انتهی و ظاهر این کلام با قول مصنف مخالفت دارد زیرا که تخنیق نزد مصنف عبارت از تسکین حرف ست و نزد ابن قیس از حذف آن چه خرم انداختن حرف اول وتدست اما بحقیقت مآل هر دو یکی میتواند شد چه جاییکه محقق در وزن مفعول مفاعیلن میم ثانی را بعد تسکین با آخر رکن اول وصل میکنند و راجع بمفعولن مفعولن میگردد از جانب ابن قیس میتوان گفت که اصلش مفعول مفاعیلن بود چون میم را تخنیق که مصداق خرم ست انداختند مفعولن مفعولن گردید پس بنظر اتحاد وزن هر دو قول باهم اختلاف ندارند مگر باعتبار نام داری قول ابن قیس از بودن تخنیق در اول اشعار انکار ندارد بخلاف کلام مصنف چه تسکین صدر وتد از توالی سه حرکت موقوف بر بودن حرف متحرک ما قبل آنست و آن در اول شعر صورت ندارد مگر باعتبار خرم که نادر افتد و حکمی دیگر که همه اواخر مصراعهای شعر پارسی را شامل ست آن ست که وقوع یک ساکن هم دو ساکن هم را اواخر همه مصراعها و خلط هر دو با یکدیگر در یک بیت روا دارند مگر آنجا که مانعی افتد ذکر یک ساکن برای تمهید جواز اختلاط است ورنه بدیهی ست که آخر شعر جز ساکن نبود و مانع وقوع دو ساکن آن بود که وزن در غایت درازی بود که در ان بحر ممکن باشد و مساوی دائره باشد یعنی بیت تام بود چون مفاعیلن چهار بار در یک مصراع پس الحاق ساکن دیگر از تسبیغ با آخر مصراع خروج از دائره باشد در روا نبود اما در مجزو و مثال آن

ل؎ و نیز خرم اسقاط حرف ست فقط بخلاف تخنیق که در ان انضمامش بما قبل نیز معتبر ست محمد مظهر علی ۱۲

در بدل افتد یعنی تسکین اوسط هر جا جائز نیست لیکن اگر از تسکین بحر متبدل شود آنجا جائز ندارند چنانکه در این وزن

که فعلات فاعلاتن چهار بار اندر رمل مشکول ست و بر این وزن ست این مصرع شاعر ع بحمن بر الهی روز رهی سپه بار سخن

اگر عین فعلات مسکن کنند تا این وزن شود که مفعول فاعلاتن هم بار از مضارع اخرب و بر این وزن نیست

این مصرع ع آمد بهار خرم و وقت گل اندر آمد و هر یک از بحری دیگر ست چنانکه دانستی پس تسکینی که

مقتضی اشتباه بحری ببحری دیگر بود نشاید و نیز باشد که شاعر حرکات و سکنات را انتظامی التزام کند که

در یک رکن متحرک الاوسط آرد و در دیگر ساکن مثلا قصیده که مبنی باشد بر تکرار این وزن که مفتعلن مفعولن و

تسکین عین مفتعلن آن نظام را باطل گرداند چه در صورت تسکین هر دو مفعولن گردد پس درین موضع هم تسکین

مذکور نشاید در جمله قاعده لغت پارسی آنست که بیشتر تغیرات مستعمل را در جمیع ابیات که بر وزنی گویند بیک نسق

استعمال کنند و بعضی بجای قواعد آرند و همچنین ارکان سالم و ارکان مختلط را بر یکسان نهج آرند مگر گاهی این انتظام

از دست رود همچنانکه دلالت میکند برین معنی لفظ بیشتر مثل اختلاف فعلاتن و فاعلاتن که یکی را در مقابله

دیگری آرند سعدی فرماید ع ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا تو نانی بکف آری و بغفلت

نخوری بیت همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری بیت چه رکن اول

مصرع ثالث فقط فعلاتن واقع شده و اول مصاریع دیگر فاعلاتن ست بخلاف عادت تازیان گویان که

رعایت انتظام مذکور ملحوظ ندارند چه این لغت فارسی احتمال اختلاف بسیار نکند و لهذا در محرک و مسکن چون

مانعی سابق الذکر نباشد این قاعده تسکین نگاه دارند تا انتظام مذکور از دست نرود و چون در اصول

اوزان پارسی سبب ثقیل و فاصله مستعمل نیست کما سبق تفصیله توالی سه متحرک اصلی نباشد بلکه بسبب تغیر سابق

بود از اجتماع این متحرکات و آن چنان بود که ساکن سبب خفیف بیفتد یعنی محذوف شود و متحرک مجاور دو متحرک

وتد مجموع افتد تا سه متحرک متوالی شود و چون چنین بود تسکین اوسط تسکین حرف اول وتد باشد مثل

مفعول مفاعیلن که میم مفاعیلن حرف اوسط از سه متحرک واقع شده پس آنرا ساکن کنند و ما این تغییر را

تسکین نام نهادیم و چون وتد در صدر رکن افتد چنانکه در مفاعیلن و ما قبلش حرف متحرک درآید صدره

از اجتماع سه متحرک ساکن کنند پس مفعول مفاعیلن مفعولن مفعولن گردد و بعضی متاخران این رکن را اخنق لقب

داده اند لفظ اخنق بخای معجمه و نون مشدد مفتوح از تخنیق بمعنی گلو خفه کردن ست همچنانکه در نسخ عتیقه این

کتاب و حدائق معجم دیده شد بل مولف حدائق حدائق چون معنی لغوی آن گلو باز گرفتن ذکر کرده بود نقش نجاد نون

متعین گردید و وجه تسمیه ظاهر ست که اول رکن را تغیر کرده اند و تخنیق هم در اول اعضا باشد لیکن از کلام

علامه نقشبند در شرح خزرجیه معلوم میشود که بحای مهمله و بای موحده از تحبیق بمعنی جمع کردن ست

له یعنی تمام بیت بر وزن فعلات فاعلاتن چهار بار است و اما مصرع که مذکور شده هر دو بار است در وزن مذکور

و نیز بعضی از تغیرات مرکبست که در پارسی مستعمل و افراد آن که این تغیرات از انها مرکب شده‌اند مستعمل نیست مثلا اخرب که عبارت از اخرم
مکفوف است در پارسی مستعمل است و اخرم که مفرد است مستعمل نیست کما یتفق علیه فی بحر المضارع و نیز پارسیان بهمه بحرهای مخصوص تازیان
مثل بحر طویل و بسیط و مدید به تبعیت عرب بتکلف شعر گفته اند نه بطریق اقتضای طبیعی خود و حصول تغیرات ایشان بکار داشته و بحرهای
دیگر از ایشان که مقتضای طبیعت بود منفرد شده اند از تفرد بمعنی یگانه بودن را می‌خواهند از انفراد هم میتوانند و هر مصنفی از ایشان تغیراتی را
که در زبان خود یافته است غیر مستعمل تازیان لقبی نهاده است که دیگران در آن متفق نیستند یعنی در وضع القاب
تغیرات مخصوصه زبان خود اقتدای یکدیگر نمیکنند همچنانکه تازیان همگنان باقتدای خلیل پرداخته اند با آنکه همه
جماعت اقتدا بعروض عرب کرده اند چه این لغت فارسی بلغت عرب آمیختگی تمام دارد و لی آن مستعمل نمیتواند بود
اگر چند لفظ که انهم بتکلف بود و لیس قوله چه این لغت و چه اقتدای دیگر مردم بعروض عربست پس باشتمال این اسباب
یعنی اختلاف القاب نیا بنیهم جدا باز گردان تغیرات و فروع مستعمل در عروض پارسی تنها از آنچه در عروض تازی
مستعمل است و تعیین القاب آنچه خاص باشد بپارسی بر وجه متفق علیه متعذر است پس اولی آنکه ما معنی را التعرض رسانیم
یعنی بیان القاب را متعرض نشویم و بر ایراد تغیراتی که خاص باشد بعروض پارسی اختصار کنیم ای بنفس تغیرات و
مصادیق زحافات فارسی را خصوصا در عروض پارسی بیان کنیم نه هر چه در فارسی مستعمل باشد از تغیرات مشترک
هر دو لسان تا از الحاق آن بانچه تقدیم یافت تمامی آنچه در عروض پارسی بآن احتیاج افتد حاصل آید یعنی
اگر مخصوصات فارسی را بتغیرات عربیه که ذکرش تقدیم یافته است باهم ملحق سازند همه آنچه در فارسی از مشترک
و مخصوص حاجت افتد حاصل شود و ما در القاب آنچه از تغیرات مفرد باشد و عبارت از آن تعبیر کردن آن
ضروری بود آنرا لقبی بازنرسیده است اگر چه در نفس الامر کسی آنرا لقبی گذاشته باشد آنرا القبی نهیم مثل
اعرج و مدروس و مطموس و مسکن چنانکه خواهی دانست و از مرکبات هر چه آنرا لقبی یافته باشیم ذکر کنیم و از باقی
که لقبش نیافته باشیم بحسب ترکیب عبارت کنیم و تعبیر نمائیم مثل مخبون محذوف مقطوع اگر چه این را ابن قیس
که تالیفش فی الجمله مقدم از تالیف مصنف است بربیع ملقب کرده لیکن تا بمصنف نرسیده باشد و القاب
مرکبات از پیش خود وضع نکنیم تا القاب بسیار نشود گوئیم از جمله تغیرات عام که بشعر پارسی خاص است یکی انست
که هر کجا سه حرف متحرک متوالی افتد تسکین اوسط روا دارند یعنی جائیکه لفظی بر وزن فعلن مثلا بحرکت عین باشد
آوردن لفظ دیگر موازن فعلن بسکون عین آنجا روا دارند یعنی تسکین اوسط در وزن مراد است نه در موزون پس با
متوهم نشود که ازین قاعده تسکین اوسط رمضان و خفقان هم لازم می آید حال آنکه این تسکین در بعضی از الفاظ
مثل حیوان آمده است نه مطلقا و در یک وزن متحرک و مسکن باهم بیامیزند پس گویا هر دو یک حکم دارند چنانکه
در بحور معلوم شود و این حکم مطرد است و قانون کلی است بهر جا الا آنجا که مانعی افتد مثلا آنکه بحر بسبب تسکین

مفاعیل مقصور فرع مفاعیلن همه فروع بچهل و یک میرسد و مخفی نماند که مصنف علام ازینحروف افراد او
جمعا گر مراتب اعداد بحساب جمل مراد داشته است و در نقوش اینحروف بتبعیت حکما و اهل هندسه و هیئت پرداخته
که از شکل جیم بر سر آن اکتفا ساخته و صورت کاف را که دلالت بر عدد بیست میدارد در مرکبات بدین شکل
اک نگاه داشته و فی الجمله درین باب سابقا نیز اشارتی کرده شد و از هشت وزن اصول که بتحقیق دانسته باشند
چنانکه دانستی چهار درینجا ای درین فروع مذکوره معدوده داخل ست یکی فعولن دوم فاعلن هر دو فرع
مفاعیلن سوم مفاعیلن فرع مفاعلتن چهارم مستفعلن فرع متفاعلن پس این چهار اگرچه نسبت اصول خودها
فروع واقع شده لیکن نسبت فروع خود اصول ست و چهار خارج و آن فاعلاتن و مفاعلتن و متفاعلن
و مفعولات ست پس اگر این چهار را بر سی و هشت فروع بیفزایند جمله اوزان اصول و فروع چهل و دو باشند
و بحسب آنچه گفتیم فاعلاتن هم داخل فروع ست پس زیادت سه باقی بر چهل و یک چهل و چهار باشد و القاب
این ارکان افاعیل که از جهت تغیرات نهاده اند آنچه مولف هست یعنی برای آن نامی تالیف شده مفرد
باشد یا مرکب در لفظ سی و چهار ست بیست تغیرات مفرد را و آن اینست ا مجنون ب مطوی ج مقبوض م
مکفوف ه مضمر و معصوب ز موقوف ح مکشوف ط مقصور ی مقطوع یا محذوف یب احذ یج اصلم ید
مشعث یه اثلم یو اخرم یز اعضب یح مسبغ یط مذال ک مرفل و چهارده مرکب را و آن اینست ا
مشکول ب مخبول ج معقول د منقوص ه مقطوف و موقوص ز مخزول ح ابتر ط اثرم ی
اشتر یا اخرب یب اقصم یج اجم ید اعقص آما موفور و معری اگرچه در ضمن القاب سابق مذکور شده
لیکن چون تغیری در آنها راه نیافته از القاب مزاحفات خارج ست و همچنین خرم که از عوارض ارکان نیست
بل از عوارض ابیات کما سبق و در مشعث نظر و تامل ست یا مفرد ست یا مرکب و مختار مصنف اگرچه ترکیب است
به تبعیت زجاج لیکن چون اکثر عروضیان بافرادش قائل بوده اند مصنف علام نیز اینجا در مفردات شمرده
و باختلاف آرا دران اشارت کرده و این[1] جمله زحافات و فروع تعلق بزبان تازی دارد اما در فارسی
تغیرات و القاب اینچنان مضبوط نیست از جهت آنکه در پارسی بسیار وزنهاست که در پیشتر و زمان پیشین
بران شعر گفته اند و نیز دیگر شاعران آن وزنها متروک ست و بسیار وزنهاست که شاعران نبوی تقدیم
موحده بر نون و یای معدی یعنی تبازگی استعمال کرده اندای بر وزن نو گفته اند که در زمان سابق
بران وزن نگفتند و آن را اصول و فروع بر وجهی دیگر ست از ترتیب ارکان در بعضی از بحور خواه آن
بحر در عربی نیامده باشد چنانکه قریب یا آمده باشد لیکن بوجهی دیگر مثل بحر مجتث که اصلش در عربی مس تفع لن
فاعلاتن فاعلاتن دو بار ست و در فارسی مس تفعلن فاعلاتن مس تفعلن فاعلاتن دو بار شده علیه اختلاف

[1] یعنی این جمله بتمامها در تازی مستعمل ست پس استعمال بعضی در پارسی منافی آن نباشد ... [illegible]

ازاضمار وقطع متفاعل بسکون تا و لام گردید بروزن مفعولن و فعلن بحرکت عین و آن احذ ست چه از متفاعلن
چون وتد افتاد متفا ماند بر وزن فعلن ز فعلن بسکون عین و آن مضمر و احذ ست زیرا که از اضمار و حذذ متفا
بسکون تا ماند بر وزن فعلن یح متفاعلان و آن مذال ست بزیادت حرف ساکن در آخر ط مستفعلان
و آن مضمر و مذال ست چه از اضمار مستفعلن و از اذاله مستفعلان شد یی مفاعلان و آن موقوص و مذال ست چه
از وقص مفاعلن و از اذاله مفاعلان شد یا مفتعلان و آن مخزول و مذال ست چه از خزل مفتعلن و از اذاله
مفتعلان گردید یب متفاعلاتن و آن مرفل ست بزیادت سبب در آخر تا متفاعلتن گردید پس متفاعلاتن
بجایش نهادند یج مستفعلاتن و این مضمر و مرفل ست چه از اضمار و ترفیل متفاعلتن بسکون تای اول و نون
بر وزن مستفعلاتن گردید ید مفاعلاتن و آن موقوص و مرفل ست زیرا که از وقص و ترفیل مفاعلتن شد
پس مفاعلاتن بجایش نهادند یه مفتعلاتن و آن مخزول و مرفل ست زیرا که از خزل و ترفیل متفعلتن گردید
پس مفتعلاتن موازنش را بجایش نهادند و این جمله خاص بود کامل پس جمله این فروع اصول ارکان عشره
هفتاد و سه است یعنی از جمع کردن شش فرع برای فعولن و دو برای فاعلن و شش برای مفاعیلن و یازده
برای فاعلاتن متصل و همین قدر برای مفعولات و یک برای فاع لاتن منفصل و نه برای مستفعلن متصل و چهار
برای مس تفع لن منفصل و هشت برای مفاعلتن و پانزده برای متفاعلن هفتاد و سه حاصل میشود و اگر
پنج فرع دیگر فاعلن و یک فرع دیگر مفاعیلن چنانکه سابق نوشته شد و یک فرع دیگر مستفعلن چنانکه
مصنف خود اشاره بشد و ذکرش فرموده افزوده آید جمله فروع هشتاد میشود و اوزان آن سی و هشت و سبب
قلت اوزان با وجود کثرت فروع اینست که یک وزن فروع متعدده را شامل میباشد مثل مفاعلن که یکی وزن ست
اما اگر فرع مستفعلن قرار دهند مخبون ست و اگر فرع مفاعیلن گویند مقبوض ست و اگر فرع متفاعلن تصور نمایند
مضمر مخبون ست و اگر فرع مفاعلتن باشد معقول ست و قس علی ذلک الفروع الاخر و آن اینست ا فع ب
فعل بسکون عین و حرکت لام ج فعل بحرکت عین و سکون لام د فعلن بسکون عین ه فعول بسکون لام و
فعول بحرکت لام ز فعلن بحرکت عین ح فعلان بحرکت عین ط فعولن ی فاعلن یا مفعولن یب
فعلاتن یج فعلتن ید مفاعل یه فعولان یو فاعلان هر دو بسکون نون یز مفعول یح مفاعلن یط
مفاعیلن اک فعلات بحرکت تا کا مفتعلن الب فعولات الج فاعلات بحرکت تا در هر دو الد فعلیان بمثناة
تحتانی مشدده اله مستفعل الو مفعولان الز فعلتان بمثناة فوقانیه مخففه الح مفاعلان الط مفتعلان
ل مفاعیل لا مستفعلن لب فاعلیان لج مستفعلان لد متفاعلان له مفاعلاتن لو مفتعلاتن لز مستفعلاتن
لح متفاعلاتن و بزیادت سه وزن دیگر یکی فاعلاتن دوم فعل بسکون عین و لام فرع فاعلن سوم

له قلم مؤلف
بیست و پنج در نقل عبارت
از عبارت راستی ایران
افتاده که یازده را
پانزده نقل کرده
و این سهو کرده و منصوص
۷۹ اعداد فروع هفتاد
و هفت خواهد بود
نه هفتاد و سه که مصنف
فرموده ۱۲ منظور علی

وکشف معولاتی ماند بر وزن فعولن پس نقل بجایش کردند و این چهار در سریع و منسرح افتد فاعلان
وآن مطوی موقوف ست چه از طی واو مفعولات و از وقف حرکت آخرش بیفتاد پس مفعلات بسکون تا شد
تا فاعلان بجایش نهادند ط فاعلن وآن مطوی مکشوف ست زیرکه از طی واو مفعولات واز کشف تای
آن دور شد تا مفعلا باقی ماند پس فاعلن بهم وزنش را اختیار کردند ی فعلن بحرکت عین و آن مخبول مکشوف ست
چه از خبن وطی که خبل عبارت از انست وکشف معلامی ماند پس فعلن شد یا فعلن بسکون عین و آن
اصلم ست زیرا که چون از مفعولات وتد بسبب صلم افتاد مفعو ماند وآن موازن فعلن ست واین چهار در سریع افتند
و مفاعلتن را هشت فرع ست ا مفاعیلن وان معصوب ست زیرا که چون از عصب ثانی سبب ثقیل را
که حرف پنجم رکن ست ساکن کردند مفاعلتن بسکون لام شد پس مفاعیلن را بمقامش گذاشتند ب مفاعلن
وان معصوب ست پس مقبوض وآنرا معقول خوانند چه از مفاعیلن معصوب چون یا را القبض انداختند
مفاعلن شد وصاحب خزرجیه و دیگران گویند عقل عبارت از انداختن متحرک ثانی سبب ست که خامس رکن
باشد وآنرا از زحافات مفرده میشمارند ج مفاعیل وآن معصوب و مکفوف ست وآنرا منقوص خوانند زیرا که
چون در مفاعیلن معصوب کف واقع شد مفاعیل باقی ماند د فعولن وآن معصوب ست و محذوف وآن را
مقطوف خوانند چه از مفاعیلن معصوب چون سبب آخر حذف کردند مفاعی ماند و فعولن شد ه
مفتعلن واین عضب ست زیرا که بعد از خرم یعنی انداختن میم فاعلتن بحرکت لام باقی ماند پس مفتعلن بجایش
واقع گردید و مفعولن وآن عضب و معصوب ست وآنرا اقصم خوانند زیرا که چون از مفاعیلن معصوب میم دور
شد بسبب عضب فاعیلن ماند و مفعولن گردید ز فاعلن وآن عضب و معقول ست وآنرا اجم خوانند زیرا که چون
از مفاعلن معقول میم بسبب عضب دور شد فاعلن باقی ماند ح مفعول بحرکت لام وآن عضب و منقوص ست
وآنرا اعقص خوانند زیرا که چون از مفاعیل منقوص میم دور شد فاعیل ماند پس مفعول بمقامش نهادند واین جمله
بوافر خاص باشد چه اصل این فروع در غیر وافر یافته نمیشود و متفاعلن را پانزده فرع ست ا متفعلن وآن مضمر ست
چه از اضمار متفاعلن بسکون تا گردید پس مستفعلن را بجایش نهادند ب مفاعلن وآن مضمر ست پس مخبون
وآنرا موقوص خوانند زیرا که چون در مستفعلن مضمر خبن واقع کردند و سین افتاد متفعلن ماند بر وزن مفاعلن
و بسیاری از اهل فن وقص را از القاب مفرده قرار داده اند و گفته اند که آن دور کردن متحرک ثانی سبب ست که دوم
رکن باشد اما مآل هر دو تعبیر واحد ست ج مفتعلن وآن مضمر و مطوی ست وآنرا مخزول خوانند بخا و جیم و زای
معجمه زیرا که از اضمار وطی مستعلن ماند پس مفتعلن منقول گردید د فعلاتن بحرکت عین وآن مقطوع ست زیرا که چون
از قطع متفاعل بسکون لام شد فعلاتن را بجایش مستعمل کردند ه مفعولن وآن مضمر و مقطوع ست زیرا که

تا متفعلن شد پس منقول بمفاعلن گردید ب مفتعلن وآن مطوی ست بحذف فا تا مستعلن شد پس مفتعلن
بجایش گذاشتند ج فعلتن بحرکات چهارگانه وآن هم مخبون ست و هم مطوی وآنرا مخبول خوانند پس از
حذف سین بخبن و حذف فا بطی متعلن شد بر وزن فعلتن واین هر سه در بسیط و رجز و سریع و منسرح افتند
د مفعولن وآن مقطوع ست چه از قطع مستفعل بسکون لام شد پس منقول گردید بجانب مفعولن ه فعولن وآن
مخبون و مقطوع ست چه از خبن و قطع در مستفعلن متفعل بسکون لام شد وآن بر وزن فعولن ست پس بجانبش
نقل کردند و ابن قیس این زحاف را تخلیع گفته واین دو در بسیط و رجز افتند و مستفعلان وآن مذال ست
چه بزیادت حرف ساکن در آخر مستفعلن بلفظ متعذر بود و غیر مانوس بودن هم ظاهر لهذا منقول بجانب
مستفعلان کردند ز مفاعلان وآن مخبون مذال ست ح مفتعلان وآن مطوی مذال ست ط فعلتان
وآن مخبول مذال ست چه از خبل فعلتن شود و از زیادت حرفی در آخر آن فعلتان گردد واین چهار در بسیط
افتند و فرعی دیگر بطریق شذوذ آمده ست که خلیل نیاورده وآن مخبون احذ ست بر وزن فعل چه از حذ مستف
شود و از خبن متف پس فعل بجایش گذاشتند و زمخشری دو فرع دیگر آورده یکی مستفعل مکفوف و دیگر
مفاعل مشکول پس این هر دو از فروع مس تفع لن مفصول ست چه کف اسقاط ساکن هفتم سببی ست وآن در
مفصول بودنه در موصول اما زمخشری چون مفصول را جدا گانه نیاورده فروع هر دو را یکجا جمع کرده
مس تفع لن مفروقی را چهار فرع ست ا مفاعلن وآن مخبون ست و در خفیف و مقتضب و مجتث افتد
ب فعولن وآن مخبون مقصور ست چه از خبن و قصر متفعل بسکون لام شد پس فعولن بجایش گذاشتند
و در خفیف افتد ج مستفعل بضم لام وآن مکفوف ست بحذف ساکن سبب حرف هفتم از رکن هر مفاعل وآن
مشکول ست یعنی مخبون و مکفوف پس چون سین از خبن و نون از کف دور کردند متفعل باقی ماند بر وزن
مفاعل واین هر دو خفیف و مقتضب افتند و مفعولات را یازده فرع ست ا فعولات وآن مخبون ست بحذف فا
تا معولات ماند پس منقول شد بفعولات و بعضے مفاعیل بجایش نهند لیکن اول بهتر ست تا التباس آن
بمفاعیل مقصور ساکن اللام در کتابت لازم نیاید ب فاعلات بضم تا وآن مطوی ست زیرا که بعد سقوط
مفعلات ماند پس فاعلات بجایش نهادند و هر دو در منسرح و مقتضب افتند ج فعلات وآن مخبول ست ای
مخبون و مطوی چه از این هر دو معلات باقی ماند پس نقل کردند بجانب فعلات و در منسرح افتد د مفعولان
وآن موقوف ست چه از وقف حرکت آخر را دور کرده مفعولان بجایش گذاشتند ه فعولان وآن مخبون
موقوف ست چه از خبن و وقف معولات بسکون تا شد پس منقول بفعولان گردید و مفعولن وآن مکشوف ست
زیرا که چون تا از مفعولات تا را انداختند مفعولا باقی ماند پس منقول شد بمفعولن ز فعولن وآن مخبون مکشوف ست

فعول چنانکه صاحب
... آورده ۱۲
مولوی محمد مظفر علی ...

و بدانکه مقطوع در غیر او آخر مصراعها جائز نیست و در بحر غریب فعلن در غیر او آخر مصراعها استعمال میکنند
پس ظاهر آنست که فعلن اینجا مخبون مسکن ست چنانکه در شعث گفته آمد و برین تقدیر این فرع ثالث باشد
و لغریب خاص بود باید دانست که خلیل احمد فاعلن را دو فرع آورده است لهذا زمخشری و مصنف همین
دو را ذکر کرده اند لیکن اخفش چهار دیگر در متدارک جائز داشته اول فاعلاتن مرفل دوم فاعلان مذال
سوم فعلاتن مخبون مرفل چهارم فعلان مخبون مذال و فرّاکی دیگر فعل احذ مذال در بسیط جائز داشته پس اینهمه
هفت باشد در لفظ و بتحقیق مصنف که مخبون مسکن را غیر مقطوع قرار داده بحقیقت هشت بود مفاعیلن را
شش فرع ست نزد خلیل و پیروانش و اخفش هفتم آورده و آن مفاعیل بسکون لام یا فعولان بسکون
نون مقصور ست و ثانی بهتر ست تا التباس در کتابت بمفاعیل مکفوف لازم نیاید و این در طویل افتد آ
مفاعلن و آن مقبوض ست بحذف یای مفاعیلن که حرف خامس کن ساکن سبب ست ب مفاعیل و آن
مکفوف ست و این هر دو در هزج و طویل و مضارع افتد ج مفعولن و آن اخرم ست بحذف میم تا فاعیلن
ماند پس منقول شد بجانب مفعولن و در هزج تنها افتد د فاعلن آن اخرم و مقبوض ست بحذف میم و یا و آنرا
اشتر خوانند ه مفعول و آن اخرم و مکفوف ست پس از کف مفاعیل شد و از خرم فاعیل لهذا مفعول بجایش نهادند
و آنرا اخرب خوانند و این هر دو در هزج و مضارع افتد و فعولن و آن محذوف ست چه از حذف مفاعی
شود بر وزن فعولن و در طویل و هزج افتد فاعلاتن مجموعی را یازده فرع ست ا فعلاتن و آن مخبون ست
ب فاعلات و آن مکفوف ست بحذف نون ساکن سبب که هفتم رکن ست ج فعلات بضم تا و آن هم مخبون ست
و هم مکفوف و آنرا مشکول خوانند و این هر سه در رمل و مدید و خفیف و مجتث افتد د فاعلان و آن
مقصور ست زیرا که چون نون فاعلاتن را بقصر حذف کرده ماقبلش را ساکن کردند فاعلات بسکون تا ماند
پس نقل کردند بفاعلان تا التباس بفاعلات مکفوف لازم نیاید در مدید و رمل افتد ه فعلان و آن مخبون
و مقصور ست و در رمل افتد و فاعلن و آن محذوف ست چه بعد حذف کردن تن فاعلا باقی ماند پس فاعلن
بجایش نهادند ز فعلن بحرکت عین و آن مخبون و محذوف ست و هر دو در رمل و مدید و خفیف افتد ح
فعلن بسکون عین و آن ابتر ست یعنی حذف و قطع پس از حذف فاعلا و از قطع فاعل بسکون لام شد تا فعلن بجایش
نهادند و در مدید افتد ط فاعلیان و آن مسبغ ست چه بزیادت حرف در آخر فاعلاتان شد پس فاعلیان
بجایش نهادند ی فعلیان و آن مخبون مسبغ ست و هر دو در رمل افتد یا مفعولن و آن مشعث ست و
تفصیلش گذشت و در خفیف و مجتث افتد و در ضرب این هر دو فاع لاتن مفروقی را یک فرع ست ا فاعلات
و آن مکفوف ست و در مضارع افتد مستفعلن مجموعی را نه فرع ست ا مفاعلن و آن مخبون ست بحذف سین

عریان کردن و وجه مناسبت مخفی نیست که رکن را از تغیر عریان کرده اند و ظاهر کلامش مشعر است که معری
صفت عروض و ضرب هر دو باشد و یوافقه کلام صاحب المفتاح ایضا لکن از کلام زمخشری معلوم میشود که معری وصف
ضربست نه غیر آن و لفظش اینست اذا ازید علی آخر الضرب زیادة لیست منه یسمی زائدا و اذا لم یلحقه هذه الزیادة یسمی
معری اما تغیرات مرکب باشد که ثنائی بود یعنی مشتمل بر دو تغیر و باشد که ثلاثی بود یعنی مرکب از سه تغیر و از انجمله بعضی را
لقب خاص بود یعنی لفظ مفرد برای آن موضوع بود مثال ثنائی خبل که عبارتست از خبن و طی و مثال ثلاثی
اجم که عبارتست از معصوب و مقبوض و عضب چنانکه خواهی دانست و بعضی را نبود و بحسب ترکیب از ان عبارت
کنند یعنی از ترکیب مفرد آتش تعبیر کنند مثل مخبون مذال چنانکه خواهی دانست و ما در اثنای ذکر فرعها که هر رکنی را
مستعمل ست ذکر القاب مرکبات ایراد کنیم انشاء الله تعالی گوئیم فعولن را آتش فرع مستعمل ست افعول
بضم لام و آن مقبوض ست بحذف ساکن سبب خفیف که حرف پنجم از رکن واقع شده ب فعلن بسکون عین و
آن اثلم ست فا بیفگنند از فعولن عولن بماند بسبب خرم فعولن که مسمی بثلم ست کما سبق پس عولن غیر مستعمل را
بدل باین لفظ کردند که مستعمل ست در لغت عرب بمعنی کردن و در وزن همانست لیکن فرق در کتابت ست
که اهل لغت بدون نون نویسند بدین شکل فعل بخلاف عروضیان که نون تنوین را می نگارند و در همه مواضع
بقدر جهد این شرط را رعایت میکنند و جائیکه ممکن نباشد بناچاری بلفظ مهمل تعبیر میکنند مانند فع و فل کما
ستقف علیه و ما تخفیف را در فروع دیگر اغمض را ذکر نخواهیم کرد چه قانون کلی برای فهم مرام کافی ست ج
فعل بسکون عین و بضم لام و آن اثلم ست و مقبوض پس از ثلم عولن ماند و از قبض عول تا فعل بجایش نهادند
و بلقب اثرم خوانند و این لقب مرکب ست که مصنف علام حسب الوعد ذکرش در فروع بپرداخته و این سه
فرع هم در طویل افتد و هم در متقارب د فعول بسکون لام که بعد حذف ساکن سبب و تسکین متحرکش
از فعولن باقی مانده است و آن مقصور ست ه فعل بحرکت عین و سکون لام و این محذوف ست بحذف
سبب از فعولن تا فعو ماند پس منقول بفعل کردند و فع و بعضی گویند فل و آن محذوف ست و مقطوع
چه بعد حذف فعو ماند و چون بقطع ساکن وتد را که واو ست انداختند و عین ما قبلش را ساکن کردند فع شد
و از ان ابتر خوانند و انهم لقب مرکب ست و ابن قیس گوید بتر انداختن وتد ست تا از فعولن لن ماند و در نصیورت
از مرکبات نخواهد بود و این فروع سه گانه اخیره در متقارب افتد فقط و صاحب حرزجیه گوید محذوف در طویل
نیز افتد فاعلن را دو فرع ست ا فعلن و آن مخبون ست بحذف الف فاعلن و در مدید و بسیط و غریب
افتد ب فعلن بسکون عین و آن مقطوع ست زیرا که چون ساکن وتد را از فاعلن که نون ست بسبب قطع
دور کردند و ما قبلش را ساکن کردند فاعل شد پس منقول بفعلن کردند و در بسیط و غریب یعنی متدارک مستعمل ست

ف: کف عبارتست از حذف ساکن سابع

ساقط شود یعنی از وتد مفروق پس باز مفعولات مفعولا ماند و راجع شود بمفعولن و رکن را مکشوف خوانند
از کلام مصنف در فصل نهم چنان مستفاد میشود که این لفظ بشین معجمه است اما تحقیق نزد زمخشری و سکاکی
آنست که بمهمله است و تفصیلش دران فصل خواهی دانست انشاء الله تعالی اما صاحب مفتاح کسف را مرکب
از وقف و کف قرار داده و کف نزد وی عبارتست از حرف ساکن هفتم ست خواه در سبب باشد یا در وتد سوم
آنکه وتد مفروق بتمامه بیفتد و رکن را اصلم خوانند پس از مفعولات مفعو ماند و منقول شود بفعلن صاحب
حدائق العجم گوید بعضی عروضیان قطع را در فاعلاتن صلم خوانده اند و بعضی عروضیان این زحاف را حذذ
خوانند از بهر آنکه سقوط وتد ست از آخر جزو و همچنانکه در عروض تازی سقوط وتد متفاعلن را حذذ خوانند
در عروض پارسی سقوط وتد مستفعلن را حذذ خوانند و این اسم بدین زحاف لائق ترست و صلم بقطع وتد
فاعلاتن لائق تر و اما تغیر بزیادت که خاص بود با دائل مصراعها انرا خرم بخا و زای معجمتین خوانند و بیشتر
وقوعش در اول مصراع اول بود و گاهی در اول مصراع ثانی باشد و بیک حرف بود و زیادت از یک حرف
نادر تر بود یعنی خودش فی نفسه نادر ست اما زیادت از یک حرف نادر تر بود و در عربی هم نادر ست اما در فارسی
نادر تر باشد و غایتش کلمه مرکب از چهار حرف یافته اند یعنی مرکب از دو و سه و چهار هم میباشد اما خرم کلمه جداگانه
باشد نه جزو کلمه دیگر چنانکه بعد ازین مثالش در فصل هشتم ایراد کرده شود و آن تغیر را بارکان و اجزا هیچ
تعلق نباشد بل خارج باشد از وزن و تقطیع و لهذا مصنف علام مثالش را بعد ذکر بحور آورده و انچه سالم باشد
از خرم صاحب مفتاح آنرا مجرد نام نهاده پس اولی آنکه این تغیر را از احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان
یعنی چون این زیادت در کدام رکن معتبر نمی باشد و در اشعار یافته میشود پس این را از متعلقات ابیات باید شمرد
و ذکرش درینجا بالتبع واقع شده به نظر توهم زیادت در اول رکن همچنانکه اهل لغت متمکن را در میم اصلی مذکور
مینمایند و اما تغیر بزیادت که خاص بود با واخر مصراعها و آن دو نوع بود اول آنکه حرفی ساکن زیادت کنند پس
اگر آخر رکن سبب خفیف بود رکن را مسبغ خوانند بسین مهمله و فتح با از تسبیغ یا بشین معجمه و عین مهمله از اشباع
و معنی هر یک در فصل نهم مذکور شود پس مفاعیلن از تسبیغ مفاعیلان شود و فاعلاتن فاعلاتان گردد و راجع
شود بفاعلیان و اگر وتد مجموع بود مذال خوانند از اذاله و مذیل از تذییل نیز پس مستفعلن و متفاعلن
باین تغیر مستفعلان و متفاعلان گردد و متاخرین این هر دو را در حشو نیز گاهی می آرند و دیگر آنکه سبب خفیف
زیادت کنند و آن هرجا واقع نشود الا در آخر متفاعلن بیفتد و خاص بود بوزن مجزو در آخر بیت و رکن اورا
مرفل خوانند از ترفیل تا متفاعلن متفاعلتن شود و بجایش متفاعلاتن گذارند و هر رکن را که تغیر آن
بزیادت در آخر رکن ممکن بود و از ان تغیر بالفعل خالی بود آنرا معری خوانند بصیغه مفعول از تعریه بمعنی

ونوعی دیگرست از تغیر که در وتد فاعلاتن افتد آنجا که این رکن آخر مصراع بود در بعضی بحرها یعنی در ضرب
بیت مصرع وافی خفیف ومجزو مجتث مگر بطریق ندرت در غیر مصرع نیز یافته شود کذا اقال الزمخشری
تا بوزن مفعولن آید وآنرا مشعث خوانند وبعضی گفته اند این تغیر خرم ست واین قول اخفش ست و
متحرک اول از وتد یعنی عین علا بیفتاده است تا فاعلاتن ماند ومنقول بمفعولن گردید وبعضی گفته اند قطع ست یعنی
الف علا را انداخته لامش را ساکن کردند تا فاعلتن شد ومنتقل بمفعولن گردید واین قول قطرب ست وبعضی
گفته اند متحرک دوم از وتد یعنی لام علا بیفتاده ست زیرا که قریب آخرست وآخر محل تغیر باشد واین مذهب
خلیل ست ودر بعض نسخ چنین دیده شد وبعض گفته اند قطع ست ومتحرک دوم افتاده است واین عبارت
ظاهرا صحیح نیست زیرا که در قطع اسقاط ساکن وتد وتسکین ما قبلش باشد نه حذف متحرک دوم ونوجیهش بدین
نهج ممکن ست که در قطع دو مذهب ست یکی آنکه گذشت دوم حذف متحرک دوم وتد کذا النقله الاستوی فی
نهایة الراغب عن ابن القطاع ومآل هر دو واحد ست چه اگر از فاعلن مثلا نون را حذف کرده لام را ساکن
کنند فاعل بسکون لام ماند پس منقول شود بفعلن واگر لام فاعلن را حذف کنند فاعن ماند نیز منقول شود بفعلن
واین نسخه مبنی ست بر همین تفسیر وزجاج گفته است این تغیر مرکب ست اول خبن کرده اند بحذف الف فا تا فعلاتن
ماند وبعد از آن تسکین حرف اول وتد کرده تا فعلاتن بسکون عین گردیده منقول بمفعولن شد واین بقیاس
نزدیکترست زیرا که برین قول اعتراضی وارد نمیشود بخلاف هر یک از مذاهب سه گانه سابقه که مخدوش ست
چه خرم وخزم در وتدی نیفتد که حرف اول رکن بود از اول مصراع وتشعیث در آخر مصراع افتد مع هذا وتد اخرم
اول رکن نیز واقع نشده پس مذهب اول باطل شد وقطع جز در رکن وتدی نیفتد که آخر رکن بود از آخر مصراع
وتشعیث اگرچه در آخر مصراع بود لیکن وتدش در وسط رکن واقع شده پس مذهب دوم نیز باطل شد
واما اسقاط متحرک دوم وتد مجموع در هیچ صورت دیگر واقع نیست پس مذهب خلیل نیز مخدوش گردید وجواب یک
ازین اعتراضات آنست که مراد شان از قطع وخرم بطریق تشبیه ست نه بحقیقت وازینمعنی زجاج را هم گریزی نیست
چه بعد خبن فعلا را از فعلاتن بفاصله تشبیه داده وتسکین عینش را با ضمار مشابه ساخته ورنه اضمار حقیقة در سبب
ثقیل بود نه در وتد مگر آنکه تسکین را عام تر از اضمار گویند ولعله مذهب المصنف اما جواب از جانب خلیل آنست که بسیاری
از تغیرات چنان باشند که نظیر آنها یافته نمیشود واما آنچه در وتد مفروق افتد سه نوع ست وهر سه خاص ست با واخر مصراعها
اول آنکه متحرک دوم ساکن شود تا دو ساکن یعنی حرف دوم وسوم جمع آید وآن رکن را موقوف خوانند
مثل آنکه تای مفعولات را ساکن کنند ودرینحالت منقول شود بمفعولان اگر گوئی وجه نقل بودن لفظ غیر مانوس ست
ومفعولات چنین نیست گوئیم این نقل برای فرق ست میان موقوف وغیر موقوف در کتابت ودوم آنکه متحرک دوم

مفعولان

حذف فعل بسکون لام و فعولن و فاعلن شود و در مفاعلتن و فاع لاتن و مس تفع لن نیامده و اما انچه

در سبب ثقیل افتد یک نوع بود و از تغیرات عام بود یعنی هر جا که از رکن واقع شود و آن تسکین متحرک دوم

سبب باشد پس اگر متحرک دوم سبب خفیف دوم رکن بود رکن را بعد از تغیر مضمر خوانند پس متفاعلن بعد

سکون تا از اضمار منقول بمستفعلن گردد و اگر حرف پنجم بود رکن را معصوب خوانند پس مفاعلتن

بعد اسکان لام راجع بمفاعیلن گردد و در غیر این دو موضع یعنی دوم و پنجم این تسکین نیفتد و اما انچه در وتد

مجموع افتد خاص بود یا با دائل مصراعها یا با واخر و درین نوع یعنی وتد مجموع تغیر عام نباشد که بجمیع ارکان شامل

بود اما انچه با دائل ارکان در اول مصاریع خاص بود سقاط متحرک اول باشد از وتد انرا خرم بالفتح و بجای

معجمه و رای مهمله خوانند و وقوعش یا در فعولن بود تا عولن ماند و منقول بفعلن گردد و رکن را اثلم خوانند

یا در مفاعیلن بود تا فاعیلن ماند و بمفعولن منقول شود و رکن را اخرم خوانند و یا در مفاعلتن بود پس

راجع شود بمفتعلن و رکن را اعضب خوانند بعین مهمله و ضاد معجمه و در غیر این سه موضع خرم نبود یعنی در فعولن

و مفاعیلن و مفاعلتن هر سه رکن که اولش وتد مجموع ست واقع شود نه در غیر آن که اولش وتد مجموعی نبود و در بحر

طویل و وافر و هزج و مضارع و متقارب بحور خمسه یافته میشود و این تغیرات خرمیه بیشتر در اول بیت بود

یعنی در صدر خاصة و در اول قصیده یعنی در اول بیت اول قصیده و وقوعش در اول مصراع دوم نادر بود

بدانکه در وقوع خرم اختلاف ست نزد بعض خاص بود بصدر اول قصیده و نزد خلیل در صدر هر بیت قصیده

جائز ست نه در ابتدا و نزد اخفش در صدر و ابتدا هر دو جائز بود بل اخفش جوانرد وقوعش را در هر جزو بیت از بعضی

نقل کرده و مصنف علام گویا محاکمه کرده است درین مذاهب مگر فرق بکثرت و قلت فرموده و مثالیکه خرم

در صدرش آمده اینست ؎ لا یحزن الله الامیر فانني ✽ لآخذ من غالاته بنصیب ✽ و آنکه در ابتدا اش

آمده اینست ؎ فلما اتانی و السماء تبله ✽ فقلت له اهلا و سهلا و مرحبا ✽ و آنکه در هر دو مصراعش آمده اینست

؎ لکن عبید الله لما اتیته ✽ اعطی عطاء لا قلیلا و لا نزرا ✽ و باز ای خرم رکنی را که در و خرم ممکن بود و از

خرم بسلامت بود موفور خوانند یعنی خرم و وفور هر دو صفت مقابل یکدیگر ند و در اول رکن وتدی متوارد

و متعاقب میشوند پس اگر در رکن ممکن الخرم خرم نکردند آن رکن را موفور خوانند و وجه تسمیه ظاهر ست که کدام

از حروفش ناقص نشده بل همه اجزا بوفور و تمامها موجودند و اما انچه خاص با واخر مصراعها بود دو نوع بود

یکی آنکه ساکن وتد را بیفگنند و متحرکش را ساکن کنند و آن رکن را مقطوع خوانند پس مستفعلن بعد قطع

مستفعل شود و راجع گردد بمفعولن و دوم آنکه وتد را بیفگنند و این رکن را احذ بمهمله یا بمعجمه خوانند و بعض

بجیم و دال مهمله گویند پس مستفعلن و فاعلن و متفاعلن احذ فعلن بسکون عین و فع و فعلن بحرکت عین شود

جواز وقوع خرم در هر جزو بیت

۵ و عجیب است از ناظمی صاحب تذکره که در یکجا میگوید اگر بجائی باشد و بجای دیگر در برابر آن نباشد پس رکن سالم را موفور خوانند ... ضرور نیست که در رکن ...

۶۲

یا تازی خاص بود یا پارسی یا در هر دو لغت مستعمل بود و چون سبقت در شعر تازیان راست و خلیل احمد که
مستخرج عروض ایشان ست بر اکثر اشعار ایشان واقف بوده تغیرات آن لغت را احصا کرده است و آنرا
القاب مناسبه نهاده و آن سی و چهار ست که مصنف علام بشمار خواهد آورد و در پارسی و دیگر لغات نیز چنان ست
که آنهمه تغیرات را معتبر داشته باشند بلکه بعضی ازان تغیرات فرا گرفته اند و بعضی که خاص بلغت خود یافته اند
بآن اضافه کرده اند این قیس گوید و آن سیزده است و در وضع القاب غیر عرب با یکدیگر خلاف بسیار کرده اند
اما عرب همگنان باقتفای خلیل در القاب تغیرات پرداخته اند ما ابتدا بتغیرات شعر تازی کنیم چه آنچه بایشان
خاص ست و چه آنچه مشترک ست میان تازیان و فارسیان گوئیم تغیرات یا مفرد بود یا مرکب یعنی از قسم
مفرد یا مرکب و مفرد آن بود که در آن رکن که این تغیر واقع ست یک نوع تغیر بیش نیفتد و مرکب آن بود که
زیادت از یک نوع افتد اما مفرد از چهار نوع خالی نبود از آنکه تغیرات یا در سبب خفیف افتد یا در سبب ثقیل
یا در وتد مجموع یا در وتد مفروق اما آنچه در سبب خفیف افتد دو نوع بود اول عام بود در وقوع آن در اول و آخر
و اوسط مصاریع و آن اسقاط ساکن سبب بود و ساکن سبب یا حرف دوم رکن بود اگر آن سبب اول رکن افتد
یا حرف چهارم اگر دو سبب در اول رکن واقع شود یا حرف پنجم یا حرف هفتم اگر سبب یا سببین بعد وتد یا سبب
بعد سبب و وتد واقع شود و حرف اول و سوم و ششم ساکن نتواند بود اما اول ظاهر ست که ساکن سبب حرف
دوم ش واقع میشود نه اول اما سوم ازینجهت که سبب دو حرفی باشد و کدام جزو یک حرفی نیست که از وقوعش
در ما قبل سبب ثانی سبب حرف سوم بود اما ششم ازینجهت که احتمال مذکور در صورتی ست که ترکیب رکنی از سه سبب
متوالی میشد و کدامی از افاعیل چنین یافته نشد پس اگر آن ساکن سبب حرف دوم بود آن رکن را بعد از اسقاط
مخبون خوانند پس فاعلن مستفعلن و فاعلاتن و مفعولات بعد خبن فعلن و مفاعلن و فعلاتن و فعولات شود
و وجه تسمیه این تغیر و سائر تغیرات در آخر فن عروض مذکور خواهد شد و اگر چهارم بود **مطوی** خوانند پس مستفعلن
و مفعولات بعد طی مفتعلن و فاعلات گردد و اگر پنجم بود **مقبوض** خوانند پس فعولن و مفاعیلن بعد
قبض فعول و مفاعلن شود و اگر هفتم بود **مکفوف** خوانند پس فاعلاتن متصل و منفصل و مس تفع لن
منفصل و مفاعیلن اصل و معصوب بعد کف فاعلات و مستفعل و مفاعیل مانند اما زمخشری کف را مخصوص بسبب
نهاده اند و لهذا آنرا در مستفعلن متصل جائز داشته و همچنین صاحب مفتاح کما لا یخفی و دیگر نوع خاص بود باواخر
مصاریعها و آن دو گونه بود یکی آنکه ساکن سبب را اسقاط کنند و متحرکش را که ما قبل آن بود ساکن کنند
آن رکن را بعد ازین تغیر **مقصور** خوانند پس مفاعیلن و فعولن و فاعلاتن بعد قصر مفاعیل یا فعولان فعول
و فاعلان گردد دوم آنکه سبب ابیگکنند رکن را **محذوف** خوانند پس فعولن و مفاعیلن و فاعلاتن بعد

له و لهذا بعضی صاحبان ترکیب اند وقف و کف میگویند

جمع زحف بالفتح ست سیفی گوید عادت عروضیان انست که این تغیر را زحاف گویند بلفظ جمع نه زحف بلفظ
مفرد اما ابن قیس در حدائق المعجم می آرد لفظ زحف بدین اطلاق کنند و معنیش دور افتادن از اصل ست و نسبت از
سهم زحف تیر یکه از نشانه دور افتد و شک نیست که رکن بعد تغیر از اصلش دور می افتد پس کنی را که دران تغیر واقع
شود مزاحف خوانند و بعضے بر آنند که زحاف ماخوذ ست از زحف البعیر یعنی مانده شد شتر پس کشید پایش را
لستی ملاصق بزمین و وجه مناسبت ضعف و سستی ست که در مزاحف نسبت اصل رکن طبیعی حاصل میشود
لیکن این ضعف نسبت رکن واحد ست ورنه باعتبار مجموع ارکان گاهی مزاحف و سالم هر دو در عذوبت و مقبولیت
طبع برابر بود مثل این بیت باز در پوشید گیتی تازه رنگین قبای ❊ عالمی را کرد مشکین بوی زلف آشنای
که از رمل سالم ست و این بیت جرم خورشید چو از حوت در آید بحمل ❊ اشهب روز کند ادهم شب را
ارجل ❊ که هم ازان بحر مزاحف ست چه صاحب ذوق یکی را بر دیگری ترجیح نتوان داد کذا فی حدائق المعجم و
گاهے بل بیشتر مزاحف مطبوع تر باشند مثل این مصرع ای رایت رفیعت بنیاد نظم عالم ❊ از بحر مضارع
بروزن مفعول فاعلاتن دو بار که خوشتر ست ازین ع نگارینا کار ما را چرا نیکو نسازی ❊ که از
مضارع سالم ست گاهی سالم خوشتر از مزاحف باشد مثل این بیت شبی آسایم نبود قوی دشوار یے دارم ❊
شفا از چشم او خواهم عجب بیماریی دارم ❊ که از هزج سالم ست خیلی خوشتر باشد ازین بیت من آن مدهوش
عشقم که از خویشتنش خبر نیست ❊ مرا تا شد دل از کف دگر پروای سر نیست ❊ که محذوف مقصور ست ازان
بحر و بعضے زحاف تغیری را گویند که در بنا جائز بود و شعر بے آن تغیر نیکوتر بود و بعضے مطلق تغیر جائز را
زحاف نامند در سبب باشد یا وتد در عروض باشد یا در ضرب و تغیریکه لازم بود در عروض و ضرب یا مطلقاً
آنرا علت نامند پس قوله در بنا قید اتفاقیست ورنه تغیر در غیر بنا باشد و بعضے زحاف اسقاط ساکن سبب
خفیف را گویند و بس و بعضے مطلق تغیر ثانی سبب را باسکان باشد یا باسقاط زحاف گویند و تغیر و تد را علت
نامند و صاحب قاموس گوید زحاف افتادن حرفی ست از میان دو حرف تا آن هر دو متقارب شوند و زحف
در اصل بمعنی قریب ست و بر جمله ای حاصل کلام آنکه تغیر بنقصان حرکت یا حرف یا هر دو بود یا بزیادت و تغیر
بنقصان یا خاص نبود بموضع از ارکان شعر یعنی در هر موضع که آن رکن افتد از صدر و ابتدا و عروض
و ضرب و حشو آن تغیر ممکن باشد یا خاص بود با داخل ابیات و مصراعها یا با واخر آن ابیات و مصراعها و
تغیر بزیادت همیشه خاص بود با داخل مثل خرم دیا با واخر مثل تسبیغ و اذاله و ترفیل و در اواسط نیفتد مگر گاهی
بطریق ندرت چنانکه تسبیغ درین شعر حافظ در حشو آمده سه گر تیغ بارد در کوی آنماه ❊ گردن نهادیم الحمد لله
چه وزن مصراع ثانی چنین ست فعلن فعولان فعلن فعولات و هر یک ازین انواع زیادت و نقصان

ودر مقتضب که مطوی باشد آنرا فصل نامند بسبب جدا بودن آن درین لزوم از اجزای دیگر و از ینجاست
که زمخشری می آرد چون عروض مخصوص باشد بنقصان یا بزیادت لازم برخلاف سائر اجزا آنرا فصل خوانند
اگر گوئی از ما سبق ثابت شده است که در صحیح جواز تغیر معتبر ست پس لزوم عدم تغیر صحیح که اینجا مراد ست
با جواز آن چگونه راست آید گوئیم مراد از صحیح درینجا معنی لغویست یعنی سالم از تغیرات نه معنی سابق الذکر و کرد
ضرب را چون هر وجهی بود که جز چنان نشاید غایت خوانند معنی آن موافق جمله اول ست مثال ضرب صحیح
لازم چنانکه در مضارع در عربی بود و مثالش منتقص چنانکه در مقتضب بود که مطوی باشد و پس باید دانست که
مصنف علام القاب ابیات را در میان القاب ارکان آورده پس اگر همه القاب ارکان را یک جانب از القاب
ارکان ذکر میفرمود مناسب تر می شد و نیز بسیاری از القاب را که اهل فن ذکر کرده اند گذاشته و از انست
معتل و آن عروض و ضربی را گویند که برخلاف حشو خاص باشد بسلامت یا زحاف و مصراعی را که مشتمل
باشد بران نیز معتل گویند و اگر موافق حشو باشد آنرا نیز حشو نامند کذا فی القسطاس للزمخشری و بعد
ازین بیان القاب ابیات و ارکان بشرح تغیرات که در ارکان افتد مشغول شویم و الله اعلم

فصل ششم در تغیرات ارکان و القاب آن و تفصیل فروع هر یک از اصول ارکان

یعنی درین فصل تغیر ارکان و اسمای تغیرات و ارکان مذکور ست و بیان انمعنی که هر یک از اصول چند فروع
دارد نیز ذکر کرده شد و فرق در القاب سابقه و مذکوره درین فصل انست که آنجا القاب کلیه مذکور شده اند
مثل صحیح و منتقص و درین فصل القاب جزئیه مذکور خواهد شد این رکنها که اصول بحرهاست چنانکه در دوائر دانسته شد
هم بران گونه که در دوائر افتد در اشعار مستعمله نباشد یعنی بطور ندرت استعمال کنند چنانکه در رجز و کامل و خفیف
و متقارب و متدارک و عربی و در رجز و هزج و رمل و متقارب و متدارک در فارسی باشد و بیشتر چنان بود که دران
تصرفی کنند بنقصان حرکتی یا حرفی یا هر دو از سبب یا وتد مثال هر یکی در سبب اضمار و خبن و قصر ست و در وتد وقف
و خرم و قطع پس کلمه یا برای منع الخلو باشد یا جزوی از سبب و وتد مثل حذف و حذذ یا بزیادت حرفی یا جزوی که سبب
باشد نه غیر آن چنانکه در مستفعلان مذال و متفاعلاتن مرفل بود اما بزیادت حرکت تنها واقع نشود و لهذا مصنف علام
نیاورده و وجه مستعمل را در هر بحری سالم باشد یا متغیر بنای آن بحر خوانند پس هر رکن که در دائره بر اصل وضع
باشد بی هیچ تغیر آنرا سالم خوانند و اما در بنا و استعمال محتمل و باشد که سالم باشد و باشد که معلول و متغیر شود
و هر تصرف که دران رود نوعی از تغیر باشد که آنرا در اصطلاح نامی نهند و همچنانکه ارکان سالم را **اصول**
خوانند ارکان مغیره را **فروع** خوانند و بعضی بجای تغیر مطلق جائز باشد یا لازم در سبب یا وتد خواه در عروض
و ضرب یا غیر آن **زحاف** گویند و آن بالکسر لفظ مفرد ست کما قال الاسنوی فی نهایة الراغب و نزد بعضی

له اول مثال نقصان حرکت و ثانی مثال نقصان حرف و ثالث مثال هر دو و همچنین ست مثال وقف و خرم و قطع ۶۹ بر ترتیب امثله موارد است ۱۲ افاده ۱۲

مثل بیت پنجم اما بیت سوم و چهارم مصرع دمقفی هر دو نیست بل آنرا مُصمَّت نامند بصیغهٔ مفعول از تصمیت
یا اصمات اسنوی گویند ماخوذ ست از صمت بمعنی سکوت و چون حرف روی از مصرع اولش معلوم نمیشود
پس گویا ساکتی ست که غرضش معلوم نمیشود و این جمله سه قسم شد و اهل فن قسم رابع را هم ذکر کرده اند
و آنرا مجمع گویند علامه نقشبند گوید مجمع بیتی ست که مصراع اولش مهیا برای تصریع باشد لیکن مصراع ثانی را
بقافیهٔ دیگر آرند مثل بیت اول قصیده که مصراع اولش با ثانی همقافیه نباشد چنانکه در قصیدهٔ خزرجیه و محقق
دهلوی می فرماید بیتیکه عروضش مخالف الوزن باشد با ضربش آنرا مجمع گویند و اگر مخالف الروی باشد آنرا مصمت
نامند و اگر مصراع اولش از دوم جدا نشود خواه باعتبار لفظ بنحویکه از یک کلمه بعض حروف داخل عروض بود و بعض
آن داخل ابتدا و این در عربی از وفور شیوع عیب نداردمثالش راقم الحروف گوید ؎ نَجٌّ لِنُورٍ جَمَالِهٖ وَكَمَالِهٖ
اِذْ اَنَّهٗ قَدْ صَارَ بَدْرًا تَامًّا ٭ لٰكِنَّهٗ مَا عَابَهٗ نَقْصُ الْمُحَاقِ وَلَا الْغُبَارُ وَلَا حِجَابُ غَمَامٍ ٭ جیم قاف المحاق
داخل ابتداست و در فارسی کمتر و معیوب ست مثالش از نیج مربع ؎ یکباره چنین جاهل و خونخوار مباش
چه لام جاهل داخل در مصراع ثانی ست خواه باعتبار معنی که متعلق لفظ عروض در مصرع ثانی باشد مثل ؎
دانی که دلم سیر ز توکی گردد ٭ چه لفظ سیر اگرچه آخر عروض واقع شده لیکن محصل معنیش بغیر متعلق آن
که در مصراع ثانی ست تمام نمیشود خواه باعتبار ارکان عروضی که رکن عروضش غیر رکن ضرب
بود و تصویرش در بحر مضارع خواهد آمد او را معقد خوانند بصیغهٔ مفعول از تعقید بمعنی گره بستن پس وجه تسمیه
ظاهر ست که عروض بیت را با ابتدا یا مصرع اول را با ثانی گره داده اند اما بمعنی بحقیقت صفت عروض یا ابتدا
یا مصراع ست و صفت بیت باعتبار جزو بیت از قبیل مجاز و عروض و ضرب را اگر سالم باشد یعنی از تغیرات خالی بود
صحیح خوانند از ین کلام محقق علام تعمیم تغیر منفی از زیادت و نقصان ظاهر ست و نیز عام ست از ینکه آن تغیر
که بالفعل دران هر دو یافته نمی شود آیا جائز هم بود یا نه مگر علامهٔ زمخشری آن تغیر را بعلت نقصانیکه حذف
لازم بود تخصیص میکند و صاحب مفتاح گوید صحیح آنست که سالم باشد از علت نقصان با وجود جواز آن و
بعید نیست که این هر دو قید نزد مصنف نیز معتبر باشد اما قید ثانی از فحوای کلام نیز مفهوم میتواند شد و اما قید
اول دلالت میکند بران این قول مصنف و اگر از نقصان خالی نبود منتقص خوانند و وجه دلالت آنست
که چون در منتقص ضد صحیح عدم خلو از نقصان معتبر ست لا محاله در صحیح خلو از نقصان معتبر خواهد بود و رکنی را
که عروض بیت بود چون بر وجهی بود که جز چنان ای بجز وجهیکه آمده است نشاید خواه صحیح خواه منتقص او را
فصل خوانند یعنی اگر عروض بحری بنهجی باشد که آنچنان نشاید یعنی اگر صحیح میشاید منتقص نیاید مثل آنکه
همواره صحیح باشد چنانکه در هزج و مضارع و در عربی و اگر منتقص میباید صحیح نیاید چنانکه در طویل که مقبوض بود

و مقتضب و مجتث و در هشت جائز و آن بسیط و وافر و کامل و رجز و رمل و خفیف و متقارب و متدارک.
و معنی جواز آنست که وافی آوردنش یک مرتبه و مجزو آوردنش مرتبهٔ دوم روا باشد اما اگر یک بیت از قصیده
مجزو آورده باشد سائر ابیاتش را مجزو آوردن لازم بود و در سه بحر ممتنع باشد و آن طویل و سریع و منسرح ست و
از یک بیت وافی اگر یک نیمه حذف کرده استعمال کنند مشطور خوانند و آن در بحر رجز و سریع جائز باشد و لیس و آنهم نزد
غیر خلیل چه خلیل شعر را دو مصراع و عروض و ضرب لازم میداند پس مشطور نزد قائلش مثلث بود نه غیر و اینجا ست
که سکاکی میگوید فالمربع یسمی مجزوا والمثلث مشطورا و ما ربعوا المثمن یعنی پس مربع را مجزو نامند و مثلث را
مشطور و مربع نساخته اند بحر مثمن را پس انچه مرزا قتیل در چار شربت خود در ریخته که در اشعار عربی مربع نیز آمده
و مشطور هم خوانند ارباب فن دق را تلخ کام می نماید و اگر از بیت وافی دو ثلث حذف کرده استعمال کنند منهوک خوانند
و آن در رجز و منسرح جائز باشد و بس بالجمله مجزو و مشطور و منهوک یعنی مربع و مثلث و مثنی همه از مسدس بود
و نیز در جاج موحد نیز آید و آنرا مشطور المنهوک بایستی نام نهاد و مسدس مجزو از مثمن نیز باشد کذا فی المفتاح
و هر بیت که هر دو مصراع او متساوی بود در وزن و مقفی بود یعنی در وزن و روی متحد باشد او را مصرع خوانند
ماخوذ ست از دو مصراع باب الدار یا از دو صرع نهار که عبارت از دو نصف آنست یعنی غدوه و عشیه و بیت مقفی
نیز عبارت از همین ست و برین تقدیر مصرع و مقفی مترادف باشند و هو الموافق لشرح التلخیص و بعضی برانند که هر
بیت مقفی ست و در مصرع تبعیت عروض ضربش را هم شرط ست کذا فی المفتاح و معنی تبعیت آنست که عروض
برعایت ضرب از مستحق خود تغیر یابد بزیادت یا نقصان مثال اول ؎ قفا نبک من ذکری حبیب و عرفان ٭
و ربع خلت آیاته منذ ازمان ٭ چه این بیت از طویل ست و حق عروضش آنست که مقبوض باشد اما
اینجا به تبعیت ضرب سالم آمده و مثال ثانی ؎ اجارتنا ان الخطوب تنوب ٭ و انی مقیم ما اقام عسیب ٭
و این بیت هم از طویل ست که عروضش محذوف بر وزن فعولن آمده به تبعیت ضرب پس اگر تصریع نمی بود
عروض هر یک ازین دو بیت مقبوض می آمد بالجمله در تصریع سه شرط ست اول توافق وزن پس اگر این شرط
نباشد بیت مصرع نباشد مثل ؎ اما منذر کانت غرور صحیفتی ٭ و لم اعطکم فی الطوع مالی و لا عرضی ٭
دوم توافق قافیه پس در صورت فقدان این شرط هم با وجود شرط اول مصرع نباشد مثل ؎ ستبدی
لک الایام ما کنت جاهلا ٭ و یاتیک بالاخبار من لم تزود ٭ سوم تغیر عروض پس در حالت انتفای این شرط
با وجود هر دو شرط سابق هم مصرع نباشد چنانکه درین بیت قفا نبک من ذکری حبیب و منزل ٭
بسقط اللوی بین الدخول فحومل ٭ چه عروض این شعر بمقتضای استحقاق خود مقبوض ست مثل ضرب
و برین تقدیر مصرع اخص باشد از مقفی پس هر مصرع مقفی بود مثل بیت اول و ثانی و بعضی مقفی مصرع نبود

ف بیان تحقیق مجزو مشطور و منهوک در بحور

ف بیان غلط مرزا قتیل در چار شربت منهوک را مشطور نیز گفته

٭ ٭ ٭ ٭

از تام ظاهرست چه بتساوی ارکان بیت مستعمل یا ارکان بیت دائره در عدد میان هر دو معتبرست و سلامت
ارکان در تام زائد پس هر تام وافی باشد و هر وافی را ضرور نیست که تام بود بل بعض آن
غیر تام هم میتواند و از کلام زمخشری در قسطاس نیز عموم وافی از تام پیداست چنانچه میگوید کل مصراع
استوفی دائرة فهو التام و اذا لم یات الا انتقاص علی جمیع جزئه الا الاخیر فهو الوافی یعنی هر مصراعی که مشتمل
باشد بر جمیع اجزای دائره باعتبار عدد و سلامت ارکان تام ست و اگر مجزو نباشد وافی ست اگرچه بعض
ارکانش مزاحف باشد اما ظاهر متن مشعر برین معنی ست که تام و وافی صفت مصرع ست نه صفت بیت و علامه
نقشبند در شرح خزرجیه به تبعیت ماتن می آرد تام بیتی ست که عدد ارکانش مساوی اعداد ارکان بیت دائره
باشد و عروض و ضرب و حشوش در جواز تغیر و امتناع آن باهم مساوی و مماثل باشند اگرچه بالفعل مختلف
بوند و وافی آنکه عدد ارکانش با اعداد ارکان بیت دائره مساوی باشد و لازم ست که عروض و ضرب با حشو
در جواز تغیر و امتناع مخالف باشد یعنی عروض و ضرب یا احدهما مخصوص بنحو تغیر یا سلامت باشد و نه حشو مثل
لزوم قبض در عروض طویل نه در ارکان دیگر و برین تقدیر تام و وافی منافی یکدیگر باشد اگر گوئی از قول صاحب
خزرجیه حصر تام در کامل و رجز و تحقق وافی در طویل و بسیط و وافر و کامل و رجز و سریع و منسرح و خفیف و متقارب
پیداست پس نزد وی تام و وافی هر دو در کامل و رجز مجتمع میشود و هل هذا الا اجتماع المتنافیین گوئیم از بحر کامل
و رجز وزنیکه تام مستعمل میشود مغائرست وزنی را که وافی باشد پس مصداق هر یکی مغائر دیگرست اگرچه هر دو
در بحر واحد اجتماع دارند و اینمعنی از مشاهدهٔ اوزان کامل و رجز منکشف گردد و بعضی از شارحان خزرجیه نوشته
اند که تباین باعتبار صدق و عموم باعتبار تحقق و محل ست یعنی همچنانکه در واحد و اثنین باشد اما این قول
ظاهر نیست و با معان نظر بوی از صحت ندارد چه مفهوم این هر دو اقتضای آن میکند که یکی با دیگری اصلا مجتمع
نگردد زیراکه تخالف عروض و ضرب با حشو در جواز و امتناع چیزی با تساوی آنها لزوما در جواز و امتناع آنچیز چگونه
در یکجا و بیک بیت متحقق خواهد گردید و کیف لا که وزن یکی مخالف وزن دیگری باشد و علامه دهلوی رفیع الله
درجته میگوید البیت المستوفی الاجزائه کالطویل و البسیط لزوما بلا النقصان تام و معه واف انتهی و ازین کلام
مستفاد میشود که بیت مستوفی اجزاء السالمه را که مجزو آمدن آن جائز باشد اصلا تام نگویند مگر این قید در کتب دیگر
دیده نشد و نیز ازین کلام هویداست که جزو در بسیط روا نیست مگر اهل فن مثل صاحب خزرجیه و غیر آن تصریح
جوازش فرموده اند و لعل بکلامه و جها لست حصله و اگر جزو دی یعنی رکنی از هر مصراعی از و یعنی از وافی حذف
کرده استعمال کنند آنرا مجزو خوانند و این صفت بیت ست و گاهی بطور مجاز صفت جزو اخیر نیز واقع شود پس
میگویند عروض و ضرب مجزو و هکذا حال المشطور و المنهوک و جزو در پنج بحر واجب بود مدید و هزج و مضارع

بمعنی پر کردن ست و صدر درین فن دو معنی دیگر نیز دارد یکی مصراع اول از قبیل تسمیه کل باسم جزو دوم آنکه
در مراقبه و معاقبه مذکور خواهد شد و عروض مصراع اول و ضرب مصراع ثانی را نیز می نامند بطریق تسمیه صدر
الذکر اما وجه تسمیه عروض و ضرب خود مصنف علام در آخر فن عروض خواهد فرمود و راقم الحروف بران مزید
خواهد نمود و نیز باید دانست که لفظ عروض درین معنی که مصنف اینجا آورده در زبان عرب مونث ست
و ضرب مقابل آن مذکر و نزد عرب اعداد عروض در یک بحر تا چهار منتهی گردد چنانکه در رجز و در همه بحور سی
و چهار و عدد ضرب در یک بحر تا نه میرسد چنانکه در کامل و در همه بحور تا شصت و سه و این قول خلیل ست
اما نزد اخفش اعداد عروض سی و شش و اعداد ضرب شصت و هفت ست کذا فی عروض ابن جنی و راقم الحروف گوید
در اشعار متاخرین اعداد عروض و ضرب از نهیم زائد دیده شده و باشد که رکن اول را از مصراع اول یا ثانی
چون جزو اول او وتد مجموع بود و متحرک اول او را از ان جزو بیفکنند و این معنی را خرم خوانند چنانکه
بعد ازین گفته آید آن رکن را این لفظ گویا تاکید قوله رکن اول را واقع شده ابتدا خوانند یعنی همچنانکه
ابتدا اول مصراع ثانی را گویند رکن اول را از مصراع اول و ثانی که دران خرم واقع شود نیز گویند و خرم
عبارت ست از اسقاط اول متحرک وتد مجموع که در اول مصراع واقع شود و آن مخصوص ست در فعولن
و مفاعیلن و مفاعلتن تا منقول شود بفعلن و مفعولن و مفتعلن و تفصیلش در ما بعد خواهد آمد و مثالش این بیت ست لکن
جنید لما اتیته * اعطی عطاء لا قلیلا و لا نزرا * و علامه زمخشری میگوید ابتدا نام آن صدر ست که بخرم یا کدام زحاف
مخالف سائر اجزا باشد و بازای آن ای بمقابله ابتدای مذکور یا خرم هر رکن را از دیگر ارکان حشو که سبب خفیف
در وی مجاور وتدی بود ساکن آن سبب بیفکنند اسقاط او را اعتماد خوانند یعنی از رکن حشوی که ساکن سبب
خفیف مجاور وتد را حذف کنند اعتماد خوانند چنانکه از فعولن نون را حذف کنند تا فعول ماند و ازین کلام مصنف علام
ظاهر میشود که اعتماد عبارت از حذف حرف مذکور ست و صاحب رجیه و دیگر محققین برانند که اعتماد عبارت از رکن حشو ایست
که حذف مذکور دران واقع شود و هر بیت را که هر مصراعی از و مساوی دائره باشد در عدد ارکان مثمن یا مسدس و
همبر ان وجه که دران دائره افتد یعنی همه سالم مستعمل باشد مانند وزن اول کامل در رجز و خفیف و متقارب چنانکه
بعد ازین معلوم میشود آن بیت را تام خوانند مثال وزن کامل سه و اذا صحوت فما اقصر عن ندی * و کما علمت
شمائلی و تکرمی * بر وزن متفاعلن شش بار مطابق دائره و مثال وزن رجز سه دار لسلمی اذ سلیمی جارة *
قفر تری آیاتها مثل الزبر * بر وزن مستفعلن شش بار مطابق دائره و معانی این بیتها در بحور خواهد آمد و
هر بیت را که ارکان هر مصراعی از و بعد و مساوی ارکان دائره بود خواه همبر ان وجه که در دائره افتد
یعنی سالم الاجزا مستعمل باشد و خواه بعد از تغیر آن بیت را وافی خوانند ازین کلام مصنف علام عموم وافی

که حروف عشرات را بر حروف احاد مقدم آرند پس یا بمثنات تحتانیه برای یازده و یب برای دوازده

بود و قس علیه سائر المراتب و نزدیک عجم هم پنج باشد آ مجتلبه سالمه ب مجتلبه مزاحفه ج مشتبهه

مثمنه د مشتبهه مسدسه ه متفقه پس مجتلبه سالمه و مشتبهه مسدسه و متفقه در هر دو زبان مشترک بود و مختلف

و موتلفه بتازی مخصوص باشد همچنانکه مجتلبه مزاحفه و مشتبهه مثمنه بپارسی راقم الحروف گوید قانون

خلیل مقتضی آنست که دائره برای بحور مزاحفه قرار ندهند و بالفرض تخصیص مجتلبه را وجهی باهم نمیرسد بحور

مزاحفه از دوائر دیگر هم مستعمل ست مثل دائره مشتبهه مسدسه مزاحفه و مشتبهه مثمنه مزاحفه که مصنف بوجود آنها

در ماقبل اقرار کرده است چنانکه گفته ما این هر دو دائره نیاوردیم و مثل دائره متفقه مزاحفه که متقارب مقبوض

و متدارک مخبون که مستعمل ست میتواند که از آن برخیزد و برین تقدیر حصر دوائر نزد عجم در پنج چنانکه مصنف

فرموده صحیح نباشد و بحور که ازین دوائر ممکن ست که برخیزد بیست و دو ست یعنی حاصل از مستعمل و مهمل و

بقطع نظر از سالم و مزاحف پس پنج برای مختلفه یعنی طویل مدید عریض بسیط عمیق و سه برای موتلفه وافر

کامل مهمل و سه برای مجتلبه هزج رجز رمل و نه برای مشتبهه سریع جدید قریب منسرح خفیف مضارع مقتضب (یعنی مقلوب الطویل ۱۲)

مجتث مشاکل و دو برای متفقه متقارب متدارک و مستعمل نزدیک عرب یعنی خلیل و تابعانش ازین جمله (دائره متفق فرمانند ۱۲)

پانزده بحر ست ا طویل ب مدید ج بسیط د وافر ه کامل و هزج ز رجز ح رمل ط سریع ی منسرح

یا خفیف یب مضارع یج مقتضب ید مجتث یه متقارب و شاز دهم نزد اخفش و پیروانش

بل جمله متاخرین غریب و باقی مهمل ست و آن پنج باشد دو از دائره مختلفه و یک از دائره موتلفه و دو از

دائره مشتبهه چنانکه دانستی و نزدیک عجم ده است ا هزج ب رجز ج رمل د سریع ه قریب و منسرح

ز خفیف ح مضارع ط مجتث ی متقارب و یازدهم جدید و دوازدهم مشاکل نزد متاخرین

و بعضی از عروضیان بحور مزاحفات بر شمار گیرند و از دوائر مشتبهه مزاحفه مثمنه و مسدسه همه بحور مستعمل در

شمار آرند پس شش از مسدسه و آن سریع و منسرح مطوی و قریب و مضارع مکفوف و خفیف و مجتث

مخبون باشد و چهار از مثمنه و آن منسرح و مضارع و مجتث و خفیف بود داخل عداد بحور نمایند و بحر بازیاده

گردد از ده بل از دوازده پس جمله بیست و دو بل بیست و چهار باشد و حق آنست که بحور دوائر را بحر سالمه

اعتبار نکنند و نه بحور متفقه نیز مزاحف مستعمل میشود پس وجه اعتبار مزاحفات مشتبهه نه مزاحفات دیگر چیست

انیست تفصیل دوائر و بحور و بدانکه رکن اول را از مصراع اول صدر خوانند و رکن آخر را از آن عروض

بالفتح خوانند و رکن اول از مصراع دوم ابتدا خوانند و رکن آخر را ضرب و رکنهای باقی را اگر باشند حشو

خوانند و وجه تسمیه صدر و ابتدا ظاهر ست چه هر دو بمعنی اول ست و تعدد برای امتیاز و همچنین حشو چه آن

طویل شش بحر ... مشتبهه مسدسه دو بحر سالمه و مزاحفه و شارح کرم او مصنف بیان میکند در شماره ۶۴ ... مشتبهه مسدسه ... سالمه شده ... و مشتبهه مسدسه ... مزاحفه ... مختصات فارسی ...

ناجهاے دیگرش هم نهاده اند مثل محدث و مخترع و متدانی و شقیق و خبیب و تنظم و تتقاطر اگر گوے د
این کلام مصنف علّام دلالت برمعنی دارد که خلیل این بحر را مستعمل میداند حالانکه خلیل برین بحر اطلاع
نیافته بل اخفش بعده بران مطلع گردیده بر بحور خلیل افزوده است ولهذا خود مصنف میگوید و اندگی شعر
تازی بران بحر بعد از خلیل یافته اند گوییم فی الواقع خلیل آنرا نیافته یعنی اشعار عرب برین بحر باستقرائیش
نرسیده مگر وزن و نامش قرار داده همچنانکه بحر مستطیل و عمیق بحور مهمله را نام گذاشته اند و از دائره فک
آنها پرداخته لیکن از کلام قوم چنان معلوم میشود که خلیل انفکاکش هم نساخته و لهذا این دائره را منفرده
نام نهاده کذافی السیفی و محمد بن قیس گوید خلیل ازین جز و هیچ بحر دیگر تخریج نکرده است و از وی به رسیده اند
تر اسبب فعولن بر وتد تقدیم نکردی بحری بر فاعلن بیرون نیاوردی گفت ابتدا باید که قوی تر از انتها
باشد و چون ارکان این بحر پیش از یک وتد و یک سبب نیست تقدیم و ابتدا از سبب ضعیف کرده نپنداشته شد
و پارسیان هم بیتی چند بتکلف گفته اند و چون در دائره بنهند تبیش بر وزن متقارب چنین باشد ع
مرا بے دلارام شادی نیاید همی و بر وزن غریب چنانکه ع بی دلارام شادی نیاید مرا و تقطیع این هر دو
مصراع بر واقف مخفی نیست و این دائره را قابلیش هر دو بحر متفقه بکسر فا خوانند بجهت اتفاق هر دو
رکن خماسی با همدگر در عدد حروف و حرکات و سکنات و در ترکیب از وتدی و سببی و برین صکوت باشد

متقارب مثمن فعولن

غریب مثمن فاعلن

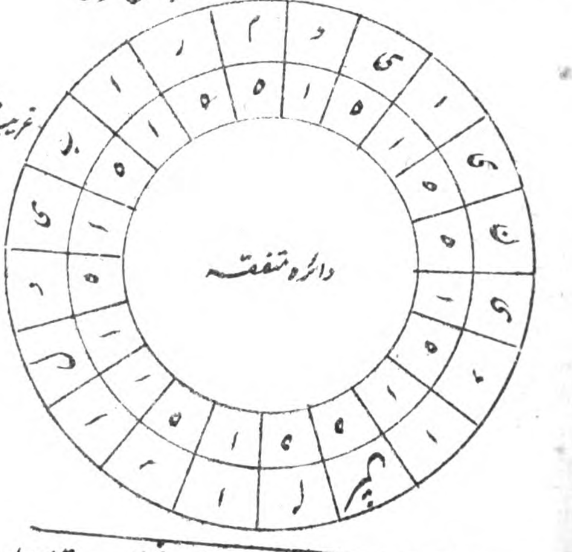

پس دوائر نزد یک عرب بجشت اختلفه ب مؤتلفه ج مجتلبه د مشتبهه ه متفقه باید دانست که این حروف
را از ابجد هوز آه علی سبیل الترتیب گرفته اند تا دلالت کنند بحساب جمل بر اعداد مرتبه مگر چون برای اعداد
مرکبه حرفی دران وضع نساخته اند لهذا برای دلالت مرکبات حروف ابجد را نیز ترکیب میدهند باین نهج

لعل این اشارت است بجهت خلیل ازان منفرده نام نهاده چنانکه گذشت ۱۲ ۶۳

ع بوصل زن تو مرا باز رای خوب نگارا بتا وزن مهمل فاعلات مفاعیل دو بار ع رای خوب نگارا بوصل زن تو مرا باز ٭ و ازین شش بحر ممکن علی سبیل الکثرة سه مستعمل باشد و آن منسرح و مضارع و مجتث ست و خفیف مثمن بسیار نیامده ست بل بسبب قلت و ندرت در حکم عدم ست بخلاف سه بحر مذکور که بسیار آید و مقتضب مثمن هم در پارسی نیامده است و این دائرهٔ مشتبهه زائده خوانند و وجه تسمیه آن ظاهر ست و بعضے القاب دائرها بر شکل دیگر کنند مثل دائره و تد چنانکه گذشت و دائره منتزعه و ما این دو دائرهٔ مشتبهه مزاحفه مسدس و مشتبهه مزاحفه زائده مثمن نیاوردیم تخفیف را اما فقیر راقم الحروف برای مزید توضیح همچنانکه مزاحفه مسدسه را ذکر کرده ام مزاحفه مثمنه را نیز مذکور مینمایم و صورتش این ست

د باشد که بعضے عروضیان فارسی دائره بنهند جهت بحرهائیکه مسدس و مزاحف آمده باشد یعنے برای بحور مسدسه مزاحف مانند سریع و قریب و خفیف و غیر آن چنانکه گذشت و بحر مقتضب هم دران دائره آورند اگرچه آن در پارسی مستعمل نیست همچنانکه صورتش در ما قبل گذشت اگر گوئی بیان این دائره در ما سبق مذکور شده است پس اعاده اش درینجا مستدرک ست گوئیم مرادش در ما قبل فقط ذکرش بر سبیل اجتماع با دائرهٔ سالمه بود و اینجا مراد آنست که بعضے عوض سالمه مزاحفه آرند چنانچه میفرمایند و بدل دائرهٔ مشتبهه سالمه این دائرهٔ مزاحفه آورند

و چون فارغ شد از ذکر دائرهٔ مشتبهه حالا بذکر دائره متفقه می پردازد و میگوید و اما در خماسیات بسیط و تنها یک مصراع از تکرار یک رکن بود در چهار بار و دو بحر ازان ممکن بود که بر خیزد زیرا که رکن خماسی مرکب بود از سبب و وتد پس یکی آنکه ابتدا بوتد کنند برین وزن بود فعولن چهار بار و این بحر را متقارب خوانند و سبب تقدیمش بر ثانی آنکه اول ارکانش وتد ست که کامل تر باشد از سبب دوم آنکه ابتدا بسبب کنند و برین وزن آید فاعلن چهار بار در یک مصراع و این بحر بسیار مستعمل نیست و خلیل از زاغ برف و رکض و متسق نام نهاده است و دیگران

بادہ بمن ؛ وخفیف فعلاتن مفاعلن فعلاتن ع تو بتا ہم سہ بار بادہ بمن دہ ؛ ومضارع مفاعیل فاعلات
مفاعیل ع بتا ہم سہ بار بادہ بمن دہ تو ؛ ومقتضب فاعلات مفتعلن مفتعلن ع ہم سہ بار بادہ بمن
دہ تو بتا ومجتث مفاعلن فعلاتن فعلاتن ع سہ بار بادہ بمن دہ تو بتا ہم ؛ باہای موحدہ در کلمہ بمن و بتا در
دائرہ اول یعنی مشتبہہ سالمہ مشدد باید گفت تا وزن ارکان سالمہ درست افتد اما این تشدید بطریق جواز
باشد بشہادت قول مصنف در فصل دوم چنانکہ گذشت پس اگر مشدد نگویند برای درستی وزن واو تو و بادہ
را ظاہر کنند و اینجا مخفف یعنی در دائرہ مشتبہہ مزاحفہ تخفیف حرف مذکور واجب است برای صحت وزن و تلفظ وہ اشد ا

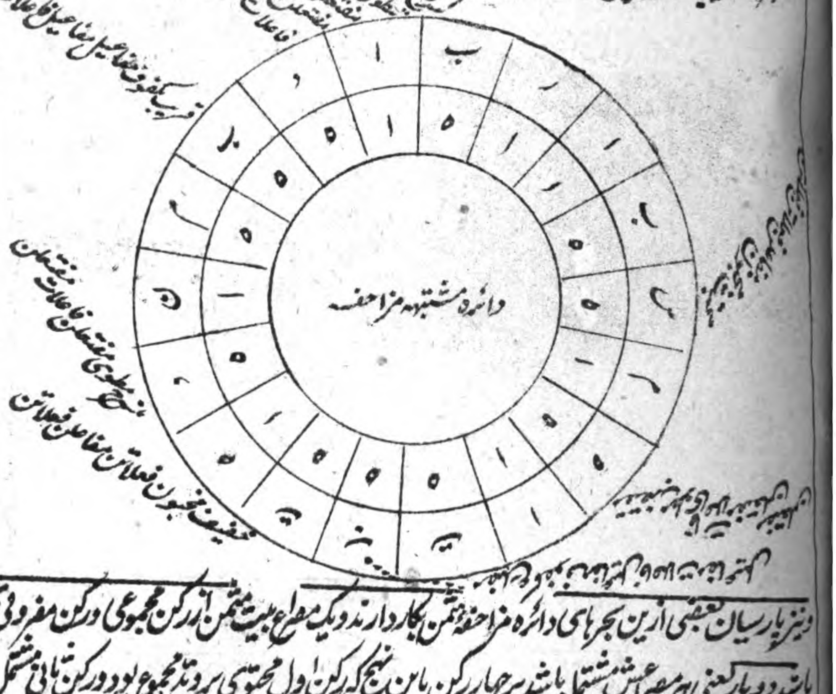

و نیز پارسیان بعضی ازین بحرہای دائرہ مزاحفہ مثمن بکار دارند و یک مصراع بیت مثمن از رکن مجموعی و رکن مفروقی
باشد دو بار یعنی ہر مصراعش مشتمل باشد بر چہار رکن باین نہج کہ رکن اول محتوی بر وتد مجموع بود و رکن ثانی مشتمل
بر وتد مفروق و باز ہمین و رکن بہمین ترتیب و بحرہای ممکن تا شش اند از ان بحور نہ گانہ کہ از دائرہ مشتبہہ برمی آیند
زیرا کہ ترتیب مذکور در ان بحرہا میتواند کہ رکن اول با ثانی مخالف بود و سہ بحر اول کہ رکن مکرر در اوائل مصراعہا
افتد و آن سہ بسیط و مہمل اول و قریب است ترتیب مذکور در ان نمیتواند پس از اعتبار مثمنات بیفتند و محذوف
شود و شش بماند از ان نہ بحر بحسب احتمالات عقلیہ برین گونہ وزن منسرح مفتعلن فاعلات دو بار ع
زن تو مرا باز رای خوب نگار ابو صل ؛ یعنی ای نگار باز رای خوب بزن برای وصل ای باز فکر معقول
وصل کن وزن خفیف فعلاتن مفاعلن دو بار ع تو مرا باز رای خوب نگار ابو صل زن ؛ وزن مضارع
مفاعیل فاعلات دو بار ع مرا باز رای خوب نگار ابو صل زن تو ؛ وزن مقتضب فاعلات
مفتعلن دو بار ع باز رای خوب نگار ابو صل زن تو مرا ؛ وزن مجتث مفاعلن فعلاتن دو بار

وازینجاست که ابن قطاع گوید فحول شعرا در بحورش غلط کرده اند پس در آورده اند بعضی را ازان بر بعضے
دیگر در یک قصیده وگمان برده اند که هر آینه یک بحرست واما وجه تسمیه ثانی آنست که مشتمل ست بر وتد
مفروق بخلاف دوائر دیگر و بعضے این دائره را مجتلبه نامند و در وجه تسمیه اش گویند جلب بالفتح
والتحریک بمعنی کثرت ست و بحور این دائره نیز بکثرت آمده اند و دائره هزج را مشتبه بجهت تشابه
ارکان با یکدیگر کذا فی فتح رب البریه و عروض ابن جنی وصورتش اینست

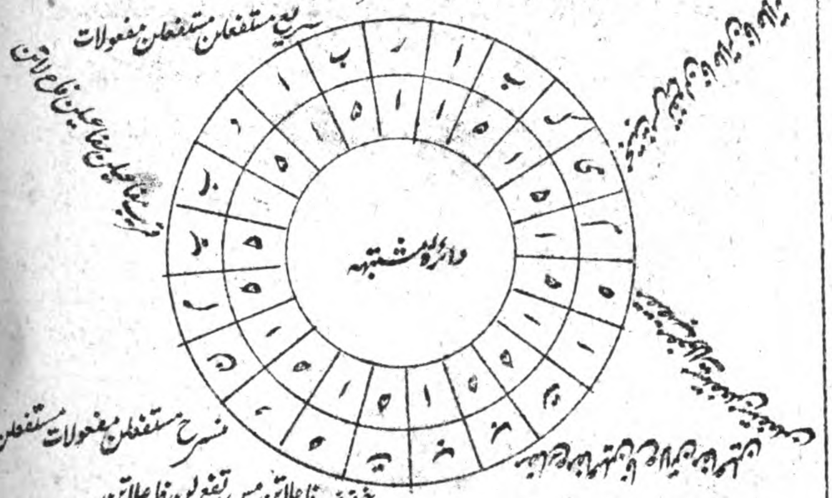

واین دائره را از بهر آن بر دائره متقارب یعنی متفقه مقدم آورده اند که اجزای بحور این دائره سباعی ست
واجزای بحور آن دائره خماسی ست وسباعی کامل تر از خماسی میباشد وهرچه کامل ترست سزاوار تقدیم ست
وبزبان پارسی این بحرها سالم بکار نداراند یعنی ارکان همچنین که در دائره مذکور شد بسلامت بکار نداراند
ولیکن بحذف ساکن سبب دوم از همه ارکان بکار دارند و دائره را که بدین وضع نهند مشتبه مزاحفه خواهند
و وجه تسمیه اش محتاج بیان نیست و سریع ومنسرح و مقتضب را بطوی مقید کنند زیرا که آن حرف محذوف
ساکن در سبب هر یک ازین بحور حرف چهارم رکن واقع شده است و قریب و مضارع را بمکفوف مقید
نمایند زیرا که چون قریب را از وتد مستفعلن اول و مضارع را از وتد مستفعلن ثانی از ارکان بحر سریع
منفک مینمایند و ساکن سبب دوم حرف سابع واقع میشود پس حذفش کف باشد و خفیف و مجتث را مخبون
مقید میسازند زیرا که چون خفیف را از سبب ثانی رکن سوم از ارکان سریع منفک میسازند و ساکن سبب
دوم از ارکان سریع در ارکان این دو بحر ساکن سبب اول می افتد پس حذفش خبن بود و سریع یعنی وزنش
چنین شود مفتعلن مفتعلن فاعلات ومصراعش چنین ع باده بمن ده تو بتا هم سه بار ، و قریب مفاعیل مفاعیل
فاعلات ع بمن ده تو بتا هم سه بار باده ، و منسرح مفتعلن فاعلات مفتعلن ع ده تو بتا هم سه بار

ابتدا السبب دوم همین رکن مفروق کنند وبرین وزن باشد مس تفع لن فاعلاتن فاعلاتن واین بحر را
مجتث خوانند ط آنکه یعنی نهم آنکه ابتدا بوتد مفروق کنند وبرین وزن بود فاع لاتن مفاعیلن مفاعیلن
واین بحر هم نامستعمل ست مگر متاخرین برین بحر اشعار نقل کرده اند وازانهاست این بیت مکفوف مقصور
سعیا غم شده ام ورشب دیجور بنر زان سبب که نشد در محب دوره واین بحر را مشاکل نام نهاده اند بجهت
مشاکلتش با قریب در ارکان اما فرق اینقدر ست که درین بحر فاع لاتن مقدم ست بر هر دو مفاعیلن
ودر قریب موخر پس بحور مستعمل در هر دو لغت معا ازین دائره هفت ست یعنی از بحور نه گانه مستخرجه ازین
دائره ثانی ونهم در هر دو زبان مستعمل نیست پس بعد اسقاط این هر دو مجموع بحور مستعمل خواه در عربی یا فارسی ازین
دائره هفت باقی ماند مگر در هر یک تنها شش باشد چه قریب در عربی ومقتضب در فارسی ازین سبعه باقیه هم
نزد مصنف علام مستعمل نیست اما نزد متاخرین در فارسی هشت بود بزیادت جدید ومشاکل چنانکه در نسبتی
وبیت دائره بر وزن سریع چنین بود ع باده بمن ده تو بتا هم یکبار بتشدید یای یمن وبتا تقطیعه
بادب بمن مستفعلن ده تب بتا مستفعلن هم یکبار مفعولان وتسکین تای مفعولات ونقلش جانب مفعولان
بجهت وقوعش در آخر شعر ست که همواره ساکن بود وبر وزن قریب ع بمن ده تو بتا هم یکبار باده
تقطیعه بمن ده تب مفاعیلن بتا همیک مفاعیلن یار باده فاع لاتن وبر وزن منسرح ع ده تو بتا هم
یکبار باده بمن تقطیعه ده تب بتا مستفعلن هم یکبار مفعولات بادب بمن مستفعلن وبر وزن خفیف ع تو بتا هم
یکبار باده بمن ده تقطیعه تب بتا هم فاعلاتن یکبار باس تفع لن دب بمن ده فاعلاتن وبر وزن
مضارع ع بتا هم یکبار باده بمن ده تو تقطیعه بتا همیک مفاعیلن یار باد ب فاع لاتن بمن ده تو
مفاعیلن وشمار کردن واو تو بجای حرفی از بهر ضرورت آخر شعر ست وبر وزن مقتضب ع هم یکبار باده
بمن ده تو بتا تقطیعه همیکبار مفعولات بادب بمن مستفعلن ده تب بتا مستفعلن وبر وزن مجتث ع یکبار باده
بمن ده تو بتا هم تقطیعه یکبار با مستفعلن دب بمن ده فاعلاتن تب بتا هم فاعلاتن واین دائره را هم دائره
مشتبهه خوانند وهم دائره وتد اما وجه تسمیه اول آنست که مستفعلن وفاعلاتن متصل با هر دو منفصل که درین
دائره واقع شده باهم لفظاً اشتباه دارند یا وجهش آنست که ارکان بحورش با ارکان بحور دائره مجتلبه
تشابه دارند در نمیعنی که هر یک از ارکان این هر دو دائره مرکب از یک وتد ودو سبب ست یا جهتش آنکه
ارکان هر مصراعش باهم تشابه دارند درین باب که دو رکن از سه ارکانش مرکب از دو سبب خفیف ویک
وتد مجموع ورکن ثالث مرکب از دو سبب خفیف ویک وتد مفروق ست با سببش آنکه ارکان سباعی آن با هم در
عدد حروف وحرکات وسکنات باهم متشابه اند وتسمیه وردی در وجهش گویند بسبب مشتبه بودن بحر با بیش

۵۹

آه جمله معترضه است و حاصل کلام آنست که از خلط اسباب با یکدیگر یک مصراع مرکب باشد از دو رکن مشتمل
بر وتد مجموعی و دو سبب خفیف و یک رکن مشتمل بر وتد مفروقی و دو سبب خفیف مثل مستفعلن مستفعلن مفعولات
و چون ارکان مذکوره را در دائره نهند ابتدا از نه موضع ممکن بود چه این نه رکن از آنجهت که هر رکن مولف از
سه جزو است مولف از نه جزو باشند آ آنکه یعنی بحر اول آنکه ابتدا بدو سبب رکن مجموعی رکن اول کنند یعنی رکن اول
که مشتمل بر دو سبب و یک وتد مجموعی ست ابتدا از سبب اول آن کنند تا این وزن باشد مستفعلن مستفعلن مفعولات و این
بحر را سریع خوانند سهروردی در انموذج الاشعار آورده با ستقرا معلوم شد که دائره را از آن بحر شروع کنند که اول
رکن نخستینش وتد مجموعی بود پس میبایست که درین دائره شروع از مضارع می نمودند نه از بحر سریع و جوابش آنست
که رکن بحر مضارع سالم مستعمل نشده پس وتد مجموع گویا در آن نیست و بتقدیر برای ترک بدایت از مضارع کفایت میکند
اگرچه در دائره رکن سالم میباشد و قیل لان المضارع کالمهمل او هو مهمل و رجحه السهروردی و گویند خلیل را بایستی که
بحر مضارع را درین دائره مقدم داشتی چنانکه طویل را بر مدید و هزج را بر رمل تقدیم کردی برای تقدم اوتاد آن
گفت از بهر آنکه وتد مفروق او بصدر نزدیکست و وتد مفروق اول بیت را ضعیف میگرداند پس تقدیم
سریع بر همه از برای آنست که وتد مفروقش از صدر دورتر است و لهذا ترتیب را بر منسرح و آنرا بر خفیف و آنرا
بر مضارع و آنرا بر مقتضب و آن را بمجتث مقدم ساخته یعنی از آنجهت که وتد مفروق هر یک نسبت دیگر از صدر
دورتر است و نیز چون سریع مقدم شد ترتیب بواقی بنظر ترتیب اند تا که هر یک از ارکانش پس یکدیگر لازم افتاد
ب آنکه ای بحر دوم آنکه ابتدا بالسبب دوم همان رکن اول از دو رکن مشتمل بر وتد مجموع کنند تا این وزن باشد
فاعلاتن فاعلاتن مس تفع لن و این بحر مستعمل نیست و بعضی آنرا جدید نامند و بعضی غریب و این را نیز جمهور ایجاد
کرده است و لهذا نیز جمهوری هم گویندش ج آنکه یعنی بحر سوم آنکه ابتدا بوتد همان رکن که از آن اولا شروع
کرده بودند کنند تا این وزن باشد مفاعیلن مفاعیلن فاع لاتن و این بحر تازی مستعمل نیست و پارسی
آنرا قریب خوانند د آنکه ای بحر چهارم آنکه ابتدا بدو سبب رکن دوم مجموعی یعنی ابتدا بالسبب اول از رکن
دوم مشتمل بر وتد مجموعی کنند تا این وزن باشد مستفعلن مفعولات مستفعلن و این بحر را منسرح خوانند ه
آنکه یعنی پنجم آنکه ابتدا بالسبب دوم همین رکن ثانی مشتمل بر وتد مجموعی کنند تا این وزن باشد فاعلاتن مس تفع لن
فاعلاتن و این بحر را خفیف خوانند و آنکه یعنی ششم آنکه ابتدا بوتد این رکن دوم مذکور کنند تا این وزن باشد
مفاعیلن فاع لاتن مفاعیلن و این بحر را مضارع خوانند ز آنکه ای هفتم آنکه ابتدا بدو سبب رکن مفروقی کنند
ای از سبب اول رکن مشتمل بر وتد مفروقی آغاز شود و درین وزن بود مفعولات مستفعلن مستفعلن و این بحر را
مقتضب خوانند و پارسی مستعمل نیست مگر بتکلف و تشبه عرب گفته اند مثل دیگر بحور مخصوص عرب ح آنکه یعنی هشتم آنکه

تقطیع کس نه هد مفتعلن دادم را مستعلن کس نکند مفتعلن شادم را مفتعلن فع بر وزن رمل بیت نه هد دادم را کس نکند شادم را کس ٭ تقطیع نه هد فعلاتن دادم را فعلاتن کس نکند شا فعلاتن دم را کس فعلاتن و این بحر مزاحف را

هزج مکفوف و رجز مطوی و رمل مخبون خوانند و دائره بر قیاس گذشته نهند و آنرا دائرهٔ مجتلبه زائده مزاحفه خوانند اما وجه تسمیهٔ مجتلبه در ما قبل گذشت و زائده ازینجهت که یک رکن زائد از مجتلبه سابقه دارد و مزاحفه ازینجهت که کف و طی و خبن دران از زحافات واقع شده اما مخفی نماند که وضع دائره برای بیان اصل ارکان باشد و لهذا ارکان بحور را که غیر از مزاحف مستعمل نمیشوند نیز سالم آورند پس دائرهٔ مزاحفه نشاید والا دوائر فروعات دیگر را نیز بیان باید کرد و بعضی بلقبی دیگر نخوانند دیگر لقب خاص این دائرهٔ مزاحفه در کتابی دیده نشد لیکن از کلام مولانای جامی و سیفی و این قیس معلوم میشود که عجم دائرهٔ مجتلبه را موتلفه نامیده اند بجهت آنکه این سه رکن را با یکدیگر الفتی و موافقتی هست در ترکیب پس بعید نیست که این دائره را موتلفهٔ زائدهٔ مزاحفه نام نهاده باشند و ما تخفیف را این دائره نیاوردیم اما راقم الحروف برای توضیح این دائره را نیز مذکور می نماید و مصراع این دائره اینست ع مرا بی تو دل آزرده مرا سینه بسی افسرده ٭ و صورت دائره اینست

وا از تکرار رکن سباعی بسیط که مخلوط با سباعی دیگر نبود و از وتد مفروق مرکب بود مثل مفعولات و مس تفع لن و فاع لاتن هیچ بحر مستعمل نیست و اما از خلط سباعی بیکدیگر و آن خلط از رکنی بود که موتلف بود از دو سبب خفیف و وتد مجموع خواه هر دو سبب مقدم باشد مثل مستفعلن یا موخر مثل مفاعیلن یا بطرفین و تد افتد مثل فاعلاتن و رکنی که موتلف بود از دو سبب خفیف و وتد مفروق خواه وتد موخر باشد یا مقدم یا متوسط مثل مفعولات و مس تفع لن و فاع لاتن و تازیان خلط مذکور را مسدس بکار دارند یک مصراع از رکن مجموعی دو بار و رکن مفروقی یکبار باشد قوله یک مصراع مربوط است بقوله اما از خلط سباعی الخ قوله و آن از رکنی بود الخ و قوله تازیان

بی دلارا می نیارا مد مرادل تقطیعه بیدلارا فاعلاتن می نیارا فاعلاتن مد مرادل فاعلاتن واگر بعد از نیارامد نگارینا درافزائیم جمله متمن شود و مصراع عربی این دائره چنین ع هزجنا رملا ارجوزة فیها بوابیس هزج از هزجنا مد رمل از رملا و رجز از ارجوزه آغاز پذیرد واللطف لا یخفی و این دائره را مجتلبه بکسر لام خوانند از اجتلاب بمعنی کشیدن زیرا که این دائره ارکان را از دائرهٔ اولی یعنی مختلفه بسوی خود میکشد چه مفاعیلن در آن از طویل و مستفعلن از بسیط و فاعلاتن از مدید کشیده شد و بعضی مجتلبه بفتح لام خوانده اند درین صورت صفت اجزا و ارکان خواهد شد چه این اجزا کشیده شده اند و بعضی گفته اند جلب بالفتح والتحریک بمعنی کثرت ست و انواع بحور این دائره نیز بکثرت آمده اند بنسبت دائرهٔ مختلفه و متمن را مجتلبه زائده و صورت دائره مجتلبه اینست یعنی صورت مجتلبه مسدس الاجزا

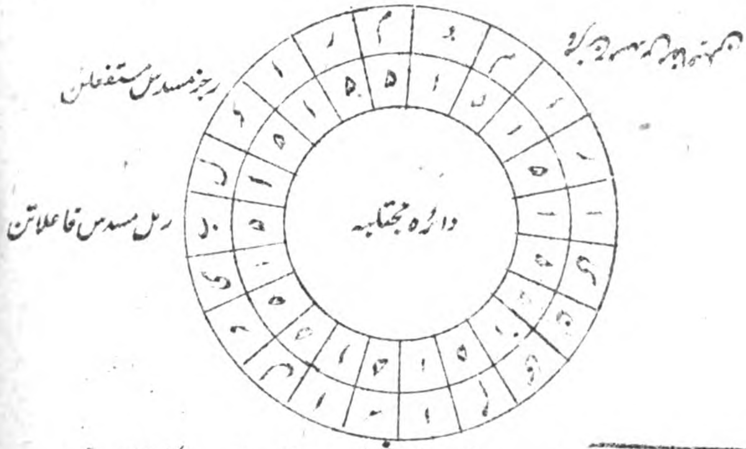

و زائده هم برین قیاس باشد یعنی صورت مجتلبه زائده مثمن الاجزا بر قیاس این دائره مجتلبه باشد بزیادت حروف نگارینا و باشد که همین بحرها بحذف ساکن سبب دوم بکار دارند تا هزج بدینگونه شود مفاعیل چهار بار در یک مصراع و رجز بدینگونه مفتعلن چهار بار و رمل بدینگونه فعلاتن چهار بار مخفی نماند که بحذف ساکن سبب دوم تعنی بکف در مفاعیلن مفاعیل بضم لام و بطی در مستفعلن مفتعلن بسکون تا یا مفتعل بمفتعلن میشود و این کلام صحیح و مطابق ست اما در فاعلاتن از حذف ساکن سبب دوم فاعلات بضم تا میماند نه فعلاتن مخبون چنانکه مصنف علام آورده کما هو فی جمیع النسخ الحاضرة المعتبرة و یطابقه المصراع الممثل له ایضا زیرا که در فعلاتن ساکن سبب اول حذف شده است و جوابش آنست که مراد مصنف علام از ثانویت سبب در ترکیب فاعلاتن نیست بل در ترکیب مفاعیلن که آنرا اصل قرار داده و رجز و رمل را بدایت از سبب اول و ثانی از آن منفک ساخته و شک نیست که چون بدایت از سبب ثانی مفاعیلن کنند لن مفاعی بر وزن فاعلاتن میشود و بحذف ساکنش فعلاتن ماند اگرچه آن سبب در فاعلاتن سبب اول واقع شده و بیت دائرهٔ هزج برین منوال بود ع مراکس نه هد دادم اکس نکند شاد هد تقطیعه مراکس مفاعیل دهد دادم مفاعیل مراکس مفاعیل کند شاد مفاعیل و بر وزن رجز برین منوال ع کس نه هد دادم اکس نکند شاد م ا

بیتها برین مصاریع باعتبار نسبت که بانضمام مصاریع توانی بیتها خواهند گردید و بروزن کامل چنین باشد

ع دل من کجا طلبم ز بهر خدا بگو ٭ تقطیع دل من کجا متفاعلن طلبم ز به متفاعلن هر خدا بگو متفاعلن

و بروزن مهمل چنین باشد ع من کجا طلبم ز بهر خدا بگو دل ٭ تقطیع من کجا طل فاعلاتک بم ز بهر خ فاعلاتک

دا بگو دل فاعلاتک و مصراع عربی این دائره اینست ع کملا گتو فر خطنا بمکارم ٭ پس کامل از کملا

دوا فراز تو فر و مهمل متو فر از خطنا آغاز شود و لطف اشاره پوشیده نیست و این دائره را دائره مؤتلفه

خوانند بسبب ائتلاف سباعیات با یکدیگر چه هر یک از متفاعلن و مفاعلتن پنج حرکت و دو سکون دارند

و یک فاصله دارد و لهذا این هر دو بحر را بیک دائره نهادند و نیز هر بحرش مرکب از تکرار یک سباعی ست و اجزایش

باهم ائتلاف دارند و در پارسی هر بحور این دائره هم شعر نگفته اند الا آنچه بوجه تشبه عرب بتکلیف گفته اند و صورت دائره

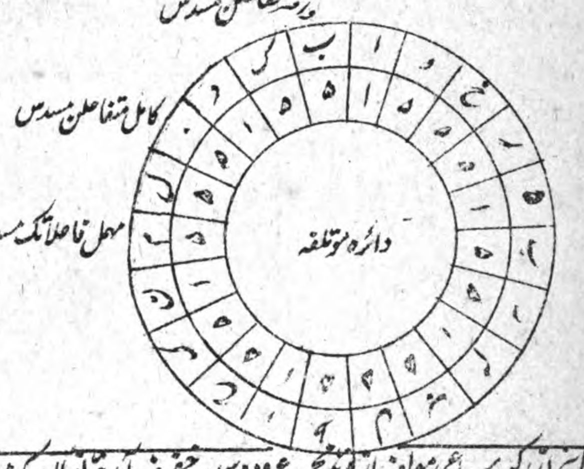

وبعد ازین قسم دوم آنچه از رکن سباعی مولف از وتد مجموع و دو سبب خفیف آید و تازیان یک مصراع از

تکرار یک رکن سه بار آورده اند و پارسیان از تکرار یک رکن چهار بار پس بیت تازی مسدس باشد و پارسی

مثمن اما این تسدیس و تثمین باعتبار اصل ست که در دوائر می نویسند و اگر ابتدا بوتد کنند برین وزن آید مفاعیلن

سه بار در تازی یا چهار بار در پارسی و آنرا هزج خوانند و اگر ابتدا بسبب اول کنند عیلن مفا شود پس برین وزن

آید مستفعلن سه بار در تازی یا چهار بار در فارسی و آنرا رجز خوانند و اگر بسبب دوم کنند لن مفاعی گردد و برین

وزن آید فاعلاتن سه بار در تازی یا چهار بار در فارسی و آنرا رمل خوانند و وجه تقدیم هزج بر رجز و رمل آنست که اول

ارکانش وتد ست که کامل تر از اسباب باشد بخلاف آن هر دو که اول ارکانش سبب ست و وجه تقدیم رجز بر رمل آنکه رجز

ماخوذ از سبب اول مفاعیلن و رمل از سبب ثانی آنست و بیت این دائره بروزن هزج مسدس چنین باشد ع مرادی دلارا

نیارامد ٭ تقطیع مرادل بی مفاعیلن دلارامی مفاعیلن نیارامد مفاعیلن و بروزن رجز مسدس چنین باشد ع دل بی

دلارامی نیارامد مرا ٭ تقطیع دلبی دلا مستفعلن رامی نیا مستفعلن رامد مرا مستفعلن و بروزن رمل مسدس چنین باشد ع

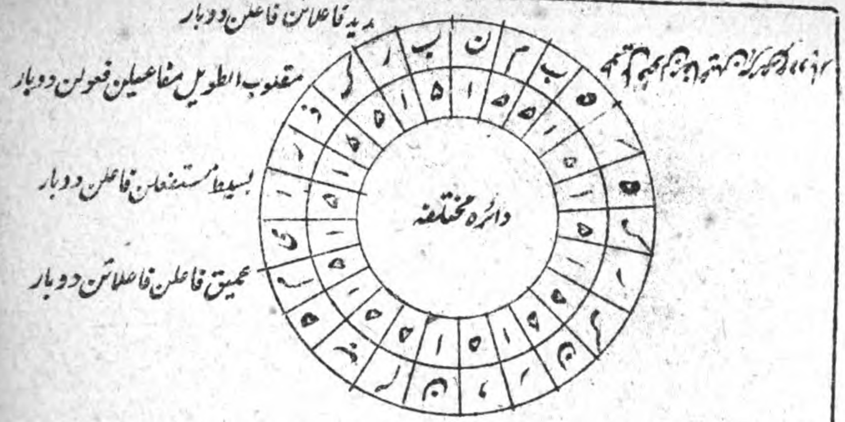

اما انچه از سباعیات بسیطه خیزد دو قسم ست یکی آنکه مرکب از وتد مجموع و فاصله باشد دوم آنکه مرکب از وتد مجموع و دو سبب خفیف بود و خلیل ابتدا مولف از وتد مجموع و فاصله کرده است و مصراعی از تکرار یک رکن سه بار بکار داشته ولامحاله بیت مسدس باشد پس اگر ابتدا بوتد کنند یعنی از مقابرین وزن آید مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن واین بحر را وافر نام نهاده است واگر ابتدا بفاصله کنند یعنی از علتن بدین وزن آید متفاعلن متفاعلن متفاعلن واین بحر را کامل نام نهاده است اما وجه تقدیم وافر بر کامل آنست که در وافر جزو کامل تر از اجزای اولیه که وتد ست در اول رکن واقع شده و در کامل اول رکن سبب ثقیل ست و هرچه کامل تر باشد استحقاق تقدیم دارد و درین وجه نظر ست چه فاصله کامل تر از وتد ست قائل درپارسی گویان گفته اند که ابتدا بسبب خفیف که درین ترکیب ست هم ممکن ست ازین قول متوهم میشود که نزد عرب ابتدا از سبب خفیف درین ترکیب ممکن نیست چه علتن را فاصله صغری قرار داده اند نه مرکب از سببین والا از سبب خفیف نیز شروع کرده بحری پیدا میکردند بر خلاف پارسیان که فاصله نزد ایشان در اصول افاعیل وجودی ندارد هکذا قال کثیر من المحققین لیکن از ما سبق متحقق شد که اعتبار فاصله را چه در فارسی وچه در عربی اصلا وجهی بهم نمیرسد و عدم شروع از سبب خفیف بجهت نامستعمل بودن بحر مفروض ست نه از جهت عدم امکان پس امکان مذکور نزد شعرای عرب و عجم هر دو برابر ست تخصیص فارسی گویان چیست مگر آنکه این جمله را از قبیل قید اتفاقی شمارند نه احترازی و برین وزن باشد فاعلاتک فاعلاتک فاعلاتک بحرکت کاف و در بعض نسخ فاعلاتن بحرکت نون دیده شد و در شرح خزرجیه نیز همچنانست مگر در آخر شعر واین وزن هم مهمل ست یعنی متروک و نامستعمل و آنرا متوفر نامند و بیت ازین دائره بر وزن وافر چنین بود سه بگو دل من کجا طلبم ز بهر خدا مه تقطیعه بگو دلمن مفاعلتن کجا طلبم مفاعلتن ز بهر خدا مفاعلتن مخفی نماند که درینجا و ما بعد آنچه در امثله بحور آورده مصراعهاست نه بیتها پس الطلاق

جلوه از و بوسه ستانم به و این را خفس مقلوب الطویل نام کرده است و آنچه ابتدا از جزو چهارم باشد
یعنی بحر چهارم آنکه ابتدا الیش از عیلن بود اجزای فعولن مفاعیلن و این علامت چهارم بحقیقت بشکل
دال و صورت حرف رابع ست از حروف ابجد که برای امتیاز از ذال معجمه بالای سرش علامت
نقطه را منضم میسازند برین وزن که مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن و آن را خلیل بسیط نام کرده
و آنچه ابتدا از جزو پنجم باشد یعنی بحر پنجم آنکه ابتدا الیش از لن ثانی بود از فعولن مفاعیلن برین وزن فاعلن
فاعلاتن فاعلن فاعلاتن و برین وزن هم تازی شعر نیافته اند و بعضی این دو بحر یعنی مقلوب الطویل
والمدید مهمل را عریض و عمیق نام نهاده اند لف و نشر مرتب ست یعنی مقلوب الطویل را عریض و مقلوب المدید را
عمیق نامند و بعضی اول را مستطیل و ثانی را ممتد گویند اینست پنج بحر که ازین دائره ممکن ست که برخیزد
و بر جمله بحور این دائره در زبان فارسی متروک ست و آنچه فارسیان گفته اند بر منوال شعر عرب گفته اند
از وجه تشبه با ایشان یعنی خواسته اند که در فارسی وزن متشابه تازی پیدا کنند و این دائره را دائره مختلفه
خوانند از جهت اختلاف در ارکانش که یکی خماسی باشد و دیگر سباعی و وجه تقدیم طویل بر مدید و بسیط اینست
که جزو اول هر دو رکن آن وتد ست که کامل تر ست از سبب که جزو اول آن هر دو واقع شده و سبب تقدیم
مدید بر بسیط آنست که مدید از سبب فعولن رکن اول طویل و بسیط از سبب اول مفاعیلن که رکن ثانی آن
منفک میگردد و چون رکن اول مقدم بر ثانی ست منفک اول را نیز بر منفک ثانی مقدم کردند و مصراعی
گفته اند که درین دائره هفت با همه بحور مستعمل و مهمل از آن بر توان خواند و فک از یکدیگر تصور افتد
و آن مصراع بر وزن طویل اینست ع بمن برگذر ای مه بمن درنگر گه   تقطیعه بمن بر فعولن گذار ے
مه مفاعیلن بمن در فعولن نگر گه مفاعیلن و بر وزن مدید ع برگذر ای مه بمن درنگر گه بمن تقطیعه
برگذر ای فاعلاتن مه بمن فاعلن درنگر گه فاعلاتن که بمن فاعلن و بر وزن مقلوب الطویل ع
گذر ای مه بمن بر نگر گه بمن در تقطیعه گذر ای مه مفاعیلن بمن بر فعولن نگر گه مفاعیلن بمن در فعولن
و بر وزن بسیط ع ای مه بمن درنگر گه بمن برگذر تقطیعه ای مه بمن مستفعلن درنگر فاعلن گه بمن
مستفعلن برگذر فاعلن و بر وزن عمیق ع مه بمن درنگر گه بمن برگذر ای تقطیعه مه بمن فاعلن
درنگر گه فاعلاتن که بمن فاعلن برگذر ای فاعلاتن و مصرع عربی این دائره چنین باشد ع اطل مدی
بسط المدی منک مامولی پس طویل از اطل و مدید از مدی و بسیط از بسط شروع شود و اشاره
لطیف که در اول لفظ هر بحر درین مصراع بجانب هر بحر ست
مخفی نیست و صورت دائره اینست

چنانکه خواهی دانست دوم آنکه تغیر در هیئت نفس رکن باشد وجمع میان هر دو نیز جائز ست وعادت
عروضیان آنست که ارکان بحور دائره بدون هر دو تغیر مذکور می نمایند یعنی ابیات تام سالم الارکان
یا مصاریع آنرا در دوائر نویسند پس فعولن مفاعیلن را مکرر کرده اند و آنرا بیک مصراع شمرده تا ارکانش
چهار شد و لامحاله بیتش مثمن باشد و چون مصراعی ازان در دائره وضع کنند یعنی ذکر نمایند و برگرد دائره
برنگارند تا آخر آن مصراع باول آن متصل شود شاید که هر یکی از اجزای پنجگانه از اسباب و اوتاد ابتدا کنند
پس ازین دائره یعنی دائره فعولن مفاعیلن پنج بحر برخیزد ا یعنی اول برین وزن فعولن مفاعیلن فعولن
مفاعیلن و این بحر را طویل نام کرده اند چه در لغت تازی ازین درازتر بحر نیاید زیراکه هر مصراعش
مشتمل ست بر بست و چهار حرف و کدام مصراع زائد تر بران نباشد اگر گوئی مدید و بسیط نیز همچنانست
گوئیم آری این هر دو نیز با طویل در عدد حروف و حرکات و سکنات برابراند و بر هر یک صادق ست که
درازتر ازان بحری نباشد و لهذا برای هر یک نامی اختیار کرده اند که دلالت بر امتداد و انبساط دارد
چنانکه مصنف خود در جائی دیگر مے آرد بحور طویل و مدید و بسیط را باین سبب یعنی درازی و کشیدگی و
گستردگی نام کردند که بتازی بزرگ تر از ترکیب اصول این بحور که در دائره بست و چهار حرف ست هیچ ترکیب
نیست انتهی امّا بری وجه تسمیه ضرور نیست که در هر چیزیکه این وجه یافته شود آنرا هم بهمان نام موسوم گردانند
ب انچه ابتدا لیش از جزو دوم باشد یعنی بحر دوم آنست که از سبب فعولن آغاز کنند از وزن مذکور
ای وزن طویل برین گونه لن مفاعی لن فعولن مفاعی لن فعو برین وزن که فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن
چه لن مفاعے بر وزن فاعلاتن و لن فعو بر وزن فاعلن ست و این را خلیل مدید نام کرده و وجه
تسمیه آن و سائر بحور و دیگر القاب خود مصنف علام بآخر فن عروض در فصل نهم ذکر خواهد نمود و
راقم البحر و نیز بعضے جا بران خواهد افزود بل وجه تسمیه طویل نیز آنجا تبعاً مذکور شده ج انچه ابتدا از جزو
سوم باشد یعنی بحر سوم آنکه ابتدالیش از جزو سوم هر دو رکن طویل که وتد مجموع و صدر رکن ثانی
واقع شده سازند برین وزن که مفاعیلن فعولن مفاعیلن فعولن و برین وزن بتازی شعر نیافته اند
مگر قلیل و ازانست قول امرأ القیس ے الا یا عین فابکی ٭ علی فقدی لملکی ٭ واتلافی لمالی ٭ بلا جد
وجهدی ٭ تخلیت بلادی ٭ وضیعت تلادی ٭ وقد کنت قدیما ٭ اخا عز و مجد ٭ یعنی ای چشم پس گریه کن
بر گم کردن من ملک خود را و تلف کردن من مال خود را بدون سعی و کوشش قدمها انداختم در شهرها
وضائع کردم ستوران خانه زاد را و تحقیق بودم من از قدیم صاحب عزت و بزرگی و بهرامی گوید بپارسی
برین وزن اندک شعر دیده ام و آن اینست ے نگار دلربائی بود از من دل من ٭ من بیدل

له و اینجا صاحب ترکیب میگوید وجوه تسمیه کل مصطلحات مصنف علام در فصل ۵۲ ... دلالت میکند بر اختلال حواس این بزرگ سراپا ادراک و وسواس مولوی ... رحمه الله

تشابه بیکدیگر و اندراج دو رکن در یک بحر و خلیل احمد ابتدا بخلط خماسی و سباعی کرده است در دائره مختلفه
پس ازان ابتدا بسباعیات بسیطه در دائره موتلفه و مجتلبه کرده پس ازان ابتدا بخلط سباعیات با یکدیگر
در دائره مشتبهه نموده و ختم بخماسیات بسیطه کرده است در دائره متفقه و وجه تقدیم خلط خماسی با سباعی آنست
که بحور این خلط از بحور دیگر در عدد حروف زائدتر و کامل ترست چه هر یک از انها چهل و هشت حرف وارد
بخلاف بواقی و کامل مستحق تقدیم باشد بر ناقص و خماسیات بسیطه را از همه موخر کرده شد چه حروفش
از همه کمترست زیرا که همگی چهل حرف دارد اما وجه تقدیم دائره موتلفه بر مجتلبه و مشتبهه آنست که بحور دائره
موتلفه هم کامل تر در حرکات از بحور آن هر دو ست چه حرکات آن سی باشد و حرکات آن هر دو بست و چهار
و کامل استحقاق تقدیم دارد اما وجه تقدیم مجتلبه بر مشتبهه آنست که چون بحور دائره موتلفه و مجتلبه بجهت آنکه
بیت هر یک از تکرار یک رکن شش بار تمام میشود با هم مناسبت تامه دارند مجتلبه را متصل موتلفه ساختند
اگر گوئی خماسی نسبت سباعی مثل جزو نسبت کل و سباعیات بسیطه نسبت سباعیات مخلوطه مثل مفرد
نسبت مرکب ست پس چرا دائره خماسی را بر دوائر سباعی و دوائر سباعیات بسیطه را بر دائره مخلوطه مقدم
نکردند که جزو و مفرد مقدم بر کل و مرکب باشد گوئیم خلیل احمد موجد این فن در ترتیب آنها باین رعایت
پرداخته که اصول را نسبت فروع لامحاله تقدیم میباشد و فروع این فن ناقص از اصول بود مثل مجزو و
مشطور و منهوک و مخبون و مضمر و مطوی و امثال آن اما مذال و مسبغ و مرفل اگرچه بظاهر زائد از اصول می نمایند
لیکن چون اینها در بیتهای تمام نباشد بل در بیتیکه جزوی ازان ساقط شده باشد پس گویا این زیادت
عوض جزو محذوف ست معهذا ازان کمتر پس رجوع این فروع نیز جانب زیادت نخواهد بود و علی هذا
چون نقصان راجع بفرع متاخر و زیادت راجع باصل مقدم باشد تقدیم اکمل فالاکمل را مرعی داشته
اما خماسی و سباعی مانند فعولن و مفاعیلن مولف از پنج جزو باشد چه رکن اول مرکب از دو جزو یعنی
سبب و وتد ست و ثانی مرکب از سه جزو یک وتد و دو سبب ست و این خلط خماسی و سباعی را گویا تمام
تر اند از خلط دو سباعی مثل مستفعلن مفعولات و عادت چنان رفته که بحر در دائره همچنانکه از ارکان
طبیعی نهند که تغیر باو راه نیافته باشد یعنی سالم باشند و بعد ازان بعلل و تغیرات ارکان غیر طبیعی از انجا
بر انگیزند مراد از تغیرات درینجا زحافهاست بقرینه تقابل علل و زحاف نزد بعضی عبارت ست از
تغیریکه در حرف ثانی سبب بود و تغیر ماورای آن را علت نامند عدد ارکان نیز بر تمام ترین وجهی ایراد
کنند تا بحذف بعضی ازان ارکان دیگر وجوه مستعمل بر انگیزند الحاصل تغیرات مستعمله در ارکان دوگونه
میباشد یکی در اعداد ارکان که از شش دو یا سه یا چهار حذف کنند و آنرا مجزو و مشطور و منهوک نامند

۵۱ میزان الافکار

فصل پنجم در بحرها و دوائر و فک بحرها از یکدیگر بحرها از تکرار ارکان خیزد و بحر در لغت بمعنی دریاست و
در اصطلاح عروضیان جنسی از وزنست که مشتمل باشد بر چند نوع از آن و مناسبت در هر دو معنی آنست که
همچنانکه دریا جای مرجان و دُرّ و اقسام حیوانات آبی میباشد همچنین هر بحر عروض مشتمل باشد بر اقسام اوزان
و ارکان را چون چند بار تکرار کنند بشرطیکه معتدل بوده نه دراز مُمِل بصیغه اسم فاعل از املال بمعنی ملال آرنده
نه بس کوتاه مُخِل ای خلل انداز وزن مصراعی حاصل آید مصراع در اصل بمعنی نیمه درست و وجه مناسبت آنست
که همچنانکه نیمه در را بدون دیگر باز و فراز توان کرد همچنین نیمه بیت را بی دیگر توان خواند و از دو مصراع بیتی آید
و از ابیات قطعه یا قصیده یا غیر آن مثل مثنوی و رباعی و معنی هر یک در ما قبل گذشت و کمترین عددی تکرار را
دو رکن باشد یعنی در مصراع مراد از تکرار تعددست پس لامحاله کمترش دو بود و متوسط سه و بیشتر چهار
و زیادت از این یعنی از چهار در مصراعی بسبب درازی مستعمل نباشد پس بیتی از چهار رکن بود یا از شش یا از هشت
رکن مگر در موضعیکه یاد کرده شود تا یک رکن هم یافته میشود بل زائد تا شانزده رکن نیز یافته شده و خلط ارکان
متشابه با یکدیگر شبیه بود بتکرار این جمله جواب سوالیست که بر قوله بحرها از تکرار ارکان خیزد وارد می شد تقریرش
آنکه بسیار بحرهاست که از تکرار یک رکن حاصل نمیشود بل از خلط یک رکن بارکن دیگر که مخالف آن می باشد
حاصل میگردد مثل طویل که از فعولن و مفاعیلن مرکب میشود و امثال آن و حاصل جواب آنکه ارکان مذکوره
اگرچه بعضها متکرر نیستند لیکن بسبب تشابه بیکدیگر گویا مکرر بنفسها واقع شده اند پس بحر یا از تکرار رکن بسیط
بود مراد از رکن بسیط واحدست مثل تقارب که از تکرار فعولن فقط حاصل شود و یا از خلط دو رکن متشابه
و قدر خلاف میان دو رکن متشابه یا بکم شود یعنی مقدار حروف یکی زائد از دیگری یا بکیف مراد از کیف آنست
که فقط هیئت حروف یکی مخالف هیئت دیگری باشد اما بکم چنانکه فعولن را با مفاعیلن باشد چه هر یکی مؤلف
از وتد مجموع و سبب خفیف ست و همین ست وجه تشابه الا آنکه یکی از دیگر بسبب خفیف بیشترست یعنی در یکی یک
سبب خفیف زائدست و همین ست قدر تفاوت و همچنین فاعلاتن فاعلن در بحر مدید و مستفعلن فاعلن در بحر بسیط
که هر دو رکن اول از این هر دو بحر بقدر یک سبب خفیف زیادت بر ثانی دارد و لیس اما بکیف چنانکه مستفعلن
با مفعولات باشد در بحر سریع و منسرح و مقتضب چه تالیف هر یکی از اینها از دو سبب خفیف و یک وتدست الا
آنکه وتد در یکی مجموع ست و آن مستفعلن ست و در یکی مفروق و آن مفعولات باشد پس اگرچه هر یک مشتمل بر هفت
حروف و چهار حرکت و سه سکون ست لیکن در بعض حرکات تقدیم و تاخیر واقع شده و همچنین مس تفع لن با فاعلاتن
در مجتث اختلاف در کیف ست که وتد متوسط در اول مفروق ست و در ثانی مجموع و همچنین فاع لاتن با مفاعیلن در مضارع
چه وتد مقدم در اول مفروق ست و در ثانی مجموع اما در نفس حروف و حرکات و سکونات باهم اتفاق دارند و همین ست علت

وترکیب ضم گردان آنست بایکدیگر و سبب عادت آنست که موجد این فن خلیل احمد برای اختصار بحور را بفک و ترکیب در دو دائره بیان کرده اگرچه بیانش موقوف بر دوائر نیست یعنی اگر هر بحر را جداگانه بیان میفرمود ممکن بود لیکن بعده عروضیان دیگر باقتفایش بطریق لزوم ما لا یلزم دوائر را درین فن مذکور می نمایند و بیان بحور را بطریق فک و انضمام میسازند یک دائره جهت فعولن فاعلن بسبب اشتراک هردو در پنج حرف سه متحرک و دو ساکن و بر و نویسند علامات متحرک و ساکن که بصورت ها و الف باشد کما سبق و بازای آن یعنی بمقابلهٔ آن علامات حروف این کلمه که بهی کن جدا جدا نویسند تا اگر آغاز از باکنی بهی کن بر حوالی وگرد اگرد دائره بگردد بر وزن فعولن ای حروف آن گرداگرد دائره نوشته نانوشته گرد دائره دور کرده باشد و اگر آغاز از کاف کنی کن بهی باشد بر وزن فاعلن و آن هم گرد دائره دائر گردد و دیگر دائره جهت مفاعیلن و مفعولات و مستفعلن و فاعلاتن بسبب اشتراک همه در هفت حرف و چهار حرکت و سه سکون و بر و باید نوشت علامات متحرکات و ساکنات این کلمه دوتن یکدل تا ابتدا از هر متحرک از متحرکات چهارگانه که کنی یکی ازین ارکان اربعه در تمامی دور حاصل آید و کیفیت انفکاک ارکان از یکدیگر روشن شود و چنان بهتر که درین موضع یعنی در بیان انفکاک ارکان از یکدیگر دو دائره آورند لیکن عادت بر خلاف آن جاری شده یکی جهت وتد مجموع یعنی جهت رکنیکه دران وتد مجموع ست و دیگر جهت وتد مفروق تا اجزای اولی از حال خود بنگردد و بتقدیم نون یعنی اسباب و اوتاد از حال خود منقلب نشود و سبب جزوی از وتد نشود یا بر عکس که بعض حروف وتد جزو سبب گردد چنانکه در صورت اتحاد دائره لازم می آید زیراکه اگر از فای مفاعیلن شروع کرده مفعولات بر آرند فاکه در مفا جزو وتد بود حالا سبب شد ولن که دران سبب خفیف بود حالا جزو وتد مفروق شد و قس علی ذلک یعنی انقلاب در اجزای اولیه لازم آمد و دائره دیگر جهت مفاعلتن و متفاعلن نهند بسبب اشتراک هر دو در هفت حرف و پنج حرکت و دو سکون و بر و نویسند بدی نکنم تا هر دو رکن از و خوانده شود یعنی اگر از بای بدی آغاز کنند بر وزن مفاعلتن باشد و اگر از نون نکنم شروع نمایند بر وزن متفاعلن بود و صورت دوائر اینست

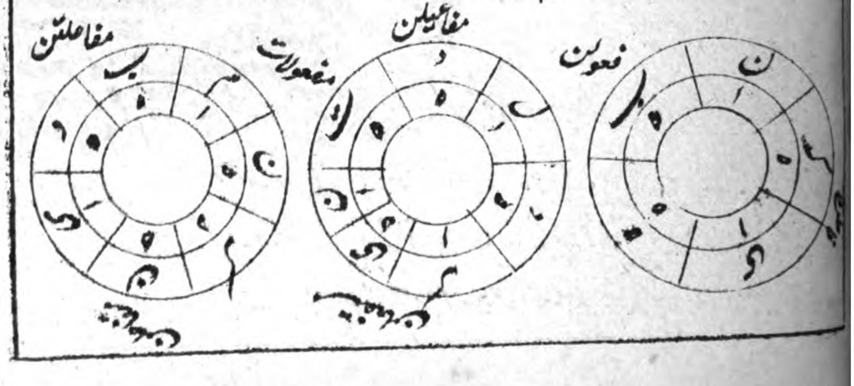

خفیف و علاوه وتد مجموع سوم وتد آن از هر دو سبب متأخر بود و آن بر وزن مستفعلن بود و پس
مس و لف سبب خفیف ست و علن وتد مجموع و اگر وتد مفروق بود و هر دو سبب خفیف سه نوع
دیگر تالیف تواند بود اول بتقدیم وتد مفروق بر هر دو سبب خفیف بر وزن فاع لاتن دوم بتوسط
وتد میان سببین بر وزن مس تفع لن سوم بتاخر وتد از هر دو سبب بر وزن مفعولات و اول
و دوم این صنف که از ترکیب وتد مفروق یا دو سبب در لفظ مانند دوم و سوم صنف گذشته است
که از وتد مجموع با دو سبب خفیف ترکیب یابد یعنی فاع لاتن و مس تفع لن در تلفظ مانند فاعلاتن و
مستفعلن است اما بحقیقت فرق ست و مدار فرق راجع بزحافات اسباب و تغیرات اوتاد است پس آنچه
دران زحاف اسباب یافته میشود مثل خبن و حذف و طی آنرا اسباب و آنچه دران تغیرات اوتاد یافته میشود
مثل قطع و وقف و کسف آنرا اوتاد باید شمرد و رکن را مرکب از آن دانست و تصویر مثل از انفکاک بحور دائره مشتبهه
ذهن نشین خواهد گردید و در کتابت بعضی از عروضیان درین متحد اللفظ مختلف الحقیقة فرق کنند بآنکه اجزای
صنف دوم از یکدیگر منفصل نویسند و این شش رکن سباعی از اصول اند در فارسی و تازی و هژده تالیف دیگر سباعی
ممکن بود که در شعر پارسی از اصول شمرند بسبب گرانی آن باید دانست که احتمالات عقلیه در ابنیه سباعی از تقدیم
و تاخیر و توسیط اسباب و اوتاد با یکدیگر جمله بیست و چهار ست چهار بتقدیم دو سبب خفیف یا ثقیل بر وتد مجموع
یا مفروق و چهار بتقدیم وتد مجموع یا مفروق بر دو سبب خفیف یا ثقیل و چهار بتقدیم سبب خفیف بر ثقیل
یا بالعکس و تقدیم هر دو بر وتد مجموع یا مفروق و چهار بتقدیم وتد مجموع یا مفروق بر هر دو سبب بتقدیم خفیف
بر ثقیل یا بالعکس و چهار بتوسط وتد مجموع یا مفروق میان هر دو سبب خفیف یا ثقیل و چهار بتوسط وتد مجموع یا مفروق
میان خفیف و ثقیل بتقدیم خفیف یا بتقدیم ثقیل و ازین همه بیست و چهار شش ترکیب سابق الذکر در اصول
تازی و فارسی شمرده شد و هژده باقی را تمامها در فارسی نشمرند مگر در عربی از انها دو ترکیب دیگر را نیز از اصول
شمرند چنانکه مصنف خود میگوید اما در تازی دو تالیف از جمله آنچه مولف بود از وتد مجموع و سبب ثقیل و سبب خفیف
که بتقدیم وتد بر سببین یا بر عکس باشد و این تالیف برای آنست تا مولف از وتد مجموع و فاصله صغری هم از
اصول شمرند و آن مفاعلتن و متفاعلن است پس ارکان اصلی در پارسی هفت ست بحقیقت و پنج در لفظ و آن
یعنی پنج ملفوظی فعولن مفاعیلن فاعلاتن مستفعلن مفعولات است و در تازی ده بحقیقت و هشت در لفظ چه
فاعلن مفاعلتن و متفاعلن ارکان بحور متدارک و مدید و بسیط و وافر و کامل هم از اصول اند و عروضیان را عادت باشد
که استخراج این ارکان از یکدیگر بفک و ترکیب بیان کنند و در دوائر وضع کنند و معنی فک و ترکیب آنست که بعض اسباب و اوتاد
یک رکن را جدا کنند و با بعض اسباب یا اوتاد رکن دیگر ترکیب دهند بالجمله فک جدا کردن سبب یا وتد واحد یا متعدد بود

مثل بوعلی سینا که عروض تازی استخراج کرده است عبارت و تعبیر از ارکان شعر بالفاظی کرده است
که از لفظ فعل مشتق باشد به تبعیت فن صرف که وزن صرفی را نیز از این سه حرف ساخته اند چنانکه اهل
موسیقی عبارت بلفظی کنند که از تا و نون مولف باشد و باین سبب ارکان شعر را افاعیل و تفاعیل
خوانده است یعنی چون فعل را ماخذ این ارکان قرار داده اند و جمع فعل افعال و جمع افعال
افاعیل میباشد و همچنین جمع تفعیل تفاعیل بود ارکان مذکور را باین هر دو نام مسمی گردانیده
محمد بن قیس گوید عروضیان آنرا اجزا و افاعیل عروض خوانند و خلیل فواصل سالمه خوانده
یعنی اجزای جداگانه سالم از تغیرات و ارکان شعر بعضی بطبع آید یعنی موافق طبیعت افتد ای
اینچنانکه اقتضای طبیعت آن رکن ست واقع شود و آنرا اصول خوانند و بعضی چنان بود بل
مخالف طبع باشد آنرا فروع خوانند و هر رکن که از تکرار جزوی از اسباب و اوتاد باشد ملذ نبود
یعنی بخشنده لذت چه التذاذ از امر جدید میباشد و تکرار چیزی بر سامعه گران گذرد و باین سبب باقی
و سداسی را که از اسباب تنها نحو فعلن فع مفعولن یا اوتاد تنها بود مثل مفاعلن از اصول نشمرند و هر رکن
که دراز شود از سباعی که زیاده برین کدام کلمه مفرد در زبان عرب نباشد الا ماشاء الله هم ملذ نبود از جهت
آنکه اقتضای ملالت کند و ازین سبب زیاده از سباعی در اصول مستعمل نیست آری در فروع مستعمل ست و مثالش
گذشت پس اصول یا خماسی بود و آن فعولن و فاعلن ست یا سباعی مثل مفاعیلن و بواقی ارکان و خماسی مولف
از سببی و وتدی بود یعنی از یک سبب و یک وتد پس یا در هر دو برابری وحدت ست اگر سبب خفیف بود و وتد مجموع
از آن دو تالیف ممکن باشد یکی آنکه وتد مقدم بود و سبب متاخر و مرکب بر وزن فعولن بود چه فعو وتد ست و لن
سبب دوم آنکه سبب مقدم بود و وتد موخر و مرکب بر وزن فاعلن بود و این هر دو رکن خماسی در شعر تازی از اصول اند
و در شعر پارسی دوم مستعمل نیست مگر اول استعمال دارد و دیگر تالیفهای ممکن که در خماسی افتد و این شش نوع باشد
از اصول نشمرند پس جمله احتمالات ممکنه عقلیه در بنای خماسی از اسباب و اوتاد هشت بود چهار از تقدیم سبب
خفیف یا ثقیل بر وتد مجموع یا مفروق و چهار از تقدیم وتد مجموع یا مفروق بر سبب خفیف یا ثقیل و چون دو از آن
که بتقدیم سبب خفیف بر وتد مجموع و بتقدیم وتد مجموع بر سبب خفیف باشد مستعمل ست چنانکه دانستی پس شش باقی
از اصول ممکنه نامستعمل ست اما سباعی مولف از دو سبب و یک وتد باشد و از اسباب هر دو ثقیل نشاید آری
اگر یکی ثقیل بود مضائقه ندارد پس اگر هر دو خفیف بود و وتد مجموع تالیف از آن سه نوع تواند بود اول آنکه
وتد مجموع بر هر دو سبب خفیف مقدم بود و این بر وزن مفاعیلن بود پس مفا وتد مجموع ست و عی
و لن هر دو سبب خفیف دوم آنکه وتد میان هر دو سبب بود و آن بر وزن فاعلاتن بود پس فا و تن سبب

۴۷

فارسی وواز و تنه معروف تبازی شعر ــه لا اری من الفؤاد مذاراک ❊ ان یمیل نحو شادن سواک ❊ نه بینیم
از دل از دو قتیکه می بینیم تراکه میل کند جانب کدام آهو بره سوای تو و در بعضی نسخها مذراک بصیغهٔ ماضی یافته شد
درین صورت فاعلش ضمیر راجع بجانب فؤاد خواهد بود یعنی از و قتیکه دل دیده است ترا فافهم رمل مکفوف یعنی
فاعلات شش بار بحذف نون فاعلاتن از کف و بپارسی ــه انچه از ستم بر دی من رسید ❊ هیچ افرید
ه جهان ندید ❊ رمل مکفوف حروف او اخر لا محاله ساکن گردد تا شعر تواند بود یعنی اگر چه وزن هر دو شعر
عربی و فارسی بتکرار فاعلات بحرکت آخرست لیکن چون او آخر اشعار و قوافی ساکن میباشد لهذا اراک و
سواک و رسید و ندید را که در آخر واقع شده ساکن الآخر خوانند چنانکه گفتیم در فصل دوم که آخر هیچ شعر
نه بتازی و نه بپارسی متحرک نشاید و از فاصلهٔ صغری بتازی ــه اراثیث لحاضر هم اثرا و سمعت لغایبهم
خبرا ❊ ایا دیدی برای حاضر نشان اثری و نشانی و شنیدی برای غائب شان خبری رکض مجنون یعنی فعلن
بحرکت عین هشت بار و بپارسی ــه بری صنما دل و جان رهی ❊ لبکان بری ندهی نرهی ❊ رکض مجنون
رهی بفتح را و کسر ها بنده و چاکر و این کس لبکان جمع لبک ست با کاف تصغیر تعظیمی یا ترحمی و مراد از دادن
لبها بوسه آنهاست و معنی شعر انیست می بری ای صنم دل و جان بنده بوسه لبها به بنده اگر نخواهی داد رها
نخواهی شد و این در صورتیست که ندهی و نرهی بنون باشد و در بعض نسخ بباء موحده دیده شد پس معنی
انکه بوسه به بنده بدهی خلاص شوی و در فارسی این شعر هم در مثالش نقل کرده اند ــه چه کنم صنما چو دلم بشدی
نکنم ز تو هر چه کنی ز بدی ❊ و از فاصلهٔ کبری بتازی ــه و ثقل منع خیر طلب ❊ و عجل منع خیر توده ❊
ثقل کعنب گرانباری و عجل کفرس شتابی و توده بضم تا و فتح همزه و دال زرانت و تانی یعنی بسیار گرانبار
وسستی ست که منع میکند خیر مطلوب را و بسا شتابی ست که منع میکند خیر درنگی را الحاصل در بعض اشیا
عجلت بهتر میباشد و درنگ مضرت دارد و در بعض اشیا بالعکس و واو در و ثقل و عجل بمعنی رب ست
رجز مجبول یعنی فعلتن شش بار و خبل عبارت ست از خبن و طی پس مستفعلن باین هر دو تصرف متعلن ماند
و منقول شود بفعلتن و بپارسی شعر ــه صنم من ز بر من نبروی ❊ و لک من نبری بشوی بتقدیم نون در نبری
و نبری و نشوی یعنی ای صنم من از نزد من مرو و دل من مبر نشوی که چنین کنی پس کلمات مذکوره اگر چه
بظاهر صیغهاے مضارع منفی ست لیکن مراد ازان معنی نهی ست و قوله نشوی تاکید ما قبل ست و در بعضی
نسخ نشنوی بتقدیم با از شنیدن دیده شد یعنی نشنو انچه گفتم رجز مجبول و معنیش گذشت و مبشتر این ابیات
نا خوش ست خاصة بیت اخیر **فصل چهارم** در ارکان شعر که مؤلف بود ازین اجزا مراد از ارکان اصول
افاعیل ست و از اجزا اسباب و اوتاد کما سبق خلیل احمد ای خلیل بن احمد و این حذف شایع ست

مفاعیلن شش بار باشد پس بعد کف مفاعیل ماند و بعد تخنیق مفعولن شود و تخنیق نزد مصنف عبارت است
از حذف کردن حرف اول وتد مجموع که در اول رکن باشد و پیوستن آن متحرک ماقبل بعد تسکینش مثل آنکه
در مفاعیل مفاعیل چون میم مفاعیل ثانی و ثالث را ساکن کرده با لام ماقبل متصل نماید متوسط فاعیلم
شود پس منقول بمفعولن گردد اینست مرام محقق علام اما نزد مؤلف مستهام شعر مذکور از رکض مخبون
مسکن بی دغدغه هست و نبودنش از سه بحر باقی که مصنف علام تجویز فرموده بخیال ناقص نمی آید چه برین تقدیر
وزنش بر پنج مفعولن تمام میشود و چنین شعری از بحور مذکور یافته نمیشود و اگر عروض و ضرب فعلن قرار
دهند مسدس الارکان میتوانند شد لیکن در کلام مصنف اشعاری جانب رکنی سوای مفعولن نیست مهذا فعلن
از فروع مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن در تازی هم ثابت نشده و نیز مفعولن که از فاعلاتن حاصل میشود آنرا
مشعث نامند و آن جز در آخر خفیف واقع و مجتث مجزو واقع نمیشود پس وقوعش در رمل یعنی چه و هم تخنیق در
اول رکن نباشد پس چرا انش در همه ارکان معنی ندارد علاوه برین هزج در استعمال عرب مجزو باشد و لیس پس
زیادت ارکانش بر چهار رست نے آید هذا و لعل الله یحدث بعد ذلک امرا و بپارسی بیت یاری کز من
دوری جوید ؛ عشقش نهی من ای طرف من تا کی پوید ؛ ای دو دو وزن ها نست که مذکور شد و این
شعر هم ازین قبیل ست سه تا کی یار ادر غم داری ؛ تا کی بر یار آری خواری ؛ و از سبب ثقیل تنها شعر
محالست چه کدام وزن تحمل آن نمیتوانند شد اما نثر تازی چنین بود و لدک یک وجد انثر همک فجهد و طلب
برکه شیمک پسر تو از تو یافت اثر همتهای تو پس سعی کرد و جست برکت خصلتهای تو و بپارسی چنین
پسر تو چه نشده زپی هنر تو که هنر بده زبرکت پدر تو یعنی پسر تو از برای چه نشد پیر و هنر تو که هنر تو بوده است از برکت
پدر تو و از وتد مجموع تازی شعر سه فطالما و طالما و طالما ؛ سقی بکف خالد و اطعما ؛ پس دراز شد
و دراز شد و دراز شد نوشانیدن فلان از کف خالد و طعام دادن یعنی خالد واسطه سقی و اطعام ست درینحالت
ما مصدریه است و طالما ثانی و ثالث تاکید اول ست و نزد بعضے سُقی و اُطعم هر دو بصیغه مجهول ست
و معنی ظاهر و محتمل که کلمه ما موصوله یا موصوفه بود و مراد از آن زمانه باشد یعنی دراز شد زمانه که بکف خالد
نوشانید یا خورانید یا نوشانیده و خورانیده شد در ان رجز مخبون یعنی مفاعلن شش بار و بپارسی چنین
بیت چرا عجب ندارم از نگار من ؛ که بی گنه برون شد از کنار من ؛ رجز مخبون یا هزج مقبوض چه صورت
هر دو واحد ست یعنی چون در مفاعیلن که رکن هزج ست قبض نمایند مفاعلن باقی می ماند و اگر از مستفعلن
که رکن رجز ست سین را بسبب خبن حذف کنند نیز بمفاعلن راجع شود اگر گوئی چون وزن هر دو واحد ست
در مثال عربی چرا اکتفا بر اول کرده گوئیم زیرا که هزج در عربی مسدس مستعمل نیست بل همیشه مجزو آید بخلاف

وجه تسمیه سبب و وتد و فاصله

موازن هر یک ازان افاعیل هرگز اعتبار نکرده اند و عدم انفکاک بحر از سبب خفیف مذکور نیز دلیل عدم ترکیب از سببین نیست چه آن بجهت عدم استعمال ست بل مصنف علام از بعضی عروضیان انفکاکش هم نقل کرده وزنش فاعلاتات ورده کما سیاتی و وجه تسمیه سبب و وتد و فاصله آنست که سبب در لغت بمعنی رسن و وتد بمعنی میخ و فاصله بمعنی ستون خیمه است و چون عرب بیت شعر را بخانه تشبیه داده از جهت که آدم ملازمت خانه بیشتر از جای دیگر مینماید همچنانکه محافظت شعر اکثر نسبت نثر میکنند و خانه اعراب اکثر خیمه بشمی وغیره میباشد که بمیخ و طناب و ستون قیام می پذیرد لهذا اجزاء بیت را که مقید قیام اوست سبب و وتد و فاصله نامیدند و بعضے گویند فاصله چوبیکیست فاصل درمیان دو دامن خانه مذکور و شارح خزرجیه در وجه تسمیه فاصله گوید از نجهت که متحرکات را از ساکن فصل وجدا میکند اما وجه تخصیص دو حرفی باسم سبب و سه حرفی باسم وتد و زائد از سه حرفی باسم فاصله آنست که سبب یعنی رسن گاهی منقطع و گاهی موصول میگردد و همچنین ست حال سبب اصطلاحی که گاهی ثابت و گاهی متغیر بزحاف جائز میباشد بخلاف وتد که گاهی علت لازم او را عارض میشود چنانکه خواهی دانست پس تشبیه دادند او را بچیزی ثابت یعنی میخ و چون ستون خیمه از همه ارکانش محکمتر باشد لهذا چهار حرفی و پنج حرفی را بنظر استحکام زائد از سبب و وتد باعتبار اشتمال آن بر حروف کثیر فاصله نام گذاشتند و بعضی کبری را فاضله بضاد معجمه بسبب فضل آن برماورای آن می نامند و عادت عروضیان آنست که درینموضع ای در مقام ذکر اسباب و اوتاد ابیات مرکب ازین اجزا ایراد کنند نیز بمنوال از سبب خفیف تا زیادت

اسمع منی یا ابن الدنیا ÷ اعمل خیراً تزدد حسنا ÷ بشنو از من ای پسر دنیا کن نیکی تا زائد شوی از روی نیکی و در بعضے نسخ حبا بجای حسنا دیده شد پس معنی آنکه زائد خواهی شد از روی محبوبیت الٰهی و مراد از ابن الدنیا ملازم و منهمک دنیاست قوله تزدد بفتح دال اول و سکون آخر اصلش تزتید از باب افتعال از ماده زیادت بوده است تاالیش بدال و یا بالف بدل گردید و آخرش در جواب امر یعنی اعمل ساکن شد پس الف از اجتماع ساکنین افتاد و شعر مذکور از بحر رکض مخبون مسکن یعنی از بحر متدارک که اصلش فاعلن هشت بار باشد پس بعد خبن فعلن بحرکت عین ماند و چون عین را ساکن کنند وزن شعر مذکور حاصل گردد و بعضے عروضیان این را رکض مقطوع گویند لیکن چون نزد مصنف قطع جز در آخر مصرع نباشد لهذا مخبون مسکن قرار داده یا رجز مطوی مسکن زیرا که رجز در اصل مستفعلن شش بار بود پس از طی فا بیفتاد تا مستعلن ماند و مفتعلن گردید و از تسکین عین راجع بمفعولن شد و ازان وزن شعر مذکور حاصل میشود و دیگر عروضیان مفعولن را که از مستفعلن حاصل شود مقطوع نامند مگر مصنف بوجه مذکور تفرموده یا رمل مخبون مسکن چه رمل در اصل فاعلاتن شش بار باشد و بعد خبن و تسکین عین راجع بمفعولن گردد یا هزج مکفوف مخنق چه هزج

فعلتن اما مثالش در زبان عربی مثل هدبد و علبط و آن مولف از سبب ثقیل و وتد مجموع بود و هر دو نه از ان
تالیفات اول باشند که مذکور شد مخفی نماند که قول در عروض تازی آه مشعر برانست که اعتبار هر دو فاصله
در عروض عربی ست نه فارسی و شاید وجه تخصیص آن باشد که در ارکان تازی فاصلهٔ صغری در اصول و
کبری در فروع یافته میشود کما عرفت و از همین جهت خلیل هر دو را اعتبار کرده بخلاف اوزان فارسی که
دران فاصلهٔ کبری اصلا یافته نمیشود و فاصلهٔ صغری در اصولش مستعمل نشود آری در فروع آن موجود ما نحن فیه
کافی نمیتواند شد چه برین تقدیر میبایست که در فارسی فاصلهٔ کبری را اعتبار نمیکردند اما عدم اعتبار فاصله
صغری را وجهی نیست معهذا حق آنست که اعتبار اسباب و اوتاد در هر دو زبان معنی از فاصله است چه کلام
در اجزای اولیه است و این هر دو برای ترکیب همه ارکان کافی ست نه در عامتر از اجزاے اولیه و ثانویه
ورنه رکنی که از فاصله و جزوی دیگر مرکب باشد مثل متفاعلن باید که آنرا هم نامی دیگر قرار دهند و لهذا اخفش
بعد از خلیل وجود فاصلتین را منکر گردیده و گفته که فاصلهٔ صغری بحقیقت سبب ثقیل و خفیف و فاصلهٔ کبری
بحقیقت سبب ثقیل و وتد مجموع ست پس فاصله را از اجزای اولیه قرار دادن معنی ندارد و اقرار مصنف علام
باین قول که هر دو نه از تالیفات اول باشند اعتذاری از اعتراض اخفش و موجب اعتبار آن هر دو نمیتواند شد
چه خلاصهٔ کلامش آنست که با وجود نبودن آنها از تالیفات اولیه در تازی معتبر دارند مگر آنکه این قولش را
یعنی خلاصهٔ کلام محقق ۱۲ — فاز برین مدفع اعتراض اخفش و ۱۲
محمول بر اعتراض سازند یعنی عروضیان این هر دو را اعتبار میکنند معهذا از تالیفات اولیه نیستند
و غایت ما یقال از جانب خلیل و پیروانش که قائل بوجود فاصله بوده اند آنکه چون خلیل بنای اوزان
عروضی بطور وزن صرف نهاده غیر آنکه متقابلهٔ حرکات بخصوصها معتبر نداشته و زائد و اصلی را برابر گذاشته
لهذا فا و عین و لام را در همه اوزان بکار برده و در کلام عرب کلمهٔ مشتمله بر حروف اصلیه چهار حرفی با سه حرکت
متوالی و پنج حرفی با چهار حرکت متوالی نیز یافته میشود نه زیاده ازان لهذا برای وزن آنها این هر دو فاصله را
قرار دادند و ازینجاست که در دائرهٔ موتلفه در لفظ متفاعلن و مفاعلتن شروع از سبب خفیف کرده بحر ثالث
بر بنا ورده اند یعنی از فا دتن وزن فاعلن مُتَ و تُن مفاعِل بحرکت آخر قرار داده اند پس معلوم شد
که متفا و علتن فاصله است نه مرکب از دو سبب ورنه از هر جزو ابتدای بحری میساختند اما این قول نیز
مخدوش ست بانیکه اگر مدار اعتبار اجزای اولیهٔ شعر بر کلمات مختلفه الاوزان عرب ست پس بسیار اسماست
از ثلاثی و رباعی و خماسی مثل جعفر و قمطر و قذعمل و جحمرش که اجزای مذکوره اوزان آنها نمیتواند شد
علاوه برین فاصلهٔ کبری موازن ثلاثی مزید چهار حرفی باعتبار لغت ست نه خماسی مجرد که هر حرف زائد از ان
اشتمال دارد و اگر مزید را هم اعتبار کرده شود در زبان عرب کلمهٔ مفرده تا هشت حرف هم یافته میشود که
مثل کذندبان بتشدید ذال ادا امعنی کاذب ۱۲

[حاشیه:] پس ۴۰ بیاشند پس این کلام مخصوص بموزونیت باعتبار اصل وضع کلمات اما در وزن که اعتبار فاصله دران باشد بید حرف پیش نبود که داردید دایمن بر وزن فعلن فاصلهٔ صغری ست و نا مستحسن گفته سبب... نا مستحسن ست ۱۲ محمد مظفر

فاعلاتن وعلن از مستفعلن و فاعلن از متفاعلن و فعو از فعولن و بعضی از عروضیان پارس سبب را سه قسم گویند
خفیف و ثقیل چنانکه دانستی و متوسط و آن یکحرف متحرک یا دو ساکن باشد نحو کار و بار و همچنین وتد را سه
قسم کنند مجموع و مفروق چنانکه گذشت و کثرت و آن عبارت از دو متحرک و دو ساکن ست چون
جهان و نهان اما بر و قفین تقطیع قانون ساکن و ساکنین در تقطیع مخفی نیست که حاجت اعتبار زائد از
اقسام مذکوره سابقه نیست و تالیف از زیاده ازین عدد متحمل و منقسم باشد بتالیف از دو و دو یا سه
از هر دو یعنی از دو سبب یا دو وتد یا از سه سبب یا سه وتد یا از سبب و وتد هر دو و اقسام این تالیفات
از ملاحظه اصول و فروع اوزان فن واضح گردد لیکن تالیف از سه وتد البته یافته نمیشود الحاصل مؤلف
چهار حرفی و زائد از ان از اجزای اولیه نباشد بل مرکب باشد ازین اسباب و اوتاد و همین ست معنی قول
مصنف پس اول تالیفی که شعر را باشد از اسباب باشد یا از اوتاد و ازین کلام انکار وجود هر دو فاصله پیدا ست
چه کسانیکه فاصله را معتبر کرده اند از اجزای اولیه قرار داده اند ورنه انکار خفیش و تابعانش چه معنی دارد
و مثال هر چهار از سبب خفیف و ثقیل و وتد مفروق و مجموع در عربی بل هو جاء بهم لیس بل سبب خفیف و هو
سبب ثقیل و جاء وتد مفروق و بهم وتد مجموع ست و پارسی اینست بر سر عهد منی بر سبب خفیف سر سبب
ثقیل عهد وتد مفروق منی وتد مجموع و علامات هر یکی از اسباب و اوتاد در دوائر بر قیاس آنچه گفتیم معلوم
باشد و آن اینست که الف مقابل ساکن و دائره کوچک مقابل متحرک بود پس هر جا که دو دائره و بعد آن الف یکست
وتد مجموع بود و اگر الف درمیان دو دائره ست وتد مفروق باشد و اگر صرف دو دائره است سبب ثقیل است
و اگر یک دائره و یک الف ست سبب خفیف و ما اسباب و اوتاد را مراد از ما همه عروضیانند اجزا میخوانیم
نه حروف و حرکات را چه اجزای اولی که حروف و حرکات اند بشعر خاص نیستند بل هر کلمه و کلام ازان خالی
نباشد و هر که ازین هر دو بحث میکنند نیز حروف و حرکات را اجزا میگوید و گاهی درین فن اطلاق اجزا
یعنی حروف حرکات
بر افاعیل نیز اید صرح به الاسنوی فی نهایة الراغب و مصنف نیز در تعریف مجز و این اطلاق بکار برده و
صاحب مفتاح گوید اصول و فروع اوزان را اجزای شعر خوانند و در عروض تازی مؤلفی را که از چهار حرف
بود سه متحرک و چهارم ساکن فاصله صغری خوانند مثالش فعلن بحرکت عین و این مثال از فروع افاعیل ست
اما مثالش در اصول عربی دو جا آمده متفا در متفاعلن و علتن در مفاعلتن لیکن در اصول افاعیل فارسی نیاید ازآنکه
در زبان فارسی و عربی موجود مثل نکنم و ببرم و فرس و کتف و آن مؤلف از دو سبب بود اول ثقیل و دوم
خفیف و مؤلفی را که از پنج حرف بود چهار متحرک و پنجم ساکن فاصله کبری خوانند مثالش فعلتن و این مثال هم
خاصه در فروع مستفعلن از اصول عربی آید که بعد خبل یعنی حذف سین و فا متعلن ماند پس راجع گردد به جانب

آری سبب خفیف را از مساوات آن گریزی نیست لهذا لفظ مساوی افزوده شد و اگر متحرک بود آنرا
سبب ثقیل خوانند وجه تسمیه خفیف و ثقیل ظاهرست اما وجه تسمیه سبب در مابعد مذکور خواهد شد و در اصل
اوزان عربی آنرا دو مثال ست یکی عَلِ در مفاعلتن دوم مُتَ در متفاعلن در کلمات موزونه هم بسیار آید
مثل هو و لم آری در اصل وزن شعر پارسی سبب ثقیل مستعمل نیست از جهت آنکه چون سبب ثقیل بجزوی
دیگر یعنی سبب خفیف یا وتد مفروق یا مجموع پیوند د سه متحرک در صورت اتصال سبب خفیف یا وتد مفروق
یا زیاده در صورت اتصال با وتد مجموع متوالی و متواتر شود و وقوع آن در شعر پارسی چنانکه گفتیم از حد
اعتدال خارجست انچه در سابق گذشته همین قدرست که در شعر پارسی زیادت از سه متحرک مستعمل نیست و سه
متحرک متوالی هم اصلی نباشد و این کلام خود مجوز متحرکات ثلثه است اگرچه در فروع باشد پس وقوع متحرکات
متوالی زائد از سه بلا شبهه از حد اعتدال خارج ست بسبب عدم استعمال چنانچه سابق فرموده اما وقوع سه
متحرک اگرچه در اصول یافته نمیشود خروج از اعتدال ندارد بسبب شیوع استعمال چنانکه در فعلن پل اوزان
مستعمله بیشتر از فروع و مزاحفات باشند و کمتر از بحور باشد که موافق دائره بر اصول افاعیل یافته شود و ازینجاست
که محمد بن قیس گوید چون شاعر در نظم خویش بفاصله صغری که سه متحرک و ساکنیست رسید در زیادتی متحرکات
شعری و سواکن آن بحد اعتدال تمام باشد و هرچه بران زیادت کنند تجاوز بود از اعتدال و اگر مراد آنست
که در زبان پارسی کلمه که دو حرفی بدو حرکت یافته نمیشود تا از اجتماع آن با کلمات دیگر سه متحرک و زائد
لازم نیاید انیهم خالی از خلجان نیست چه رمه و همه دو حرفیست زیرا که ها داخل کلمه نیست محض برای اظهار
حرکتست بار خدایا مگر آنکه گفته آید لفظ رمه و همه و غیرها بنظر غایت قلت حکم عدم دارند اما با اینهمه تکلف حل جانب
در علت آن همچنان باقیست یعنی در خروج توالی حرکات سه گانه از حد اعتدال در شعر پارسی چه حرکات سه گانه در وزن
خاص پارسی مثل فعلن و فعلاً و هم در موزون مثل و اهن و نکنم بی دغدغه شایع ست و تالیف دوم از سه حرف بود
و انرا وتد خوانند و هر سه حرف متحرک نشاید ورنه از انضمام حرکتی با حرکتین از سبب زیاده از سه حرکت متوالی
جمع شود و ان بسبب ثقل در اصول افاعیل نیامده چنانکه گفته آمد و حرف اول لامحاله متحرک باشد چه اول
کلمه ساکن نمیتواند شد پس اگر دوم ساکن بود سوم متحرک باید چه دو ساکن نشاید که در اثنای وزن سخن
جمع شود و آن مولف را وتد مفروق خوانند از جهت فرق در دو متحرک بسکون مثل قالَ و باعَ و گفته و رفته
در موزون اما در وزن یعنی اصول افاعیل آنرا سه مثال ست لاتُ در مفعولات و تفع در مس تفع لن و فاع
در فاع لاتن و اگر دوم متحرک بود سوم ساکن آنرا وتد مجموع خوانند بسبب جمع دو متحرک متوالی مثل دعا و
کجا در لغت عربی و فارسی اما در اصول افاعیل آنرا چهار مثال ست مفا از مفاعیلن و مفاعلتن و علا از

لـه ...ا ... مطابق
... گفته است
... لفظ ... باجر
... الا ... معتبر
... طرز ...
... خواهند کرد
... بجون
... ساکن
... اعتبار
...
... احمد
۱۴
... اعتبار ...
... و اعتبار ...
... غلط ست
... نیست
... از ...
... تو ... گذشته ...
... و امثال آن
... اعتبار ...
... منظم ...

آری در بعضی الفاظ آمده مثل حیوان و ازالست قول سعدی سه که آب چشمهٔ حیوان درون تاریکیست
بخلاف آخر متحرک الاوسط مثل رمضان و خفقان چنانکه بعد ازین در بیان اوزان و انواع بحور گفته آید
و آخر هیچ شعر نه بتازی و نه بپارسی متحرک نشاید زیرا که آخر شعر محل وقفست و وقف بر حرکت نباشد چنانکه
اولش ساکن نشاید چه ابتدا بساکن متعذر بود این جمله در ذهن محاسب باید که مقرر باشد تا در تقطیع اشعار
اعتبار کرده شود و تقطیع شعر عبارتست از تحلیل شعر یعنی انقسامش بارکانی که ازان مولف باشد اگرچه درین عمل
اجزای اسم و فعل و حرف منقطع گردیده باهمدگر موصول شود و الفاظ مهمل گردد و برابر کردن حروف هر رکنی از افاعیل
با حروف اصلی آن رکن از اشعار یعنی مقابل کردن متحرک با متحرک بهر حرکتی که باشد و مقابل کردن ساکن بساکن
و حرف اصلی درینجا عبارتست از انچه ملفوظ بالذات باشد بحرف زوائد غیر ملفوظ و اگرچه مکتوب باشد مثل واو دو الف
خواندن و الف آمنوا که بعد واو نویسند و اثبات انچه ملفوظ باشد و اگرچه مکتوب نباشد مثل واو اوله و یای به و الف
ثانی آدم مثلا تقطیع این بیت سه بنام خداوند جان و خرد که زین برتر اندیشه برنگذرد بدین منوال نوشته آید
بنامی فعولن خداوند فعولن جانو خو فعولن خرد فعل کزی بر فعولن تراندی فعولن شهبرنگ فعولن ذرد فعل و ازینجا
معلوم میشود که تا بحرها و وزنها و ارکان آن ندانند تقطیع صحیح ممکن نباشد مثلا این بیت سابق الذکر چنانکه
برین وزن از بحر تقارب که فعولن فعولن فعولن فعل دو بار تقطیع توان کرد چنانکه گذشت برین وزن نیز که
مفاعیل مستفعلن فاعلن دو بار تقطیع توان کرد بدین نهج بنامی مفاعیل داوند جا مستفعل نو خرد فاعلن کزی بر
مفاعیل تراندیشه مستفعلن بر نگذرد فاعلن و برین وزن نیز که فعولن مفاعیل مستفعل دو بار هم تقطیع توان کرد بدین طور
بنامی فعولن خداوند مفاعیل جانو خرد مستفعلن کزی بر فعولن تراندیشه مفاعیل برنگذرد مستفعلن و تا ندانند
که کدام بحرست و ارکان آن چیست میان انچه تقطیع حقیقی بود و انچه بران وزن بود اما نه تقطیع حقیقی
بود امتیاز ممکن نباشد **فصل سوم** در اجزای ثمانیه شعر که از حرف متحرک و ساکن مولف شود و مراد
از ثمانیه باعتبار لغتست و الا باعتبار عروض همین اسباب و اوتاد اجزای اولیست و لهذا گفته اول
تالیفی که حروف را ممکن شود یعنی حروف را باهم ترکیب داده مرکبی سازند تالیف از دو حرف بود و آن مولف
یعنی مرکب را سبب خوانند و لامحاله حرف اول متحرک باید و الا ابتدا بساکن لازم آید پس اگر حرف دوم
ساکن بود آنرا سبب خفیف خوانند مثل در و بر و آن و کن در موزونات و فا و تن مثلا در اصول افاعیل
که بسیار آید و آن مساوی مقطع ممدود باشد و تعریفش از ما سبق دریافتی که آن عبارتست از حرف صامت
با مده مثل با اگر گوئی سبب خفیف همین مقطع ممدودست پس زائد کردن لفظ مساوی را چه فائده است گوئیم
چون در مقطع ممدود بودن حرف ثانی از حروف مده لازمست بخلاف سبب خفیف که در آن این معنی لازم نیست

فصل تقطیع شعر

اجزای ثمانی نزد عروضیان تفاعیل عشره اند ... [illegible]

یکی مصمت ای عین فاعلن دوم مصوت مقصور و آن حرکت عین مذکور ست اما اینجا دو حرف ساکن یعنی
الف و سین راست و کثر بازای حرفی ساکن یعنی الف فاعلن می آیند و اگر وزنش مفتعلن گویند دو حرف
ساکن یعنی الف و سین بازای دو حرف که یکی از انها ساکن و دیگری متحرک ست یعنی فا و تای مفتعلن واقع میشود
پس قدر تفاوت اینجا در وزن مفتعلن یک حرکت ست و در وزن فاعلن یک حرف پس عبارت ازان بر وزن
مفتعلن هر چند از گرانی خالی نیست اما بر وزن فاعلن بسیار گران تر باشد در صوت شعرا بیشتر وجه اول را
یعنی مفتعلن را و آن درین عبارت اخیر اول ست بنظر فاعلن بخلاف عبارت صدر الذکر که دران فاعلن مقدم ست
اختیار کرده اند و اگر بعد از حرف متحرک یعنی حرف ثالث از سواکن ثلثه که بالفعل حرکت یافته حرفی ساکن آید [illegible]
کالفظ راستی مثلاً چه تا در اصل ساکن بود حالا بعد اتصال یای ساکن متحرک شده حکمش همان بود که در دو حرف
ساکن متوالی گفته آمد یعنی اول ساکن دوم متحرک باید شمرد و بر وزن فاعلن باید گفت و درین صورت کلفت
زائل شود و این حکمها جمله حکم وقوع این حرفهاست در میان شعر اما اگر در آخر شعر افتد هرچه مجهول الحرکة بود مثل
رای لفظ پارس ساکن شمرند اگر گوئی حرکت رای پارس در آخر شعر نیست گویم مراد انست که آن کلمه که در آن این حرکت
باشد بآخر شعر افتد و یک ساکن و دو ساکن در آخر اشعار اعتبار کنند یعنی بمقابله حروف افاعیل قرار دهند
پس شود و رود بر وزن فعل باشد و مرد و درد بر وزن فاع بود و اگر زیادت بود آنرا اعتباری نبود و در حکم
محذوف باشد پس سوخت را هرگاه وزن کنند یکی را از سه ساکن حذف کنند و گویند بر وزن فعول ست و همچنین ساخت
و نواخت و پارس را بر وزن فاع قرار دهند نیست حکم حروف ساکن اما حروف متحرک متوالی در وزن شعر تازی
زیادت از چهار مستعمل ندارند بسبب ثقل توالی حرکات چهارگانه و چهارم نیز اصلی نبود که در کدامی از افاعیل ده گانه
یافته نمیشود بل بطریق زحاف افتد زحف در لغت در مانده شدن شتر از رفتن ست و مراد ازان تغیر ارکانست
و در حدائق العجم آورده زحف درین فن دور بیست از اصل چنانکه در لغت عرب سهم زاحف تیری را گویند
که از نشانه یکسو افتد و مزید تحقیقش در مابعد مذکور خواهد شد دیگران شمرند مثل فعلتن که بعد از خبن و طی
در مستفعلن حاصل شود بل در کلمات عربیه از موزونات نیز چهار متحرک در کلمه مستقله یافته نمیشود و انچه
یافته اند مثل هدبد و علبط در تاویلش گویند که اصلش هدابد و علابط است و در وزن شعر فارسی زیادت از
سه مستعمل نیست و سه متحرک متوالی هم اصلی نباشد و بطریق زحاف افتد مثل فعلاتن در فاعلاتن بعد خبن
لیکن در عربی سه متحرک اصلی باشد مثل متفاعلن و مفاعلتن و تخفیف را ای برای تخفیف تسکین اوسط
جائز دارند یعنی در وزن پس جائیکه فعلاتن یا فعلن بحرکت عین مثلاً باشد اوسط آنرا ساکن کردن روا ست
و بجایش کلمه ساکن الاوسط از موزونان نهادن جائز ست اما تسکین اوسط از موزونان هرجا جائز نیست

اى ميان مخرج همزه والفش خوانند پس گويا ساكن شد وسكون ساكن ثانى يعنى نون ظاهرست و در صورت
اگرچه اجتماع ساكنين حقيقةً نيست اما در حكم آنست واين قرائت ورش وابن كثيرست وهيچكدام ازين دو قسم
التقاى ساكنين در انتهاى وزن عروضى شعر جائز نبود اما در كلمات زبان فارسى اجتماع دو ساكن بسيار بود
وباشند كه زيادت از دو ساكن نيز جمع آيد وباشد كه بعضى ازان بتحقيقت ساكن نبود ولكن مجهول الحركة باشند
مثل لفظ پارس اما دو ساكن چنانكه در كار ومرد افتد اى واقع شود وچون امثال اين دو ساكن در انتهاى
شعر افتد در وزن حرف اول ساكن ودوم متحرك بايد شمرده در وزن در مقابل متحرك افتد مثلا كار كن ويا مرد زن
اى زن بمرد يا بحذف حافظ اى هر دو وزن بر وزن فاعلن باشد بى هيچ تفاوت ميان هر دو واما سه حرف چنانكه
در لفظ راست وبيخت وموز دبواو مجهول وسكون را درخت آس كه تخمش حب الآس شهرت دارد باشد وهميشه حرف
اول از امثال اين كلمات از حروف مد بود پس اگر حرف آخر متحرك نشود احتمال تحرك حرف آخر بتصرف عبارت وبيانست
چه اگر ها در آخر هر دو اول لاحق كنند مثل راسته وبيخته وكلمهٔ اخير را جانب چيزى مضاف نمايند يا صفتش آرند مثل
موزه صحرا يا موز صحرائى يا اول معطوف عليه شود مثل راست وكژ پس حرف اخير لامحاله حركت يابد بعضى ازين
سه حرف را بجاى دو حرف بكار دارند يكى ساكن ودوم متحرك ويك حرف در عبارت بنذرند اى حذف
كنند يعنى بعضى عروضيان ازين حروف مذكوره سه حرف را قائم مقام دو حرف از وزن عروضى نمايند
بحذف يكى وتحريك يكى وظاهر عبارت چنين بود بعضى اين سه حرف را ليكن در همه نسخ موجوده با حرف زا
ديده شد مثلا راست گو بر وزن فاعلن گويند يعنى بتحريك سين وحذف تا تا راس گو ماند وبعضى همه حروف
در عبارت آرند بتحريك يك هر دو حرف آخر تا راست گو بر وزن مفتعلن شود واگرچه بروجه اول از گرانى خالى نبود
اما دوم گرانتر باشد زيرا كه در وجه اول مقابله دو حرف ساكن يعنى سين وتا با يكحرف متحرك يعنى عين
فاعلن كه بتحقيقت دو حرفست اى صامت ومصوت مى افتد ودر وجه ثانى مقابله دو حرف ساكن مذكور
با دو حرف متحرك يعنى تا وعين مفتعلن كه بتحقيقت چار حرفست لازم مى آيد وسهولت اول از تنافى مخفى نيست
ولهذا شعرا بيشتر بر وجه اول استعمال كنند واگر حرف آخر از حروف سه گانه در كلمات مستعمله متحرك شود خالى نبود
از آنكه بعد از وى يعنى بعد از ساكنى كه حالا حركت يافته متحركى ديگر آيد يا ساكنى آيد اگر متحركى آيد چنانكه گويند
مثلا راست وكژ چه كاف كژ درين مثال بعد حرف آخر از سواكن سه گانه كه حالا بعارضهٔ عطف حركت يافته
واقع شده است درين صورت در ديدن وحذف كردن يكحرف در عبارت گرانتر بود از آوردن همه
بخلاف صورت اول پس اين حكم عكس صورت اول است وسبب آنست كه در صورت اول دو حرف ساكن
مثل سين وتاى راست گو بازاى حرفى متحرك يعنى عين فاعلن افتاد وحرف متحرك كه بتحقيقت هم دو حرف است

پس ورش را دو قرائت ست ۱۲

در سه بار و باده بمن گذشت و از مصنف علام ذکرش در بحث دوائر خواهد آمد و در غیر امثال این موضع
تشدید قبیح بود بل درین روزگار قسم ثانی تشدیدها اش قبیح و متروک باشد و در هیچکدام ازین مواضع
از امثله مذکوره تشدید واجب نبود مگر در خرم و فرخ و شبو و نحو آن و اگر نیارند هم روا بود و بر جمله بجای
بالجمله زبان قدیم ست چندانکه در لغت پارسی تشدید کمتر آورند بهتر باشد چه تشدید در ان لغت اصلی نیست الا
بندرت مثل غره و دیگران و خرم اما فرخ در اصل فرخ بود کذا فی البرهان و چون فرق میان حروف ملفوظ
و مکتوب ظاهر شد اجزای شعر معین گشت که ملفوظ باشند نه مکتوب و از فصل گذشته معلوم شده است که حرف
مرکب از دو حرف را یعنی مخلوط التلفظ مانند وا و شوره در غولش در وزن یکی بیش نباید گرفت و بدانکه اول
شعر حرف ساکن نتواند بود چه ابتدا بالساکن ممتنع یا متعذر یعنی ممکن دشوار بقرینه تقابل ممتنع بود باید دانست
که ابتدا بالساکن در زبان عرب و فارس بالاتفاق مستعمل نیست و ابن جنی و ابو البقا گفته اند که در هر زبان
محالست اما تحقیق آنست که در غیر این دو زبان مثل سنسکرت و انگریزی و پشتو جایز و مستعمل ست و بیشتر
در حروف صفیریه واقع شود و ازینجاست که علامه تفتازانی میفرماید عدم قدرت بعضی بر ادایش دلیل امتناع
در شرح مقاصد ۱۲
نمیتواند شد مثل عدم قدرت بر ادای بعضی از حروف مخصوصه زبان دیگر و راقم الحروف امثله و ادله اش را
در رساله قول الفصل فی همزة الوصل و حواشی آن تفصیلاً آورده اما اتفاق ست درینکه ابتدا بالف ساکن
در کدام زبان امکان ندارد کذا فی همع الهوامع شرح جمع الجوامع للسیوطی ناقلاً عن السید الجرجانی و الشیخ
الکافیجی و در میان وزن شعر زیادت از یک ساکن در عربی و فارسی نیفتد اما در موزون ممنوع نیست چنانکه
مصنف علام امثله اش آورده است کو و غیر آن در مابعد خواهد آورد و تخصیص در میان از برای آنست که در آخر وزن
شعر دو ساکن نیز جایز ست مثل مستفعلان و مفعولان اما در بعض جا اجتماع ساکنین را در وسط نیز جایز داشته اند
چنانکه در مباحث مابعد معلوم شود چه حروف ساکن چون متوالی شوند رشته سخن را من حیث الوزن از یکدیگر
بریده گردانند و وزن باطل شود و نیز در نطق آوردن آن سواکن در اثنای سخن اقتضای کلفت کند تا اینجا
بیان وزن عروضی بود باینده حال موزونات هر دو زبان بیان می نماید و در تازی زیادت از دو ساکن در
اثنای کلمات جمع نشود ای در موزونات و کلمات عربیه اما اجتماع دو ساکن بسیار باشند مثل ضالین و تحاجونی و در
اواخر سه ساکن نیز جمع گردد مانند دواب و در اثنای سخن التقای ساکنین بیشتر از اجتماع یکی از حروف مد با ادغام
افتد یعنی اول آنها مده و ثانی مدغم باشد چنانکه در سار بتشدید را اسم فاعل از سرور یا با غنه یعنی نون ساکن که
در مخرجش خیشوم را مداخلت ست چنانکه اندر نتهم بعد همزه و سکون نون کما فی قرائت ورش اصلش انذرتهم
بیک همزه و چون همزه استفهام در اولش آوردند همزه ثانی را بالف بدل کردند یا تسهیل یعنی بین بین گردند

بسیار حرفیست که ملفوظ است و مکتوب نیست مانند واو له و یای به در تازهی که در اصل لهو و بهی بوده است الیس
واو و یا را از کثرت استعمال در کتابت حذف کردند نه در لفظ و الف الله بعد لام ثانی و الف سموات بعد
میم و همزهٔ جبرئیل مراد از همزه صورت یاست چه همزهٔ مکسوره را نیز بشکل یا مینویسند پس بمقتضای قیاس
کتابتش بدو یا میبایست یکی را از ان حذف کردند و تنوینات و تشدیدات یعنی نون تنوین که بحقیقت حرف
جداگانه است که میخوانند و نمی نویسند و همچنین حرف مدغم فیه که حرف دیگرست مکتوب نمیشود بل در نون بر حرف متبوع
تنوین صور مشدد بر حرف اولش اکتفا می نمایند چه حرف مشدد مرکب از دو حرف باشد اول ساکن دوم متحرک اما علامت
تنوین که بشکل دو حرکت باشد و صورت تشدید که بشکل آره می نویسند برای افهام مبتدیانست بحقیقت بشکل نون
تنوین و یکی از دو حرف مشدد مرقوم نمیشود و مراد از تشدید یعنی ادغام درینجا غیر ادغام متقاربین و متجانسین
دو کلمه ست زیرا که درین ادغام هر دو حرف جداگانه مرقوم میگردد مثل عبدت و اضرب بشیر اد در فارسی مانند
الف مد در آب و آس که مکتوب نمیشود و آن الف ثانیست اما الفی که مرقوم میگردد بحقیقت همزه است
نه مده و تشدیداره یعنی یک حرف مشدد اره در کتابت محذوف باشد و بدانکه تشدید در پارسی در دو موضع
آورند یکی در اصل کلمه چنانکه در لفظ غرنده بمعنی آواز بلند کننده و بران بمعنی قاطع و برنده و خرم و امثال آن
گویند و دیگر آنکه میان دو کلمه افتد چنانکه در حرف اول از معطوف یا مضاف الیه این قاعده و مثالش در لغات
دیده نشد اما بطریق فرق و افهام مبتدیان مثال اول سلیمان و داود بتشدید دال اول بدون آنکه دخول
الف و لام بران مسلم دارند و مثال ثانی ابو رستم و ابن زور بتشدید سین مهمله و زای معجمه باشد و نیز هم در صورت
که زیادت الف و لام بر کلمات فارسی که رستم و زور است مسلم ندارند همچنانکه از تصرفات فارسیان در بعضی
از کلمات دیده شده مثل ذوالتحور رشیدین در کلام واله هروی و انا الیار در شعر حالی و عندالتحواهش در دفتر
سوم علامی و حسب الفرموده در تاریخ هفت اقلیم در احوال خواجه حسن دهلوی کذا فی المثمر یا کلمه که بای
امر یا میم نهی بر و سابق بود چنانکه در لفظ بکن و مکن بتشدید کاف اگر گوئی معنی وقوع تشدید در دو کلمه آن
نباشند که از دو حرف مشدد یکی در آخر کلمهٔ اول و دیگر در اول کلمهٔ ثانیه باشد مثل شبو و شبار که در اصل شب بو
و شب باز بود و نمعنی درینجا یافته نمیشود زیرا که حرف اول کلمهٔ ثانی را فقط مشدد کرده اند گوئیم شاید مراد
مصنف از دو کلمه آنست که بعد ترکیب با کلمهٔ دیگر مشدد گردد و نه در حالت انفراد یا حرفی بر وی امی یابی امر یا میم
نهی سابق بود که در لفظ نیاید مثل چو او و دو و تو و های سه و نه و چه و که و لاله و پرده مثل دبه و تو سیاه و سه بیاره و
بیاره و امثال آن و از انست سه تو بیاهم سه بار باده بیخ ده بیه بر وزن خفیف سالم موافق دائره یعنی فاعلاتن
مستفعلن فاعلاتن بل اگر حرف با بر کلمهٔ دیگر سوای امر مصدر شود نیز ادغام باید چنانکه در همین مثال مذکور

بهی نیز در اصل بهو بود چون ها را رعایت یا کرده واو دادند و واو را بسبب کسرهٔ ما قبل یا کردند ۱۲ صاحب [illegible]

و حرکات مختلف کاری نیست و آن علامت متحرک دائره خرد باشد بدین شکل ° و وجه اختیار کردن دائره
کوچک که گویا شکل حرف هاست آنکه ها را در لسان عرب و فارس برای اظهار حرکت مینویسند چنانکه در قوله تعالی
ما اغنی عنی مالیه هلک عنی سلطانیه زیرا که چون خواستند یای مالی و سلطانی را حرکت دهند حرف ها بآخرش
لاحق کردند تا دلیل باشد بر فتحهٔ ما قبل و خودش گل دفعه گردد و در فارسی چنانکه در رمه و همه که ها را محض
برای دلالت بر حرکت نویسند و خودش در لفظ داخل نیست یعنی متلفظ نمیشود الا بضرورت قافیه یا وزن
همچنانکه داد دو تو و بجمل که دائره کوچک از برای آن علامت متحرک بوده باشد که شکل سر میم ست از اول
لفظ متحرک که بحفاظ نسخ در بعض صور بشکل صفر مینگارند و از ینجاست که در بعض رسائل علامت متحرک بشکل میم نیز
دیده شد و حرف ساکن را ایک علامت و آن خطی خرد مستقیم باشد بدین شکل ا والله اعلم و وجه اختیار گردانش
برای سکون آنست که الف همیشه ساکن باشد پس لا محاله باعتبار لزوم دلالت سکون خواهد کرد

فصل دوم

در کیفیت اعتبار حرف متحرک و ساکن در شعر و اشارت به تقطیع شعر در فصل گذشته معلوم شد که اجزای اولی شعر
حروف متحرک و ساکن ست الکنون گوئیم مراد درین موضع از حروف متحرک و ساکن حروف ملفوظ ست حروف
مکتوب لیکن من تاریخ که معتبر دران حروف مکتوبه است نه ملفوظه و بسیار حروف ست که مکتوب ست و ملفوظ نیست
مانند الف دوم کتابت تازی که بعد از واو امنوا نویسند برای امتیاز در واو جمع و واو عطف در نحو حضر و
قتل زید چه معلوم نمیشد حضر صیغه مفرد ست و واو که بعد آنست برای عطف یا آنکه حضروا صیغه جمع ست
و قتل زید کلام مستانف اما جائیکه واو جمع را بما قبلش متصل نویسند مثل قتلوا التباس لازم نمی آید لیکن طرداً للباب
در همه صیغهای جمع افزودند و واو که در آخر اسم عمر و بفتح عین در حالت رفع جر نویسند تا در صورت با لفظ
عمر بضم عین و فتح میم مشتبه نگردد اما در حالت نصب چون الف علامت نصب برای امتیاز کافیست و
او نمی نویسند زیرا که لفظ عمر چون غیر منصرف ست آخرش در حالت نصب الف نمینویسند و همچنین جائیکه
امری دیگر مثل وزن شعری فارق باشد نیز حاجت ترقیم واو نمی افتد لذا الیستقاد من رسم الخط و همزه وصل
که در اثنای کلمات متصل بیکدیگر افتد و حذف شود در لفظ مثل همزه و قتلوا هم در عربی و مانند به از تو در فارسی
و الف در آخر لفظ انا در غیر حالت وقف اما در حالت وقف ملفوظ هم میباشد و چون کلام در مکتوب
صرف ست و آن نمیباشد الا در غیر حالت وقف لهذا تخصیص آن پرداخته و در فارسی مانند واو عطف
که در میان دو کلمه نویسند مثل کرد و شد بر وزن فاعلن و زید و عمر و بر وزن فاعلان و حرف یا و ها که
در آخر کی و چه و نه نویسند کتابت حرف یا در آخر کی در زمانه قدیم بود درین روزگار آنرا هم ترک داده اند ملفوظ نیست
برین شکل که دو واو در آخر دو و تو و امثال آن نیز مکتوب ست نه ملفوظ الا بضرورت وزن در اشعار و همچنین

در تقطیع مستلزم عدم سکون لغوی نیست مثل سکون راستی وامثالش که نزد مصنف منه ساکن است و بحالت
تقطیع حرکت یابد و باشد که اینحرکت مختلسه در ابتدای کلمات افتد مثل حرکت زای نزار و نون نگار و دال
دوم و سین سرای محمد بن قیس در بیان اول این کلمات گوید بضرورت ابتدا البته متحرک تواند بود و چون نوع حر[…]
آن و شناخته نیست آنرا مجهول الحرکه گویند و اگر کسی آنرا از قبیل حرکات نشمرد بسبب آنکه بیکی از حرکات سه گانه […]
منسوب نیست باو در عبارت مضائقه نیست یعنی اگر امیمی مراد داشته است که از قبیل حرکات سه گانه و حرکت تامه نیست
اما انکار از مطلق حرکت نمیکنند نزاع لفظی باو نباید کرد که خلاف معنوی با ما نمیکنند تا در شعر آنرا از قبیل حرکات […]
شمرد بدلیل وزن چنانچه گذشت و غرض ازین تفصیل آنست که تا بر حرکات مفرده و مرکبه مثل حرکات شور و شیر و
در غولیش و فرق میان هر دو از مفرده و مرکبه و هر حرف متحرک و ساکن و فرق میان این هر دو وقوف افتد و
اطلاع واقع شود و معلوم گردد ناظرین را که حرکت حرف بمثابه و بمنزله اشمام حرف نیست باو مگر مراد از حرف در اینجا
صوت مسموع متعلق بمخارج متعینه است کما سبق یعنی مقصود ازین تفصیل حقائق حروف و حرکات اطلاع حال
اینها بوده است ورنه اینها را در مباحث این فن سروکاری نیست و لهذا بعد فراغ ازین امور خارجه از بحث
رجوع بمطلب میکنند میگوید و باسر مقصود شویم ای بخیال مقصود متوجه شویم و گوئیم اصناف حرکات مذکور از مفرده
و مرکبه و مختلسه و تامه در وزن شعر یک حکم دارد یعنی حکم همه حرکات واحد است و حروف که اجزای کلمات اند یا متحرک اند
یا ساکن و بر عروضی ای باحث فن عروض لازم نیست که ماهیات حروف و حرکات ای حقائق حروف و حرکات
چنانکه در ما سبق گذشت و اعداد این هر دو بشناسد که این کلمه ثلاثی یا رباعی و بفتحتین یا بضمتین و امثال آن بشناسد
و بر اصناف آن از ضمه و فتحه و کسره هر یک وقوف یابد چه آن بحث کار لغویست انچه او یعنی عروضی را ضروری
آنست که میان حرف مفرد یا انچه بجای مفرد باشد از مرکبات و میان حروف مؤلف حقیقی که در وزن کلام بمقام
حرف واحد نباشد بل بازای متعدد افتد فرق کند و همچنین عروضی را ضروریست که میان حرف متحرک و حرف ساکن
فرق کند و علامات حروف و حرکات در دستگاه ایشان باشد مراد از حروف ملفوظه است و از علامات نقوش
آنهاست و ظاهر است که نقش هر حرف از حروف هجا جداگانه باشد و همچنین مراد از حرکات ملفوظه است که بتبعیت
حروف متلفظ میشود و از علامات آنها نقوش حرکات سه گانه است تا میان حروف مختلف و حرکات مختلف
ناظر آنها تمیز کند و علامت سکون یکی چه سکون بیک صفت بیش نیست یعنی مصداق سکون بر هیچ واحد است
و اگرچه اسباب آن مختلف است چه گاهی از وقف و گاهی از عامل و گاهی بوضع لغوی باشد و این کلام باعتبار
ارباب لغت است اما نزدیک عروضیان حرف متحرک را مطلقا بهر حرکتی که متحرک باشد یک علامت است
یعنی برای هر حرف و هر حرکت علامتی جداگانه مقرر نکرده اند چه عروضی را با تمیز میان حروف مختلف و

بعکس سابق وتفصیلش را در بعضی از رسائل صرف بیان کرده ام اما در فارسی حرف مذکور نیفتد اسی
نیاید یعنی در لغت جمهور عجم اما در غولیش در زبان جمهور نیست چنانکه خواهی دانست و حرفهای دیگر
باشند که هم از ترکیب دو حرف حادث شود مثل حروف سابق الذکر مثلا چنانکه از ترکیب یکی از حروف
مدباغنه نون در لفظ دون و دان و دین باشد و امثال این کلمات مشتمل بمده و نون افتد ای باشد
از وزن دو و دو ادی باشد لفظ مثلاً درین عبارت زائد می نماید زیرا که لفظ چنانکه مغنی از انست و چنانکه
از ترکیب یکی از حروف که مخرج آن آخر کام یعنی دهان باشد و آن حروف حلق ست پس قوله آن اشارتست
بجانب حروف زیرا که جمله حروف حلق نسبت حروف شفویه و وسطیه محل خروج آنها آخر دهان باشد و از
از یک حرف خای معجمه و غین معجمه ست و اول اکثر بود با حرف واو باشد یعنی آن حرف حلق مرکب با واو بود
چنانکه در لفظ خوش بفتح خای مائله بواو معدوله و همچنین ست لفظ خود و خوهله و خویله و خوارزم و
خواجه و خوست و مثال آن و در بعضی لغات عجم در لفظ درغویش که بجای درویش گویند ای بمعنی وی مستعمل
کنند و در لفظ گوس که بجای بس گویند و معنی واحد مراد دارند آن حرف واقع باشد اگرچه ماقبلش حروف
حلق نیست مگر چون این لفظ بطور ندرت در بعضی از لغات آمده قابل اعتبار نباشد و دلیل بر آنکه هر یکی
ازین حرفها یک حرف ست انست که در وزن بجای یک حرف ست مثل خوان که در کتابت مشتمل بر چهار حرف ست
در لفظ مرکب از دو حرف ست چه بر وزن خاست یعنی بر وزن خاست و همچنین حرکتی باشد یعنی همچنانکه حرفی
مرکب از دو حرف باشد همچنین حرکتی باشد مرکب از ترکیب دو حرکت چنانکه حرکت حرف مرکب در خوش که مرکب
از ضمه و فتحه است و حرکت حرف مرکب در درغویش که مرکب از ضمه و کسره است و دلیل بر آنکه هر یکی ازین حرکتها
یک حرکت ست انست که یک حرف را یک حرکت بیش نتوان بود خواه آن حرف مرکب باشد یا مفرد و در فارسی
حرکت دیگر ست که آنرا بهیچ کدام ازین حرکات سه گانه یعنی ضمه و فتحه و کسره نسبت نتوان کرد ست یعنی
نمیتوان گفت که این حرکت مندرج ست تحت یکی ازین حرکات سه گانه اگر گوئی منسوب و منسوب الیه
باهم متغایر میباشند و لهذا نمیتوان گفت یکی عین یکی است و در صورت اندراج یکی تحت دیگری که مستلزم
صدق یکدیگر ست نسبت مذکوره اصلا ممکن نیست پس حاجت نفی آن چیست گوئیم نسبت گاهی در حالت
اندراج نیز میباشد مثل انتساب خاص بسوی عام چنانکه حرکت عارضی که منسوب ست بسوی عارض مطلق
باوجود تصادق یکدیگر و تغایر عموم و خصوص برای نسبت کافی ست و آنرا حرکت مجهوله و حرکت مختلسه
خوانند مانند حرکت حرف را در لفظ پارسی که بر وزن فاعلن ست مراد از مجهوله درینجا حرکت غیر تامه ست و تحقیق
مختلسه در ما قبل گذشت و نیز از ما سبق بوضوح پیوسته که ارباب لغت پارسی این حرف را ساکن گفته اند اما تحقیقش

لهذا الف را از اینها ساقط کرده و ازین امر خارج کردن الف علی الاطلاق لازم نمی آید چه داخل است
در حروف مصوته و حروف مصوت شش سه مقصور که انرا حرکات سه گانه خوانند و از حروف در عرف
نمیشمرند و سه ممدود که آنرا حروف مد خوانند و در زبان پارسی از جمله حروف بست و هشت گانه مصمت
هشت حرف ساقط باشد و آن ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف ست که در زبان پارسی
مستعمل ست الا در کلمات عربیه یا ترکیه اما لفظ صد و طپیدن در اصل بسین و تا بود و امثال آن را نیز
برین قیاس باید کرد و پنج حرف مصمت دیگر سوای حروف بست و هشتگانه درین لغت یعنی پارسی
زیادت شود و آن پا و جیم و زا و فا و کاف مشهور انست که حروف مخصوصه زبان فارسی نسبت تازی
چهار حرفست لیکن مصنف علام و بعضی دیگر فا را هم از انجمله شمار کرده اند و صاحب پنج گنج مثالش لفظ فانه
و فرخج آورده و شاید وجه خصوصیت آن بفارسی انست که اهل لسان این حرف را میان با و فای فارسی و فا در قدیم
خوانده اند و ازینجاست که صاحب برهان عوضش در فرخج بای فارسی هم تجویز ساخته همچنانکه
در لفظ صراط زرا طزا گویند و بتحقیق آن حرف مرکب و مخلوط التلفظ میان زا و صاد ست و دو حرف
مصوت ممدود که یکی ازان حرفیست که میان ضمه و فتحه باشد یعنی میان واو و الف که حرکتش میان
ضمه و فتح باشد دال بر حرف مذکور و بر نیمی دلالت میکند قوله در مابعد و حرفهای دیگر باشد که هم از
ترکیب دو حرف حادث شود قوله و همچنین حرکتی باشد مرکب از دو حرکت کما سیاتی چنانکه در لفظ شو
افتادی واقع شود که بتازی مالح باشد و دیگر حرفیکه میان کسره و فتحه باشد یعنی میان یا و الف که حرکتش
میان کسره و فتحه باشد و رنه ترکیب حرف مرکب از نفس حرکات نباشد چنانکه در لفظ شیر افتد که بتازی
اسد باشد و این حرف اخیر بتازی نیز بکار دارند ای مستعمل کنند و آنرا اماله خوانند اما از اصل لغت نیستند
بل بطور فرع مثل حسیب و امین در حساب و آمن و مخصوص بود به بعضی از اهل عرب بخلاف فارسی
و از قبیل این دو حرف حرفی ثالث باشد میان ضمه و کسره یعنی میان واو و یا که حرکتش میان ضمه و
کسره باشد که دیگر لغتها سوای فارسی بکار دارند و در تازی در لفظ قیل و امثال ان نحو بیع و اخیر
و انقید استعمال کنند و گویند کسریست باشمام ضمه اشمام در لغت بو دادن ست یعنی کسره که دران بوی ضمه
مائل بسوی آن باشد و حقیقتش انست که حرکتیست مرکب از بعض کسره و بعض ضمه و لهذا فرموده
میان ضمه و کسره همچنانکه میگویند کسریست باشمام ضمه چه در مرکب از دو جزو ش تعبیر میباید بجزوی که
مقدم باشد در ذکر مضایقه ندارد ای تعبیر بکسره در قول شان کسریست باشمام ضمه بنا بر تقدیم جزو کسره
بر جزو ضمه است و نیز بنا بر زیادت جزو کسره بر جزو ضمه و بعضی در اشمام نحو قیل گویند ضمه ایست باشمام کسره یعنی

مقصورا و هو حرف صامت و حرف مقصور و ان کان طویلا سمی مقطعا ممدودا و هو حرف صامت
و حرف مصوت ممدود و حاصلش اینست که زمانه فاصل میان چند حرف متحرک علی الاتصال هنگام
تکلم اگر قصیر بود مثل بود بت تث علی التوالی هر یک مقطع مقصور باشد و اگر زمانه طویل باشد
مثل با تا ثا هر یک مقطع ممدود باشد و محقق علام برین مطلبش چیزی زائد نفرموده الا قوله مقدار
فضل ممدود الخ را و ظاهرا هر یک از زائده و مزید علیه خالی از اشکال نیست اما مزید علیه ازین جهت که چون
بحسب تحقیق سابق مصوت ممدود عبارت از حرف مده است که ساکن باشد پس از انضمامش با صامت بغیر
مصوت مقصور که آنهم ساکن بود حرف منطوق به حاصل نخواهد شد چه تکلم دو حرف ساکن فقط متعذر است
آری اگر در تفسیر مقطع ممدود چنین میفرمود و هو حرف صامت و حرف مصوت مقصور و حرف مصوت
ممدود بی تکلف درست میشد چه در حرف با مثلا ب بدون حرکت صامت ست و حرکتش مصوت مقصور و الف
مصوت ممدود و این شبه را بر بعضے از فضلای زمان که دعوی شفادانی میفرمود در مطارحات مطالب این
عبارت شفا بیان کردم بعد تامل و مشوره بوقت دیگر وا نمود که اینجا مصوت مقصور هم مراد ست مگر بنظر
انکه ذکر ملزوم مستغنی از ذکر لازم باشد شیخ بتصریحش نپرداخته مثل آنکه ببیان الف مغنی از بیان فتحه قبل است
لیکن چون ایامی سوق کلام و مقابله اقسام و حصرها میت هر قسیم در انچه بیان کرده بمقتضای مقام حاے
خاطر آن تمقام کرده شد بمسامحه کلام شیخ اقرار کرد حالانکه کلام شیخ از ان بر کرانست و بمعنی حقیقی
محمول چنانکه خواهی دانست اما زائد ازینجهت که در حرکت و مده که مقصور و ممدود عبارت از انست
قدر مشترک مفقود ست پس فضل یکی بدیگری و زیادت ممدود بر مقصور یعنی چه و از مجموع مده و حرف صامت
یعنی ساکن چگونه وجود حرف متحرک و حرف ساکن صورت خواهد گرفت و جوابش آنست که مرام شیخ و محقق
اینست که چون مده از امتداد حرکت متولد میشود پس مده مشتمل ست بر حرکت و جزوی دیگر که آن ساکن ست
و بهمین جهت حرف صامتی که آنرا مده لاحق میشود منطوق به میگردد که جزو اول مده آنرا متحرک ساخته
آری این رای خلاف رای اهل عربیت ست چه ایشان مده را مرکب از حرکت و ساکن نمیدانند لیکن
بنای کلام نه بر طور اهل عربیت ست کما صرح به العلامة التفتازانی فی شرح المقاصد و مزید تفصیلش در رساله
حرفیه بیان کرده شد من اراد الاطلاع فلیرجع الیها و هر حرف مصمت که از مصوت مجرد باشد هم ساکن
شمرند همچنانکه فضل ممدود را بر مقصور و چون تحقیق حروف متحرک و ساکن کرده شد گوئیم در زبان عربی
حروف مصمت بست و هشت ست اگرچه حروف هجا همگی بست و نه باشد لیکن مصنف علام درینجا کلام
در حروف مصمت ساخته و الف مصمت نباشد مگر بعد از انکه همزه گردد و درینحالت داخل ست در همزه

ط مراد از زائد ... عبارت محقق است و از مزید علیه عبارت شیخ کمال الدین مخفی نماند افادنی الاستاذ العلام وقت قرائتی هذا المقام

۱۱ میزان الافکار

ع ... مراد از ان مولوی فضل حق خیرآبادی است

ع یعنی ... [illegible] ... بهار عجم ۱۲

یا ممدود و مقصور حرکات باشند مانند ضمه و فتحه و کسره و حرکت مرکب نیز در حکم آنست و ممدود حروف مد

یعنی حروف علت ساکن موافق حرکت ماقبل که از مد و درازی حرکت متولد شود که اخوات و مناسب

آن حرکات باشند چه هر یکی از اشباع و درازی یکی از آن حرکات تولد کنند پس اگر فتحه باء ضرب را دراز کنند

الف پیدا شود و اگر کسره و ضمه آنرا اشباع نمایند واو و یا پیدا گردد و حروف مصمت باقی حروفست

ساکن باشند یا متحرک که حروف مقصوره اینهارا عارض شوند و واو و الف و یا هر یک باشتراک هر دو حرف

افتند یعنی اطلاق کرده میشود این دو قسم بود یکی مصوت که حروف مد مذکورست و آن حروف جز ساکن

نخواهد بود مثل الف و یا و واو در قالوا و دیگر مصمت که هم متحرک باشد و هم ساکن یعنی گاهی متحرک و

گاهی ساکن اما در واو و یا ظاهرست که این هر دو قبول حرکات و سکون میکنند مثال متحرک وعد و لد

ان ولد یسیر لیسیر معالیش مثال ساکن دیل لوم و در هر صورت ماقبل هر یک مفتوح باشد و بس والا غیر مده

باقی نخواهد ماند و اما در الف مشکل ست چه الف همیشه مده باشد و مصمت غیر مده بود پس مصمت برالف

صادق نخواهد آمد و قوله مصمت را همزه نیز حقیقةً خوانند اشارتست بدفع اشکال مذکور حاصلش

آنست که اطلاق الف بر و در هر صورت یعنی بحالت مصمت بودنش مجازیست باعتبار ماکان چه

پیشتر ازین الف بود اما هنگام تحرک بحقیقت همزه است و این اطلاق مجازی شائع گردیده است

چنانچه گویند الف وصل و الف قطع خصوصاً نزد فارسیان که فرقی در هر دو اطلاق بسبب کثرت شیوع

نمیسازند و بحرف مصمت تنها یعنی بدون مصوت ابتدا نتوان کرد مطلقاً یا بسا هله چه ابتدا بساکن

در تازی و فارسی متعذر یا متعسر باشد مگر بعد از انکه حرف مصوت مقصور یا ممدود مقارن او شود

و مجموع مصمت و مصوت را حرف متحرک خوانند پس اگر ان مصوت مقارن مقصور باشد حرف متحرک

را یک حرف بیش نشمرند و انرا مقطع مقصور خوانند زیرا که انقطاع و انتهایش بر مقصور واقع شده

مانند چه زیرا که این حرف واحدست و زیادت ها در کتابت محض برای اظهار حرکتست و اگر ممدود

باشد مراد از ممدود اینجا مقابل مقصورست چنانچه گذشت نه الف ممدوده مقابل الف مقصوره

که آن مشتمل بر الف و همزه باشد مقدار یعنی مده ۱۲ فضل ممدود در برابر مقصور حرف ساکن شمرند و مجموع را حرف متحرک

و حرف ساکن شمرند و آنرا مقطع ممدود خوانند باید دانست که این تقسیم حروف و اسامی اقسام محصل

عبارت شفاست لهذا راقم الحروف عبارتیکه دران کلامست بعینه نقل می نماید و آن اینست

الحرف الصامت اذا صار بحیث یمکن ان ینطق به علی الاتصال الطبیعی سمی مقطعاً و هو الحرف الصامت

الذی سخر الزمان بینه و بین صامت آخر یلیه نغمة مسموعة فان کان ذلک الزمان قصیر اسمی مقطعاً

له این قول جامع همه مثالست الف در قالوا و واو در لوم و یا در دیل ۱۲

له ۲ یعنی مجاز را چنانکه صاحب ترکیب گفته از آنکه مجازاً همزه خوانند زیرا که بحالت تحرک اطلاق الف مجازیست ۳۰ میرزا ان الله افکار

بحروف ادا معالم مجاز ان ادیان همچنین حقیقی ان الی السکون بر ان لا بر الیه ان ساکنی یعنی مدونی نیست معتبر ساوق منقطع مده مقصور ۱۲

۲۹

وآن ده فصل ست **فصل اول** در اشارت باجزای اولی شعر وآن حروف وحرکاتست در علم ایقاع
یعنی علمیکه دران از وزن مطلق بحث کنند وشیخ در شفا بتعریفش می آرد علمیست که دران از احوال ازمنه
متخلله میان نغمها بحث میکنند والنغمة صوت لابث زمانا علی حد ما من الحدة والثقل از صناعت موسیقی
گویند این لفظ نسبت ست در موسیقار وآن پرنده ایست که سوراخهای بسیار در منقار دارد وچون
منقار بهوا بردارد آوازهای گوناگون ازان برمی آید وموسیقی را ازان اخذ کرده اند وآن علمیست که
ازان احوال نغمها وایقاعات وکیفیت تالیف الحان وایجاد آلات توان شناخت کذا فی مدینة العلوم
مقرر شده است که حدوث اوزان از نقرات جمع نقره بالفتح در اصل بمعنی دانه چیدن مرغ ست ومراد
ازان زدن ناخن ونحو آنست بر چوب وتار رود وامثال آن تا ازان صدائی برآید متتابع باشند
واز سکونات متناسب که میان آن نقرات افتد چون خواهند که ازان حدوث عبارت کنند یعنی
تعبیرش بالفاظ نمایند بازای نقرات یعنی بمقابله وقایم مقام انها حروف متحرک ایراد کنند هر حرف که
باشند خاصة حرفهای که از اطلاق نفس بفتحتین یعنی جاری در روان کردن دم از مخرج آن حرف بعد از
حبس تام آن دم حادث شود مانند تا وطا وبازای سکنات حروف ساکن مطلقا خاصة حروف غنه
که در اخراجش خیشوم را مداخلت ست مثل نون ومیم ساکن وانچه محتمل درازی وکوتاهی زمان سکون
تواند بود سوای غنه مثل حروف علت ساکن خصوص مده مثلا گویند تن تن چه این نون را دراز وکوتاه
کردن میتوانند یعنی در حالت اظهار کوتاه ودر حالت اخفا دراز باشد وازین هر دو صفت در فن تجوید نیز
بحث میکنند واما در وزن شعر حروف متحرک از هر جنس که باشند خواه بعد از حبس تام حادث شود یا نه
بجای نقرات باشند وحروف ساکن بجای سکنات پس تا در تن مقابل نقره ونون مقابل سکون باشد
ودر علوم دیگر یعنی فن اعراض از علم کلام والهیات تقریر کرده اند که حروف یعنی انچه مسموع شود
ولهذا شیخ در شفا می آرد نعنی بالحروف کل مایسمع حتی الحرکات لیکن مخفی نماند که مراد از مسموع درینجا
آوازیست که بمخارج معینه از حلق وشفت ووسط الحلق داشته باشد تا خارج شود ازان اصوات
دیگر در اصل دو نوع ست مراد از اصل درینجا مقابل فرع ست که مرکب از اصول باشد یکی مصوت از
تصویت وچون آواز کردن جمله حروف وتلفظ آنها موقوف بر حروف مصوته است یعنی بر حرکات
ومدات لهذا انها را مصوته نام گذاشتند دیگر مصمت از صمات وآن در اصل بمعنی سکوت وسکات ست
وچون این حرف بدون حرکات ومدات ملفوظ نمیشود پس گویا خود ساکت ست ولا فطرا هم ساکت
می نماید لهذا باین نام موسوم کردند وشیخ در شفا بجای مصمت صامت آورده ومصوت یا مقصوره ست

علمیست که دران از ایراد معنی واحد بطرق مختلفه در وضوح دلالت بحث کنند و غرضش احتراز از تعقید معنوی باشد و علم ترسل و آن علمیست که دران از حال کاتب و مکتوب الیه من حیث الآداب و المناسبات بحث نمایند و علم محاسن و بدائع سخن که آنرا علم صنعت خوانند یعنی علم بدیع و آن علمیست که از ان طرق تحسین کلام بعد رعایت مقتضای حال و وضوح دلالت حاصل شود مثل ترصیع و تجنیس و امثال آن و علم تعرف معائب و خللهای آن یعنی شعر که آنرا علم نقد خوانند و از سرقات شعریه و غیر آن دران بحث میکنند و اما تخییل بحث ازان تعلق بفنی خاص از علم منطق دارد که در مواد اقیسه مذکور میاید اما وزن بحث از ماهیت آن و از استعمالش در ایقاعات ای اوزان غیر ملفوظه یا عامتر از ملفوظه و غیر آن تعلق بفنی خاص دارد از علم موسیقی و از استعمالش در اشعار مطلقا بهر زبان که باشد تعلق بموضع خاص دارد هم ازان فن از علم موسیقی که مشتمل باشد بر تفصیل اوزان شعر پس در آنجا میگویند تن تن تنن بر وزن مستفعلن و تنن تن بر وزن فعولن باشد و علی هذا القیاس و از استعمالش در اشعار بسبب اصطلاح خاص باهل هر لغتی از عرب یا عجم مثلاً تعلق بصناعتی مفرد دارد که آنرا علم عروض بفتح عین خوانند و اما قافیه بحث ازان هم بصناعتی مفرد تعلق دارد که آنرا علم قوافی خوانند و این دو صناعت یعنی علم عروض و علم قوافی در لغات و زبانها مختلف باشد چنانچه گفتیم بحسب اسباب مذکوره از قسم زرانت و خفت و این جمله تعلق بماهیت شعر دارد میگویم اگر مراد از جمله همه علوم سابق الذکر ست از لغت و بلاغت و غیرها و مراد از تعلق توقف مشهور ست پس این قول صحیح نیست زیرا که منجمله علوم مذکوره علم محاسن و بدائع سخن و علم نقد ست که نزد خودش بماهیت شعر تعلق ندارد بل بعوارض آن چنانکه در جمله مابعد بران تصریح ساخته بل حال ماورای لغت و عروض و قافیه نیز همچنان است و عجب آنست که علم صنائع و نقد را اولا هم ذکر ساخته و متعلق بماهیت گفته و من بعد آن هر دو را متعلق بعوارض نیز قرار داده و اگر مراد از جمله علم عروض و قافیه است اینقدر صحیح و مسلم ست لیکن لغت نیز تعلق بماهیت شعر دارد چه ماده شعر همین الفاظ واقع میشود که مبحوث عنه فن لغت ست و ماده هر چیز داخل دران باشد و اگر مراد از تعلق عامتر از توقف و تناسب گرفته شود پس انچه تعلقش بعوارض شعر قرار داده نیز بماهیت شعر تعلق دارد و بعد ازان علم اقسام و انواع شعر مثل مثنوی و غزل و قصیده و مسجع و مسمط و قطعه و ترجیع بند و رباعی و فرد و مستزاد و معما و لغز که دوازده قسم مشهوره است و علم صنعتها و بدائع که در شعر افتد و علم نقد شعر و تعریف اینها از ماسبق دریافتی از جمله صناعاتی بود که تعلق بعوارض شعر داشته باشد و چون این معانی مفصله در فصول ثلثه مقرر شد در تقریر علم عروض شروع کنیم و بالله التوفیق

فن اول در علم عروض

قافیه را نشاید زیرا که تشابه قلیل از جهت قرب مخرج مع بقای تخالف بسیار درین زبان بحد تشابه معتبر در
قافیه نمیرساند آری خال خال در کلام قدما آمده چنانکه سابق گذشت اما آنهم خالی از قبح نیست و اما اگر لام
ورا متحرک باشد در هر دو زبان صلوح قافیه دارند چه لام و را درین حالت از حروف قافیه نخواهد بود متنبی گوید
ـــه اخو الحرب یخدم مما سبی ٭ قناه و یخلع مما سلب ٭ و طعن من مس خطیة ٭ و اضرب من بحسام ضرب ٭
و امیر خسرو در قران السعدین گوید ـــه سیمبران بسته نگاه سلب ٭ گردن مه را بدوال قصب ٭ مجلس انجم
چو بیار است شب ٭ گشتی مه بر در ثریا بلب ٭ نیست مرام محقق علام اما راقم الحروف گوید آنچه این محقق
خاتم الحکما جواز قافیه سلب و ضرب بسکون را و لام را بر تشابه قلیل یعنی قرب مخرج خاصة در زبان عربی
بنی ساخته در رای ناقص نمی آید چه ظاهر انشار جواز ش آنست که در صورت مذکوره را و لام از حروف
قافیه نیستند زیرا که در قافیه عربیه حرف قید اصلا معتبر نمیباشد و شعرای عرب آنرا از حروف قافیه نمیشمرند و
لهذا لام را با حرفیکه اصلا قرب مخرج هم ندارد در قافیه مقابل آرند متنبی گوید ٭ قد نباک اهدی الناس
سهما الی قلبی ٭ و اقتلهم للدارعین بلا حرب ٭ تفرد بالاحکام فی اهله الهوی ٭ فانت جمیل الخلف
مستحسن الکذب ٭ و منی خلقت عیناک بین جفونه ٭ اصاب الحدور السهل فی المرتقی الصعب ٭
و همچنین عرب را بارکب و عتب و جدب و جنب و کسب قافیه سازند و حق آنست که اختلاف مذکور مبنی بر وسعت
زبان تازی و کثرت اعتبار مناسبات میان کلمات آنست **فصل سوم** در ذکر صناعتها و علوم مدونه
که شعر را بآن تعلق باشد چون این قواعد مذکوره فصل دوم ممهد شد گوئیم اما کلام که بجای جنس ست
بحث از نفس الفاظ آن تعلق بصناعات و فنون لغویان دارد یعنی بحث الفاظ جدا جدا باینطور
که این لفظ با این حرکت و سکون برای فلان معنی موضوعست تعلق بلغت دارد پس اعتبار معنی در بحث
لغوی هم معتبر ست لیکن آن معنی اولیست و مناسبت آن بود که بعد آن میفرمود و از کلماتش من حیث
التعلیل و التصرف بعلم صرف و من حیث الاعراب و البنا بعلم نحو بل در عبارت شیخ نیز که این کلام
محقق ترجمهٔ آنست تعلقش جانب فن نحو مذکور ست و از معانی آن التعلق بصناعات ارباب فن معانی
دارد از عموم علما و مراد از معنی درینجا معنی ثانویست مثل آنکه گویند اختیار ان لزید اقائم بر زید قائم برای
آنست که خطاب بمنکر ست و اما معنی اول تعلق بلغت دارد پس علم معانی علمیست که دران از مطابقت
کلام بمقتضای حال بحث کنند و از تحسینات و تزیینات هر دو یعنی الفاظ و معنی که از جملهٔ عوارض کلام
باشد تعلق دارد بصناعاتی که بآن خاص ست مانند علم خطابت و آن علمیست که دران از قضایای
مقبوله منقوله از اشخاص معتقد فیهم مثل انبیا و حکما و صلحا و از قضایای مظنونه بحث کنند و علم بیان و آن

ضبط کرده اند و اوزان هم در رزانت و خفت مختلف باشد چه بحسب اختلاف و اتفاق اجزاے دورها یعنی
اجزای مختلفه ادوار مثل فعولن مفاعیلن تثقیل باشد بنسبت اجزای متفقه مثل فعولن فعولن و مفاعیلن مفاعیلن
و اول مخصوص بتازی باشد بخلاف ثانی[له] و این وجه هم خالی از خدشه نیست چه نفس[له] اختلاف ارکان موجب
ثقل نباشد و لهذا بحور مؤلفه از ارکان مختلفه در تازی و فارسی از بحور مؤلفه از ارکان متفقه کمتر نیستند بل
بنظر عقل تکرار یک رکن چندان ملذ نبود که اختلاط ارکان و لهذا القول مصنف رکنی از اسباب تنها یا اوتاد
تنها در اصول نباشد اما اینقدر مسلم ست که امثال فعولن مفاعیلن بر زبان فارسیان آسانتر نباشد مثل بحر قریب
مخصوص پارسیان بر زبان اهل عرب و تعمیمی ازین جهت ست که مختصات هر لسان بر لسان دیگر ثقیل میباشد
و حق آنست که اصل حاکم درینباب ذوق سلیم هر قوم ست و لیکن ذوق عرب در خصوص نهایت لطیف تر از
ذوق عجم ست که مناسبات ظاهره و خفیه هر دو را در گ[ر] مینماید بخلاف ذوق عجم که تا بمناسبات خفیه نمیرسد
و لهذا بحور عجم سوای قریب و مشاکل و بنز رجمهری از بحور جدیده همه در بحور عربیه مندرج ست نه بالعکس فی چه بحسب
کثرت و قلت حرکات در هر دوری مثلاً حرکات متفاعلن سه بار از حرکات مفاعیلن سه بار بیشتر ست با وجود
تساوی حروف یکدیگر و حال ثقل و خفت کلمات بنسبت کثرت و قلت حرکات از ما سبق توان دریافت و
لامحاله وزن گرانتر صفت وزن ست یعنی مانند آن وزن گران خاص تر توانند بود مثلاً در تازی که حرکات
بیشتر استعمال افتد شعر گفتن بر وزنیکه در ادوار آن وزن حرکات بیشتر باشد آسانتر بود و بر آنچه حرکات کمتر
باشد بکلفت تر این کلام بیغائله ریب مسلم ست پس بعضے اوزان مناسب بعضی لغت باشد دون بعضی لطبع
مثلاً اوزان مشتمل بر کثرت حرکات مخصوصه باشد بتازی نه فارسی مثل بحر وافر و امثال آن و باین سبب بسیار
بحرهاست که خاص شده است به بعض لغات و در لغات دیگر اگر بران شعر گویند در بداهت نظر آنرا
موزون نشمرند مثل قول سعدی شیرازی سه دانی چه گفت مرا آن بلبل سحری ٭ تو خود چه آدمیے
کز عشق بیخبری ٭ که بر بحر بسیط مخصوص تازی گفته چسان ناموزون می نماید و همبرین قیاس در قوافی
اختلاف در زبانها واقع شود که یک قافیه با لفظے دیگر در یک زبان جائز باشد نه در دیگر چه باشد و میتواند که
اندک تشابهی در لغت گرانتر محسوس باشد و در لغت سبکتر نامحسوس یعنی چون در قوافی تشابه یکدیگر لازم ست
و در لغت زرین و گران تشابه قلیل هم میان دو لفظ محسوس و معتبر میشود بخلاف لغت خفیف چه مادامیکه
تشابه تام درمیان دو لفظ نخواهد بود دران لغت محسوس نخواهد گردید پس مثلاً ضرب و سلب اگر حرف قید را و لام
باشد یعنی ساکن بود در تازی قافیه را شاید یعنی سزاوار ست چه تشابه معتبر در حد قافیه بسبب قرب مخرج را
و لام درین هر دو لفظ کفایت میکند و در پارسی از جهت اختلاف را و لام که اختلاف قید ست آن هر دو لفظ

[له] چه بحر متفق الاجزا که مخصوص بتازی نیست و درین نظرست چه وافر متفق الاجزاء بتازی خاص باشد ۱۲

[له] مگر آنکه ۲۶ بحران الاوزان مخصوص اختلاف [illegible] بجاسی و ابیاسی گرفته اند بر گران اثقل ست و بحر در تازی یافته نشود ۱۲ مولوی محمد یادی علی مرحوم

اما مراد از ان دریجا ثقل ست وخفت مختلف ست چه تازی مثلا با پارسی برزانت و ثقل عطف تفسیری
رزانت ست نزدیکتر باشد لفظ تر در ینجا وامثال آن که خواهد آمد زائدست وزیادتش بغرض تعیّن شباهت
مثل اولتر وبهتر و پارسی بخفت مائل تر و اسباب اختلاف در ثقل وخفت یا ماهیات وحقائق حروف
باشد وآن چنان بود که حروف مستعمل در بعضی لغات وزبانها از مخارج دشوار باشد مانند ضاد وثا وطا
در تازی و در بعضی بضد آن مثل فارسی که مخارج بیشتر حروفش سهل باشد مخفی نماند که ثقل مذکور از
قسم ثقل جزویست که از ان ثقل لسان تازی نسبت فارسی مطلقا لازم نمی آید چه مخارج بسیاری از حروف
فارسی دشوار تر از مخارج تازیست مثل ژا و کاف و با و جیم و فای فارسی و حروف مخلوط التلفظ مثل خویش
و درغویش و خوهله و خویله و خود و خورشید و خوارزم و دشخوار وامثال آن که در تازی نباشد و نیز مدار
ثقل بر دو چیز ست یکی بر دشواری ادا دوم بر گرانی بر قوت سامعه وامثال ضاد وثا وطا اگرچه قاری غیر
عرب را تکلف در ادای آنها می افتد اما بر سامعه اصلا گران نمیگذرد بل سامعه از استماع آنها التذاذ ولطافتی احساس
مینماید بخلاف حروف مخصوصه فارسی که دران ثقل ادا و سماع هر دو نسبت کسیکه این حروف بر زبانش جاری
نباشد موجود پس باین اعتبار عدم ثقل عربی نسبت فارسی ظاهر و یا هیئات حروف منجمله اسباب اختلاف
باشد وآن چنان بود که حرکات حروف در بعضی لغات یا بکمیت یعنی مقدار بیشتر بود مانند لغت تازی که
اکثر مقاطع کلمات یعنی او اخر آنها دران متحرک باشد مثل آخر ماضی و مضارع واسمای معرب واکثر مبنیات
وساکن کمتر مثل آخر امر و نهی و بعض مبنیات و در بیشتر لغات مثل فارسی و هندی و ترکی وغیره آن بخلاف
آن که او اخر کلمات ساکن باشد باید دانست که مدار خفت و ثقل کلمات بر مسابله جریان آنها بر زبان و
عدم گرانی بر اذان و خلاف آنست بر کثرت سکنات و قلت حرکات چه بسا باشد که کثرت سواکن موجب ثقل
باشد نسبت حرکات بل در بعضی از مواضع اجتماع ساکنین و سواکن تلفظ را بحد تعذر میرساند بخلاف کثرت
حرکات و شک نیست که مزد باجتماع ساکنین ثقیل تر از ذات بحرکت آخر مینماید و همچنین لفظ مور دلبسه ساکن
نسبت لفظ آس که عربیست و علی هذا القیاس اگرچه حرکت راقی لنفسها ثقیل تر از سکون توان گفت
و یا بکیفیت تمامتر بود مانند لغت تازی که حرکات حروف وروی تمام باشد بخلاف پارسی که بعضے حرکات
در وی مختلس بود اختلاس در لغت ربودن ست پس حرکت مختلسه حرکت ربوده باشد و مراد از ان حرکتیست که ثلثش را
حذف کرده بدو ثلث باقی تکلم نمایند و بر اذهان سلیمه مخفی نیست که تلفظ حرکت تامه خیلی آسان تر از تلفظ حرکت
غیر تامه ست پس کلمات مشتمله بر حرکات مختلسه لامحاله ثقیل تر باشند نسبت کلمات مشتمله بر حرکات تامه نه بالعکس
مانند حرکت حرف را در پارسی اما در کتب لغت مثل برهان وامثال آن این لفظ را بسکون حرف را

له چنانچه رقتا بر خفت بران دلالت میکند ۱۲

سکاکی در مفتاح در ذکر قافیه می آرد رعایتها لا یلزم الشعر لکونه شعرا بل لامر عارض لکونه مصرعا او قطعة او قصیدة یعنی مطلق شعر را قافیه ضرور نیست ولهذا در فردگاهی یافته نمیشود مگر با اینهمه تکلف لفظ بحسب اصطلاح بیکار می افتد مگر آنکه گویند مراد از آن بحسب اصطلاح خاص ست و محتمل که مراد از لوازم عوارض غیر مفارقه باشد کما هو الظاهر و مقابله فصول ذاتی نیز دلالت بران دارد دوم مراد از اصطلاح اصطلاح قوم خاص ست یعنی مطلق شعر را قافیه ضرور نیست مگر باصطلاح قومی مخصوص و برین تقدیر نیز کلامش خالی از دغدغه نیست زیراکه درینحالت نفی فصل و اثبات لازم معنی ندارد بل اینقدر می بایست فرمود از فصول شعر نیست الا بحسب اصطلاحی بل مناسب آن بود که جمله بلکه از لوازم اوست بحسب اصطلاح را حذف میفرمود و اکتفا مینمود برین قول خودش اما از فصول ذاتی لبعض انواع شعرست مانند قصیده که دران در هر دو مصراع مطلع و آخر همه ابیات قافیه باشد و قطعه که در اواخر ابیاتش قافیه باشد و غیر آن مثل رباعی چنانچه گذشت و حد شعر بحسب عرف و اصطلاح اهل این روزگار از شعرای عرب و عجم بموجب این تحقیق که قافیه دران معتبر نیست و نه تخییل دران لازم کلام موزون باشد و بس پس اگر ابیات مشتمله بر مسائل شرعیه و تقدیسات الهیه بدون مضامین تخییلیه و غیر مشتمل بر قافیه باشد حد شعر بران صادق ست آری مراد از موزون بوزن تعمدی توان داشت تا آیات و احادیث موزونه ازان خارج شود و اگر اعتبار قافیه در حد شعر واجب شمرند چنانکه بعضی بآن رفته اند و از ایشان ست شیخ بوعلی سینا ولهذا در شفای خود می آرد لا یکادون یسمی عندنا الشعر ما لیس بمقفی و مصنف خود نیز در اساس نقل میکند که اعتبار وزن حقیقی اول عرب را بوده است مانند قافیه و دیگر اعم متابعت ایشان کرده اند کما سبق پس تا دلیش آنست که مراد از شعر کلام موزون باشد بر وجهی که چون قرائن یعنی اد وار زیاده از یکی شود آن قراین مقفی باشد و انیمعنی بر فرد نیز صادق ست چه اگر بیتی دیگر با او منضم خواهند کرد همقافیه خواهد بود اما مخفی نماند که برین تقدیر تعریف شعر بر یک مصراع نیز صادق نیست چه اگر مصراعی دیگر با او همقافیه خواهند آورد کلام موزون و مقفی خواهد گردید معهذا کسی مصراع واحد را شعر نمیگوید ولهذا شیخ در موسیقی شفا در تعریف شعر ایقاعات متفقة متساویه را مقید بمتکرره ساخته و بعد ازان فرموده و قولنا متکررة لیکون فرقا بین المصراع والبیت جواب البیت نسبت که مراد از وزن اینجا هیئت مخصوص ست که در تکرار دو مصراع حاصل میشود پس مصرع واحد مصداق نمیتواند شد

فصل دوم در اسباب اختلاف اوزان و قوافی در لغات عرب و عجم مثلا لغت ای لفظیکه اهل لسان هنگام بیان اغراض بآن تکلم سازند در وزن رزانت بالفتح و آن در اصل بمعنی وقار و حلم ست

مثال مخمس ؎ گشتم صنما در آرزویت ✤ آشفته و تیره دل چو مویت ✤ هرچند مسیر سم بکویت ✤ شب نیست که از فراق رویت ✤ زاری بفلک نمیرسانم ✤ وعلی هذا القیاس و اگر تشابه اواخر در غیر شعر اعتبار کنند آنرا سجع خوانند و آن در لغت آواز کبوتر ست و در اصطلاح مثل قافیه است در نظم و نثر و بعضی سجع عام ست نظم و نثر هر دو را و آنرا اقسام ست که در فن بدیع مذکور می نمایند مثالش ما ابعد ما فات ما اقرب ما آت و در فارسی نحو از بستر نرمش بخاکستر گرمش ✤ و باشد که انجا یعنی در نثر اتحاد حروف خاتمه مثل حرف روی و قید که اتحادش در قافیه معتبر ست اعتبار نکنند و بر تقارب آن در مخارج اقتصار نمایند مثل کن سبعا خابسا او ذئبا خالسا او کلبا حارسا و لا تکن انسانا ناقصا یعنی درنده قاهر باش یا گرگ رباینده یا سگ نگهبان و مباش آدم ناقص زیرا که سین و صاد که در آخر این فقرات بجای روی در قافیه واقع شده قرب مخرج دارند بل گاهی در نظم هم آید نحو ؎ زیادة المرأ فی دنیاه خسران ✤ و ربحه مع ضیاع العمر اجرام ✤ پس نون و میم باهم قریب المخرج اند و این را اکفا نامند و گاهی بر تقارب آن در صفات اکتفا نمایند کقوله ؎ قضیت عمری شوقا الیکم ✤ ولم اطق مکثه بارضی ✤ و حیث لم احظ بالتلاقی ✤ فغایتی ان الوم حظی ✤ چه ضاد و ظا که درین دو شعر روی واقع شده متقارب الصفات اند و گاهی حرف قید قریب المخرج باشد چنانکه درین شعر فردوسی ؎ بنام خداوند تنزیل و وحی ✤ خداوند تدام و خداوند نهی ✤ و درین شعر سعدی ؎ چه مصر و چه شام و چه بر و چه بحر ✤ همه روستایند و شیراز شهر ✤ و گاهی بدون قرب مخرج نیز حرف قید مختلف آرند سعدی گوید ؎ کرای شاه آفاق گستر بعدل ✤ اگر من نمانم تو مانی بفضل ✤ و در یک دورا اعتبار قافیه ممکن نباشد الا بعد از تقدیر دوری دیگر با آن جواب اعتراض ظاهر الورود ست تقریرش آنکه کسانیکه در تعریف شعر قافیه را معتبر دانند لازم می آید که نزد شان فرد از قسم شعر نباشد و حاصل جواب اینست که اعتبار قافیه دران تقدیر یست یعنی اگر دوری دیگر مماثل آن با او منضم خواهند کرد مقافیه خواهد بود و چنین گویند که در اشعار یونانیان قافیه معتبر نبوده است بطور لزوم و صنتوی که نام شاعر یست بزبان فارسی کتابی جمع کرده است مشتمل اشعار غیر مقفی و آنرا یوبه نامه یعنی آرزو نامه چه یوبه بضم یوا و مجهول بمعنی آرزو و اشتیاق ست کذا فی البرهان نام نهاده پس ازین تحقیقها و تفتیشهای سابق الذکر معلوم میشود که اعتبار قافیه از فصول ذاتی شعر نیست نه در اصطلاح یونانیان و نه در عرف فارسیان قدیم و ذکر ذاتی برای تاکید ست و الافصل همیشه غیر ذاتی نباشد کما سبق بلکه از لوازم اوست بحسب اصطلاح مراد از لوازم عوارض ست بطریق عموم مجاز که اینجا در ضمن عوارض مفارقه محقق شده و لهذا

وارتاع وقال لی اما قلت لکا ۔ مایکنک الفراق مایکنکا ۔ وہم ازین قبیل ستاین رباعی
افتاد مرا با دل مکّار تو کار ۔ افگند درین دلم دو گلنار تو نار ۔ من ماندہ خجل بپیش گلزار تو زار ۔
با اینہمہ درد و چشم خونخوار تو خوار ۔ یارب خدایا مگر آنکہ گوییدا عتبار قافیہ در دو مصراع ویک بیت
مستلزم عدم وقوعش در ہر دو مصراع این بیت نیست چہ عدم اعتبار چیزی دیگرست وعدم وقوع چیزی دیگر
فلاتناقض فی کلامی المصنف وا ورامہا او رام جمع ورم ستیعنی مستزادہا کذا فی ہوامش الکتاب ووجہ
تسمیہ اش ظاہرست ومستزاد عبارتست از نظمیکہ بعد مصاریع یا ابیات آن فقرہای نثر متحد الوزن والقافیہ
مربوط بماقبل باشد مگر ماقبلش موقوف بر آنہا نبود وبعضے مستزاد زوائد مذکور را قرار دادہ اند لیکن نزد
اکثر اہل فن مستزاد عبارت از مزید علیہ است کذا فی مناظر الانشاء ومجمع الصنائع مثال اول در عربی
ما زمت من الحبیب لتعجیل وصال ۔ من خیفة بین ۔ الا انفرت طباعہ منہ وقال ۔ ما وصلک
دین ۔ ودر فارسی ابن حسام گوید آن کیست کہ تقریر کند حال گدارا ۔ در حضرت شاہی ۔
وز غلغل بلبل چہ خبر پیک صبارا ۔ جز نالہ وآہی ۔ مثال ثانی فخری گوید رفتم بطبیب و
گفتمش بیمارم ۔ از اول شب تا بسحر بیدارم ہور مانم چیست ۔ نفہم چو طبیب دید گفت از سر لطف ۔
جز عشق نداری مرضی پندارم ۔ محبوب تو کیست ۔ وبہتر آن بود کہ مصنف علّام قصائد را درین
قسم ثانی مندرج میفرمود چہ اعتبار قافیہ در آنہا ہم در دو مصراع مطلع وہم در ابیات بوا قع
میباشد وباشد کہ قافیہ در دو رہا کہ اجزای یک بیت باشد اعتبار کنند مانند مسمطات چہار خانہ یعنی
منظومیکہ ہر بیتی از ان منقسم شود بچہار قسم متساوی سہ از ان بر قافیہ واحدہ وقسم اخیر بر قافیۂ دیگر
کہ بنای شعر بر انست واز ان ستقول صفی الدین حلی در عربی فاتح فی افق ہوا الشرک فی نفق ۔ والکفر فی
فرق ۔ والدین فی حرم ۔ ودر فارسی چنانکہ سعدے فرماید من ماندہ ام مہجور از و ۔
دلخستہ ورنجور از و ۔ گویی کہ نیشے دور از و ۔ در استخوانم میرود ۔ باز آی ودر چشمم نشین ای دلستان نازنین ۔
کاشوب فریاد از زمین ۔ تا آسمانم میرود ۔ وغیر آن مثل شو بر گذار اندر نگہ ۔ یا در سفر یا در حضر ۔
دیدی بسر ۔ گاہی چنین ۔ لیکن مخفی نماند کہ بعضے اہل فن این صنعت را مسمع نامند ومسمط نزد شان
عبارتست از بیتہائیکہ قافیہ مصراع آخر آنہا با قوافی مصاریع دیگر مخالف باشد کذا فی القاموس وغیرہ و
آن چہار خانہ وپنج خانہ وشش خانہ تا دہ خانہ بود وآنہا را مربع ومخمس تا معشر میگویند وبرین
تقدیر ہفت قسم میشود مثال چہار خانہ زامد نوبہار باغ چو بتخانہ شد ۔ گشت رخ گل چو شمع باد
چو پروانہ شد ۔ پیشۂ بلبل کنون گفتن افسانہ شد ۔ گل ز خوشی پارہ کرد بر تن خود پیرہن ۔

ازینجهت گویند که قطع شعر وانتهائیش بران میگردد واین درحالیست که درآخر شعر یک قافیه بی ردیف باشد مثل شعر الهی غنچهٔ امید بگشا ÷ گلے از روضهٔ جاوید بنما ÷ یا آنچه درحکم مقاطع باشد واین درحالیست که مابعد قافیه ردیف یا قافیهٔ دیگر باشد چه این قافیه اگرچه درآخر در حقیقت نیست لیکن چون مابعدش در معرض زوالست ومطلق شعر بدون آن امکانی دارد من حیث القافیه پس گویا خاتمه همان قافیهٔ سابق ست مثال اول ؎ بنام جهاندار جان آفرین ÷ حکیم سخن بر زبان آفرین ÷ مثال ثانی ؎ ساقی ازان بادهٔ منصور دم ÷ در رگ و در ریشهٔ من صور دم ÷

در لفظ یا در معنی یعنی اختلاف کلمات او اعم عام ست از نیکه لفظا باشد فقط نحو زبان ولسان یا معنی فقط مثل باز بمعنی دگر و باز بمعنی پرندهٔ شکاری یا لفظا و معنی هر دو نحو استاد و افتاد پس کلمه برای منع الخلو ست ومراد از دو رها در ینجا یا مصرعهاست که قافیه دران اعتبار کنند چنانکه در مثنوی که قافیه در هر دو مصراع آن واقع شود مثل شعر زلیخا که مذکور شد یا بیتهای تمام یعنی آخر یک بیت کامل یا آخر بیت کامل دیگر هم قافیه باشد چنانکه در قطعه یا قطعه بالکسر دو بیت یا زائد متحد الوزن والقافیه که دران مطلع نباشد منقول ست از قطعه بمعنی پاره چیزے و چون قطعه مطلع ندارد پس گویا پارهٔ قصیده است که از ان مطلع را بریده اند و صاحب منتخب اللغات گوید القطعة من الشی طائفة منه وازین معنی نقل کرده برای نوع مذکور از کلام منظوم وضع کرده اند وقصیدهها سوای مطلع و قصیده عبارتست از ابیات متحد الوزن والقافیه که اولش مطلع باشد ومشتمل باشد بر مقصد واحد از مدح وهجو وفخر ومرثیه وتهنیت وامثال آن بخلاف غزل وتشبیب وتخلص که انرا فرار و گریز نامند در قصیده مستحسن دانسته اند وقصیده که تشبیب ندارد آنرا مجرده گویند وآنکه فرار ندارد آنرا مقتضبه نامند و در اعداد ابیاتش اختلافهاست وقصیده در اصل بمعنی مقصوده است و تا دران برای نقل از وصفیت بسوی اسمیت ست یا باعتبار آنکه موصوفش ابیات ست وبعضے گویند که در اصل مغز فربه است ودر قصائد نیز معانی جلیلهٔ لذیذه مندرج باشد و باشد که هم در بعضے مصراعها و هم در بیتها اعتبار کنند چنانکه در رباعیات زیراکه در رباعی دو مصراع اول وآخر بیت دوم هم قافیه باشد مثل شیطان بچهٔ جنیث دی بر سر راه ÷ پرسید ز من وزن رباعی ناگاه ÷ در هیئت او دیدم و گفتم فی الحال لاحول ولا قوة الا بالله ÷ وازین کلام محقق و دیگر اهل فن هویداست که در رباعی نبودن قافیه در مصرع سوم شرطست اما بعض محققین شرط نکرده اند بل از کلام مصنف و شارح نیز عدم اشتراط ظاهر و مطابق همین قول ست رباعی بهاء الدین عاملی ؎ لما نظر الجسم ضعیفا نهکا ÷ من فرقته ان لضعفی و بکے

اگر در هر دو مصرع باشد مثنویست واگر در او اخر ابیات ملتزم باشد قطعه و قصیده است خواه در بعض مصاریع هم باشد مثل مطلع یا نباشد واگر در دو مصرع و آخر بیت دوم ملتزم باشد دوم

مانند اوزان خسروانیها و خسروانی نوعی از سرود مسجع ست که باربد مطرب خسرو پرویز گفتی حافظ گوید ۵
مغنی کجائی بگلبانگ رود ٭ بیاد آور آن خسروانی سرود ٭ کذا فی السروری و در مروج الذهب آرد
نام سرود لیست پارسیان را منسوب بخسروان یعنی اکاسره و ملوک و راه خسروان که در کلام اکابر واقع ست
یعنی طریق خاص و نغمهٔ خاص ست که بخسروانی معروف ست و شیخ ابو علی سینا در شفا می آرد القول المنثور
ایضا قد یجعل بالمدات موزونا کالخسروانیات فانها تجعل موزونة بمدات تلحقها و بعضی لاسکوییا لاسکوی
در صل با سین و کاف مفتوح و واو مکسوره و یای معروف مرغیست کوچک خوش آواز منوچهری گوید ۵
نول طنبوره تو گوئی زند و لاسکوی ٭ اندر ختی بدرختی رود و گوید آه ٭ کذا فی السروری و درینجا مراد
ازان نوعی از سرود ست و شاید آنرا از آواز مرغ مذکور بسبب حکایت اخذ کرده منسوب باو ساخته اند و
منسوب بسوی کلمه که آخرش یا باشد بر صورتش باشد مثل کرسی که بعد لحوق یای نسبت نیز کرسی میماند
و شاید که بعضی ائمه بسبب مشابهت فی الجمله و قرب تام اوزان شعر شمرند و بعضی بسبب عدم تناسب حقیقی و نبودن
وزن تام ازان اوزان شعری شمرند پس ازینجهت که بعضی وزن قریب تام را وزن شعری قرار دهند و بعضی
دیگر در اعتبار وزن باشد که خلاف افتد یعنی میتواند که خلاف واقع شود یعنی کسانیکه وزن تام معتبر
داشته اند امثال خسروانی را ناموزون میشمارند و کسانیکه وزن اعم را اعتبار کرده اند موزون میدانند
اما قافیه تشابه او اخر دو اثر باشد یعنی او اخر متشابه ادوار چه تشابه مصدر بمعنی اسم فاعل ست و اضافتش از قبیل
اضافت صفت جانب موصوف و الا تشابه بمعنی مصدری بر قافیه صادق نمی آید اگر گوئی گاهی همه بیت
جز قافیه و ردیف نباشد مثل ۵ زر بهر تیان نثار کردم ٭ سر بهر تیان نثار کردم ٭ چه زر و سر وران قافیه است
باقی ردیف پس قافیه درین بیت اول کلمه است نه آخر گوئیم مراد از آخر اعم ست از آخر حقیقی که مابعدش ردیف
نباشد و از آخر حکمی که بعده ردیف باشد و بر قافیه مذکوره آخر حکمی صادق ست که سوای ردیف چیزی دیگر
مابعدش نیست و اگر گوئی بودن آخر مستلزم اول ست و درینجا اگر او را آخر قرار دهند اول آن چیزی دیگر
نیست گوئیم درینجا اول و آخر یکیست و فرق بینهما اعتباریست پس زر و سر ازین رو که آغاز بیت اند دست و کل
و ازین سبب که آخرش سوای ردیف نیست آخر ست و محتمل که یعنی باعتبار اکثر باشد و مراد از تشابه اینجا
اتحاد حرف خاتمه است با اختلاف کلمات مقاطع یعنی مراد از تشابه معتبر در قافیه اتحاد بعضی حروف
مثل روی و غیر آن در کلمات مختلفه است که بمقاطع ادوار واقع شود و مراد از مقاطع همان خاتمه است پس
بهتر آن بود که میفرمود با اختلاف کلماتش یعنی کلمات خاتمه لیکن درینجا وضع مظهر بجای مضمر از برای
کمال اهتمام بیان او اخر ادوار که مدار نوعیت اشعار بر عروض و ضرب ست واقع شده خاتمه را مقطع

معروض حرکات و سکنات کیف ما اتفق را چنانکه ازین کلام محقق مستفاد میشود ایقاع نمیگویند گوییم مراد
از ایقاع درینجا صوت غیر حرفی معروض هیئت منتظمه متناسب العدد و المقدار ست نه مطلق الصوت غیر
حرفی نیچنانکه شعر نیز مطلق حروف معروض الحرکات و السکنات نیست و معروض هیئت کذائی بلا شبهه
ایقاع ست یا شعر بالجمله ایقاع مقابل و قسیم شعر ست اما از کلام شیخ در شفا معلوم میشود که ایقاع شامل ست
شعر او غیر شعر را چنانکه میگوید الایقاع من حیث هو ایقاع هو تقدیر ما لزمان النقرات فان اتفق ان کانت
النقرات منغمة کان الایقاع لحنیا و اذا اتفق ان کانت النقرات محدثة للحروف المنتظم منها الکلام کان
الایقاع شعریا و هو بنفسه ایقاع مطلقا چنانکه فطرت نفس را در ادراک آن هیئت مدخلی عظیم ست و باین
سبب یعنی بسبب مداخلت فطرت نفس در ادراک آن بعضی مردم در هر یکی از شعر یا ایقاع بحسب فطرت صاحب ذوق
باشند و بعضی نباشند و از صنف دوم بعضی را امکان تحصیل آن باشد باکتساب و محقق علام نیز از جمله
این بعض ست چنانچه بمقتضای راستی در آخر کتاب می آرد اعتقاد من آنست که اگر کسی را در مبداء فطرت
ذوق نباشد ممکن باشد که بملکهٔ عروض او را اکتساب ذوقی حاصل شود و این معنی در خویشتن مشاهده کردم
و بعضی را امکان تحصیل آن با وجود اشتغال فن عروض نبود و عادت را هم دران بابِ ای در ذوق
مذکور مدخلی تمام ست که بعضی را بعد از تمرن و اعتیاد ذوقی و موزونیتی در طبع حاصل میشود و بدون
آن میسر نگردد و باین سبب اوزان اشعار و ایقاعات مستعمل بحسب اختلاف امم جمع امت یعنی قوم مختلف ست
ای بسبب مداخلت فطری نفس و اعتیاد بسماع موزونیات مخصوصه قومی دون قومی وزن هر قوم جداگانه است
و وزن اگرچه از اسباب تخییل ست چه از موزون من حیث الوزن نیز تاثیری جدید در نفس و اهتزازی حاصل
میشود و هر موزون بوجهی از وجوه مخیل باشد و نوعی از تاثیر ببخشد و اگرچه نه هر مخیلی موزون باشد چه بسا
عبارات غیر موزون مفید تخییل و تاثیری باشد مثل الخمر یاقوتیة سیالة و العسل مرة مهوعة اما اعتبار تخییل یعنی کذ نشده
دیگر ست و اعتبار وزن دیگر چه معتبر در تخییل شعری تخییل باعتبار دلالت بر معانی موجبه انبساط و انقباض
نفس از جهت محاکات ست و تخییل وزن امر نیست ورای آن و نیز اعتبار وزن از ان جهت که در نسبت دیگر ست
داز انجهت که اقتضای تخییل کند دیگر یعنی از وزن نیز در نفس مدرک حرکتی پیدا میشود اما نفس وزن که هیئت
مخصوصه است ورای آن باشد و باتفاق متاخرین از شعرای عرب و عجم وزن از فصول ذاتی شعر ست
لفظ ذاتی درینجا محض برای تاکید ست و الا فصل غیر ذاتی نباشد و مراد از ذاتی جنس و ماهیت و
حقیقت ست الا آنکه هیئتها یعنی چند هیئت چنین باشد که تناسب آن تام نباشد و نزدیک باشد بتام یعنی
وزن شعری و ایقاعی در آنها فی نفسه کامل نیست لیکن از انضمام مدات و زیادت اصوات کامل میشود

۱۸ محقق علام درینجا اشارات میگوید بودن
بیز اشعار را ارونقی در وزن که
می خشند و قطب رازی
در شرح می آرد زیرا که
انچه محاکات ست چه نظم بودن
شاید بیارابست و در اینست
و بابود در لطافت و زیر نشاید
بادرنهای که منظومی در سلک الهی باشد
یاد برای تاکید یعنی در اینجا تاکید ست
میان الاصطلاح
۱۹ چه ذاتی بودن وزن از قرار
داد فصل معلوم شده بود پس
ذکرش بعد ازان لا محاله
تاکیدی باشد نه تاسیسی
وآن عبارت است از
افادهٔ معنی جدید بر خلاف و
مقابل تاکید و این مضمون
منافی آن نیست که لفظ
ذاتی در ترکیب صفت فصول
واقع شود ۱۲ منه

تتمۂ حواشی صفحہ نمبر ۱۸

۴
از منقولات عجیب است انتہی
صاحب تذکیہ آوردہ کہ محقق حرکات و سکنات
را در دو محل منقسم کردہ یکے حروف و یکے
غیر آن و مراد از صوت و غیر صوت نزد اشتہ‌اند
صاحب تذکیہ از آن فہمیدہ و مراد او محقق ہمین قرات
کہ آن حرکت و سکون بعرض حروف باشد یا نہ
شعر است و غیر آن خواہ لقرات در دو جانب حدوث
آن پس ایقاع او در ہر دو باشد یا نباشد زیرا کہ شعر مکتوب را
صوت مراد نیست باشد یا نباشد و در باب پس الطلاق
کہ منظور دیدہ کیفیت آن در پا بود و این لازم
شعر موزون بر آن البتہ خواہ بود
نیست کہ ہر گاہ خواندہ شود اطلاق شعر بر آن
راست اید و الا او ہمچنین در ایقاع کہ تو ہم خیال
صاحب آن بیدار کہ صوت کیفیت آن میتواند
کہ در یا بہ انتہی سیکیم این نغمہ ملک الشعرا
قابل وجد و رقص سامعین است این
بزرگ انتقاد ہم نمیدانم

محقق خود در تعریف
شعر کلام را داخل کردہ است و ہم گفتہ است
تعریف الفاظ تصور نتوان کرد و نیز در تعریف ایقاع
نغمہ معتبر است چنانچہ فارابی گفتہ الایقاع
ہو المطلق علی النغم و ہر یکے از کلام و لفظ و نغمہ
بغیر صوت متحقق باشد اما کلام ازین جہت کہ در تعریفش
لفظ معتبر است و در تعریف لفظ گفتہ اند صوت
یعتمد علی المخارج کذا فی غایۃ التحقیق اما نغمہ ازین جہت
کہ شیخ در شفا گوید النغمۃ صوت لابث زمانا بالجملہ
لزوم صوت برای شعر و ایقاع از قمر و یمات است
و انکارش بجز مثل صاحب تذکیہ کار دیگرے
از اہل علم نیست و آنچہ گفتہ است خواہ بنقرات باشد
یا بغیر آن پس ایقاع ایہم صریح البطلان است
چہ ایقاع بغیر نقرات نباشد علامۂ شیرازی
در درۃ التاج می آرد الایقاع جماعۃ نقرات
الخ و آنچہ این بزرگ فرمودہ شعر مکتوب ہم
شعر است موقوف بر تلفظ نیست نیز غلط
محض است چہ ضرورت

لفظ برائے شعر است
ما سبق بظہور پیوستہ است و شعر مکتوب
نقش شعر است نہ عین آن و اطلاق شعر بر آن
مجاز است نہ حقیقت و اینجا کلام در حقیقت
و ماہیت شعر است نہ در مجاز و ش علیہ حال
الا ایقاع معہ سند از کلامش متناقض است
چہ بہ تبعیت قول محقق سابق الذکر میگوید
این تعریف متحقق گشت از قید کلام کہ انچہ
غیر متلفظ است از دائرہ داخل اقسام شعر
نتوان گفت و عبارت مصاحبش این است
ایقاع ہندی تال بود و در باب
آن گفتہ بزبان ہندی برائے
ایقاع این کیفیت را لفظ تال الاّ و
سکون یا خوانند حالانکہ ایقاع عبارت
از اصوات موزون نہ غیر آن جرم و در مقابل
شعر نہ حرف تال ہندی فافہم ۱۲ محمد مظہر علی

حواشی متعلقه نمبر ۱۸

۴۲ بزعم خود نوشتن نعیمی صاحب تنبیه
که مراد از تناسب که در این شرح مذکور شد و تنوید
بشرح مصنف در اساس تا آنجا انتسابه گفته و اینجا
تناسب و موافق است با شفا شیخ ابو علی سینا که میگوید
الشعر کلام مخیل مولف من اقوال ذوات ایقاعات
متفقة متساویة متکررة و میگوید بتقاربه معصوم
این عبارت یعنی مراد دیگر در میزان الافکار مذکور است
از مطلب متن ظاهر است که مراد از نظام ترتیب حرکات
بیان آن حیثیت حروف مقصود است نه تبیین چگونگی
ارکان زیرا که اینده محقق خود بنفسه باید که موضوع
ان حرکات اگر حروف باشند از شعر خوانند و الا ایقاع
دیگر گفتم مراد از تبعیت نظام ترتیب حرکات و سکنات
اینست که مثلا بعض جا اضافت با شباع کسره باشد
مثل اینکه بعضی جا نباشد پس اگر الزام پیش
کنند وزن مختل گردد و انتهی محصل کلام المتشم
میگویم توافق عبارت شرح میزان الافکار
بکلام متن و با کلام مصنف

در اساس و باقتضای
تخصیص حیثیت حروف
شیخ ظاهر است و تخصیص
این معترض میکند باطل محض است والا تقسیم این وزن
که مصنف در ما بعد جانب حروف و غیر آن میکند و اول را وزن
شعر و ثانی را وزن ایقاع میگوید چگونه صحیح شود و عجب تر
که تقسیم مصنف را که اول و دلائل عموم این وزن مذکور است
دیده تخصیص قرار داده است معهذا جا دیده که ذهن
صاحب میزان بجهت علویه دراز و دور تر از مطلب این مقام
رفته بیس طلب ارضاف از ناظرین این کلام است که آیا
قائم کرد شرح علامه کرده و نگارد در میزان الافکار پیدا بود از
فهم بوده یا خامه طبع صاحب تنبیه که بسبب انقطاع
چنانچه ظاهر ان بر آشنایان مراد و مزید ۱۲۵ محمد مظفر علی
۴۳ صاحب تنبیه گوید بقیاس چنان می آید که لفظ
موضوع غلط کاتب باشد و بالاصل گفته محقق لفظ موضوع
در این محل باشد میگویم موضوع در مصطلح حکما محل
عرض را گویند بود المراد و محققان که به خوانند کمان
پیدی و صدرا بعید است و این جاهل
علوم با اینهمه که در تنقیح

میزان الافکار یا تنقیح
اشاره کرده رفته بازیم بیم نعیمه تنقیح
قول محقق میکند در تزعم فاسد خود کلام شرح را اصلاح
مینماید و عبارت مصطلحش اینست موضوع یا بمعنی موضوع
و محل حروف باشد که جا قرار حرکات و سکنات
یا اینکه حرکات و سکنات محمول و حروف موضوع ان
بود و میگویم این هم غلط محض است چه اگر بمعنی محل حروف
باشد پس معنی این قول محقق موضوع ان حرکات و سکنات
اگر حروف باشد از شعر خوانند و الا ایقاع چنین خواهد بود
اگر محل حروف باشد از شعر گویند و اگر محل
حروف نباشد از ایقاع نامند بر تنقیح اول
حروف را لازم آید و بر تنقیح ثانی محل بودن حروف
طرف است نفسه لازم آید و اگر موضوع مقابل محمول باشد تضاد
در ایقاع لازم آید که حرکات و سکنات لازم گردد و بس باید
در میان حروف و حرکات و سکنات و بالعکس
که این قول شیخ صحیح باشد الحروف و محقق العبد الیه شرح اصح
الحاصل این شارح ادوار شرح ناموافق
سال شاد نموده سه عجب بود و محقق ۱۲ محمد
نه البدو در حزار نجود
مظهر علی

واگر مرادش حروف معدوده با حرکات و سکنات ست پس ظاهر ست که این حروف موزون نیست نه وزن و تناسب آن نظام در عدد و مقدار مراد از تناسب نظام در عدد تساوی ارکان مصاریع و امثال آنست در عدد پس مصرع چهار رکنی با مصرع سه رکنی موزون نباشد و علی هذا القیاس مراد از تناسب نظام در مقدار متناسب و متقارب بودن ارکان با یکدیگر ست در قدر حروف پس مصرع مشتمل بر سه فعولن با سه مستفعلن متحد الوزن نباشد و علی هذا القیاس اما یک رکن با مزاحفاتش و همچنین مزاحفاتش با هم دگر از تناسب معتبر خالی نبود و ازینجاست که خود محقق علام در اساس الاقتباس تبعا للشفاء الشیخ می آرد معنی تساوی آن بود که ارکان قول که آنرا عروضیان افاعیل گویند در همه اقوال متشابه بود و بعد متساوی چه اگر متشابه نبود بحر مختلف شود و اگر بعد متساوی نبود ضرب مختلف شود و مثمن مثلا با مسدس در یک شعر جمع شده باشد که نفس از ادراک آن هیئت لذتی مخصوص یابد که آنرا یعنی لذت مذکور را درین موضع ازین فن ذوق خوانند بالجمله حاکم بر قدر اوزان ذوق طبایع موزونه ست و موضوع آن حرکات و سکنات اگر حروف باشد اثر اشعر خوانند مراد از موضوع درینجا محل عرض ست مثل ثیاب نسبت الوان و حال حروف نسبت حرکت و سکون نیز همچنان ست که حرکت و سکون حال ست و حرف محل آن و این کلام ظاهر نیست و تحقیق آن ست که حرکت حلول در حرف ندارد زیرا که وجودش بعد وجود حرف ست و ازینجاست که شیخ در شفا می آرد والدلیل علی ان الحرکة تسمع بالحقیقة بعدها لا معها ان الحرکة اذا مدت وطولت حتی انقلبت بحرف المد واللین اعنی ان کانت فتحة فانقلبت الفا مدیة او کانت کسرة فانقلبت یاء مدیة او کانت ضمة فانقلبت واوا مدیة امکن حینئذ ان یوقف علی ان تلک الهیئة تسمع ولا تسمع الحرف المنسوب الیها تلک الهیئة ولو کانت الحرکة عارضة لحرف لما کانت تمتد دونه فان ما کان عارضا للشئ فانه لا یقبل الزیادة الا مع ذلک الشئ و امام رازی در نهایة العقول می نگارد لا نعنی بذلک حلول السکون والحرکة لانهما من صفات الاجسام بل المراد انه یوجد عقیب الحرف حرکة مخصوصة انتهی و راقم الحروف این مضمون را در رساله مسمی بالقول الفصل فی همزة الوصل جا بجا به بسط تمام ذکر ساخته والا اثر یعنی موضوع آن حرکات و سکنات که صوت غیر معتمد بر مخارج باشد ایقاع خوانند پس معنی ایقاع برین تقدیر صوت غیر حرفی معروض حرکات و سکنات باشد اگر گوئی ایقاع بحقیقت عبارت از وزن نیست که حاصل شود از نقرات مخصوصه که میان آنها ازمنه محدوده المقادیر باشد و ازینجاست که معلم ثانی ابو نصر فارابی میگوید الایقاع هو المطلق علی النغم فی ازمنة محدودة المقادیر والنسب و صاحب رساله مشرقیه می آرد الایقاع جماعة نقرات تخللها ازمنة محدودة المقادیر علی نسب و اوضاع مخصوصة بادوار متساویات یدرک تساوی تلک الادوار بمیزان الطبع السلیم کذا فی درة التاج پس مطلق صوت غیر حرفی

بر روی انسان نمودار شود یا نوعی دیگر از لذت که مطلوب باشد مثل سرور خاطر بذکر اوصاف محبوب الا آنکه تخییل را حکمای یونان از اسباب و موجبات ماهیت شعر شمرده اند مثل موجب بودن وجود جزو وجود کل را که بغیر آن صورت نه بندد و این استثناست از قول او غرض از شعر تخییل ست و شعرای عرب و عجم از اسباب جوات بالضم والفتح یعنی خوبی و نکوئی او میشمرند پس وجود شعر بدون آن ممکن باشد اگرچه جید نبود پس بقول یونانیان از فصول شعر یعنی از اجزای ممیزه ماهیت شعر باشد و بقول این جماعت یعنی شعرای عرب و عجم از اعراض و بمثابت ای بمنزلهٔ غایت ست ظاهر آنست که قوله اعراض بعین مهمله باشد بقرینهٔ مقابله فصول و محتمل که بغین معجمه بود بقرینهٔ قوله بمثابت غایت اما مراد از عرض شئی درینجا بنا بر متعارف بهری خواهد بود که مترتب باشد بر شئی سوای شئی مذکور مثل جلوس نسبت سریر بخلاف معنی سابق الذکر و بالجمله تخییل نزد شعرا از قبیل عوارض مطلوبه است و اما وزن هیئتی ست تابع نظام ترتیب حرکات و سکنات جمع سکنه یعنی صورت حاصله از تقدیم و تاخیر یا ینبغی برای حرکات و سکنات اگر گوئی هیئت اجتماعی حسب تصریح علامهٔ رازی عین ترتیب ست و نظام نیز معنی ترتیب دارد پس تبعیت هیئت نظام ترتیب را معنی ندارد گوئیم مراد از ترتیب اینجا فعل ترتیب دهنده و از نظام منظوم ست و چون از ترتیب مذکور منظوم حاصل میشود و از آن هیئت اجتماعی مثل حصول معلول لازم از علت ملزوم پس تابع بودن معلول لازم علت ملزوم را ظاهر ست و معنی اینست وزن هیئتی ست تابع منظومی که از ترتیب دادن حرکات و سکنات حاصل شده باشد و محتمل که ترتیب بمعنی مرتب و اضافت نظام جانب ترتیب بیانی باشد یعنی نظامیکه بعینه ترتیب ست آری درینصورت معنی مطلوب بدون یکی ازین نظام و ترتیب حاصل میتواند شد پس یکی ازین هر دو زائد ست لیکن کلامش بتاویل مذکور صحیح ست و اگر گوئی ترتیب حرکات و سکنات تنها درینجا کافی نیست بل ترتیب حروف نیز در آن معتبر ست کما لا یخفی گوئیم محقق علام درینجا تعریف وزن مطلق فرموده است چنانکه تقسیمش بسوی وزن شعری و ایقاع در ما بعد دلالت صریحه برین معنی دارد و در وزن مطلق بودن حروف لازم نیست و کسانیکه حروف را نیز معتبر کرده اند کلام شان در وزن شعر ست فقط و چون از تحقیق مصنف ثابت گردید که وزن عبارت از هیئت اجتماعیست و آن در تلفظ نمی آید پس عجب ست از رضی استرآبادی که وزن را جزو لفظ قرار داده چنانکه میگوید الوزن جزو اللفظ اذ هو عبارة عن عدد الحروف مع مجموع الحرکات والسکنات الموضوعة وضعا معینا والحرکات مما یتلفظ به انتهی مع هذا باین تعبیر نیز عدد حروف و مجموع حرکات من حیث المجموع متلفظ نیست آری نفس حروف و نفس حرکات متلفظ بهاست و علامهٔ جرجانی میگوید سکنات نیز ملفوظ نیست پس مجموع حرکات و سکنات ملفوظ نخواهد شد

١٧

آن قضایائی باشد که تاثیر کند در نفس بانبساطی یا انقباضی یا بتسهیل یا بتهویل آن یا تعظیم یا تحقیر آن چنانکه
گویند العسل مرة مقیئة بنفیر کنند از اکل آن و این گاه باشد که صادق باشد و گاه باشد که کاذب باشد
و بسیار باشد که تاثیر آن زیادت باشد از تاثیر تصدیق و اگرچه بآن تصدیق نباشد و مصنف علام در قیاسات
شعری اساس می آرد فائده آن حدوث انفعالات نفسانی بود از بسط و قبض و تعجب و حیرت و فتور و
نشاط و غیر آن که تابع تخییلات باشد تا بحسب آن تخییل نفس بتعظیم و تصغیر و تهویل و تسهیل امور حکم کند و در اغراض مدنی
مذکور یعنی مشاورات و مشاجرات و منافرات نافع بود و بر اقتنای فضائل و منع از رذائل و دیگر حرکات نفسانی
باعث گردد و هرچند خطابت شریک شعر باشد درین منفعت اما خطابت نفع بتصدیق کند و شعر بتخییل و نفع
خاص این فن التذاذ و تعجب نفس بود و شعار متاخران بسوی این غرض تنها بسیار بود و متقدمان بیشتر بسوی
اغراض مدنی گفته اند و شبهه نیست که غرض از شعر تخییل ست نزد هر یکی از یونانیان و شعرای عرب و عجم و درین
تعمیم دلالت میکند قوله در ما بعد الا آنکه آه اگر گوئی غرض چیزی خارج از آن چیز میباشد و تخییل در حد شعر و
ماهیت آن نزد یونانیان داخل ست گوئیم مراد از تخییل درینجا تاثیر ست و آن در ماهیت شعر داخل نیست
و تخییلیکه در ماهیت شعر داخل ست بمعنی محاکات ست و این جواب ظاهرا با صواب میماید لیکن هنوز خالی از
خلجان نیست زیرا که برین تقدیر استثنای قوله الا آنکه تخییل را حکمای یونان از ماهیت شعر شمرده اند صحیح نمیشود
مگر آنکه قائل باستثنای منقطع شوند و جواب دیگر آنکه تخییل هر دو جا بمعنی محاکات ست و غرض شی هر جا خارج
از آن نمیباشد مثل غرض علم عقائد که مثلا غرض از دانستن وحدانیت او تعالی همین اعتقاد وحدانیت اوست پس
تخییل را نیز ازین قبیل باید شمرد و برین تقدیر استثنای متصل بی تکلف درست میشود و معنی غرض هم منافی آن
نمی افتد مگر اینقدر البته وارد میشود که مصنف علام تخییل را بمعنی محاکات اصلا نیاورده بل بمعنی تاثیر که هر دو جا صحیح
نیست بالجمله کلام مصنف خالی از مسامحت نیست کما لا یخفی تا حصول آن در نفس مبدا صدور فعلی شود از و و در
بعض نسخ تا حصول آن اثر در نفس دیده شد و این بهتر می نماید آری اگر چنین بودی تا حصول اثر آن گنجایش
میداشت مانند اقدام بر کاری مثل جنگ و جدال عساکر وقت مقابله صفوف از شنیدن رجز و اشعار شجاعت
آمیز و جلادت انگیز یا امتناع از آن مثل عفو کردن هنگام ثوران غضب و قصد انتقام از شنیدن امثال
ع بر من منگر بر کرم خویش نگر ع رحم فرما عفو بهتر ز انتقام اگر گوئی امتناع عبارت از عدم چیزی و نا کردن
امریست و این را فعل نمیگویند گوئیم مراد از آن کف النفس و باز داشتن آن هنگام قصد فعلیست و باز داشتن
بلا شبهه فعل ست یا مبدا حدوث هیئتی شود در وی مانند رضا بالکسر که آثارش بر چهره آدمی ظاهر گردد از خندیدگی
و کشادگی پیشانی یا سخط بالضم و بفتحتین خشم گرفتن و ناخوش شدن که آثارش از چین جبین و امثال آن

مخیل بحسب فصاحت و متانت بیت چو فردا بر آید بلند آفتاب ؛ من و گرز و میدان و افراسیاب ؛
و بحسب غرابت معنی شعر نگرچه شوم جهانی ست انکه جفت از جفت ؛ خوشی نیاید تا پاره زجان تیرند ؛
و تشبیه و استعاره نیز از جمله محاکات لفظیست و باشد که بسائط را بود مانند آنکه از روی نیکو بماه عبارت کنند
و باشد که مرکبات را بود چنانکه از هلال و زهره بکمان سیمین و بندق زرین عبارت کنند و باشد که ذوات را
بود چنانکه از پستان به انار و از روی بگل عبارت کنند و باشد که صفات را بود چنانکه از فتور چشم در حال نا
بستی و خواب عبارت کنند و باشد که از صفات بذوات عبارت کنند چنانکه از منت بطوق بر گردن و از بار
التشبیه نیز و باشد که مشهور و ذائع بود چنانکه از چشم بنرگس و از قد بسرو سهی عبارت کنند و باشد که غیر مشهور
باشد چنانکه گفته شعر بنات النعش گرد قطب گردانند ؛ چو اندر دست مرد چپ فلاخن ؛ و سوے
محاکات را چهار سبب بود اول تقصیر در محاکات چنانکه در صفت تیر گفته انوری دونده چو آهو پرنده چو مرغ ؛
دوم تحریف چنانکه گفته انوری زبانش در بیان هجو یمانی ؛ و مراد از یمانی شمشیر ست سوم کذب ممکن چنانکه
گفته انوری از آن لاله رنگ و بوی بشوخی ربوده ؛ چه نسبت بوی خوش به لاله کذب بود چهارم کذب
محال چنانکه گفته انوری هلال وار رخ روشنش گرفته خسوف ؛ چه خسوف هلال محال بود و نیز مصنف علام
در فن خطابت اساس به تبعیت قول شیخ در فن شعر می آرد نفوس اکثر مردم تخییل را مطیع تر از تصدیق باشد
چه تعجب نفس از محاکات بیشتر از آن بود که از صدق چه محاکات لذیذ بود اما صدق مشهور مثل خبر مکرر
و خبر منسوخ باشد و غیر مشهور در معرض طلب بآن التفاتی نباشد و باشد که صادق غیر لذیذ تخییلی مقتضی
تخییل لذیذ شود و نیز باشد که التفات تخییل نفس را از التفات بصدق باز دارد و تصدیق اگرچه مانند
تخییل انفعال نفسانیست اما انفعال تصدیق از جهت قبول قول ست باعتبار مطابقت با خارج و انفعال
تخییل از جهت التذاذ و تعجب نفس فعل بی ملاحظه امرے دیگر پس اول بحسب حال مقول علیه ست
و دوم بحسب حال قول و بالجمله تخییل و محاکات را تاثیری در نفس سامع از بسط و قبض و امثال آن
لازم ست و لهذا بسیاری از اهل فن تفسیر شعر بتاثیر مذکور نموده اند از قبیل تفسیر الشی بلازمه چنانکه مصنف
علام می گوید تاثیر سخن باشد در نفس بوجهی از وجوه مانند بسط یا قبض یعنی ایرات انبساط و انقباض و
شک نیست که این تاثیر وصف سخن ست و قائم ست بآن و لهذا شیخ در منطق الشفا می آرد المخیل
هو الکلام الذی تذعن له النفس فتنبسط عن امور او تنقبض عن امور من غیر رویة و فکر اما گاهی از تخییل
نفس مخیل مراد دارند از قبیل اطلاق مصدر بر مشتق یعنی کلامیکه مفید تخییل و تاثیر باشد و از اینجاست
که علامه شیرازی در درة التاج در تعریف تخییلات که اولا آنرا در حد شعر داخل کرده می آرد

باید دانست که در تعریف اشیا جائیکه تیقن جنسیت امر عام نمیباشد آنجا میگویند بجای جنس ست و در ینجا ظاهر آنست که کلام یقینا جنس شعر ست کما قال الشیخ فی الشفا والکلام جنس اول للشعر پس فائده لفظ بجای جنس معلوم نمیشود بار خدایا مگر آنکه گفته شود مراد از بجای جنس در جائیکه آنجا جنس مذکور نمایند یعنی کلام در نمقام در جائی مذکور شده است که آنجا جنس را می آرند یعنی در اول تعریف و این قول اقتضای آن ندارد که مذکور غیر جنس بود و قائم مقام آن و اما تخییل بر وزن تفعیل ماخذ مخیل که بجای فصل ست و خارج میکند اقوال غیر قانیه را از تصویریه و تصدیقیه کما صرح به الشیخ فی الموسیقی من الشفا در اصل عبارت ست از محاکات کما صرح به العلامه الشیرازی و محاکات بقول مصنف در اساس الاقتباس به تبعیت کلام شیخ در شفا ایراد مثل چیزی بود بشرطیکه بعینه نباشد مانند تصویر حیوان و سبب محاکات یا طبع بود چنانکه در بعضی حیوانات که محاکات آواز ها کنند مانند طوطی یا محاکات شمائلی نمایند مانند بوزنه یا عادت بود چنانکه در بعضی مردم که با عتیاد و ادمان بر محاکات قادر شوند یا صناعت بود مانند تصویر و شعر و غیر آن و تعلیم هم نوعی از محاکات بود چه تصویر امری موجود ست در نفس و محاکات لذیذ بود از جهت توهم اقتدار بر ایجاد چیزی و از جهت تخییل امری غریب و باین سبب محاکات صور قبیح و مستکره هم لذیذ بوده و محاکات یا بقول بود یا بفعل و شعر محاکات بسه چیز کند اول بلحن نغمه چه هر نغمه محاکات خیالی کند مانند نغمه درشت که محاکات غضب کند و نغمه حزین که محاکات حزن کند دوم بوزن که هم محاکات احوال کند و باین سبب مقتضی انفعالات بود در نفوس چه وزنی باشد که ایجاب طیش کند و وزنی باشد که ایجاب وقار کند و خود هر دو شعر محاکات اوزان اتباع کنند سوم به نفس کلام مخیل چه تخییل محاکات بود و شاعر نه محاکات موجود تنها کند بل گاه بود که محاکات غیر موجود کند مانند هیئت استعداد حال متوقع یا هیئت اثری باقی از حال ماضی چنانکه مصور صورتی بر هیئت کسیکه مستعد ایجاد فعلی باشد یا از ایجاد فارغ شده باشد و در و اثری از ان تصور کند و این هر سه مجتمع و متفرق توانند بود مثلا محاکات بلحن تنها در اصوات تالیفی و بوزن تنها در ایقاعات که بدست زدن یا برقص ایجاد کنند و بسخن تنها در مشورات مخیل مجرد از نغمه و بلحن و وزن در مزامیر و بلحن و کلام در نثری که بنغمه ادا کنند و بوزن و کلام در شعر که بی نغمه ادا کنند و بهر سه در شعر مقرون بنغمه و رقص بسبب آن تا لحن نیکوتر و آسان تر بود که محاکات بحنی النفس را مستعد تر گرداند انتهی بحاصله و نیز مصنف علام در جای دیگر می آرد امور موجبه تخییل در قول چند چیز ست اول عدد زمانهای قول بر وجه ایقاعی یا نزدیک آن و آن وزنست دوم انچه مسموع بود از الفاظ سوم انچه مفهوم بود یعنی معانی چهارم انچه متعلق بود بهر دو بهم و مسموع اقتضای تخییل یا بجوهر لفظ کند یا بهیئت و اول لفصاحت و متانت بود یا بحیلتی همچنین تخییل بحسب معنی یا لغرابت معنی بود یا بحیلتی مثال لفظ

آنست که بعض اشعار کلام اصطلاحی و مرکب تام نمیباشد بل مرکب غیر تام مثل نظم الآن رای
الاشعری ابی الحسن ٭ ومبتعیه فی القبیح وفی الحسن ٭ والکان منسوبا الی الجهل عن قلی ٭ لرای
حقیق بالتامل فاعلمن و مثل قطعه بنده امشب با جمال الدین خطیب ٭ او برای و کلک چون خورشید
و تیر ٭ تا باکنون چیز و میزی داشتم ٭ زانکه در عشرت نباشد زر و گزیر ٭ چه شعر اول و ثانی ازین اشعار
عربی و فارسی کلام تام نیست و شعر بی الفاظ تصور نتوان کرد و اگر کسی بتکلف فعلی غیر ملفوظ را مانند
حرکتی بدست یا بچشم مثلا جزوی از اجزای شعر گرداند حکم آن فعل حکم الفاظ باشد مثل آنکه کسی گوید
ع مردی از خانه برون آمد و گفتا که ٭ و بعد این قول اشاره طلب از دست یا چشم چنانکه متعارف ست
نماید پس اشارهٔ مذکوره حکم لفظ بیا دارد گویا مصرع مذکور چنین ست ع مردی از خانه برون آمد و گفتا
که بیا ٭ ازان جهت که آن فعل مشتمل باشد بر حدوث صوتی چنانکه در آخر قول مذکور فرض کنند که قائل
اشاره زدن یا ضرب دستی بر دستی دیگر نمود که صوتی ازان برآمد پس گویا مصرع چنین ست ع مردی
از خانه برون آمد و گفتا که بزن ٭ یا خیالی صوتی مثالش همان ست که سابقا ذکر کرده آمد دال بر مرادی
یعنی چون این فعل دلالت بر معنی مقصود مثل لفظ دارد پس گویا لفظ و در حکم آنست و همچنین
الفاظ مهمل بمعنی را و اگرچه مستجمع وزن و قافیه باشد از قبیل شعر نشمرند یعنی چنانکه غیر الفاظ شعر نباشد
الفاظ مهمل بمعنی را هم شعر نمیگویند وزن و قافیه داشته باشد یا نه واو در قوله و اگرچه از برای آنست
که این لفظ ترجمهٔ ان وصلیه است که مصدر بواو عاطفه باشد بحذف معطوف علیه و تقدیرش در ینجا
چنین باشد اگر مستجمع وزن و قافیه نباشد و اگر باشد اما متاخرین این واو را در عبارت نمی آرند
پس قول همچنین تعلق دارد بکلام مصنف شعر بے الفاظ تصور نتوان کرد نه با قوله حکم آن فعل
حکم الفاظ باشد کما یتوهم فی بادی الرای و حکم هذیانات اهل مجون و هزل هذیان بفتحتین سخن
نامعقول و نامربوط گفتن و مجون بضمتین مثل دخول بیباکی و هزل بالفتح ضد جد لعب کردن و بیهوده
گوئی که بر الفاظ مهمل مشتمل باشد و در نظم ایراد کنند حکم الفاظ معنی دار باشد ازانجهت که مراد ایشان
بحسب قصد ایشان ازان الفاظ حاصل آید یعنی الفاظ مهمل لاعبان بیهوده گو و بیباکان لهو خود در ضمن
اشعار حکم الفاظ موضوعه دارد زیرا که ایشان ازان الفاظ اگرچه در اصل مهمل و بیمعنی اند معانی مراد داشته
اند پس ارادهٔ ایشان وضع ثانوی ست مثالش قول شاعر شعر چو در شعر گفتن ضرورت شود ٭ تشدید
چرا نه جائز بود ٭ زیرا که لفظ تشدید بحرکت شین و تشدید دال و لفظ چرا بتشدید را بیمعنی ست اما چون
شاعر ازان قصد معنی کرده است پس در حکم لفظ موضوع باشد پس کلام شعر را و غیر شعر را بجای جنس ست

بباید موزون باشد و درینجا خدشه ایست صعب الجواب و آن اینست که وزن نزد منطقیان در حد شعر معتبر نیست و لهذا شیخ در آخر منطق الشفا می آرد لا نظر للمنطقی فی شیء من ذلک الا فی کونه کلاما مخیلا و در جای دیگر میگوید انما نظر المنطقی فی الشعر من حیث هو مخیل و امام رازی در شرح عیون الحکمة میفرماید ان نظر فیه من حیث انه یفید تخییلا قائما مقام التصدیق والترغیب فذلک هو المنطق بل محقق طوسی نیز در اساس میگوید شعر در عرف منطقی کلام مخیل ست و در عرف متاخران کلام موزون مقفی و در جای دیگر آورده ماده شعر سخن ست و صورتش نزدیک متاخران وزن و قافیه نزدیک منطقیان تخییل پس کلامش قطع نظر از مناقضش با کلام شیخ و دیگر اعلام مناقض کلام خود ست و جوابش همچنانکه از کلامش مستفاد میشود آنکه کلام موزون بر دو معنی اطلاق کرده میشود یکی حقیقی و آن قولی بود که حروف ملفوظ او را بحسب حرکات و سکنات عددی ایقاعی باشد دوم مجازی و آن هیئتی بود سخن را از جهت تساوی اقوال او بحسب ظاهر شبیه بوزن چنانکه خسروانیهای قدیم بوده است و وزن خطابت نیز مثل آنست و مراد از وزن درین تعریف اعم است از وزن حقیقی و مجازی و نفی شیخ در شفا و امام در شرح عیون و مصنف در اساس عدم اعتبار وزن در حد شعر راجع بوزن حقیقی ست که معنی اول ست یعنی در شعر منطقی وزن حقیقی ضرورت ندارد وزن مجازی هم کافی ست و خود هم میگوید قدما کلام مخیل را شعر گفته اند اگر چه موزون حقیقی نبوده است و اشعار یونانیان بعضی چنان بوده است و در دیگر لغات قدیم مانند عبری و سریانی و فرس هم وزن حقیقی اعتبار نکرده اند و اعتبار وزن حقیقی بآن می ماند که اول عرب را بوده است مانند قافیه و دیگر امم متابعت ایشان کرده اند و نظر منطقی خاص ست بتخییل و وزن را از آنجهت اعتبار کنند که بوجهی اقتضای تخییل کند و صناعت منطقی باحث بالذات از تخییل شعر است و بالعرض از دیگر احوال و در عرف جمهور یعنی اصطلاح شعرای عرب و تابعان ایشان شعر کلام موزون مقفی است مراد از موزون درینجا موزون بوزن حقیقی ست چه شعر موزون مجازی را شعر نمیگویند بخلاف موزون ماخوذ در تعریف شعر منطقیان کما سبق و در اساس می آرد چه بحسب این عرف هر سخن را که وزنی و قافیتی داشته باشد خواه آن سخن برهانی باشد خواه خطابی خواه صادق خواه کاذب و اگر همه توحید خالص یا هذیانات محض باشد آنرا شعر خوانند و اگر از وزن و قافیه خالی باشد اگر چه مخیل بود آنرا شعر نخوانند اما کلام الفاظی باشد مؤلف از حروف که بحسب وضع بر معانی مقصوده دال باشد ازینجا در بیان و تفصیل اجزای ماهیت شعر آغاز می نماید و این تفسیر اشارتست بآنکه مراد از کلام درینجا نه اصطلاحی آن که مرکب تام باشد نداشته اند بل کلام بمعنی لغویست یعنی لفظ موضوع و مراد از حروف حروف هجاست نه حروف معنوی چه گاهی شعر بدون حرف معنوی نیز تمام میشود و عدول از کلام اصطلاحی برای

که لقب هر علت که خاص باوائل مصراعهاست از علتهای مقدم چهار پای گزشته وآنچه خاص باواخرست از علتهای مؤخر انتهی زیرا که نام تفاعیل بایدی وارجل تقتضی تسمیه تغیرات آنها بعلتهای مقدم و مؤخرست والله اعلم بحقیقة الحال و سائر الرجال بهرحال علمای سیر و تواریخ در باعث ذکاوت وجودت ذهانت خلیل بعد از صحابه کسی را نشان نمید هند وحکایتی عجیب تر از و نقل میکنند که شخصی در زمانش دوای ظلمت بصر بمردم تقسیم مینمود که از ان شفا مییافتند ناگاه بمرد و اهل حاجت در تلاش آن نسخه متحیر ماندند خلیل آوندان دوا را بار بار می شمید و هر بار باعانت قوت شامه وتندی حواس دوائی را از ان مرکب بیان مینمود تا بپانزده جزو رسید چون آن مجموعه را ساخته استعمال کردند مثل سابق تاثیر بخشید من بعد در سیاه آن شخص که آن نسخه را یافتند جزوی زائد از احساس خلیل داشت باقی اجزا بعینها بر آمد وگویند خلیل اول کسی ست که جمله حروف تهجی را در یک بیت جمع کرده وآن اینست شعر صف خلق خود کمثل الشمس اذ بزغت یحظی الضجیع بها نجلا معطار و در غیث منسجم مسطور ست که خلیل روزی تقطیع بیتی میفرمود که پسرش شنیده بمردم وا نمود که پدرش را جنون در گرفت چون سامعین باستخبارش آمده عرض حکایت کردند بفرزندش خطاب کرد نظم لو کنت تعلم ما اقول عذرتنی او کنت اجهل ما تقول عذلتکا لکن جهلت مقالتی فعذلتنی و علمت انک جاهل فعذرتکا وآورده اند که ولادت خلیل در سنه یکصد واقع شده و وفاتش در یکصد و هفتاد ودر سبب انتقالش نوشته اند که در خاطر خلیل ریخته شد که حسابی اختراع کرده بکنیز خود تعلیم نماید تا نقصانی و فریبی بقدر یک فلس نیز در خرید ما یحتاج از فروشندگان بازاری برندارد و درین فکر ذهاب وایاب مینمود که بعمده ستونی منقلب افتاد و جان بجاسب روز جزا در داد والله اعلم بحال العباد وذکر صناعتی وآن بالکسر در لغت بمعنی پیشه کاریگر است کذا فی القاموس اما در اصطلاح اطلاقش بر علم شائع گردیده که شعر را بدان تعلق باشد ومراد از تعلق شعر عام ست از یکه مثل تعلق موقوف بر موقوف علیه باشد یا تعلق تحسین یعنی وجود شعر اگرچه بدون آن ممکن باشد لیکن حسن وخوبی شعر بغیر آن حاصل نشود وآن سه فصل ست **فصل اول** در حد شعر وتحقیق آن مراد از حد درینجا تعریف جامع جمیع افراد محدود ومانع از دخول غیر آنست خواه حد منطقی باشد یا رسم واین اطلاق در فنون ادبیه که این فن نیز منجمله آنهاست شیوع یافته کما قال العلامة الجرجانی و می تواند که حد منطقی مراد باشد چه شعر امر اصطلاحی ست وهرچه در مفاهیم اصطلاحیه معتبر دارند از حدود بود شعر بالکسر در اصل بمعنی دانستن ست از نصر وکرم کذا فی القاموس واما باعتبار اصطلاح پس نزدیک منطقیان کلام مخیل یعنی مفعول از تفعیل یعنی مشتمل بر قضایای تخییلیه که مورث انبساط وانقباض نفس وامثال آن باشد تفصیلش

و ثعلب در امالی خود نقل میکند که اوائل شعرای جاهلیت بچهار صد سال قبل اسلام گذشته اند نوع دوم مخضرمین
که آخر جاهلیت و اوّل اسلام را ادراک کرده اند سوم اسلامیین محض چهارم محدثین ایشان از طبقات
اولی و ثانیه و بهکذا بالجمله اولیت مهلهل یا ابن خذام در شعرگوئی باعتبار شعرای نامدار است که بر
اصناف سخن قدرتی داشته اند ورنه بدایت مطلقه از یعرب واقع شده وگویند اوّل کسیکه در فارسی شعر
گفته بهرام گور ست و این شعر را باو منسوب مینمایند شعر منم آن پیل دمان و منم آن شیر یله ٭ نام بهرام مرا و
پدرم بوجبله ٭ و بعضی فقط مصرع اوّل از و مسلم داشته اند اما در عهد اسلام بادی نظم پسر یعقوب بن لیث
صفار ست که در سنه دو صد و پنجاه و یک هجری استیلا یافته و از وهم مصراعی روایت میکنند و بعضی حکیم
سغدی را که در حدود سنه سه صد بوده اوّل شعر اقرار داده اند و برخی بر آنند که بانی قصیده مخترع شعر
خواجه عباس مروزیست چه هرگاه رایت مامون خلیفه عباسی سایه ورود بخطه مرو انداخته اکابر شهر حضور
حال تحف گذرانیدند از انجمله خواجه عباس که از فضلای آن بلده و دانای زبان فارسی و عربی بود قصیده
بزبان فارسی ایجاد نموده از نظر خلیفه گذرانید و بهزار دینار صله و وظیفه سرفراز گردید و ابتدای خلافت
مامون در سنه یکصد و نود و سه بوده است پس معلوم شد که زمان خواجه عباس مروزی بر زمان سغدی تقدم
دارد و باید دانست که ابتدای شاعری فارسی در وقت انتهای شاعریت عربیت چه تا آخر مایه ثالثه
اشعار فارسی خال خال روایت کرده اند آری در اوائل مایه رابعه اُستاد رودکی قصائد غرا گفته و
طرح مداحی نهاده جواهر بحور معنی را در سلک نظم کشیده و بعده رتبه شعر فارسی روز بروز ترقیها کرده از کجا تا کجا
رسیده و ابو الطیب متنبی که شعر عربی را بحد کمال و مرتبه اختتام رسانید در سنه سه صد و پنجاه و چهار هجری آب
شمشیر فنا چشیده بود تتمه اوّل کسیکه بقواعد عروض پرداخته و باین فن ملهم شده خلیل بن احمد بن فراهید
بن مالک بن فهم بن عبد الله بن مالک بن مضر بن ازدی ست که بجناب باری در مکه معظمه التجای تفیقان علم
جدید که دیگری را نصیب نشده باشد کرده بود ایزد تعالی دعایش را مستجاب فرموده باین علم ملهم ساخت
و بظاهر سبب اختراعش چنین واقع شد که خلیل در بازار صفارین میگذشت که صدای وقوع مطرقه بر طشت
بجهت مهارتش در فن موسیقی موزونیت بخاطرش هم رسانید تا او زانش از فا و عین و لام که در وزن
صرفی مشهور بود قرار داد و علامه صفدی در غیث منسجم می آرد شعر یونانی وزنی خاص دارد و برای یونانیان
بحور اشعار نیز معین بوده اند و ایشان تفاعیل را ابایدی وارجل مسمی کرده اند پس بعید نیست که چیزی از آن
بخلیل رسیده باشد که باستماعش در ابراز این فن پرداخته راقم الحروف گوید مؤید این مدعا اینست
آنچه مصنف علام در آخر کتاب آورده خلیل بیشتر ازین القاب بملاحظه احوال تغیرات نهاده است که

مغبّر و قبیح * تغیّر کلّ ذی طعم و لون * و قلّ بشاشة الوجه الملیح * فوا أسفی علی هابیل ابنی * قتیلا قد تضمّنه الضریح *
و جاورنا عدوّ لیس یفنی * لعین لا یموت فنستریح * آه علامه زمخشری در کشاف میگوید که انشاد این اشعار بجناب
شان کذب محض است بل منحول و ملحون واقع شده یعنی بنام حضرت ایشان بربسته شده است و مشتمل است بر لحن
و خطا و بصحت پیوسته است که انبیا معصوم اند از شعرگوئی و فخر رازی در تفسیر کبیر بعد تفتیش پرداخته میگوید
شعر مذکور در غایت رکاکت است که سوای متعلّمین جمعا دیگری را سزاوار نباشد پس هیچگونه منسوب شود بکسی که
علمش حجت باشد بر ملائکه و نظام نیشاپوری در تفسیرش می آرد دعوی عصمت جمله انبیا از شعرگوئی مسلّم نیست
گویا از خصائص آنحضرت است صلی الله علیه و سلم و لهذا ایزد متعال در ثنایش فرموده و ما علمناه الشعر و ما ینبغی له
و اما دعوی رکاکت بحیثیت مذکوره پس مکابره است معهذا مقام رنج و ملال متحمّل شعر مصنوع نمیباشد مگر صاحب
کشف در وجه لحنش می نگارد الوجه الملیح را اگر بخیال آنکه لفظ بشاشة بجانبش مضاف است مجرور خوانند عیب
اقوا یعنی اختلاف حرکت روی لازم می آید و اگر مرفوع خوانند بنابر آنکه فاعل قلّ واقع شده و لفظ بشاشة
تمیز است حذف تنوین تمیز لازم آید راقم الحروف گوید جواب این قدر شده ممکن است باختیار حذف تنوین بنابر ضرورت
شعر که جائز است صرح به ابن مالک و غیره و قد اوضحناه فی رسالة مفردة و این سخن تائید قول نیشاپوری در عدم
لحن و رکاکت می نماید اما چون علامه زمخشری و دیگر مفسرین معتبرین ادعای صحت عصمت انبیا از شعرگوئی کرده
ساخته اند و غالبا گمان سندی نخواهد بود پس ظن و تخمین نیشاپوری تخصیص نفی النسبت به آنحضرت صلی الله علیه و سلم و عدم
عموم بجمیع انبیا احتمالی بیش نیست که وجدان صحیح آنرا قبول نمیکند و کیف لا که امام محی السنة فرّاء البغوی در معالم
بعد نقل این اشعار در اسنادش بحسب قول بحضرت آدم از ابن عباس می آرد هر که این اشعار را با حضرت آدم منسوب
می نماید کاذب است چه همه انبیا در نهی شعرگوئی برابر اند لیکن چون قابیل هابیل را قتل نمود حضرت آدم علیه السلام
بزبان سریانی مرثیه اش بطریق نثر فرموده با شیث علیه السلام وصیت کرده بود تا باولاد ایشان منقول گردید
بطور توارث به یعرب بن قحطان رسید و چون او واقف زبان سریانی و عربی بود و فکر شعر نیز می نمود آن
مرثیه را در زبان عربی منظوم ساخته و ابیات دیگر بران مزید کرد مگر از مرثیه مذکور حضرت آدم فقط دو بیت
اول نقل کرده و ابیات مزید را چنین آورده تعظم و مالی لا اجود بسکب دمع * و هابیل تضمّنه الضریح *
اری طول الحیوة علیّ غمّا * فهل انا من حیاتی مستریح * پس بنابر این تحقیق اوّل کسیکه از شعرای عرب گذشته
یعرب است مسطور است اما چون در فن شعر ید طولی نمیداشت در عداد شعرا معدود نگشته و لهذا ابن رشیق در
طبقات الشعراء و غیر آن نقل کرده اند که شعرای عرب چهار نوع بوده اند اوّل جاهلین قدیم و اول کسیکه از
ایشان شاعر نامدار بود مهلهل تغلبی است و خالویه در کتاب لیس می آرد اول ایشان ابن خذام است

آمیت در آخرش لاحق کردند صرح به الفاضل اللاهوری فی حاشیته علی شرح المواقف بالجمله بعد
الحاق یای نسبت شد ماهوی ماهویت گردید پس ضمه ها را بکسره بدل کرده واو را یا کردند یکی را از سه یا انداختند
و بعضے واو هو را بعینه حذف میکنند چنانکه واو ضربوا علم را وقت نسبت می اندازند و گویند ضربی کذا قال
شارح الاصول و قال هر دو واحد ست و امام فخر الدین رازی در تفسیر کبیر میفرماید الرجل اذا اراد ان یسال
عن حقیقة من الحقائق فانه یقول ما تلک الحقیقة و ما هی فلما کثر السوال عن معرفة الحقائق وضعوا هذه اللفظة
بازاء الحقیقة فقالوا ماهیة الشیء و حقیقته المخصوصة و ذاته المعینة و فاضل چلپی در حاشیه شرح مواقف می نگارد
همچنانکه ماهیت بها منسوب بما هو ست ماهیت بهمزه منسوب بما ست و هر دو مرادف یکدیگر اند و رضی استرابادی نیز
می آرد که ماهیت بهمزه منسوبست بما یعنی بکلمهٔ ما که در ما هو باشد و چون هنگام نسبت کلمهٔ ثنائی حرف آخرش را
مکرر می نمایند مثل لمی بتشدید میم در نسبت کلم الف در آخرش افزودند و بجهت وقوعش قبل یای نسبت بکسر یافته
همزه بدل گردید و برین تقدیر کدامی ازین هر دو مرادف اصل یکدیگر نیست اما بعضے بر آنند که ماهیت بها در اصل
ماهیت بهمزه بود همزه اش را بها بدل کردند کما قری فی ایاک هیاک و بعضے بعکس آن قائل شده اند و گفته اند
های ماهیت را بهمزه بدل کردند چنانکه در ماه ماء گویند و بعضی صرفیان آورده اند که چون قیاس در نسبت مرکب
غیر اضافی آنست که جزو ثانی را حذف میکنند پس منسوب بما هو و منسوب بما یکی باشد اما ذکر ماهیت شعر
درینجا برای امتیاز این علم از علوم دیگر ست چه موضوع این علم شعر من حیث الوزن ست اگر گوئی امر ضروری
در مقدمه بیان معرفت علم و غرض آنست و ذکر موضوع برای مزید بصیرت میباشد پس ترک واجب و ذکر
نامناسب نزد محصلین در حکم خطا باشد گوئیم تعریف علم یا باعتبار موضوع بود یا باعتبار غرض و چون محقق علام غرض فن را در آخر
کتاب آورده و بعذر یکه در آنجا فرموده بذکرش در مقدمه نپرداخته پس ذکر موضوع علم درینجا اشعار ست
بسوی تعریف علم نیز که عاقل بادنی التفات ازان منتزع می تواند کرد یعنی چون دانسته شد که موضوع علم عروض شعر
من حیث الوزن ست معلوم توان کرد که عروض علمی ست که دران از شعر من حیث الوزن بحث میکنند و بعضی
تعریف این علم چنین کرده اند آلة قانونیة تعصم مراعاتها الانسان ان یخطی فی وزن الشعر و اگر خواهی
چنین گوئی علم بقوانین یعرف بها الوزن الصحیح للشعر من المنکسر و اما آنچه علامه صفدی و دیگر اهل فن تخصیص شعر
عربی ساخته اند وجهش آنست که ایجاد این فن محض برای شعر عربی واقع شده من بعد عجمیان باقتفای عرب داخته اند
مگر حالا بعد شیوع در ماورای عرب تخصیص نشاید ضمیمه آورده اند اول کسیکه شعر عربی گفته حضرت آدم علیه السلام ست
و این اشعار در مرثیه هابیل که قابیل او را بقتل رسانیده بود از ایشان نقل ساخته اند چنانکه در کامل التواریخ
ابن اثیر و زین القصص و روضة الاحباب و دیگر تواریخ و تفاسیر مسطور فقط تغیرت البلاد و من علیها و وجه الارض

میگوید عروض مشبه بخشبه مذکوره و منقول ازان بمعنی رکن مصرع اول ست یا عروض بمعنی مکانیکه معارض و مقابل
سیر کننده باشد و این علم نیز مشتاقانش را معارض میگردد یا عروض بمعنی مکه ست و چون خلیل احمد در مکه باین علم
ملهم شد نامش تبرکا بنام مکه گذاشت که عروض هم نام دارد یا عروض بمعنی ابر و میغ ست و چون دران نفع بسیار
باشد و این علم نیز مشتمل بر منافع عدیده است باین نام مسمی کردند یا ازینجهت که چون حروف اصلیش یعنی
عرض معنی کشف و ظهور دارد و باین علم وزن صحیح شعر از سقیم منکشف می شود باین اسم مسمی کردند و مصنف
علام در آخر کتاب در سبب تسمیه اش میگوید این علم را باین سبب عروض خوانند که مشتمل ست بر معارضه کردن
شعر با صول و ارکان و اهل فن وجوه دیگر نیز ذکر کرده فلیتفحص و قوافی جمع قافیه بمعنی پس آینده و چون قافیه
آخر ابیات باشد حقیقةً جائیکه ردیف نباشد یا حکما جائیکه ردیف بود آخر شعر را قافیه و علمی که مشتمل باشد
به بیان حالش آنرا علم قافیه گویند و قوله قوافی مضاف ست بسوی قوله شعر تازی و فارسی و در بعضی نسخ بعد
فارسی لفظ دری نیز دیده شد یعنی فارسی خالص که بدره های کوه بدان تکلم میکنند اما مخفی نماند که این قید
اتفاقی ست نه احترازی چه نسبت این فن بفارسی دری و غیر آن هر دو برابر ست که بالتماس بعضی دوستان
مرتب کرده شد و آنرا معیار الاشعار نام نهاده آمد معیار بالکسر بمعنی وزن ست و بر میزان یعنی انچه بآن وزن
و قدر شی معلوم نمایند نیز اطلاق میکنند و هو المراد ههنا و ازینجاست اطلاقش بر محک که از ان امتحان زر میسازند
قال العلامة الجرجانی فی حاشیته علی شرح المطالع یقال ذهب صحیح المعیار اذا کان جیدا فی نفسه خالصا من الغل
والغش و فاسد المعیار اذا کان بخلافه الی آخر ما قال المعیار یطلق علی المیزان ایضا بالجمله معیار و عیار معنی واحد
دارد و صرح به الفارابی فی دیوانه والجوهری فی صحاحه و در مصباح المنیر می آرد عیار الشی ما جعل نظاما له انتهی و
این مختصر مشتمل بر مقدمه و آن دو قسم میباشد مقدمه علم و آن عبارتست از انچه بدون معرفت آن شروع علمی
که این مقدمه مقدمه آنست ممکن نباشد و آن منحصر ست در معرفت آن علم بهر نحیکه باشد و در دانستن فائده
آن قسم دوم مقدمه کتاب و آن عبارت ست از انچه قبل مسائل برای افاده بصیرت مذکور نمایند
و مقدمه این کتاب از قسم ثانیست زیرا که رای موقوف علیه تمام چیزهای دیگر دران اندراج یافته و فن ست
فن در اصل بمعنی نوع و قسم ست و در اصطلاح اطلاقش بر علم مدون شائع گردیده و صناعت جزئیه را نیز نامند
مثل فن مصارعت و فلاحت مقدمه در بیان ماهیت شعر مراد از ماهیت شی حقیقت و ذاتیات آنست
و این لفظ در اصل ماهو بوده است و چون از حقیقت شی بلفظ ماهو سوال میکنند و در جوابش حقیقتش را
بیان می نمایند مثلا گمی پرسند الانسان ماهو و در جوابش میگویند حیوان ناطق پس آن حقیقت جوابیه منسوب
بماهو شد زیرکه جواب را با سوال النسبتی و علاقه مخصوص ست لهذا یای نسبت و تا برای نقل از وصفیت جانب

شیرازی که فضل و اکمل تلامذهٔ خواجه بود نیز بآن جماعت مشارکت داشت و آورده اند که خواجه آخر روز دوشنبه
هیجدهم ذی الحجه از سن ششصد و هفتاد و دو هجری بعمر هفتاد و پنجسال و هفت ماه و هفت روز رخت هستی از این
دار فانی بعالم باقی کشید و بر لوح مزارش که زیر آستانهٔ فیض کاشانهٔ امام موسی کاظم علیه السلام واقعست این آیه
رقم زده اند کلبهم باسط ذراعیه بالوصید و در تاریخ وفاتش این قطعه گفته اند قطعه نصیر ملت و دین پادشاه کشور فضل
یگانه که چو او مادر زمانه نزاد ۞ بسال ششصد و هفتاد و دو بذی الحجه ۞ بروز هیجدهم اندر گذشت در بغداد ۞
قال المصنف العلام الحمد لله این جمله خبریه باشد یا انشائیه بهر حال مفید حمد و ستایش او تعالی ست زیرا که
حمد عبارتست از اظهار صفات کمالیه و این معنی در صورت اخبار نیز حاصل فان الاخبار عن الحمد عین الحمد حمد الشاکرین
منصوبست بنابر آنکه مفعول مطلق الحمد واقع شده و چون در حمد مقابله نعمت ضرور نیست بخلاف شکر و شک
نیست در فضلیت حمدیکه بازای نعمت باشد زیرا که چون حامد احسان محمود در نسبت خود می بیند باداء ستایش
او از ته دل متوجه میشود لهذا مصنف علام حمد را بسوی شاکرین مضاف ساخته هکذا افاد استاذ الاساتذه
فی حاشیته علی الشمس البازغة و نیز انسان در وقتی از اوقات خالی از نعمت الهی نباشد خصوصاً وقت تالیف
کتاب پس بحکم لئن شکرتم لازیدنکم تخصیص حمد شاکرین از برای حصول مزیت افاضه قوت تالیف ست اما
عدم اختیار نفس شکر از برای آنست که شکر مخصوص بزبان نباشد بخلاف حمد و شک نیست که اداء شکر بزبان
تمام ترست از جوارح دیگر والصلوٰة علی محمد سید المرسلین و آله الطاهرین اما بعد این مختصریست در علم عروض
بر وزن رسول بمعنی معروض و صلهٔ اش محذوفست یعنی معروض علیه چه اشعار را بران عرض میکنند تا متزن
و منکسر از هم جدا گردد و لهذا این علم را میزان الشعر نامند و آنچه صاحب فتح الجلیل آورده که معروض غلط بلکه تحقیقت
اوزان صحیحه است نه علم عروض پس عروض درین معنی منقول بجانب میزان الاشعارست چنانکه جوهری گفته نه جانب
این فن عجب ست چه هرگاه درین فن از وزن بحث میکنند پس عرض کردن اشعار بر اوزان بعینه عرض
کردن آنها برین فن ست و مراد جوهری از میزان الاشعار نیز همین فن ست همچنانکه عبارت قاموس
دلالت برین معنی دارد و همین ست مختار بعضی و این فقیر نیز اگرچه بعضے آنرا مرجوح گفته اند یا عروض در اصل بمعنی
ناحیه ست و این فن نیز ناحیه ایست از علوم که عرب قصد آن کرده اند یا بمعنی ناقهٔ صعبه که بریاضت نیامده و رام نشده
باشد و این فن نیز امریست صعب یا بمعنی راه واضح در کوه ست و این علم نیز طریقهٔ مسلوک عرب ست یا بمعنی چوب
پهنای خانهٔ اعراب ست که در سقف باشد و بران گلیم و غیر آن کشیده خانه میسازند پس چون بیت را بخانه
از شعور تشبیه داده فن عروض را که وزن بآن راست می نمایند بخشبهٔ مسطوره تشبیه داده همنامش کردند و بهمین
جهت این لفظ در زبان عربیه مؤنث ست کذا قال العلامة الصفدی فی الغیث و اسنوی در نهایة الراغب

گوهر چو تمام شد صدف تا بشکست ⁂ بر طرف کله گوشهٔ سلطان بنشست ⁂ و خواجه تصانیف عالیهٔ مفیده
دارد که کمند فکر علمای این زمان بر کنگرهای بلند بعضی از آنها نمیتواند رسید الا من شاء الله و از آنها است
شرح اشارات در منطق و طبیعی و الهی و شرح صد کلمه بطلمیوس در نجوم و اساس الاقتباس در منطق و تجرید
در کلام و اوصاف الاشراف در سلوک و اخلاق ناصری در حکمت عملی و تحریر اقلیدس در هندسه و حساب و مجسطی و تذکره
بزبان عربی و معینیه و رساله حل مالاینحل و زبده بزبان فارسی در هیئت و رساله در حساب و نجوم و زیج ایلخانی
و رساله بیست باب در اسطرلاب و رساله در واجب الوجود و رساله جبر و قدر و رسالها در جوابات کاتبی و شرح محصل
و تلخیص المحصل و آداب المتعلمین و نقد التنزیل و قواعد العقاید و رساله جواهر و رساله خلق اعمال و این کتاب
کمال النصاب معیار الاشعار در فن عروض مگر ظاهر چنان مے نماید که نوبت نظر ثانی خواجه برین کتاب نرسیده
و اند امثال دیگر تصانیفش متداول درس نگردیده و صاحب مدینة العلوم می آرد که انتساب کتاب تجرید جانب
محقق بکمال اشتهار دارد مگر شیخ اکمل الدین در آخر شرح تجرید خود آورده است که استاد من علامه شیرازی
میفرمود که من از پسر محقق خواجه اصیل الدین شنیده ام که خواجه آن کتاب را تا باب امامت تصنیف کرده وفات
یافت و ابن مطهر حلی شاگرد رشید خواجه بتکمیلش پرداخت و در کتب تواریخ می نگارند که خواجه در زمان
مستعصم بالله از خلفای عباسیه بولایت قهستان بخدمت ناصر الدین محتشم حاکم آنجا که وزیر علاء الدوله محمد پادشاه
فرقهٔ اسمعیلیه بود فائز شده اخلاق ناصری را بنامش تصنیف فرمود و او بکمال قدردانی پیش آمده اعزاز و
اکرامش می نمود تا آنکه قصیده عربیه در مدح مستعصم بالله انشا کرده همراه مکتوب خود پیش فرید الدین علقمی می
وزیرش که مذهب تشیع داشت ببغداد فرستاد علقمی پیش کردنش را بخلیفه مصلحت ندیده بر قفای قصیده بنام
ناصر الدین محتشم نوشت مولانا خواجه نصیر الدین بخلیفه روی زمین آغاز مکاتبات و مراسلات نهاد ازین
اندیشه غافل نباید بود و این بزرگ را خرد نباید شمرد تا ناصر الدین محتشم خواجه را در قلعه الموت از قلاع
اسمعیلیه حبس نمود و خواجه تصانیف مشکله را مثل مجسطی و غیر آن در آنجا تالیف میفرمود تا آنکه در استیلای
ایلخان هلاکو نبیرهٔ چنگیز خان و تسخیرش قلاع اسمعیلیه را از حبس نجات یافت و کوکب اقبال خواجه از تقرب
بارگاهش بافق ترقیها بر تافت و هلاکو بتحریض خواجه طرح محاربه و مقابله با حاکم بغداد انداخت و خلیفهٔ
عباسی و اهل بغداد و سائر آل عباس را بانواع عذابها هلاک ساخت و بعد فراغ از تسخیر عراق عرب
حسب فرمایش خواجه مؤید الدین عرضی و نجم الدین کاتبی را از قزوین و فخر الدین مراغی را از موصل
و محی الدین اخلاطی را از تفلیس برای مشارکت خواجه در بنای رصد مراغه که روز دوشنبه هیجدهم
جمادی الاولی سنه سبع و خمسین و ستمائه آغازش واقع شده طلبداشته بکار گماشت و علامه قطب الدین

جناب نواب محمد یوسف علیخان بهادر صائب تدبیر شهر بود تا بود گردش مهر و ماه :: خداوند ملک خداوندجاه ::
اللهم کما زدت ملکه ضاعفه کذلک الی یوم القیام ❊ و افض علی العالمین بره والاکرام از لکهنو برام پور
که بحقیقت از امن و آرام پرست رسیدم و این تازه ارمغان را سزاوار اهدای حضرت والا لیش دیدم
که بر معیار عیار زر زیبا شد و پیش جوهری قدر گوهر شگفت نیست که در معرض قبول جا گیرد و در نظر حقیقت منظر
جلوهٔ استحسان پذیرد شعر تسکین زلالی شده هر بی سر و پا را :: شاهان چه عجب گر بنوازند گدارا ::
تذییل در ترجمهٔ مصنف علام آورده اند که خورشید وجود خواجه نصیر الدین ابو جعفر محمد حسن وقت طلوع آفتاب
روز شنبه یازدهم جمادی الاولی در سنه پانصد و نود و هفت هجری از مشرق قستان طوس طالع گردیده علم امتیاز
بر عنان آسمان افراشته و گویند پدرش با خود خواجه قدم اول بعالم شهود در مرز و بوم جهرود ساوه از اعمال
قم گذاشته و در زمانیکه امام فخر الدین رازی عالم فانی را پدرود فرموده [1] خواجه نه ساله یا پنجاه بود و او در
علوم حکمیه شاگرد فرید الدین داماد است و او شاگرد سید صدر الدین سرخسی و او شاگرد فضل الدین غیلانی
و او شاگرد ابو العباس لوکری و او شاگرد بهمنیار است که از تلامذهٔ شیخ بو علی سیناست و فضائل و کمالات این حکیم
زمان و فیلسوف دوران از غایت اشتهار کالشمس علی رابعة النهار احتیاج شرح و بیان ندارد گاه گاه فکر
شعر هم مینمود او راست رباعی موجود بحق وجود اول باشد :: باقی همه موهوم و مخیل باشد :: هر چیز جز او
که آید اندر نظرت :: نقش دومین چشم احول باشد رباعی این چنبر و این شکل موهوم همه هیچست :: وین دائره و
سطح مجسم همه هیچست :: خوش باش که در نشیمن کون و فساد :: وابستهٔ یکدمی و آن هم همه هیچست :: و شیخ ابو علی را
که این رباعی مشهور ست رباعی مائیم بلطف حق تولا کرده :: وز نیک و بد خویش تبرا کرده :: آنجا که عنایت
تو باشد باشد :: نا کرده چو کرده کرده چون نا کرده :: خواجه در جواب گفته رباعی ای در همه عمر خود بدیها کرده
وانگاه برحمتش تولا کرده :: بر عفو مکن تکیه که هرگز نبود :: نا کرده چو کرده کرده چون نا کرده :: اما انصاف نسبت
که بر باعی شیخ نمیرسد و عمر خیام که این رباعی فرموده رباعی می میخورم و هر آنکه او اهل بود :: می خوردن من
نیز او سهل بود :: می خوردن من حق زازل میدانست :: گر من نخورم علم خدا جهل بود :: خواجه جوابش
بهم رسانیده رباعی این حرف نگوید آنکه او اهل بود :: زیرا که جواب شبهات سهل بود :: علم ازلی علت
عصیان کردن :: نزد عقلا ز غایت جهل بود :: و گویند روزی خواجه بخدمت بابا افضل کاشانی بطریق
سوال این رباعی فرستاد رباعی اجزاے پیاله که درهم پیوست :: بشکستن آن روا نمیدارد دست ::
چندین سر و پای نازنین و بر و دست :: از بهر چه ساخت و ز برای چه شکست :: کاشانی در جوابش
رقم فرمود رباعی تا گوهر جان در صدف تن پیوست :: از آب حیات صورت آدم بست ::

[1] زیرا که وفات فخر رازی روز عید الفطر از سن ششصد و شش هجری واقع شده چنانکه در تاریخ یافعی و غیر آن از کتب معتبره مسطور است پس روایت ... غلط ... سال وفات امام رازی و ولادت خواجه بوده ... ۴ میزان الافکار

واثبات گریزی نمیباشد بمچنانکه در خاتمهٔ مسطوره باین عبارت اشارت کرده شد چون آن بسبب قلت فرصت
واستعجال مشتاقان سراپا همت هر قدر که مهیا میگردید بقالب طبع ریخته میشد نوبت ملاحظهٔ ثانیه اش نرسید
اما ثبت حواشی کوچک و بزرگ بطرزی واقع شده که اگر صاحب سلیقه بترتیبش بپردازد شرح مستوفی ازین نسخه
میتوان بر داشت و اگر توفیق ایزدی یاوری می بخشد راقم الحروف خود همت بر ترتیب و تفصیل بعض مجملاتش
خواهد گماشت و بعد انتشار و اشتهار نسخ در اطراف و اقطار دوران بذریعهٔ بعض احباب و نزدیکان بکلمات
مشوقه الحق الیقینی وعده خواستند و مرة بعد اخری بر سر اصرار رسیدند و برخواستند تا ثانیا همت بترتیب شرح
حال المتن برگماشته شد و قلم اصلاح بتهذیب و تنقیحش برداشته و هنوز شاهد سواد شن سراپا جلوه آرای
منصهٔ بیاض نشده بود که از بدر همی سلطنت اوده و قدردانی جناب مستطاب امیر وحید در علوم حکمیه فلاطون وی در آن
و در فنون فلسفیه ارسطوی زمان بفهم و ذکا عقل حاوی عشر و بقوت حافظه گویا لوح محفوظ از ریز بخیال مناظره اش
علمای اعلام را لرزه براندام و بتصور مکالماتش قوت ناطقه را زبان در کام کاملان هر فن به پیشش همه دانیش
هیچمدان و مستفیدان بارگاهش از فیض تعلیماتش یگانهٔ اوان از پاس شحنهٔ عدلش زهره اخترتریاک بست و سپید
روی آتش خال خسار آتشناک ستم بیدار دلش نگاهبانست ❊ آسایش و امن در جهانست ❊ سایهٔ درخت
عدل افگنده ❊ بیخ ستم از زمانه برکنده ❊ نوشیروان را در عدل و انصاف عدیلش گفتن گردن انصاف زدن ست
که او مجاز بوده است و ممدوح حقیقت و حاتم طائی را در بذل و عطا همتایش قرار دادن خون معنی ریختن ست
که او قطره بود و جناب امیر محیط همت ❊ نظم ❊ در نظر نیست قدر مال و زرش ❊ حاتمی هست بر گدای درش ❊
مور این عهد چیده مان را به که شود منبر بان سلیمان را ❊ چادر صبح چون لیاقت سایبان خرگاهش ندارد
هر صبح برکرانش سازند و معجر شفق چون پیش گلستانش زنگ خدمت برروی آرد هر شام چادر ظلمت برسرش
می اندازند ❊ شعر ❊ صفای سحر ظلمت شام اوست ❊ ضیای قمر سایهٔ بام اوست ❊ خزینهٔ خاطر دریا مقاطعه
بحر لیست مملو از لآلی سخن ❊ و سینهٔ حکمت گنجینه معدن لعل و یاقوت مضامین و ذهن لطیع سلیم سریع السیر این فاصله
مضمون از عرش می آرد بدین سبب شعری با شعر برآب و تابش تاب مقابله ندارد ❊ تقطیع ار اخیر ثنای لی بنوعی
جدید کرده که یکه تازان بسیط رخبر خوانی رد لفیش نتوانند بود و تاسیس مبانی نازک خیالی شکلی بظهور آورده که صدر
نشینان بزم سخندانی قریبش را نوبت نیاز نمود شاهد این کلام غزلها و دیوان جناب عالیست که از مطلع تا مقطع جادوگری
وسحر مقالیست ❊ هر بیت مشاکل ابرو خانهٔ وصل پریزادان معانی پرور و هر غزل بی آهو از رعنا غزالی دشت بیاض
شوخ تر ❊ نظم ❊ از قلم لفظیکه بیرون میشود ❊ دام بهر طیر مضمون میشود ❊ پیش رنگین نظم نواب زمن ❊
هر زبانی لال و دل خون میشود ❊ رعیت پرور قدر افزای اهل فضل و هنر امیر ابن الامیر ابن الامیر

بسم الله الرحمن الرحیم

حمد وافر خارج از دائرهٔ عروض بیان خالقی را سزاست که بحر مدید فیضانش سطح زمین را باین طول طویل بسیط ساخته و شکر متکاثر زائد از کفهٔ میزان اذهان صانعی را زیباست که قدرت کامله اش خیمهٔ آسمان را باین همه فاصله بدون اسباب و اوتاد برافراخته شعر خدائیکه بسط زمین ساخته فلک را ببالا بلش افراخته و صلوات متدارک کاملی را احری است که ارکان دینش باصول کفر و علل نفاق را مجتث و مجزو گردانیده و تحیات متقارب ردیفان شاه بیت قصیدهٔ رسالت را اولی است که قوافی ایشان را از عیوب خفی و جلی وارهانیده شعر رسولیکه بالای نه آسمان بر رسیده بجسم منور چو جان اما بعد صدر نشین دیوان[12] گمنامی معترف بهیچدانی و نافهمی خادم عالمان انصاف پناه بندهٔ سراپا گناه محمد سعد الله جعل عقباه خیر امن اولاه بخدمت قافیه سنجان انجمن فصاحت و متفنان چمن بلاغت التماس میدارد که بیشتر ازین نسخهٔ معیار الاشعار با حواشی شرح میزان الافکار بطرزی الانطباع پذیرفته که در خاتمه الطبع آن اشعاری باین اشعار رفته نظم

بتوفیق خداوند تعالی — که از جود وجود جمله اشیا

اگر هیچیکه هر شب اندک اندک — همیکردم زاوراقش محشا

کتابی بود مسخ از دست نساخ — باین شرح از سر نو یافت احیا

بگفت آشفته تاریخ تمامش — زهی معیار اشعار محشا ۱۲۶۴ھ

برای خاطر احباب خاص — توسیم شرح بر معیار زیبا

بسهو صحتش مطبوع می شد — باین طرز فقتاش شد سراپا

خداوندا قبول طبع گردان — بحق مصطفی و آل طه

و از آنجا که امثال این تسویدات را در نظر ثانی از محمود

بعون و افضال صانع عزّ و جلّ شمس منّان حنّان و دیّان ارکان مستعان جهان تعالی شأنه

شرح ندرت آگین بسیط البیان در حل مقاصد فن عروض با تحقیقات محققانه

شرح میزان الافکار معیار الاشعار
مع رساله رباعی

من تصانیف خلیل عروض انتماء محقق غموض کشاء حضرت مولانا مفتی محمد سعدالله جعل الجنة مثواه

از تقطیع انطباع در مطبع منشی نول کشور مطبوع طبع موزونان و نظر ناظران گردید

اطلاع- اس مطبع مین ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہی جسکی فہرست مطول ہر ایک شائق کو چھاپہ خانہ سے مل سکتی ہو جسکے معاینہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہین قیمت بھی ارزان ہو اس کتاب کے ٹیٹل پیج کے تین صفحہ جو سادے ہین اُنمین بعض کتب عروض و قافیہ فارسی و اردو و تذکرہ شعرا و کلیات وغیرہ کی درج کرتے ہین تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہو اُس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانون کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو-

کتب عروض و قافیہ فارسی

عروض سیفی- فن عروض و قافیہ مین متعارف ہو-

شجرۃ العروض- و روضۃ القوافی و رسالہ اضافت- تینون کتاب کا ایک مجموعہ عمدہ ہو مصنفہ منشی سید مظفر علی اسیر

کتب عروض و قافیہ اردو

عروض فضا- عجیب موجز رسالہ ہو جسمین نام بحر و نکے مع اُنکے ارکان و اصول با یراد امثلہ اور زحافات اور بیان قافیہ کا اردو نظم ہو مصنفہ منشی گوبند پرساد فضا خوشنویس مطبع

طوبی العروض- منظوم مصنفہ سید مومن حسین تخلص صفی-

بحر العروض- مطول مع اضافہ فوائد جدید مولفہ پنڈت کنھیا لال منصرم ریاست گڈھہ امیٹھی-

ایضاً- خُرد مع نقشہ زحافات-

زر کامل العیار- ترجمۂ اردو معیار الاشعار مع شرح در فن عروض و قافیہ مترجمہ منشی سید مظفر علی خان اسیر-

مطلع خورشید- در فن قافیہ مصنفہ مولوی منظور احمد-

گنج شایگان- علم قافیہ کا بیان مولفہ حبیب الدین احمد-

کتب تذکرہ شعرا فارسی

تذکرہ گلشن بیخار- شعرائے نامی گرامی متقدمین کا تذکرہ ہو مولفہ نواب محمد مصطفی خان دہلوی شیفتہ تخلص

قند پارسی- مجموعۂ منتخبات بیاض اشعار از مولوی عبد الغفور خان نساخ-

خزانۂ عامرہ- شعرائے متقدمین کا تذکرہ ہی جنہون نے بصلہ سخن عطا حاصل کی ہو مدونہ حضرت مولوی میر غلام علی آزاد بلگرامی-

جواہر العجائب- ذکر زنان شاعرہ کا ہو مصنف اسکا فخری بن ہروی مشہور اُستاد ہو عہد مین طہماسپ شاہ ایران کے یہ تذکرہ تالیف کر کے بمقام سندہ بحضور اکبر شاہ بادشاہ ہند کے بطور ارمغان نذر بھیجا-

تذکرہ حسینی- نوادر تذکرہ سے ہو مولفہ میر حسین دوست سنبھلی-

کتب کلیات و دواوین و قصائد فارسی

کلیات حزین- یہ مجموعۂ نوادر روزگار سے ہو جسمین چند رسائل ہین-

۱- سوانح عمری حضرت مصنف- ۲- تواریخ سلاطین ۳- قصائد نعتیہ- ائمہ اطہار علیہم السلام- ۴- دیوان مصنف ۵- مثنویات صفیر دل و چمن انجمن- ۶- مثنویات خرابات ۷- فرہنگ نامہ- ۸- تذکرۃ العاشقین- مصنفۂ شاعر عدیم النظیر وحید العصر شیخ محمد علی حزین-

کلیات نظم غالب- میرزا اسد اللہ خان غالب دہلوی شاعر نامی-

Meezanul Afqar

به عون و افضال صانع عز و جل شمس جنان و ضیاء ارکان مسند جهان تعالی شانه

شرح ندرت آگین بسیط البیان در حل مقاصد فن عروض با تحقیقات محققانه بمکنون

شرح میزان الافکار معیار الاشعار مع رسالهٔ قافیه

من تصانیف خلیل عروض انشا محقق و مدقق عروض لکنا حضرت مولانا مفتی محمد سعد الله جعل الجنة مثواه

از تقطیع انطباع در مطبع منشی نولکشور موزون و مطبوع طبعان گردید

Mīzān al-afkār.

Muh. Sa'd Allah
1883

49 D 108

~~49 D 6.~~

Indian Institute, Oxford.

The Lucknow Sparks Library.

Presented

by

Munshi Newul Kishore.